ȚIGANII

Angus Fraser

20 DE ANI HUMANITAS

BIBLIOTECA ALEPH

HUMANITAS

Încă de la misterioasa lor apariție în Europa, acum mai bine de nouă sute de ani, țiganii au refuzat să se înscrie în cadrele existenței stabile, conformă cu convențiile sociale acceptate. Așa se face că obiceiurile și cultura lor au rămas practic neînțelese, păstrarea propriei lor identități izbindu-se de respingerea societăților cu care au conviețuit.

Cartea de față începe cu cercetarea originii lor indiene (strălucit atestată de cercetările lingvistice), continuând cu migrațiile ce i-au purtat din Evul Mediu până în zilele noastre prin Orientul Apropiat, Europa răsăriteană și cea occidentală. Cunoscuți din cele mai vechi timpuri pentru talentul lor muzical, pentru iscusința cu care prelucrau metalele, pentru priceperea la cai și pentru arta de ghicitori și de vindecători, țiganii au avut parte totuși de-a lungul întregii lor istorii de o imagine cu persistente conotații negative. Cercetând rădăcinile istorice ale acestui fapt, Angus Fraser îi subliniază efectele în diferite epoci – de la frecventele expulzări din trecutul mai îndepărtat până la „holocaustul uitat" din timpul celui de-al Doilea Război Mondial –, trasând totodată un viguros tablou al prezentului.

Țiganii
Libraria 'Mihai Eminescu'
PRET 39,00 LEI
0 01 0001 860435

ISBN 978-973-50-2641-7
9 789735 026417

Foto copertă: Cătălin Cioabă

ȚIGANII

Sir ANGUS FRASER a fost președintele Comisiei de Taxe Vamale și Accize a Marii Britanii, iar între 1988 și 1992 consilier al prim-ministrului pentru Eficiența Guvernării. A fost înnobilat în 1985. A scris numeroase studii asupra țiganilor.

ANGUS FRASER

ȚIGANII

Originile, migrația și prezența lor în Europa

Ediția a doua

Traducere din engleză de
DAN ȘERBAN SAVA

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

ISBN 978-973-50-2641-7
Descrierea CIP este disponibilă
la Biblioteca Națională a României.

ANGUS FRASER
THE GYPSIES
© 1992, 1995 by Angus Fraser
The right of Angus Fraser to be identified as the Author of this Work has been asserted in accordance with the UK Copyright, Designs, and Patents Act 1988.
All rights reserved
This edition is published by arrangement with Blackwell Publishing Ltd, Oxford.
Translated by Humanitas from the original English language version.
Responsibility of the accuracy of the translation rests solely with Humanitas and is not the responsibility of Blackwell Publishing Ltd.

© HUMANITAS, 1998, 2008, 2010, pentru prezenta versiune românească

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi CARTE PRIN POȘTĂ: tel./fax 021/311 23 30,
C.P.C.E. - CP 14, București
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

MULȚUMIRI

Rămân îndatorat lui James Campbell de la Worcester College, Oxford, pentru foarte pătrunzătoarea privire aruncată asupra manuscrisului acestei cărți, lui John Davey de la Editura Blackwell pentru răbdarea de care a dat dovadă până la terminarea ei, precum și fiului meu, Simon, care a menținut computerul în stare de funcționare în momentele de criză din timpul scrierii acestei cărți.

INTRODUCERE

Aceasta este povestea unui popor rătăcitor, care în Evul Mediu ajunge în Balcani și apoi, treptat, se răspândește peste întregul continent european și dincolo de acesta. Bătând la porțile Europei de Vest în straie de pelerini, țiganii au stârnit o puternică curiozitate, după care au început să circule tot felul de teorii în legătură cu originea lor. Stabilirea prin deducție lingvistică a locului de unde a început diaspora va fi posibilă mult mai târziu. În ciuda expunerii constante la multe influențe și presiuni, țiganii au reușit în decursul veacurilor să-și păstreze o identitate distinctă și să dea dovadă de o remarcabilă putere de adaptare și de supraviețuire. Într-adevăr, dacă luăm în considerare vicisitudinile de care s-au lovit – faptele relatate aici reprezentând o istorie a ceea ce alții au întreprins pentru a le distruge individualitatea –, va trebui să conchidem că principala realizare a țiganilor este chiar faptul că au reușit să supraviețuiască ca atare.

Întrucât s-ar putea ca afirmația conform căreia țiganii sunt „un popor european" să nu fie un adevăr general acceptat, ar fi mai bine să începem prin a lua în discuție motivele care au stat la baza includerii lor în colecția „Popoarele Europei"*.

Dacă un popor este reprezentat de un grup de bărbați, de femei și de copii având o limbă și o cultură comună și aparținând aceluiași tip rasial, grup ce poate fi cu ușurință deosebit de cel al vecinilor, atunci țiganii au încetat de multă vreme să

---

* Colecția Editurii Blackwell (*n. t.*)

mai reprezinte așa ceva. În decursul veacurilor s-a produs o uimitoare diversificare a lor. La fel s-a întâmplat și cu sensurile date termenului de „țigan" – o problemă de ordin semantic pe care nu ei au creat-o. Acest cuvânt este denumirea (sau mai degrabă una din cele multe) dată lor de către cei din afara etniei.

În secolul XX confuzia în terminologie devine deosebit de acută. La un moment dat cuvântul „țigan" dobândește o conotație eminamente rasială. Definiția inițială dată de *The Oxford English Dictionary* (ediția a 2-a, 1989) este:

> *țigan*... Membru al unei rase nomade (ei înșiși numindu-se *romi*), de origine hindusă, care a apărut pentru prima dată în Anglia în secolul al XVI-lea și despre care s-a crezut că provine din Egipt.
>
> Aceștia au pielea de culoare roșcat-închis și părul negru. Își câștigă existența din confecționarea de coșuri, din geambașie, din ghicit etc. și de obicei trezesc suspiciune datorită vieții nomade și obiceiurilor lor. Limba lor (zisă romani) este un dialect hindus, foarte stâlcit, cu un număr mare de cuvinte provenind din diferite limbi europene.

Pe lângă acest sens, cuvântul a dobândit și altul mai larg. Astăzi denumirea este adesea aplicată, fără deosebire, oricărei persoane itinerante, dar care nu este în mod vădit un vagabond. În schimb, alte descrieri, mai vagi poate ca sens (întrucât curând termenul „țigan" dobândește un înțeles peiorativ), vor începe să se bucure de trecere atât în interiorul cât și în afara comunității respective: cel mai des întâlnit este sensul de „călător" și echivalentul său în alte limbi. Întreaga chestiune a fost exagerată de sensibilități actuale în ceea ce privește discriminarea pe motive rasiale, astfel că nici unul din termenii utilizați de cei din afara etniei nu reprezintă o descriere care să satisfacă și să fie lipsită de ambiguitate.

Pericolele sunt amplu ilustrate de evoluția termenului „țigan" din legislația engleză, începând cu sfârșitul anilor 1950. În cele două utililizări stabilite de lege în această perioadă, termenul de „țigan" a fost golit, mai întâi accidental, iar apoi în mod

deliberat, de orice sens rasial sau etnic. Legea Drumurilor din 1959, dată pentru consolidarea legislației anterioare, omite vechea expresie, mult prea cuprinzătoare, „sau altă persoană ce călătorește", atunci când se referă la persoanele care comit un delict, în momentul în care ridică sau instalează o tabără sau o tarabă pe un drum (ce include carosabilul, acostamentul și parcările). Lista potențialilor delincvenți este astfel redusă la „boccegii, alți negustori ambulanți sau țigani". Nu avem nici o dovadă că, prin aducerea în prim-plan a cuvântului „țigan", legiuitorii au reflectat îndelung asupra implicațiilor, ceea ce înseamnă că necesitatea interpretării lui nu mai putea fi deloc evitată. Dintr-o singură lovitură aceștia reușiseră să creeze o problemă de semantică delicată care – lucru ușor previzibil[1] – trebuia să fie reglementată într-o instanță. Când, în cele din urmă, chestiunea este prezentată în 1967 în fața Înaltei Curți de Justiție, judecătorii ajung la concluzia că, în context, termenului nu i se poate acorda sensul de bază menționat de dicționar, respectiv „membru al rasei romilor". Nu puteau concepe că parlamentul ar fi putut intenționa să condamne pe cineva, având ca motiv simpla apartenență la o rasă. Din acest motiv dispun ca termenului de „țigan" să i se confere sensul de „persoană care duce o existență nomadă, fără un serviciu și un domiciliu stabil". Cineva, au susținut judecătorii, „ar putea fi țigan într-o zi și într-alta nu".[2]

Acest concept se reînnoiește în anul următor, când este adoptată Legea Amplasării Caselor Mobile din 1968, pentru reglementarea clauzei referitoare la „organizarea taberelor de țigani". Legea respectivă îi definește pe țigani ca „persoane cu un mod de viață nomad, indiferent de rasă sau origine," altele

[1] *Cf.* A. M. Fraser, „References to Gypsies in British highway law", *Journal of the Gypsy Lore Society*, seria a III-a, 40 (1961), pp. 137–139. Revista, frecvent citată, se va abrevia prin *JGLS* (1), (2), (3), (4) sau (5), în funcție de seriile editoriale.

[2] *Mills v. Cooper*, High Court, 1967 (2 Q. B. 459).

decât proprietarii de circuri ambulante sau persoanele angajate în acestea. Astfel, etichetarea cuiva drept „țigan" avea să depindă în mod expres de felul de viață și nu de originile culturale sau etnice. Această definiție este astăzi singura păstrată în jurisprudența britanică, întrucât exprimarea „sau țigani" a fost în cele din urmă eliminată din legislația referitoare la drumuri, ca fiind discriminatorie.

Sensul etnic este totuși reafirmat într-un alt context juridic, în care precedentele create în legătură cu drumurile și locurile de oprire a caravanelor nu sunt nepărat relevante. Acest lucru a avut loc datorită unei hotărâri judecătorești, decurgând din Legea Raporturilor Interrasiale din 1976 prin care, în Marea Britanie, se acordă protecție împotriva discriminării pe motive rasiale, aceasta însemnând: „culoare a pielii, rasă, naționalitate sau origine etnică sau națională". Numărul controverselor în chestiunea dacă țiganii sunt sau nu protejați de legislația referitoare la relațiile dintre rase va crește neîntrerupt în decursul anilor, începând chiar cu prima lege din 1965, și se va cheltui mult efort și multă energie cu afișele „Interzis țiganilor" puse de către unii cârciumari. Sub incidența primei legi, afișele nu erau ilegale dar vor deveni ulterior. Unii dintre cârciumari, totuși, pentru mai multă siguranță, recurg la afișe „Interzis nomazilor", un termen care va genera litigii și mai încurcate. Astfel că, atunci când Comisia pentru egalitate rasială va contesta asemenea afișe, precum cel din localul *Pisica și oaia* din estul Londrei, implicațiile vor reține mai întâi atenția Judecătoriei de Ocol din Westminster în 1987, iar apoi, în 1988, a Curții de Apel.

Problema în litigiu era întrebarea dacă interzicerea accesului la bunuri sau servicii reprezintă sau nu discriminare „pe motive rasiale". Judecătorul de Ocol a refuzat însă să accepte argumentul Comisiei pentru egalitate rasială, conform căreia termenul de „nomad" este sinonim și interschimbabil cu cel de „țigan" și că țiganii reprezintă un grup etnic. Concluzia la

care a ajuns este că anunțurile de tipul celui din localul *Pisica și oaia* nu contravin legii și ca urmare respinge acțiunea. Curtea de Apel[3] menține hotărârea, în sensul că cei trei judecători sunt de acord că termenul „nomad" nu este sinonim cu cel de „țigan" și că acea categorie de persoane exclusă de afiș nu se limitează la țigani: ca atare nu s-a efectuat în mod direct o discriminare. Judecătorii confirmă totuși că țiganii reprezintă, în sensul legii, un grup rasial. Astfel că un afiș cu textul „Interzis țiganilor" este considerat ilegal; în plus, un altul cu textul „Interzis nomazilor" va constitui în mod indirect o discriminare în detrimentul țiganilor, prin impunerea unei condiții (de a nu fi nomazi) care îi va afecta pe aceștia mai mult decât pe membrii altor grupuri rasiale.

Sunt necesare scuze pentru faptul că ne-am lansat aici în atari subtilități de ordin juridic, dar acestea se datorează descoperirii faptului că problema identității țiganilor însoțește trecerea lor prin Europa, chiar din momentul sosirii lor aici. Pe de altă parte, aceste dezbateri juridice din tribunalele engleze servesc foarte bine la ilustrarea unei importante dileme ce se încăpățânează să rămână prezentă în orice discuție referitoare la țigani. Este oare modul de viață factorul determinant în definirea lor? Acesta ar putea reprezenta o identificare suficientă în cazuri precum cele mai sus menționate, dar e departe de a constitui un răspuns complet, căci unde oare vor fi cuprinși acei țigani numeroși, care se mai simt încă țigani, deși au adoptat un mod de viață sedentar și au încetat să mai „călătorească". Pe de altă parte, a acorda importanță esențială criteriilor de ordin biologic sau genealogic poate conduce ușor la delimitări absurde: populațiile țigănești, la fel ca și altele, dovedesc un amestec de rase ancestrale.

Un sumar calcul matematic ne va arăta că, dacă de la sosirea țiganilor în Europa, la fiecare o sută de căsătorii ar fi existat

[3] *Commission for Racial Equality v. Dutton,* Court of Appeal, 1988.

în medie patru căsătorii încheiate în afara etniei, pentru populația țigănească actuală din Europa acest lucru ar fi condus la o descendență netigănească de circa 70%. Dacă am lua doar trei căsătorii la fiecare sută și tot am ajunge la un procentaj de 60%. (În timpul celui de al Treilea Reich, dificultățile de ordin conceptual și practic în modul de abordare a problemei rasiale au fost rezolvate prin crearea unui vast aparat de stat pentru studierea genealogiei țiganilor și prin elaborarea de norme pentru stabilirea gradului de ascendență țigănească suficientă pentru ca cineva să fie clasificat ca atare, iar apoi trimis spre lagărele morții.)

În cele din urmă se ajunge tot la criteriile „etnice", în sensul în care Curtea de Apel din Anglia utiliza termenul în iulie 1988, și ne va fi de ajutor dacă stăruim ceva mai mult asupra raționamentului foarte pertinent din hotărârea respectivă. S-a constatat că „sunt foarte mulți oameni care călătoresc prin țară în locuințe mobile, furgonete, autobuze transformate, rulote, furgoane și alte vehicule cu motor, ducând un mod de viață nomad... În mod vag pot fi numiți «țigani», dar ca grup nu prezintă trăsăturile vreunui grup rasial menționat în Legea Raporturilor Interrasiale". O hotărâre dată anterior de către Camera Lorzilor[4] stabilea că termenul „etnic", din sus-menționata lege, nu era utilizat într-un sens strict biologic sau rasial, stabilind în același timp două trăsături esențiale ale unui grup etnic în cadrul contextului respectiv: prima se referea „la îndelungata istorie comună, de care grupul este conștient că îl distinge de un alt grup, și a cărei amintire este păstrată vie"; a doua trăsătură era reprezentată de „o tradiție culturală proprie, incluzând obiceiurile de familie și cele sociale cât și moravurile, adesea, dar nu în mod obligatoriu, asociate cu respectarea tradiției religioase". Fără a fi totuși esențiale, alte caracteristici ce ar putea duce la diferențierea unui grup etnic

[4] *Mandla (Sewa Singh) v. Dowell Lee*, Camera Lorzilor, 1983 (2 A.C. 548).

de un altul sunt: originea geografică comună sau descendența dintr-un număr de strămoși comuni, o limbă comună specifică grupului, o religie comună dar diferită de cea a grupurilor apropiate sau a marii comunități și, în cele din urmă, faptul de a reprezenta o minoritate sau un grup oprimat în cadrul unei comunități mai largi.

Prin aplicarea acestor criterii la țigani, situația din Anglia, care în iulie 1988 a provocat mari greutăți unuia dintre cei trei judecători ai Curții de Apel, a îmbrăcat următorul aspect:

> Țiganii preferă să fie numiți „nomazi" întrucât consideră că termenul acesta este mai puțin înjositor. Pentru publicul larg, aceasta ar putea sugera dorința lor de a-și pierde identitatea distinctă. Mai mult de jumătate dintre ei locuiesc acum în case, ca majoritatea celorlalți oameni. Oare și-au pierdut acum țiganii identitatea lor distinctă, de grup, încât, în sensul prevederilor legii, nu mai reprezintă o comunitate ce poate fi recunoscută datorită originilor sale etnice?

Judecătorul a răspuns la această întrebare acceptând faptul că, dacă unii țigani nu se mai pot deosebi de restul populației, acest lucru nu este suficient pentru a se stabili pierderea, în ochii grupului și a celor din afara lui, a unei identități sociale determinate istoric. „În ciuda prezenței lor îndelungate în Anglia, țiganii nu s-au contopit pe deplin cu restul populației, așa cum au făcut-o saxonii și danezii, pierzându-și în totalitate identitatea lor distinctă. Ei, sau cel puțin o mare parte a lor, au păstrat o individualitate și o conștiință de sine proprie, aceea de a fi încă țigani."

Fără îndoială că acest argument va mai continua să producă agitație. În Marea Britanie problemele legate de definiție sunt, de fapt, deosebit de acute, datorită elementului nețigănesc, foarte însemnat, din descendența romilor de aici, precum și datorită istoriei îndelungate a altor grupări de nomazi, prezente aici cu mult înainte de sosirea țiganilor și cu care acestea s-au suprapus în multe aspecte ale vieții sociale și ale mijloacelor de subzistență. Natura literalmente insulară a societății britanice

în totalitatea ei a condus în rândul populației nomade la o estompare a deosebirilor etnice, mai ales întrucât valurile recente de țigani „străini" veniți din alte părți au fost mult mai reduse numeric decât într-o serie de alte țări. În plus, mai există și o dimensiune ideologică care tinde să provoace confuzie în această chestiune: ca reacție împotriva preocupărilor despre „puritatea sângelui", greșit orientate în trecut, încercarea de a identifica sau de a vorbi despre diferite categorii în cadrul comunității de nomazi a devenit în Marea Britanie un subiect de discuție nu foarte onorabil și de un gust îndoielnic. La mulți specialiști în antropologie socială se poate într-adevăr detecta o mare doză de suspiciune în legătură cu orice fel de subliniere a originii indiene a țiganilor, aceștia din urmă putând fi cu ușurință acuzați de exotism, romantism sau escapism.

La ce orientare ne putem aștepta din partea țiganilor înșiși, autodefinirea fiind un mecanism important în stabilirea identității etnice? Cine va fi considerat „noi" și cine „ei"? În ochii lor, separarea fundamentală se face între ei și *gadźo* (plural *gadźe*)[5], care este numele cel mai răspândit în dialectele limbii romani, dat celor din afara etniei. (În Spania, termenul utilizat de țigani este *payo*. Nomazii scoțieni, de regulă, utilizează termenul *flattie*, în timp ce în Irlanda acesta este *buffer*, nici unul dintre termeni nefiind de origine țigănească.) Totuși nu există nici un cuvânt romani corespondent pentru termenul „țigan". Un țigan englez își poate spune *romanichal* (țigan), cuvânt utilizat de asemeni în SUA, Canada și Australia, de către țigani ce se trag din imigranți țigani de origine engleză. În Europa, țiganii stabiliți din vechime poartă o mare varietate de nume precum: *calé* (negri) în Spania și în sudul Franței, *kaale* în

[5] Regulile adoptate pentru transcrierea limbii romani vor fi precizate în paginile care urmează. Cuvântul *gadźo* utilizat aici a fost introdus în literatura engleză din secolul al XIX-lea, în scrierile lui George Borrow sub forma *gorgio*; în decursul timpului au fost adoptate multe alte variante ortografice inclusiv *gaujo* și *gadjo*.

Finlanda, *sinti* în Germania și *manouches* în Franța. În multe țări există numeroși reprezentanți ai unui val mai recent de țigani migratori plecați, cu peste un veac în urmă, din estul Europei, care își spun *romi* și a căror limbă a fost puternic influențată de șederea îndelungată a strămoșilor lor în teritoriile de limbă română, de unde și denumirea de romi valahi. (Cuvântul *rom* nu are nici o legătură cu România, ci se traduce ad litteram cu „om" sau „bărbat".) Acești romi valahi se împart și ei în mai multe triburi: căldărari, geambași, ciurari etc. Ajunși aici, simpla dihotomie „noi" și „ei" își pierde valabilitatea. Fiecare grupare de țigani tinde să se considere ca fiind cea autentică. Este suficient de clar unde se situează fiecare dintre aceste grupări în raport cu *gadźé*. Mai sunt însă și ceilalți, adesea în aceeași țară, situându-se la limita dintre ei și *gadźé*. Țiganii recunosc că aceștia nu fac parte dintre *gadźé*, având trăsături comune cu ei înșiși, dar își dau totuși seama că nici nu sunt la fel ca ei. Pentru țigani deosebirile sunt importante în chestiunile legate de relațiile sociale, de căsătorie, precum și altele, și totuși clasificările sunt rareori clare și necontradictorii. Atitudinile reciproce ale grupărilor de țigani reprezintă un factor auxiliar în nesfârșitele polemici dintre cei din afara etniei în legătură cu cine să fie sau să nu fie desemnat „țigan veritabil"; pe de altă parte, ele fac ca discuțiile pe criterii geografice, „țiganii francezi" de exemplu, să fie inutile, generalizarea în privința țiganilor fiind astfel cât se poate de dificilă și înșelătoare.

O ultimă precizare în legătură cu conștiința de a face parte dintr-o entitate mai largă. Începând cu anii 1960, acțiunile de autoapărare ale organizațiilor naționale ale țiganilor, acțiunile în vederea recunoașterii acestora cât și cele de luptă împotriva politicilor de respingere și asimilare a lor, au condus la legături internaționale contrare caracterului fragmentat al societății țigănești, care pune un accent special pe deosebire și distincție. Aceasta reprezintă începutul unei noi conștiințe în ceea ce privește legăturile istorice și culturale dintre țigani.

Poate că termenul englezesc de „popor" („un grup de persoane ce constituie o comunitate, trib, rasă sau națiune" – *Oxford English Dictionary*), indefinit și ambiguu, acoperă cu greutate acest bogat mozaic de fragmente etnice care alcătuiesc în zilele noastre populațiile numite „țigani" de către cei din afara etniei. Să ne întoarcem totuși la întrebarea inițială, și anume în ce măsură sunt ei „un popor al Europei"? Există mulți țigani în afara Europei, unii descinzând din strămoși care n-au migrat niciodată dincolo de hotarele Asiei, iar alții, mai mulți la număr, care au emigrat ei înșiși din Europa sau se trag din țigani care au emigrat la rândul lor. Pentru toți aceștia, cu excepția primei categorii, îndelungata asociere și combinare cu alte popoare din Europa a marcat adânc și pentru totdeauna limba, obârșia, cultura și societatea lor. După atâtea secole, sunt pe deplin îndreptățiți să pretindă a fi considerați „din Europa". Țiganii sunt într-adevăr printre puținii paneuropeni de pe continent.

A venit momentul să trecem acum la examinarea originii lor. Procedând astfel, se pune întrebarea dacă vom găsi poate mai multă unitate rasială, etnică, lingvistică printre strămoșii țiganilor, decât reiese din diversitatea descendenților lor din secolul XX.

1
ORIGINI

Pentru aproximativ jumătate din istoria lor există puține mărturii scrise la care se poate apela în încercarea de a călca pe urmele țiganilor. Apoi, odată ce referințele istorice încep într-adevăr să se acumuleze, ele vor veni, în mod invariabil, din afara etniei, și este posibil să fi fost scrise în ignoranță, sub impulsul prejudecăților și al insuficientei înțelegeri.

„Adevărata istorie a rasei țigănești se află în studiul propriei lor limbi", a declarat un mare savant. În mod incontestabil, studiul limbii romani poate dezvălui foarte multe informații despre originea și evoluția limbii înseși. Limita până la care aceasta poate fi echivalată cu originea și evoluția vorbitorilor limbii romani este mai mult o chestiune de ordin speculativ și, în cele din urmă, echivalarea nu poate fi luată drept bună. Cu toate acestea, în încercarea de a umple vidul informațional inițial va trebui să ne îndreptăm atenția asupra analizei filologice, pentru a putea verifica în ce măsură deducția lingvistică poate corecta ceea ce istoria nu a reușit să înregistreze.

Mărturiile lingvistice

Primele mostre de limbă romani – culese probabil în vreo berărie din Sussex – apar relativ târziu, fiind publicate în Anglia în 1547. Abia după câteva secole se va recunoaște adevărata valoare a acestor frânturi, întrucât ele au rămas mult timp ascunse în *Prima carte de introducere în cunoaștere* de Andrew Borde, sub forma unor mostre de „grai egiptean".

Până în vremea lui Borde, limba avusese tot atâta timp la dispoziție pentru dezvoltare cât separă engleza modernă de limba veche anglo-saxonă, întrucât țiganii și-au părăsit țara de baștină, limba romani nefiind nici pe departe unitară. Chiar și cele câteva expresii de „grai egiptean", menționate de Borde, indică prezența unor împrumuturi din limbile greacă, slavă și română. În prezent, după o evoluție de peste un mileniu, nu există o variantă standard a limbii romani și nici modele scrise care să stimuleze uniformitatea. În schimb există o multitudine de dialecte (peste 60 numai în Europa) cu un grad însemnat de înrudire între ele, dar adesea reciproc neinteligibile.

Având deci exemple de limbă romani, pentru a ilustra istoria acestei limbi, propun să ne oprim îndeosebi asupra celor mai bune trei studii scrise vreodată despre dialectele individuale. Primul, intitulat *Studii asupra țiganilor*, de Alexandre Paspati, a apărut la Constantinopol în 1870 și debutează cu deja mai sus menționata afirmație, conform căreia „istoria adevărată a rasei țigănești se află în studiul idiomului lor". Urmează apoi studiul *Dialectul țiganilor din Țara Galilor*, de John Sampson, încununarea unei perseverente activități științifice, publicat în 1926. Al treilea studiu, intitulat *Limbajul țiganului căldărar Johan Dimitri Taikon din Suedia* (1963), a fost elaborat de doi suedezi, O. Gjerdman și E. Ljungberg.

Aceste trei lucrări ne permit să examinăm limba romani în trei puncte geografice extreme ale răspândirii ei în Europa. În același timp, ele reprezintă și trei tipuri importante de vorbitori ai limbii romani. În anii 1850, Paspati a început să își strângă materialul printre țiganii nomazi, de la periferia Constantinopolelui și din partea europeană a Imperiului Otoman. Paspati nu a fost un învățat care s-a izolat de lume: el însuși a subliniat faptul că limba țiganilor trebuie studiată în cort, printre aceștia, și a procedat ca atare, cu timpul devenind și un prieten înțelegător al acestora. Rezultatul s-a concretizat sub forma unei cărți cu valoare perenă, chiar dacă transcrierile

fonetice și etimologiile sunt fluctuante. Interesul este sporit și de importanța regiunii pe care Paspati a cercetat-o, aceasta fiind un întins loc de popas în timpul primei migrații spre vest a țiganilor, care i-a adus pe aceștia pentru prima dată în Europa. Denumirea prescurtată a dialectului înregistrat de el este „varietatea greacă".

John Sampson și-a strâns materialul pe parcursul a trei decenii, începând din 1894. Bibliotecar al Universității din Liverpool, acesta s-a dovedit a fi în fundul sufletului un poet, un romantic și un răzvrătit. Țiganii l-au primit ca pe unul de-al lor, și în Țara Galilor a înregistrat cu multă dăruire existența unui dialect admirabil alcătuit, care s-a păstrat într-o formă mai puțin alterată decât oricare alt dialect țigănesc din Anglia acelor zile. Țiganii care vorbeau acest dialect l-au moștenit de la strămoșii lor, a căror prezență în Țara Galilor datează aproape din secolul al XVII-lea; ei reprezintă de aceea o populație țigănească de mult stabilită în aceeași țară.

Pe de altă parte, dialectul țiganilor căldărari înregistrat de Gjerdman și Ljungberg în anii 1940 era vorbit de un colon din Suedia, din prima generație, care a trăit și călătorit prin Norvegia, Finlanda, Rusia și în Balcani, prin Polonia, Germania și Franța. Taikon ilustrează astfel tendințele migratoare ale unui grup de romi valahi care s-a remarcat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, atunci când s-a deplasat spre vest, venind din Balcani, din stepele Rusiei și din câmpiile Ungariei, stârnind la fel de multă agitație ca și strămoșii lor care cu secole înainte pătrunseseră în vestul Europei.

E momentul acum să ne referim în câteva cuvinte și la transcrierea fonetică, întrucât o comparație efectuată între lucrările lui Paspati, Sampson și Gjerdman și Ljunberg ne obligă să ne oprim și asupra problemelor de acest gen. Necazurile apar întrucât, limba romani fiind pentru multă vreme graiul unui popor iletrat, normele de scriere au lipsit cu desăvârșire. Adesea cei care făceau transcrierile au utilizat normele fonetice

ale propriilor limbi materne, acestea diferind considerabil în privința armoniei dintre ortografie și pronunție. Un alfabet pur fonetic precum cel al IPA (Asociația Fonetică Internațională), în care fiecare simbol indică un anumit sunet și nu altul, nu ar permite nici o ambiguitate. Dar, în timp ce un atare alfabet servește în mod admirabil scopului în cadrul unei lucrări de ordin tehnic, acesta face uz de mai multe litere decât cele 26 ale alfabetului latin, iar simbolurile necunoscute îl pot cu ușurință încurca pe cititorul obișnuit. Propun, în acest sens, adoptarea unui compromis, și anume literele a căror valoare sonoră aproximativă este foarte puțin probabil să fie serios confundată de către cititorul englez sunt lăsate singure, dar pentru anumite sunete transcrise diferit în limbile europene și în engleză chiar, se vor utiliza unele diacritice și combinații speciale de litere. Semnele utilizate pentru aceste cazuri speciale sunt indicate mai jos, în ultima coloană.

Sunetul din cuvântul englezesc	*Paspati*	*Sampson*	*Gjerdman Ljungberg*	
*ch*urch	tch	č	tš	č
*j*udge	dj	ǰ	dž	dź
*sh*e	sh	š	š	ś
treasure	z	ž	ž	ź
in*k-h*orn	kh, k	k'	kh	kh
to*p-h*ole	ph, p	p'	ph	ph
an*t-h*ill	th, t	t'	*th*	*th*
lo*ch* (pronunție scoțiană)	kh	χ	x	x

(Semnele convenționale din ultima coloană corespund celor adoptate la Congresul Mondial Romani din 1990, cu excepția sunetului dź, în cazul căruia congresul a optat pentru o altă reprezentare grafică.)[1] Ultimele remarci de făcut în privința

[1] Titlurile unor lucrări citate în cadrul notelor au utilizat alte semne diacritice pentru redarea sunetelor č, ǰ, š, ž.

transcrierii fonetice a limbii romani sunt acelea că, acolo unde este necesar, vocalele lungi vor fi indicate printr-o linie așezată deasupra vocalei (ā etc.), iar accentul va fi marcat printr-un accent ascuțit deasupra vocalei accentuate, ca în cazul lui é.

Lingvistica comparată furnizează într-adevăr o mare bogăție de informații în legătură cu obârșia dialectelor țigănești, chiar dacă nu oferă nici o garanție în ceea ce privește genealogia țiganilor. Acum 200 de ani s-a înțeles pentru prima dată că limba romani trebuie să fie de origine indiană, din cauza asemănărilor dintre vocabularul ei și cel al unor graiuri indiene. Anii care s-au scurs au adus multe clarificări, deși nu s-a ajuns la certitudini. Întrucât atât de multe lucruri depind de deducția lingvistică, este la fel de oportună trecerea în revistă a tehnicilor lingvisticii comparate, bazate pe toate cele trei aspecte principale ale limbii: sunete, structură și lexic.

La stabilirea afinităților dintre limbi, două dintre cele mai importante indicii sunt: caracterul comun al vocabularului fundamental și asemănarea în ceea ce privește structura gramaticală. Al treilea indiciu îl reprezintă regularitatea corespondenței sunetelor, și anume consistența relațiilor între sunete la cuvintele cu sensuri corespondente în ambele limbi, astfel că, de regulă, un anumit sunet dintr-o limbă devine un alt sunet în cealaltă.

E de la sine înțeles că două limbi strâns înrudite vor avea un număr mare de cuvinte asemănătoare. Cantitatea nu este totuși aspectul principal: importantă este îndeosebi studierea cuvintelor conservatoare cu sens de bază, cel mai puțin probabil de a fi fost împrumutate din altă parte. Aceste elemente conservatoare ale lexicului includ pronumele personale (*eu*, *tu* etc.), verbe care exprimă activități de bază sau stări (de ex. *a bea, a vedea, a dormi*), adjective desemnând însușiri elementare (de ex. *mic* sau *fierbinte*) sau substantive reprezentând lucruri cu arie mare de răspândire (ex. *apă* sau *om*), părți ale corpului (ex. *păr, cap, nas*) sau rude de sânge (precum *frate, tată, soră*).

În ceea ce privește particularitățile gramaticale, morfologia unei limbi (și anume modificarea cuvintelor individuale prin flexiune sau modificări ale vocalei din rădăcină) este mult mai conservatoare decât sintaxa ei (construcția locuțiunilor și a frazelor). Când dăm peste asemănări de ordin morfologic, de exemplu la declinarea substantivelor sau la conjugarea verbelor, ar fi exagerat să le punem pe seama întâmplării și e foarte puțin probabil (dar nu și imposibil) ca ele să fie rezultat al împrumutului. Nu putem fi mai categorici de atât, întrucât, în ultimă instanță, nu există nimic ce nu poate fi răspândit dincolo de barierele lingvistice.

Dacă la limba romani și la anumite limbi din India aplicăm cele trei teste privind raporturile de evoluție: comunitatea vocabularului de bază, similaritatea structurii gramaticale și regularitatea corespondenței de sunete, toate rezultatele vor sugera o origine unitară.

Următorul tabel reprezintă o mostră a comunității de lexic, pe bază de cuvinte importante, de largă utilizare. (În acest stadiu, doar sanscrita și hindi[2] sunt citate ca reprezentând limbile din India; urmează a se stabili ulterior care dintre aceste limbi indice are cele mai mari afinități cu limba romani.)

Asemănările dintre sanscrită sau hindi și limba romani în cadrul acestor exemple extrase din vocabularul de bază sunt clare, cu excepția poate a cuvintelor pentru noțiunile de *frate* și *soră*, la care vom reveni mai târziu. Lista ar fi putut fi mult mai lungă. Fiecare din cele trei dialecte romani conține 500 de cuvinte sau mai multe, a căror origine îndică poate fi mai ușor recunoscută.

Înainte de a urmări a doua și a treia pistă de indicii – aparatul gramatical și mutațiile de sunet – este necesar să aruncăm o privire de ansamblu asupra grupului de limbi indo-ariane. În cadrul marii familii de limbi cunoscute și sub denumirea de

[2] În care ś și ṣ sunt, în mare, echivalente cu sh din engleză.

Engleză	*Sanscrită*	*Hindi*	*Romani*		
			dialect grecesc	*dialect galez*	*dialect căldărar*
big (mare)	vadra	bara	baró	bāró	baró
brother (frate)	bhrātṛ	bhāī	pral, plal	phal	pral
(to) drink (bea)	píbati (băuturi)	pī-	pī-	pī-	pē
father (tată)	tāta	tāt	dat, dad	dad	dad
hair (păr)	vāla	bāl	bal	bal	bal
head (cap)	śíras	sir	šeró, seró	šērō	šeró
hot, warm (cald, fierbinte)	tapta	tattā	tattó	tatō	tató
I (eu)	máyā (instr.)	main	mē	mē	mē
man (bărbat)	mānuṣa	manuṣya		manúś	manúś
nose (nas)	nakka	nāk	nak	nakh	nakh
our (nostru)	asmāka		hamārā	amaró	amaró
(to) see (a vedea)	drkṣati (vede)	dēkh-	dik-	dikh-	dikh-
sister (soră)	bhaginī	bahn	pen, ben	phen	phei
(to) sleep (a dormi)	svápati (doarme)	sōnā	sov-	sov-	sov-
sun (soare)	gharmá (căldură)	gham (căldură)	kam	kham	kham
water (apă)	panīyá	pānī	paní	pānī	pai
you (tu)	tuvām	tū	tu	tū	tu

indo-europene, ce cuprinde majoritatea limbilor din Europa și până în Asia Centrală, grupul principal de limbi, cel mai estic, este cunoscut sub numele de indo-iranian și este format din subfamiliile de limbi indo-ariane și iraniene. Din indo-ariani sau inzi s-au desprins cândva unii dintre vorbitorii indo-europeni (păstorii nomazi cunoscuți în istorie sub denumirea de arieni) care, după ce generații la rând au migrat din stepele eurasiatice

spre răsărit, în mileniul II î.C., sau poate mai devreme, au pătruns în nordul subcontinentului indian. Cea mai veche formă de limbă indo-ariană este consemnată în textele sacre ale Vedelor și dintr-unul din dialectele care stau la baza sanscritei din Vede a evoluat sanscrita clasică, cu vasta ei literatură. Această primă perioadă este cunoscută ca indo-ariana veche. Sanscrita clasică a devenit o limbă păstrată în mod artificial, fiind scrisă după canon: în ea nu apar dialecte și nici divergențe de ordin geografic, dezvoltarea cronologică fiind limitată. Perioada indo-ariană mijlocie debutează aproximativ în jurul secolului al VI-lea î.C., când încep să se dezvolte diverse forme populare, reducând unele din dificultățile sanscritei. Aceste limbi prākrit (prākrit = natural, nerafinat), care prezintă într-adevăr deosebiri dialectale, par să fi depășit sanscrita în

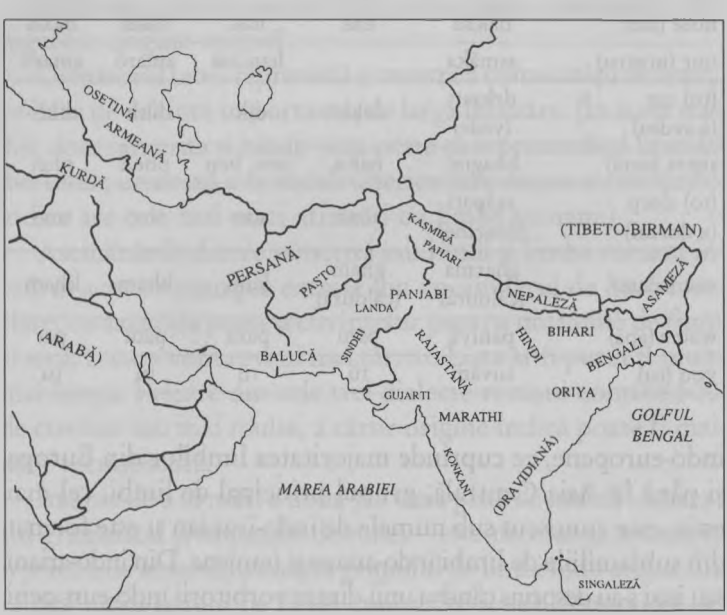

Harta 1. Câteva limbi indo-iraniene.
(Limbile non-indo-iraniene sunt citate între paranteze.)

viața de toate zilele, începând cu secolul al V-lea î.C. Totuși, sanscrita a continuat să joace un rol important, similar latinei în Europa, rămânând chiar în zilele noastre una dintre limbile oficiale ale Indiei. Limba prākrit, la rândul ei, a început (în jurul secolului al VI-lea d.C.) să fie depășită de cel mai avansat dintre dialectele indo-arianei medii: apabhraṃśa (cădere, prăbușire). Acest succesor este o limbă cu înveliș prākrit, reglementată însă după modelul exterior al sanscritei; au avut loc modificări în ceea ce privește sunetele, dar cele la nivel de categorii gramaticale și sintaxă au fost mult mai limitate. Avem puține date cu privire la detaliile tranziției de la indo-ariana medie la formele mai vechi ale limbilor moderne, clasificate drept indo-ariana nouă, o tranziție produsă pe parcursul mai multor veacuri, până în jurul anului 1000 d.C., când inovațiile gramaticale se răspândesc din ce în ce mai mult, iar modificările locale devin din ce în ce mai pronunțate. Aceasta înseamnă că, pe tot parcursul respectivei perioade – de altfel deosebit de importantă pentru stabilirea originii și a afinităților limbii romani – plutește un văl de obscuritate.

Vasta restructurare a indo-arianei, ce caracterizează limba contemporană, a condus la marea varietate de dialecte – câteva sute – care devin apoi principalele limbi utilizate în India, Pakistan, Bangladesh, Nepal și Sri Lanka, fiind vorbite în prezent de peste 650 d emilioane de oameni. Acestea includ îndeosebi:

grupul dardic: kașmiriana
grupul nord-vestic: sindhi, lahndā (sau punjabi de vest)
grupul nordic: pahari de vest, nepaleza
grupul central: punjabi, rājasthānī, gujarati, hindi de vest
grupul de mijloc: hindi de est
grupul estic: bihārī, oriya, bengalī și assameză
grupul sudic: marathī, konkani, goaneză și singhaleză.

Sunt de asemeni utilizate și grupări alternative, iar numărul de limbi din cadrul acestora este considerabil mai mare

decât cel din lista de mai sus. Riscul în cazul clasificării este că se poate crea impresia unor arii lingvistice clar delimitate și autonome, în vreme ce situația este total diferită. Și astăzi chiar, limbile vorbite în India amintesc de situația existentă în lumea romanică și slavonă din timpul Evului Mediu, când limbile și dialectele formau un tot organic, contopindu-se imperceptibil, fără hotare ferme și stabile. Aceste hotare au trebuit să aștepte apariția statelor moderne și a limbilor naționale literare (deși există încă o fuzionare la nivel local, în limbajul rustic, de ambele părți ale unei frontiere).

O serie de limbi vorbite pe subcontinentul indian nu aparțin familiei de limbi indo-europene. Cele mai importante dintre acestea sunt limbile dravidiene, din sudul și centrul Indiei și din Sri Lanka (de ex. telugu și tamil), care au supraviețuit din acea Indie în care au pătruns nou-veniții arieni. După unele ipoteze, limba romani se pare că s-ar fi desprins din migrația indo-ariană principală înainte de pătrunderea pe subcontinentul indian. Totuși, sanscrita conține împrumuturi lexicale din dravidiană, care se întindea cândva mult mai la nord, o parte din ele regăsindu-se și în limba romani. De unde rezultă că separarea limbii romani de celelalte limbi indo-ariene a avut loc pe teritoriul indian.

Asemănările dintre morfologia limbii romani și cea a sanscritei sunt imediat vizibile, dacă se compară, de exemplu, terminațiile verbelor, declinarea substantivelor sau sufixele primite de adjective, de gradele de comparație, de adverbe și de participii. Este, de asemenea, de necontestat faptul că, mai recent, în limba romani, la fel ca și în alte limbi indice moderne, au avut loc o serie de modificări ale sunetelor care separă limba prākrit de sanscrită. Această legătură cu limbile moderne o demonstrează mai departe numeroasele particularități ale procesului de formare a cuvintelor și ale aparatului gramatical – felul în care au evoluat pronumele personal și cel interogativ (*kon*? – cine?); terminațiile *-o* și *-i* pentru for-

mele masculine și feminine; crearea substantivelor abstracte prin adăugarea sufixului *-ben* sau *-pen* (de ex. în dialectul romani galez *taćo* = adevărat și *taćiben* = adevăr; în dialectul romani grecesc: *ćor* = a fura, *ćoribé* = furt); înlocuirea genitivului cu o construcție de tipul „calul patern" (de ex. adăugarea unei terminații adjectivale la substantivul „tată" pentru a putea exprima construcția „calul tatălui": în dialectul căldărarilor *dadésko gras*). Toate aceste caracteristici, cât și altele, confirmă asemănarea cu mai multe dintre limbile indice moderne, indicând în același timp că limba romani datează probabil din vremurile post-sanscritice.

Întrebarea chinuitoare este dacă se poate continua, pentru a focaliza cercetarea și a identifica mai exact regiunea sau poporul din care se trag nomazii vorbitori ai limbii romani, prin stabilirea unei legături certe dintre aceasta și unul din grupurile de limbi menționate anterior. Ajunși la acest punct, din nefericire, lingvistica începe să ne dezamăgească. Deși se poate merge mai departe în încercarea de reconstituire a unei proto-limbi (un strămoș ipotetic al tuturor dialectelor țigănești)[3], cum de altfel paleontologia lingvistică a făcut-o în multe alte situații, rămâne un fapt bine cunoscut că încă se știe prea puțin despre apariția dialectelor indiene moderne pentru a putea duce cercetarea dincolo de compararea generală a trăsăturilor evolutive comune, care nu permit însă o suficientă punere de acord, în scopul identificării cu certitudine a limbii cu care limba romani se înrudește cel mai mult.

Căutarea unei atari limbi a dezlănțuit o polemică chiar din momentul descoperirii legăturii limbii romani cu India, cu

[3] Sunt două încercări în această direcție, dar efectuate separat: T. Kaufmann: „Explorations in protoGypsy phonology and classification" referat nepublicat, prezentat cu ocazia Mesei rotunde de analiză a limbilor din Asia de Sud, Austin, Texas, 25–26 mai 1984, și B. Higgie, *Proto-Romanes Phonology* (teză de doctorat), Universitatea Texas, Austin, 1984.

circa două veacuri în urmă. Nimeni nu a propus vreodată drept candidată o limbă din ramura mijlocie, estică sau sudică, dar într-un moment sau altul restul de limbi au fost toate chemate în ajutor. Argumentele, în cea mai mare parte, se bazează pe fonologie, prin stabilirea unor detalii în sistemul sunetelor conservate de limba romani și de o altă limbă indică, dar reduse sau pierdute într-altele, sau, dimpotrivă, și mai concludent, prin identificarea de mutații de sunete împărtășite și de către altă limbă. Ocazional, sunt invocați și alți factori, precum compararea de paradigme verbale și pronominale.

În secolul XX au existat două curente de gândire principale. Într-una din tabere se situează partizanii originii nord-vestice sau dardice a limbii romani. Unul dintre aceștia, John Sampson, susține că limba romani își are originea în provinciile nord-vestice, părăsirea acelor ținuturi făcându-se devreme, pe la sfârșitul secolului al IX-lea d.C. În cealaltă tabără, remarcabil reprezentată de Sir Ralph Turner, fost director al Școlii de Studii Orientale și Africane din Londra[4], se află toți aceia care încearcă să demonstreze că limba romani aparținea inițial grupului central de limbi (reprezentat acum de hindi) cu care împărtășește primele inovații. În ceea ce privește conexiunile exacte în interiorul grupului, Turner subliniază că, la vremea când limba romani s-a separat probabil de grup, diferența dintre dialectele care aveau să devină hindi și rājasthānī, de exemplu, era prea mică pentru ca noi să putem astăzi să scoatem la iveală aceste urme. Dar Turner a fost suficient de sigur pe sine ca să excludă din rândul rudelor apropiate pe „strămoșii limbilor singhaleză, marathī, sindhi, lahndă, punjabi, dardică

[4] Vezi R. L. Turner, „The position of Romani in Indo-Aryan", *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 145–189; J. Sampson „Notes on Professor R. L. Turner's «The position of Romani in Indo-Aryan»", *JGLS* (3), 6(1927), pp. 57–68; R. E. Turner „«The position of Romani in Indo-Aryan»: A reply to Dr. J. Sampson". *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 129–138.

și pahari de vest și probabil gujarati și bengali". Într-adevăr, limba romani prezintă unele trăsături lexicale și fonologice dardice sau nord-vestice, dar Turner explică aceste trăsături ca fiind acumulări ulterioare, rezultat al unei migrații din zona centrală către nord-vest, probabil înainte de anul 250 î.C. O atare migrare explică, de asemeni, și faptul că limba romani a păstrat o serie de sunete care aveau să fie modificate radical în grupul central, dar nu și în cel nord-vestic, mai conservator din punct de vedere lingvistic. Șederea în aceste noi ținuturi, continuă argumentația, a durat mai multe veacuri, până ce, în final, cu puțin înainte de secolul al IX-lea d.C., se va produce diaspora țiganilor.[5] Turner și-a prezentat argumentația în mod convingător, probele sale dând impresia de soliditate, iar în lucrările generale referitoare la țigani apărute ulterior, s-a manifestat tendința adoptării explicite sau implicite a punctului său de vedere, chiar dacă datele menționate de unii adepți ai acestuia variază într-adevăr.

Mai recent însă, acest consens s-a destrămat. Într-adevăr, parcă pentru a sublinia diversitatea de interpretări ce se pot da pe baza aceluiași set de date, lingvistul american Terrence Kaufmann sugerează că datele de ordin fonologic pot fi cel mai bine explicate prin postularea ideii că proto-țiganii au pătruns în teritoriile iraniene înainte de anul 300 î.C., ca rezultat poate al incursiunilor întreprinse de Alexandru cel Mare în nord-vestul Indiei între anii 327–326 î.C.[6]

---

[5] O cercetare amplă asupra polemicii lingvistice o reprezintă studiul lui I. Hancock „The development of Romani linguistics", apărut în *Languages and Cultures: Studies in Honor of Edgar C. Polomé*, editat de M. A. Jazavery și W. Winter, Berlin, 1988, pp. 183–223.

[6] Kaufmann: „Explorations in protoGypsy", p. 42. Higgie (*Proto-Romanes Phonology*, pp. 19, 141) indică o dată și mai veche – cca secolul al VI-lea î.C. Rezerve în ceea ce privește datările au fost exprimate de către A. M. Fraser în „Looking into the seeds of time", lucrare publicată în *Tsiganologische Studien* (1992), nr. 1& 2, pp. 135–166.

Antropologia fizică

Lingvistica istorică nu poate determina originea rasială și etnică a primilor vorbitori ai limbii romani. Nu există nici o legătură intrinsecă sau necesară între limbă și rasă: există într-adevăr cazuri bine documentate, când întregi grupuri etnice au trecut în decursul timpului de la o limbă la alta. Deci nu se poate garanta existența unor legături de rasă între diverse grupuri de oameni pentru simplul motiv că vorbesc limbi înrudite. Ajunși la acest stadiu, trebuie să vedem până la ce nivel antropologia fizică poate acoperi golurile lăsate de lingvistică. Până la cel de-al Doilea Război Mondial, antropologia fizică cuprindea studiul comparat al trăsăturilor anatomice la diferite populații umane sau indivizi. Prin antropologie fizică se înțelegea îndeosebi efectuarea de măsurători ale corpului și ale părților acestuia, în special ale craniului.

Rezultatele celei mai extinse cercetări antropometrice comparative asupra țiganilor, efectuată de către un specialist în antropologie fizică, profesorul Eugène Pittard, au fost făcute publice în 1932.[7] Pittard s-a concentrat asupra țiganilor din Balcani, în speranța că această analiză îi va furniza suficiente date în legătură cu ce numea el „les vrais Tziganes". Prin folosirea ruletei și a șublerului în cazul măsurătorilor efectuate asupra unui număr mai mare de țigani decât au fost cercetați vreodată, Pittard ajunge la concluzia că populația țigănească tipică depășește ușor media europeană de înălțime, având membrele inferioare comparativ mai lungi, în relație cu torsul; capetele lor manifestau o puternică tendință spre forma dolicocefalică („cu capul alungit", și anume cranii lunguiețe și înguste), având părul negru, urechile mici, ochii mari cu irisul foarte pigmentat iar nasul prelung, îngust și drept. Pittard le-a atribuit:

> un loc foarte onorabil în estetica trupului omenesc. Printre ei se găsesc adesea bărbați foarte chipeși și femei foarte frumoase. Tenul măsliniu

[7] E. Pittard, *Les Tziganes ou Bohémiens*, Geneva, 1932.

[*teint légèrement basane*], părul negru ca tăciunele, nasul drept și bine conturat, dantura albă, ochii larg deschiși și de culoare căprui-închis, cu o expresie vie sau languroasă, suplețea generală a ținutei cât și armonia mișcărilor lor îi plasează, în ceea ce privește frumusețea fizică, cu mult deasupra multora dintre popoarele europene.

După măsurători efectuate pe sute de bărbați și de femei și consemnarea a patru dimensiuni ale corpului și membrelor, cinci ale capului, cinci ale feței și zece ale trăsăturilor, Pittard s-a văzut confruntat cu două probleme majore. Prima o reprezintă faptul că nu de puține ori descoperirile sale intrau în conflict cu indiciile consemnate de predecesorii săi (care au făcut cercetări pe un număr mai restrâns de indivizi); din acest motiv el a fost nevoit să-și strângă datele examinându-i pe „les vrais Tziganes", pe cât posibil fără amestec din partea altor rase (și în acest sens a considerat viața de nomad drept o măsură de conservare a purității rasiale). Confruntat cu cea de-a doua problemă, a trebuit să se recunoască înfrânt: datele referitoare la multele grupuri etnice din India fiind prea puține sau prea inexacte pentru a putea ajunge la vreo concluzie în legătură cu originea țiganilor. În cele din urmă, el însuși a subliniat faptul că diversitatea unor date referitoare la țigani ar putea indica originea lor complexă.

În general, trebuie menționat faptul că mare parte din activitatea anterioară, legată de tipurile de rase și bazată cu precădere pe măsurători ale craniilor, s-a dovedit a fi inexactă și fără validitate statistică. Într-adevăr, se acceptă astăzi că structurile craniene sunt insuficient determinate de factorii ereditari și că, pentru a indica continuitatea îndelungată a unui grup de oameni, nu trebuie pusă prea multă bază pe argumentele care pleacă de la forma capului. După Pittard[8], activitatea depusă

[8] De exemplu, B. Ely, „Les Crânes tsiganes des collections du Musée de l'Homme", *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris* (1967), pp. 177–192, și R. Reyment, „Les Voyageurs suédois: aspects physiques et linguistiques", *Études Tsiganes* (1981), nr. 4, pp. 1–14.

în acest domeniu nu a adus mai multă certitudine. Totuși, în mod constant, sunt dezvoltate noi tehnici și noi indicatori. Studierea grupelor sanguine – cu genetica lor precis înțeleasă – a ajuns să ofere un mijloc alternativ de clasificare a indivizilor, înlocuind în mare parte examinarea fizică directă. Mai recent, această metodă a fost extinsă prin includerea și a altor caracteristici biochimice ereditare. Știința despre genetica populațiilor, pentru care grupele sanguine furnizează majoritatea datelor, se dovedește uneori a fi în stare să dea de urma rutelor parcurse de om în timpul migrațiilor sau invaziilor. La prima vedere, studiile efectuate asupra grupelor sanguine par să promită întru câtva succesul și în cazul țiganilor.

Începând cu anii 1940, în urma unor cercetări, s-a descoperit că grupele de sânge provenind de la eșantioane de populații țigănești din Europa sunt de tip B într-o proporție situată adesea cu mult peste nivelul european. Clasificarea ABO pare să sprijine puternic ipoteza originii indiene (grupa B fiind de două ori mai frecventă, și chiar mai mult, pe subcontinent decât în Europa, deși structura variază de la o zonă la alta). Valorile factorului rhesus la țigani, deși nu diferă atât de mult de valorile din Europa, sunt de asemenea compatibile cu originea lor indiană. În plus, alte studii din Suedia, Marea Britanie și Slovenia furnizează rezultatele care deviază și ele de la tiparele stabilite de studiile anterioare asupra țiganilor, deși în același timp diferă în mod semnificativ și față de tiparele identificate în cadrul populațiilor vecine. De fapt, această direcție de cercetare biologică[9] se ciocnește, ca și Pittard, de aceeași problemă. Este posibil ca la determinarea eșantionului țigănesc cercetătorul să fi întâmpinat dificultăți, fondul genetic al fiecărei cohorte

[9] Bine rezumată în studiul lui R. C. Gropper „What does blood tell?", *GLS/NAC Newsletter*, 4 (1981), nr. 2, 3 și 4. *Cf.* și în studiul lui C. Corrain „Sintesi di ricerche antropometriche ed emotipologiche tra gli Zingari europei", *Lacio Drom* (1978), nr. 6, pp. 22–29.

putând fi extrem de variat, întrucât țiganii oricum au suferit un melanj rasial: de la plecarea lor din India, ar fi fost suficient ca la o sută de căsătorii una, în medie, să fie încheiată în afara etniei pentru ca, în prezent, proporția strămoșilor de altă origine decât indică să depășească jumătate din numărul total al acestora. În plus, grupurile mici și izolate se deosebesc genetic unele de altele datorită modificărilor genetice accidentale. În prezent, se continuă activitatea promițătoare în acest domeniu[10], dar mai înainte de a ne aștepta la o îmbogățire a cunoștințelor noastre rămâne valabilă concluzia la care ajungea Mourant în 1983 în chestiunea țiganilor: „Se simte nevoia unei cercetări ulterioare considerabile a acestui interesant grup de populații, cu trimitere specială la acei factori care diferă, din punct de vedere al frecvenței, între Europa și nordul Indiei."[11]

Pe scurt, antropologia fizică și genetica populațiilor, în stadiul lor de dezvoltare teoretică și aplicativă din prezent, sunt sugestive dar nu și concludente. Acestea mai degrabă nu ne conduc până la nivelul atins de lingvistica istorică, exceptând faptul că, într-adevăr, ele tind să confirme – într-un fel pe care lingvistica nu-l poate face – atât legătura indiană dintre limbă și vorbitorul original, cât și faptul că originea acestora trebuie căutată în subcontinentul indian, chiar dacă combinația dintre lingvistică, antropologia fizică și genetică nu ne furnizează nici

[10] Pentru o cercetare a grupelor sanguine și a altor caracteristici genetice (amprentele digitale, simțul gustativ) care indică deosebiri vădite între țiganii din Ungaria și alți maghiari și o considerabilă asemănare între țigani și indieni, a se vedea și studiul lui T. Tauszik „Human-and medical-genetic examinations of the Gypsy population in Hungary", *GLS/NAC Newsletter*, 9 (1986), nr. 4. Date provenind din Slovacia și India sunt comparate în studiul lui V. Bhalla „Marker genes as guides to the kinship of populations: a plea for linguisticum-anthropogenetic approach to the problem of «Roma» ancestry", publicat în *Romani Language and Culture*, editori S. Bali2 et al., Sarajevo, 1989, pp. 155–163.

[11] A. E. Mourant, *Blood Relations: Blood Groups and Anthropology*, Oxford, 1983, p. 98.

un indiciu în legătură cu împrejurările istorice care au condus la migrația și răspândirea vorbitorilor de romani sau la motivul pentru care s-a produs un atare exod.

Paralele etnice

Cu toate acestea există cel puțin o implicație de ordin etnic pe care o putem deduce pe baza limbii. Ea rezidă în denumirea foarte răspândită pe care țiganii o dau celor din aceeași rasă cu ei – *rom* în limba romani din Europa; *lom* în dialectul armean și *dom* în cel sirian și persan al limbii romani. Se poate arăta (date fiind modificările fonetice curente în variantele armeană și europeană ale limbii romani) că, între toate aceste cazuri și termenii *ḍomba* din sanscrită sau *dom* sau *dum* din indiana modernă, care se referă la un anumit conglomerat de triburi, există o corespondență fonetică exactă. Menționarea domilor ca lăutari merge până în secolul al VI-lea. În sanscrită termenul a dobândit sensul de „om dintr-o castă inferioară care trăiește din cântat și din muzică". În limbile indiene moderne termenii corespondenți au o varietate de sensuri similare: de ex. „casta muzicanților ambulanți" (sindhi), „slugă" (lahndā), „muzicant ambulant" (punjabi), „individ oacheș de castă inferioară" (pahari de vest). Numele ar putea păstra condiția și casta originară a strămoșilor țiganilor din Asia și din Europa, deși nu reușește să stabilească nici o legătură între limba romani și vreunul dintre dialectele indiene. Este foarte posibil ca domii, la fel ca și alte triburi nomade din India, să fi fost de origine dravidiană. Aceștia mai există încă sub forma unor triburi rătăcitoare, îndeletnicindu-se cu o mare varietate de meserii și activități: împletitori de coșuri, gunoieri-măturători, lăutari, fierari și lucrători în metal. A considera că domii reprezintă cel puțin grosul grupului sau grupurilor care au emigrat este o ipoteză suficient de plauzibilă. În ceea ce privește motivele exodului, nu putem decât să le ghicim: foametea, poate, sau războiul.

O atare legătură cu domii nu pare să satisfacă însă pe toată lumea, unii căutând alte elemente de referință. Vreme de aproape un veac și jumătate au fost lansate ipoteze conform cărora populația banjara, o rasă amestecată de negustori rătăcitori, cunoscută în India drept unul din triburile nomade și înțesate de răufăcători, este strâns înrudită cu țiganii.[12] Mulți dintre ei trăiesc azi în centrul și sudul Indiei, vorbind adesea dialectul regiunii în care locuiesc. Trebuie totuși menționat faptul că propria lor limbă, banjari sau lamani[13], se aseamănă foarte puțin cu limba romani.

Unii țigani, apoi, care în timpurile moderne cercetează problema propriei origini, s-au simțit atrași de unele ipoteze alternative[14], după care strămoșii lor ar fi mai degrabă războinicii *kshatriyas*, reprezentând al doilea rang între cele patru caste ale societății hinduse, decât un amestec pestriț de cântăreți și vagabonzi din casta inferioară. Aceștia au primit sprijin din partea unor scriitori indieni[15], în ipoteza lor că țiganii se pot trage din războinicii jat și rajput.[16] Acest amestec ar putea constitui deja unul din modurile prin care se explică gama fizionomiilor ce se disting în cadrul populațiilor țigănești

---

[12] Cea mai veche ipoteză se pare că se găsește în G. de Longpérier, „L'Inde et ses mystères", *Musée universel*, 1 (1857), pp. 330–336. O recentă combatere a acestor teorii o reprezintă studiul lui L. Mroz, „Les Lohar, les Banjara et le problème de l'origine des Tsiganes", *Études Tsiganes* (1990), nr. 1, pp. 3–14.

[13] G. A. Grierson, *Linguistic Survey of India*, vol. 9, partea a III-a Delhi, 1907, pp. 255–325; R. L. Trail, *The Grammar of Lamani*, Norman, OK, 1970.

[14] Un exemplu reprezentativ poate fi găsit în studiul lui J. Kochanowski, „Roma – History of their Indian origin", apărut în *Roma*, 4 (1979), nr. 4, pp. 16–32.

[15] Vezi îndeosebi studiul lui W. R. Rishi, *Introduction to Multilingual Romani Dictionary*, Chandigarg, 1974; *Introduction to Romani Punjabi English Dictionary*, Patiala, 1981; „Roma – a study", apărut în *Roma*, 7 (1983), nr. 2, pp. 1–10; și „History of Romano movement, their language and culture", apărut în *Romani Language and Culture*, pp. 1–10.

[16] Ipoteza în legătură cu populația jat va fi abordată în capitolul următor, vezi mai jos pp. 44-46.

contemporane; dar în bună măsură acestor războinici li se atribuie un număr mare de adepți – banjara și alții – care slujeau ca fierari, prezicători, artiști etc., deosebirile sociale dintre războinici și aceștia ștergându-se treptat. Asemenea teorii sunt adesea asociate cu o mare doză de subiectivitate. Subtilitatea prin care în secolul al XII-lea – după bătălia de la Tarāīn din 1192, în care luptătorii rajput au fost înfrânți de către ghaznavizii turco-afgani – un al doilea val de războinici ar fi fost suprapus unui val de războinici jat din secolul al VIII-lea, cu greu va câștiga admirația cititorului mai sceptic.

Totuși, atâta timp cât nu va fi posibilă o limitare a opțiunilor de timp și de spațiu, vor mai exista controverse în legătură cu determinarea castei, ocupației și a originii celor care au părăsit subcontinentul indian cu un mileniu sau mai mult în urmă, sau dacă părăsirea s-a făcut sau nu sub formă de grup individual. Unii cercetători, precum Sampson, susțin pe bază de argumente lingvistice că țiganii, atunci când au intrat pe teritoriul persan, trebuie să fi reprezentat o unică rasă, vorbind o unică limbă. Alți cercetători însă, precum Turner, au furnizat dovezi lingvistice contrare, susținând că deosebirile de ordin morfologic, lexical și fonologic dintre dialectele eruropean, armean și asiatic al limbii romani ar putea fi mai ușor de explicat dacă ar fi existat mai multe exoduri sau dacă ar fi existat deja unele diferențieri în cadrul limbii, la vremea când exodul a avut loc. Acest ultim punct de vedere pare să fie cel mai convingător; cu toate acestea nu trebuie exclusă posibilitatea conform căreia diversele grupuri de migratori au păstrat legătura sau au intrat din nou în legătură între ele, exercitând reciproc o oarecare influență de ordin lingvistic.

Lexicostatistica

Dezbaterea ar putea fi mult scurtată dacă ar exista o tehnică care să permită o datare absolută a evenimentelor din preistoria limbii, în același fel în care rata constantă a înjumătățirii

izotopilor de Carbon-14 în cazul substanțelor organice a permis ca datarea cu carbon radioactiv să se bucure de atâta succes în alte domenii. În anii 1950, lingvistul american Morris Swadesh a reușit într-adevăr să dezvolte o metodă care pretinde că permite datarea aproximativă a ramificațiilor lingvistice, din punctul de vedere al timpului real. Această metodă este, de regulă, cunoscută sub denumirea de glotocronologie sau lexicostatistică[17], fiind bazată pe remarca generală conform căreia deosebirea dintre membrii unei familii de limbi este cu atât mai mare cu cât prăpastia temporală ce îi separă pe aceștia, după momentul devierii de la strămoșul comun, este mai adâncă. Se adoptă presupunerea fundamentală conform căreia vocabularul de bază (spre deosebire de fonologie și de structură) reprezintă un sector al limbii în care rata schimbărilor este relativ constantă. S-a discutat deja despre importanța vocabularului de bază în procesul de analizare a legăturilor de limbă (p. 22). Swadesh a încercat să confere exactitate acestei metode tradiționale selectând o listă de 200 de termeni, redusă ulterior la 100, ce putea fi utilizată nu doar la evaluarea legăturilor dar și la calcularea intervalului de timp scurs.

Procedeul urmat de către specialiștii în glotocronologie este de a identifica, în limbile studiate, cuvintele care sunt cele mai apropiate de fiecare din sensurile din lista-diagnoză și apoi de a nota perechile ce pot fi considerate ca fiind înrudite, și anume cuvintele ce amintesc de același cuvânt originar din limba străbună comună. În celelalte cazuri, termenul originar s-a pierdut sau i-a fost modificat sensul într-una sau în cealaltă limbă (sau în ambele). Numărul de cuvinte înrudite este utilizat la măsurarea intervalului minim de timp scurs de la

[17] Două explicări ale tehnicii lui Swadesh sunt „Lexico-statistic dating of prehistoric ethnic contacts" apărut în *Proceedings of the American Philosophical Society*, 96 (1952), pp. 452–463, și *The Origin of Diversification of Language*, ed. J. Sherzer Londra, 1972, îndeosebi pp. 271–284.

separarea celor două limbi. S-a calculat o rată standard de conservare pe baza unei medii a ceea ce s-a întâmplat de fapt în 13 perechi de limbi. Pentru lista de cuvinte de fond cuprinzând 100 de termeni, rezultatul reprezintă o rată medie de conservare de 86% pe mileniu, iar două limbi a căror desprindere a început cu o mie de ani în urmă, vor avea cuvinte înrudite în proporție de 74% (86% din 86 reprezentând 74). S-a elaborat o formulă pentru calcularea duratei existenței separate a două limbi odată ce s-a stabilit procentajul de cuvinte înrudite.

Defectul principal al acestei tehnici este acela că nu dă un randament corespunzător în cazurile în care unele stadii de dezvoltare ale limbilor pot fi datate și prin alte mijloace. Ipoteza inițială a unei rate constante de conservare nu este confirmată; este foarte dificil, într-adevăr, să deslușești un motiv *a priori* pentru a admite că limbile suferă în mod constant o pierdere de cuvinte, chiar și în acele arii ale vocabularului care sunt cel mai puțin permeabile la influență culturală. Învățămintele sociolingvisticii arată că factorii sociali, care diferă în funcție de perioada istorică, spațiu geografic și popor, sunt foarte relevanți în ceea ce privește schimbările de ordin lingvistic. În cazul limbii romani, spre exemplu, ne-am putea gândi la o serie de motive pentru care aceasta ar putea manifesta deschidere față de influențele din afară și, în sens contrar, altele pentru care ar opune rezistență la înnoire. Nevoia țiganilor de a vorbi limba țării gazdă și absența unui standard de scriere a propriei limbi au făcut ca limba romani să fie extrem de vulnerabilă: de regulă, convergența se produce cel mai repede atunci când indivizii vorbesc o altă limbă, în același timp cu a lor proprie. Pe de altă parte, avantajul păstrării limbii romani ca limbaj secret ar conduce în direcția opusă; același lucru s-ar putea produce și în cazul mișcărilor frecvente, ceea ce i-ar face pe țigani mai puțin expuși la aculturație, în contact cu alte societăți.

Efectuarea unui experiment cu această tehnică a meritat totuși, întrucât aceasta oferă o măsurare a similarităților și

diferențelor între limbi și dialecte, de unde și gradul de legătură dintre ele.[18] În cazul unei comparații efectuate între limba romani și cele opt limbi din grupurile dardic, nord-vestic, nordic și central (kașmiriana, multani, sindhi, kotgarhi, hindi de vest, punjabi, marwari și gujarati) trei se situează în fruntea listei cu un procentaj de 50% de cuvinte înrudite cu limba romani. Acestea sunt limbile hindi, multani (un dialect lahndă) și kotgarhi (dialect al limbii pahari de vest). Imediat în urma lor se află punjabi, marwari (dialectul principal al limbii rājasthānī) și gujarati, în timp ce sindhi se află mai în urmă. Absolut la coada listei se află kașmiriana, cu un procentaj de circa 30%: această deosebire bruscă contrastează în mod bizar cu numeroase ipoteze anterioare, conform cărora limba romani face parte din grupul dardic. Totuși, doar deosebirea dintre cuvintele înrudite și cele neînrudite este prea simplistă pentru a conferi pondere măsurii în care cuvintele, deși înrudite, s-ar fi dispersat datorită schimbărilor de ordin fonetic. Dacă – cu riscul introducerii unor speculații suplimentare – se înlocuiește notația binară a lui Swadesh cu una în cinci trepte, de la 4 la 0, în care se scade câte un punct pentru fiecare fonem care diferă,[19] atunci hindi va trece în frunte, urmată de kotgarhi, în timp ce multani se va situa mult mai în urmă, aproximativ la același nivel cu punjabi.

Ajungând la acest punct, nu poți rezista să calculezi pe scara lui Swadesh timpul minim scurs de când limba romani a început să se îndepărteze de celelalte limbi indo-ariane. În

[18] Lucrarea lui Fraser *Looking into the Seeds of Time* conține rezultatele, inclusiv un tabel cu cuvinte comparate între limba romani și câteva limbi indice.

[19] Această clasificare este preluată din lucrarea lui Marcel Cortiade care a utilizat o metodă lexicostatistică pentru a stabili gradele de înrudire dintre dialectele limbii romani: „Romani phonetics and orthography", *GLS/NAC Newsletter*, 7 (1984), nr. 4; „Distance between the Romani dialects", *GLS/NAC Newsletter*, 8 (1985), nr. 2; *Romani fonetika thaj lekhipa*, Titograd, 1986.

legătură cu primele trei din clasament (hindi de vest etc.), formula lui Swadesh indică o dată în jurul anului 390 î.C. sau mai devreme. În cazul kașmirianei, pe de altă parte, se obține o dată situată în jurul anului 1700 î.C. Aceste date par să se situeze între limitele credibilității, deși cea pentru kașmiriană – 1700 î.C. – este mult mai timpurie decât rezultatul produs de formulă pentru desprinderea celorlalte limbi de aceasta. În plus, data se potrivește mulțumitor cu așteptările: grupul dardic, din care face parte și kașmiriana, a început probabil să se izoleze de tendința principală de evoluție a limbilor indo-ariene la scurt timp după sosirea arienilor în nord-vestul Indiei. În ceea ce privește anul 390 î.C. pentru hindi și celelalte, Turner susține într-adevăr că limba proto-romani a părăsit probabil grupul central înainte de mijlocul secolului al III-lea î.C. Într-adevăr, Kaufman a postulat ideea unei plecări definitive din India în secolul al VI-lea î.C.

În concluzie deci, avem câteva coincidențe interesante. Dar Turner și ceilalți mai susțin că, după părăsirea zonei centrale, proto-țiganii au mai zăbovit probabil o perioadă îndelungată în nord-vestul subcontinentului. Ne-am putea aștepta ca această concentrare a populației să ducă la îmbogățirea bruscă a vocabularului comun prin acțiunea limbilor învecinate. Redobândirile vor răsturna toate calculele în legătură cu intervalul de timp; aceasta ar putea reprezenta un factor de producere a rezultatelor diferite în privința disocierii kașmirianei de limba romani, în comparație cu celelalte limbi neo-indo-ariene (kașmiriana fiind puternic influențată de unele dintre acestea). Cea mai validă utilizare a tehnicii pare a fi nu stabilirea intervalului de timp ce separă două limbi, ci sprijinirea comparației lor riguroase, atât prin furnizarea unor date concrete și a unui cadru standard, cât și prin concentrarea asupra unui număr de concepte exprimate prin cuvinte care sunt mai durabile în sine decât majoritatea cuvintelor.

În decursul veacurilor, limba romani și vorbitorii acesteia au fost expuși la o multitudine de influențe istorice, demografice și sociolingvistice, același lucru, însă pe alte căi, s-a petrecut și cu limbile și popoarele din India. După scurgerea unui timp atât de îndelungat, încercarea de a determina cu exactitate poporul (sau combinația de popoare) din care se trag țiganii europeni sau poporul cel mai îndeaproape înrudit cu aceștia în zilele noastre poate să fie o speranță deșartă. Totuși abandonarea acestei căutări ar fi un lucru prematur. Din fericire, în domeniul lingvistic, în lucrări precum monumentala *Cercetare lingvistică a Indiei* de Grierson[20], există material din abundență pentru o susținută evaluare fonologică, lexicostatistică și morfologică a limbii romani în comparație cu limbile indo-ariene moderne. Asemenea studii mai pot încă să ofere noi comparații, pe o bază largă și sistematică, necesare pentru a da naștere unor noi perspective privitoare la poziția limbii romani în cadrul limbilor indo-ariene și pentru a limita șirul actual de opțiuni înșelătoare.

[20] G. A. Grierson, *Linguistic Survey of India*, 20 volume, Delhi, 1903–1928, prezintă pentru fiecare dialect principal al fiecărei limbi a subcontinentului, o listă uniformă de 241 de cuvinte și expresii, o expunere sumară a gramaticii și o selecție de texte narative.

2

PRIMELE MIGRAȚII

Persia

Abia în Persia începem să dăm peste câteva texte ce pot servi întru câtva la înțelegerea preistoriei țiganilor, deși n-ar trebui să li se acorde prea multă însemnătate: limba va rămâne principalul sprijin pentru câtva timp de acum înainte.

Istoricul arab Hamza din Ispahan (950 d.C.) relatează că monarhul persan Bahram Gur („marele vânător" din rubaiatele lui Omar Khayyam, a cărui domnie s-a încheiat în 438 d.C.), după ce a hotărât că supușii săi trebuie să lucreze doar jumătate de zi, iar restul acesteia să-l petreacă mâncând și bând împreună în sunetul muzicii, într-o bună zi a întâlnit un grup care bea vin fără să asculte muzică. Când le-a reproșat că neglijează muzica, cei din grup, prosternându-se în fața lui, i-au răspuns că au încercat să angajeze un lăutar, dar că nu au fost în stare să-l găsească. Monarhul l-a convins pe regele Indiei să îi trimită lăutari – 12 000 la număr – pe care i-a răspândit în toate colțurile regatului persan, unde aceștia apoi s-au înmulțit. „Descendenții lor", notează Hamza, „se mai află încă acolo, deși în număr mic. Ei alcătuiesc populația zott."

Cincizeci de ani mai târziu, regăsim o relatare a legendei în poemul epic național persan *Șah-Name* (Cartea regilor), terminat în 1010 și în ale cărui 60 000 de versuri, poetul Firdousi povestește istoria țării. Și el menționează cererea lui Bahram Gur adresată regelui indian Shangul de a îi trimite lăutari și artiști: „păturile nevoiașe de aici beau vin fără să asculte muzică, o situație cu care cei mai înstăriți nu pot fi de acord. De aceea,

dintre acei luri, alege și trimite-mi zece mii de bărbați și de femei care cântă la lăută." Bahram Gur le-a dat acestor luri grâne, vite și măgari și i-a trimis în provinciile regatului său ca să poată munci ca agricultori și în același timp să facă muzică pentru săraci. Într-un an de zile, în mod necugetat, lurii au mâncat tot grâul și toate vitele; regele i-a dojenit pentru risipa de care au dat dovadă

> și apoi i-a izgonit, poruncindu-le să-și încarce toată averea pe spinarea măgarilor și să se întrețină din cântecele lor și din zdrăngănitul arcușurilor mieroase; și în fiecare an să umble prin țară și să cânte pentru desfătarea celor bogați și a celor săraci. Lurii, potrivit acestui mandat, umblă astăzi prin lume, căutând de lucru, întovărășindu-se cu câinii și cu lupii, furând la drumul mare pe timp de zi și pe timp de noapte.[1]

În căutarea urmelor lăsate de țigani, prea adesea s-a presupus că orice grup nomad la care se face referire și care se îndeletnicește cu aceleași ocupații ca și țiganii poate fi pentru acest motiv socotit grup de țigani. Și aceasta poate fi una dintre acele ocazii, exodul țiganilor fiind cu greutate încadrat în timpul domniei lui Bahram Gur. Denumirile date acestor menestreli rămân însă semnificative. În ceea ce privește cronologia, este poate înțelept ca, plecând de la răspândirea legendei despre Bahram Gur, să tragem concluzia că menestrelii indieni, de felul celor menționați de aceasta ca zott sau luri, s-au stabilit pesemne în Persia cu mult înainte de secolul al X-lea, acordând în același timp tradiției suficientă vreme pentru a câștiga recunoaștere, pentru ca apoi Hamza din Ispahan să-i poată plasa în timpul domniei lui Bahram Gur.

Zotti (plural *zott*) și *lulı* sau *luri* sunt încă denumirile persane pentru țigani; în Siria, Palestina și Egipt, denumirea *luri*

[1] Citatul original (în persană) însoțit de traducere apare într-un eseu de J.S. Harriot „Observations on the Oriental origin of the Romnichal", tipărit în *Transactions of the Royal Asiatic Society*, 2 (1830), pp. 518–558, remarcabil pentru vremea respectivă.

se regăsește în varianta *nuri* (plural *nawar*). *Zott* este o versiune arabizată a cuvântului *jat*, numele unui trib din India. Dacă țiganii sunt sau nu identici cu populația *jat* din India (puternic reprezentată în statul Punjab) e o chestiune dezbătută vreme de peste o sută de ani și, așa cum s-a menționat deja, această ipoteză găsește încă adepți. Dacă ar fi să acceptăm toate aceste prime referiri la adresa populației *zott*[2] ca fiind referiri la adresa țiganilor, atunci tabloul istoric al primelor migrații ale țiganilor s-ar închega și completa foarte curând. De la cronicari și de la geografi aflăm despre o serie de situații când oamenii au fost strămutați din valea râului Indus spre vest, către Persia și dincolo de aceasta. În timpul expansiunii arabe din secolul al VII-lea, multe detașamente din Sind vor sluji în armata persană și, când cursul evenimentelor va deveni ostil regelui regilor, acestea vor trece de partea arabilor, vor îmbrățișa credința islamică, stabilindu-se la Basra. Alte colonii *zott* apar apoi și în alte zone ale imperiului. Când însă, odată cu invadarea Sind-ului la începutul secolului al VIII-lea, valul arab ce se năpustise asupra Asiei și-a atins extremitatea răsăriteană a viitorului său imperiu, un mare număr de jati și alți locuitori din Sind au fost deportați pe malurile Tigrului. Ulterior, alte grupuri de mărime considerabilă vor fi strămutate în câteva ocazii succesive, pentru colonizarea nordului Siriei. Prima pătrundere a țiganilor în teritoriile creștine va fi apoi reprezentată de un eveniment consemnat de cronicarul arab Tabari care relatează că, în anul 855, când armatele Bizanțului

[2] Expus în mod cuprinzător de M. J. Goeje în *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie*, Leiden, 1903. O versiune anterioară a tezei lui Goeje, după care țiganii pot fi identificați cu jat-ii, a fost încorporată în lucrarea lui D. MacRitchie, *Accounts of the Gypsies of India*, Londra, 1866, pp. 1–126, însoțită de un comentariu lung. Și secțiunea referitoare la țigani din lucrarea lui Sir Richard Burton, *The Jew, The Gypsy and El Islam*, Londra, 1898, se ocupă cu aceeași constatare, autorul emițând pretenția de întâietate asupra ei.

au atacat Siria, un mare număr de zott au căzut prizonieri și au fost duși de acolo împreună cu femeile, copiii și vitele lor.

Dificultatea constă în faptul că numele de Zott a fost acordat cu destulă ușurință și fără deosebire oricărei persoane provenind din valea Indului. Aceste documente ne dezvăluie ce s-a întâmplat cu multe segmente de populație de origine indiană, îndeosebi cu populația jat. Dacă ne spun ceva despre strămoșii adevărați ai țiganilor, aici lucrurile sunt cât se poate de îndoielnice. Faptul că țiganii venind din India au fost denumiți *zott* de către arabi nu reprezintă probabil mai mult decât transferul asupra acestora a numelui unui popor indian, cu care arabii avuseseră cele mai dese contacte; în aceeași măsură în care rolul francilor sau francezilor în istoria Europei a generat denumirea „Firanja", din latinescul Francia, în limba arabă modernă, cu sensul de „Europa". (În mod similar, în Afganistan, cuvântul *jat* reprezintă în zilele noastre un termen înjositor, folosit pentru a desemna un număr mare de comunități de diferite origini și cu statut social modest, deși în primul rând se referă la o populație nomadă de origine indo-pakistaneză.)[3]

Mărturiile lingvistice din India furnizează un sprijin modest ipotezei în legătură cu jat-ii. O altă importantă obiecție o reprezintă faptul că istoria migrațiilor concentrate în sudul Persiei nu prea se potrivește cu rutele de dispersare ce se pot deduce din modul în care limba romani s-a dezvoltat pe teritoriul persan. Trebuie totuși menționat faptul că, la fel cum și cunoștințele noastre despre apariția noilor limbi indo-ariene suferă, într-un moment crucial, datorită datelor insuficiente de-a lungul câtorva veacuri, și deducțiile de ordin lingvistic sunt stingherite de dificultatea de a evalua ritmul larg răspândităi restructurări lingvistice petrecute probabil în timpul ședereii țiganilor în Persia. Cucerirea arabă din 642 a determinat nu

[3] *Cf.* A. Rao, „Note préliminaire sur les Jat d'Afghanistan", apărut în *Studia Iranica*, 8 (1979), nr. 1, pp. 141–149.

doar o schimbare a religiei pentru perși, dar și o schimbare la nivel de limbă: a pus capăt utilizării persanei ca limbă oficială și a condus la un declin catastrofal în ceea ce privește folosirea ei în scopuri literare. A inaugurat o perioadă îndelungată în care limba persană a absorbit un mare număr de elemente arabe, comparabile în cantitate și caracter cu componentele latine din engleza modernă (preluate din franceză și latină). De abia în a doua jumătate a secolului al X-lea, limba persană, scrisă acum cu caractere arabe și fiind considerabil modificată, devine din nou limba literară dominantă. Cele mai timpurii texte în noul stil datează din secolul al IX-lea, reprezentând teoretic momentul de început al limbii persane moderne. Este frapantă discontinuitatea dintre persana medie și cea modernă, dar ceea ce documentele nu reușesc să releve este cât de rapid și cât de profund a reușit să pătrundă elementul arab în diferitele regiuni sau în rândul claselor sociale mijlocii și inferioare.

În Persia țiganii au fost considerați intruși: au trebuit să învețe limba pentru a putea comunica cu locuitorii. Contactele lingvistice trebuie să fi avut loc mai degrabă cu dialectele dinamice ale țăranilor decât cu limbajul strict al literaților, imortalizat în dicționare. Dar nu ar trebui exagerat nici efectul bilingvismului lor: relația dintre furnizorii de mărfuri sau servicii și clienții lor este cu mult mai superficială decât cea care există în comunitățile bilingve. În ciuda acestui fapt, odată aflată în afara Indiei, limba romani își va dezvolta unele din trăsăturile cele mai importante și caracteristice.

Întreaga familie de dialecte romani se poate grupa în trei ramuri principale: europeană, armeană și asiatică (alta decât cea armeană). Turner le-a etichetat mai potrivit: grupurile rom, lom și dom, în funcție de tratarea fonetică a cuvântului derivat din termenul sanscrit *ḍomba*. Varietățile non-europene ale limbii romani pot fi astfel denumite *lomavren* (grupul armean) și *domari* (grupul asiatic). Sampson a arătat că, în cazul ramurii europene și lomavren, consoanele sonore (produse

prin vibrația corzilor vocale) *bh, dh, gh, džh* din sanscrită devin forme afone (produse fără vibrația corzilor vocale) *ph, th, kh* și *čh* (*h* reprezentând aspirația sunetelor însoțite de răsuflare, în timp de pierderea aspirației în cazul lui *bh, dh, gh* și *džh* și transformarea în *b, d, g, dž* – un principiu totalmente contrar – reprezintă semnul distinctiv al grupului asiatic. Este posibil ca prima schimbare (care în *lomavren* s-a dovedit a fi mai puțin regulată decât a dat de înțeles Sampson) să fi rezultat din influența grupului armean, multe dialecte posedând sunetele afonice dar nu și pe cele fonice.

Sampson era convins că aceste evoluții sunt consecințele unei ramificări ce a avut loc pe teritoriu persan probabil, dând naștere celor două ramuri pe care le-a denumit grupurile *ben* (domari) și *phen* (europeană și lomavren), pe baza formelor pentru cuvântul „soră". Astfel

sanscrită	*domari*	*lomavren*	*varietatea europeană*	*engleză*	*română*
bhaginī	ben	phen	phen	sister	soră
bhrātṛ	bar	phal	phral[4]	brother	frate

Pentru moment este convenabilă adoptarea denumirilor lui Sampson, deși ideea sa despre o grupare *phen* unitară rămâne discutabilă. Limba țiganilor *ben* (domari) include dialectele vorbite de populațiile *nawar* (Palestina și Siria) *kurbat* (din nordul Siriei) și *karači* (din Asia Mică, Transcaucazia și Persia).[5]

[4] Termenul *phral* l-a generat pe *pal* în varianta britanică a limbii romani, unul din puținele cuvinte țigănești care au pătruns în vocabularul englez (unde a fost pentru prima oară consemnat în 1681–1682). El ilustrează posibila dificultate de recunoaștere a cuvintelor înrudite. În absența informațiilor suplimentare și doar pe baza asemănărilor fonetice s-ar încumeta cineva să sugereze înrudirea dintre *frater* (latină), *pal* (romani), *brother* (engleză) și *brat* (slavă)? Și totuși, toate formele duc la termenul proto-indo-european *bhrater*.

[5] În legătură cu diferitele limbi țigănești și denumiri etnice din Orientul Mijlociu, a se consulta lucrarea lui D. Kenrick, „Romanies in the Middle East", *Roma*, 1 (1976), nr. 4; pp. 5–8; 2 (1977) nr. 1, pp. 30–36; nr. 2, pp. 23–39.

Față de majoritatea dialectelor europene, cele *domari* au decăzut mai mult, și atunci când s-a trecut la cercetarea lor acestea erau deja puternic impregnate cu elemente arabe, adesea însă urmele au fost răzlețe.[6] În ciuda stăruinței lui Sampson că ambele provin din aceeași sursă, am remarcat deja faptul că unele diferențe existente între *domari* și varietatea europeană a limbii romani generează dubii în legătură cu nivelul presupus al gradului de uniformitate al originii comune.

Când o limbă se scindează în altele noi, fragmentele ce rezultă din această scindare se pot deplasa mai rapid sau mai încet de-a lungul acelorași căi sau al unor căi divergente. Nu putem ști cât de rapid s-au produs schimbările în cazul grupurilor *ben* și *phen*, cât de devreme s-a produs separarea dintre ele sau cât timp a rămas fiecare grup în Persia. Diferența dintre ele este suficient de mare pentru a indica o scindare relativ timpurie. Absența unora dintre cele mai importante împrumuturi de origine persană din dialectele *ben* poate indica faptul că aceștia au fost primii care au părăsit Persia. Când și cum au ajuns în Siria, rămâne necunoscut: până în secolul al XIX-lea vom auzi puține lucruri despre ei, în afara unor date ocazionale și ambigue, precum cele oferite de un îndreptar arab din secolul al XIV-lea, intitulat *Mesalek Alabsar* (Călătorii ale ochilor) scris de Al-Umari, funcționar al cancelariei mameluce, care vorbește de mai multe triburi de „lors" din Egipt și (în special) Siria, descriind îndemânarea lor de acrobați.

Numărul elementelor persane din dialectele țiganilor europeni indică o ședere prelungită.[7] Printre acestea sunt (în dialectul

---

[6] Cel mai complex studiu este cel al lui R. A. Stewart Macalister, „The Language of the Nawar or Zutt, the Nomad Smiths of Palestine", *GLS Monograph* nr. 3 (Londra, 1914); a apărut anterior în *JGLS* (2), 3 (1909–1910), pp. 120–126, 298–317; 5 (1911–1912), pp. 289–305.

[7] *Cf.* I. Hancock „On the migration and affiliation of the *Dōmba*: Iranian words in Rom, Lom and Dom Gypsy", apărut în *International Romani Union Occasional Papers*, seria F, nr. 8 (1993).

țigănesc galez) *cákano* (setea); darîav (mare); *kiś* (mătase); *kiśti* (curea, brâu); *koro* (orb); *pośúm* (lână) și *veś* (pădure). Dintre aceste cuvinte doar cele pentru „orb" și „lână" s-au regăsit în vorbirea *domari* consemnată de Macalister. Aici, la fel ca și în alte ocazii, s-ar putea lărgi în mod considerabil lista de împrumuturi posibile sau probabile, dar cu prețul introducerii unui grad mai mare de speculație. De exemplu cuvântul romani *baxt* (noroc, succes) este în mod obișnuit considerat un împrumut, provenind de la cuvântul iranian *bakht* (noroc, fericire), de recunoscut în cuvântul *baksheesh*, dar putând la fel de bine fi un termen original. Întrucât limbile iraniene și cele indo-ariene sunt strâns înrudite, având o serie de trăsături comune, nu este întotdeauna ușor să hotărăști între două etimoane rivale. În mod asemănător, în cadrul familiei de limbi iraniene, se naște uneori îndoiala dacă un anumit cuvânt împrumutat provine din limba persană, kurdă sau osetă, sau poate într-adevăr din armeană care, deși nu mai este considerată ca făcând parte din această familie, conține totuși un număr ridicat de împrumuturi iraniene.

În ceea ce privește plecarea din Persia, folosind ca argument absența din limba țigănească a cuvintelor arabe, unii savanți au susținut la începutul anilor 1970 că strămoșii țiganilor europeni au trecut prin Persia probabil înainte de primele invazii ale arabilor. Aceasta ar însemna că țiganii au părăsit acest teritoriu înainte de mijlocul secolului al VII-lea, cu mult mai devreme decât se susține de regulă. Un atare argument pare totuși să se ciocnească de două inconveniente. Presupunerea că, odată cu ocuparea Persiei de către arabi, limba acestora a început să pătrundă la toate nivelurile, aducând imediat limba romani sub influența ei, ar reprezenta o hipersimplificare a procesului lingvistic. În orice caz, în limba romani din Europa *există* câteva împrumuturi din arabă: *berk* (piept, sân – deși limba romani a păstrat și termenul indic *ćućı*); *xumer*, *xumel* (aluat, fărâmituri); *kisı* (pungă de bani). Poate că ar mai trebui

adăugat și termenul *lav* (cuvânt) – ca în *Lavengro*, de George Barrow – derivat sau influențat poate de termenul arab *lafz* care a fost preluat atât în Persia, cât și (mai târziu) în India. Oricât de rare și discutabile ar fi aceste împrumuturi, sunt poate totuși suficiente pentru a sugera imposibilitatea ca strămoșii țiganilor europeni să fi părăsit Persia mai înainte ca cucerirea arabă să fi reușit să introducă în limbajul oamenilor simpli un număr suficient de cuvinte semitice.

Armenia

Armenia, unde țiganii *phen* se pare că s-au dus după ce au părăsit Persia, a căzut și ea sub dominația arabă în secolul al VII-lea, deși limba armeană nu a ajuns să fie îmbibată cu elemente arabe, precum limba persană. Nu se poate ca șederea țiganilor în Armenia să fi fost de scurtă durată. Dialectele europene ale limbii romani conțin un număr de cuvinte împrumutate din limba armeană precum: *bōv* (cuptor); *dudūm* (pepene, tigvă); *dźolano* (catâr); *kotōr* (bucată); *kaćo* (nasture); *mortsī* (piele) și posibil *grai* (cal) – poate din cuvântul armean *grast* – animal de povară. Din limba osetă, vorbită în nordul Armeniei, provine probabil cuvântul *vordón* (căruță), care devine mult mai târziu cuvântul țigănesc pentru căruța cu coviltir trasă de cai, cu care în mintea omului de rând este adesea asociat țiganul. Dar nici unul dintre aceste cuvinte nu se întâlnește în dialectele *ben* din Asia. Nu se întâlnesc nici în frânturile de *lomavren*, în dialectul țiganilor cunoscuți sub numele de *bośa*, pe care secole mai târziu îi găsim rătăcind prin Armenia, Turcia, Persia și în sudul Caucazului. Când în veacul al XIX-lea dialectul țigănesc vorbit de către populația *bośa* (și care s-a autointitulat *lom*) a început să fie studiat, acesta își pierduse din vigoare fiind puternic stâlcit. Deși înțesat cu împrumuturi armene, faptul că practic nu are în comun cu dialectul romani din Europa nici un element derivat din armeană avansează

posibilitatea ca sciziunea țiganilor *phen* să fi avut probabil loc înainte de căderea lor totală sub influența limbii armene sau că, într-adevăr, în dialectele *lomavren* și cel european toate modificările au avut loc separat.[8]

Putem doar să ghicim motivul producerii unui exod din Armenia, dar nu putem susține că acesta s-a datorat lipsei influențelor divergente. Este posibil ca intrarea în Imperiul Bizantin să fi fost un proces treptat, stimulat la început de starea de frământare a țării, generată de îndelungata rivalitate dintre bizantini și arabi: o mare parte din teritoriu a fost devastat de armatele Bizanțului și, în cele din urmă, anexată progresiv în primele decenii ale secolului al XI-lea. Cucerirea bizantină a fost de scurtă durată și, curând după aceea, selgiucizii – unul din clanurile turcești din Asia Centrală – și-au început incursiunile în Armenia, până ce numai Cilicia, pe coasta Mediteranei, a rămas sub stăpânire armeană.

Coeziunea socială

După ce am luat urma limbii romani până la poalele muntelui Ararat, ca în versurile lui Cowper:

filologi
ce prin spațiu și timp o silabă urmând
de-acasă pornesc și prin noapte gonesc
spre Galia și Grecia,
și-n Arca lui Noe se-opresc

[8] Există alte fapte lingvistice greu de reconciliat cu concepția lui Sampson despre o grupare unitară a țiganilor *phen*, a căror sciziune s-a petrecut numai după pătrunderea lor în Armenia: *cf.* J. Bloch, recenzie la „The Dialect of the Gypsies of Wales", *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 134–141; îndeosebi pp. 136–138; R. L. Turner „The position of Romani in Indo-Aryan", *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 145–189, îndeosebi pp. 177–178, și „Transference of aspiration in European Gypsy", apărut în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 22 (1959), pp. 491–498, îndeosebi p. 491; Hancock „On the migration and affiliation of the Dōmba", p. 19.

se recomandă o estimare a posibilelor simplificări pe care abordarea lingvistică a pre-istoriei lor le poate încuraja. Se naște pericolul ca, vorbind despre succesive „scindări" lingvistice și divizări în diferite „cete", să se creeze o imagine inconștientă despre migrația țiganilor sub forma unor cete care mărșăluiesc afară din India și în anumite puncte ale traseului se scindează în două subdiviziuni, fiecare apucând-o pe un drum diferit dar, în general, orientat spre vest. O asemenea gândire este uneori încurajată de hărțile produse și în care săgețile indică direcțiile probabile de avansare ale primelor migrații ale țiganilor. Dar, în realitate, nu se poate să se fi întâmplat așa.

Nu cunoaștem nimic cu certitudine despre organizarea socială și cultura primilor țigani, tot ce putem este să facem conjecturi. Nu ni se pare un lucru prea fantezist dacă ne bazăm ipotezele pe două presupuneri: prima, că acești țigani au reflectat un model indian de existență socială și a doua, că aceia dintre ei care nu s-au stabilit într-un loc au manifestat aceleași trăsături speciale observate în cazul multor grupuri de nomazi. Atunci ca și acum, o trăsătură a existenței sociale în India o reprezintă răspândirea sub-castelor etnice sau *jatis* (jati = naștere), care pentru funcționarea de zi cu zi a societății hinduse a ajuns să dobândească mai multă relevanță decât castele principale (*varnas*). Relațiile dintre sub-caste se bazau pe profilarea muncii. Caracterul monoprofesional al unei *jati* conduce la interdependență economică; poate de asemenea să genereze o mișcare sau o răspândire teritorială constantă, în vederea găsirii de suficiente solicitări pentru meseriile în discuție, și nu este dificil ca, printre grupurile nomade deosebit de numeroase pe continentul indian, să se stabilească analogii cu țiganii.[9] O altă trăsătură caracteristică pentru *jati* este endogamia sau

[9] *Cf.* P. K. Misra și K. C. Malhotra (editori), *Nomads in India*, Calcutta, 1982, și J. C. Berland, „Pāry[ā]tān: „native" models of peripatetic strategies in Pakistan", *Nomadic Peoples* (1986), nr. 21/22, pp. 189–205.

căsătoria în interiorul grupului, și asta presupune păstrarea legăturii în interiorul unei *jati*, dar și păstrarea unui hotar între aceasta și alte comunități. Modelul indian ar indica de asemenea și o ideologie destul de rigidă referitoare la puritate și impuritate (care ar putea fi un factor important în delimitarea unor atari hotare).

În lumina acestor fapte și a evoluției ulterioare a țiganilor, mulți indivizi din grupurile inițiale au umplut probabil o nișă economică: prin furnizarea de mărfuri sau de servicii specializate, muncind în număr relativ mic și fiind în permanentă mișcare, întrucât nu și-au permis să inunde piața și au avut nevoie de o gamă largă de clienți. Este imposibil de spus dacă acești clienți erau orășeni, săteni, agricultori, păstori nomazi sau o combinație a acestora. Altora nu li s-ar fi părut anormal modul de viață nomad al țiganilor: în Iran și în țările învecinate, nomadismul era larg răspândit, chiar și la mijlocul secolului XX, aproximativ 10% din populația Iranului rămânând nomadă în ciuda încercărilor sporadice de sedentarizare a triburilor. Există totuși o deosebire importantă între țigani și nomazii obișnuiți, și anume pentru primii înseamnă deplasarea dintr-un loc într-altul pentru a-și vinde produsele sau pentru a-și face meseria, în timp ce pentru ceilalți nomadismul reprezintă deplasarea sezonieră pentru creșterea vitelor și pentru agricultură. Nomazii și păstorii nomazi pot trăi împreună în simbioză: chiar și în zilele noastre un număr mare de grupuri de păstori din Turcia, Iran și Belucistan au cel puțin un grup de nomazi atașat lor, poate ca vânzători de mărunțișuri, alteori însă, acești nomazi pot avea clienți sedentari, din mediul rural.

Dacă lucrurile s-au întâmplat astfel, date fiind constrângerile stilului lor de viață – nomadism, dispersie, caracter minoritar și în consecință o potențială slăbire a legăturilor colective în cadrul grupului – atunci cum oare au reușit mulți dintre acești primi țigani să-și păstreze identitatea socială și culturală

comună în timpul unei îndelungate perioade de deplasare treptată spre vest. Punând această întrebare nu putem să nu ne mirăm de extraordinara lor tenacitate. Diaspora țiganilor a fost uneori comparată cu cea a evreilor, totuși în cazul primilor avem de a face cu diaspora unui popor fără o castă a preoților, fără un standard recunoscut al limbii, fără texte care să păstreze cu sfințenie credințe și un cod moral și, în ultimă instanță, fără păzitori ai tradițiilor etnice. Dezrădăcinați din India și ducând o existență mobilă, identitatea instabilă a devenit inevitabilă. Etnicitatea lor avea să fie croită și modelată de o multitudine de influențe interne și externe. Ei vor asimila nenumărate elemente care nu au nici un fel de legătură cu India și, în cele din urmă, vor înceta cu desăvârșire să mai fie indieni. Totuși identitatea, cultura lor, în ciuda transformărilor, va rămâne net distinctă de cea a populației *gadźé* care îi înconjoară și de care va depinde existența lor economică. În visurile lor nu se regăsește nici o țară a făgăduinței și ei înșiși vor uita de antecedentele lor indiene, manifestând prea puțin interes față de începuturile istoriei lor, lăsând în seama populației *gadźé* ca, secole mai târziu, să le redescopere și să le urmărească în mod obsesiv trecutul și originea.

3
ÎN IMPERIUL BIZANTIN ȘI ÎN BALCANI

Bizanțul și Grecia

Selgiucizii au dovedit un extraordinar apetit pentru război, forța lor crescând fenomenal de repede. Invadarea Armeniei de către aceștia la mijlocul veacului al XI-lea a produs dislocarea poporului armean, ideea deplasării țiganilor spre vestul Imperiului Bizantin – Constantinopol și Tracia –, de unde ulterior s-au răspândit în Balcani și în întreaga Europă, devenind o ipoteză tentantă[1]: Bizanțul se afla acum în pragul declinului rapid al măreției sale de odinioară, când Constantinopolul cârmuise peste cea mai bogată împărăție a lumii creștine. În 1071, la Manzikert, lângă lacul Van din Armenia, o armată bizantină a fost înfrântă de turcii selgiucizi, iar ca urmare Imperiul Bizantin va pierde o mare parte din Anatolia.

Cultura greacă din Bizanț a supraviețuit încă multă vreme după cedarea teritoriului; chiar și în Anatolia musulmană limba greacă nu a dispărut de tot. Țiganii au fost expuși influențelor lingvistice din partea acesteia cu mult timp înainte ca ei să traverseze Dardanelele, impactul limbii grecești asupra celei țigănești fiind puternic – mult mai puternic decât cel exercitat de limba persană. (Notabilă de asemenea pentru implicațiile istorice este absența, în varietatea europeană a limbii romani a elementului turcesc, cu excepția împrumuturilor care, mult

[1] Analiza acestei faze bizantine din istoria țiganilor este mult ușurată de lucrarea lui G. C. Soulis, „The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages", apărută în *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 15 (1961), pp. 142–165.

mai târziu și într-o manieră limitată, vor pătrunde în limba acelor țigani a căror activitate se va limita la zona Balcanilor.)

Prima referire la prezența țiganilor în Constantinopol provine cel mai probabil dintr-un text hagiografic georgian *Viața Sf. Gheorghe Atonitul*, compus în jurul anului 1068 în mânăstirea Iberon de pe muntele Athos.[2] Aici citim că, în anul 1050, împăratul Constantin Monomachos, sâcâit fiind de animalele sălbatice care îi devorau vânatul din parcul imperial Philopation din Constantinopol, a cerut ajutor unei „populații de samariteni, descendenți ai lui Simion Magul, pe nume adsincani, bine-cunoscuți pentru arta lor de a ghici și de a face farmece". Acești adsincani au pus pe jos bucăți de carne descântate care au ucis pe loc animalele. Denumirea *adsincani* utilizată în acest text este forma georgiană a grecescului *atsínganoi* sau *atzínganoi*, termenul folosit de bizantini când se refereau la țigani. Nemțescul *Zigeuner*, franțuzescul *tsiganes*, italienescul *zingari* și maghiarul *cigányok*, la fel ca și forme similare folosite în alte câteva limbi au derivat toate de la denumirea bizantină. Originea lui *atsínganos* a fost mult dezbătută și nici până astăzi nu s-a reușit înlăturarea tuturor dubiilor. Cel mai larg acceptat punct de vedere este cel conform căruia termenul este o formă greșită a numelui sectei eretice *athínganoi* folosit în cazul țiganilor pentru că ambele grupuri s-au bucurat de reputația similară de a prezice viitorul și de a face farmece. Ereticii *athínganoi* au fost drastic reduși numeric, poate chiar suprimați în urma persecuțiilor din secolul al IX-lea.

Următoarea referire la *athínganoi*, termen utilizat în mod clar aici cu sensul de țigani, provine din veacul al XII-lea și se găsește într-un comentariu făcut de canonicul Teodor Balsamon

[2] D. M. Lang (editor), *Lives and Legends of the Georgian Saints: Selected and translated from the original texts*, Londra, 1956, p. 154; versiunea latină din lucrarea lui P. Peeters, „Histoires monastiques géorgiennes", apărută în *Analecta Bollandiana*, 36–37 (1917–1919), pp. 102–104.

(decedat în 1204) la canonul LXI al Conciliului de la Trullo (692). Conform acestui canon orice credincios care exploata publicul prin expunerea de urși sau alte animale pentru amuzament sau prin ghicitul viitorului era pasibil de excomunicare pe o perioadă de șase ani:

> Aceia care poartă urșii în zgardă se numesc ursari. Ei leagă ațe vopsite pe capul și întregul corp al animalului. Apoi obișnuiesc să taie aceste ațe și să le ofere împreună cu fire din blana animalului, ca amulete sau ca leac contra bolilor sau a deochiului. Alții, care se numesc *athínganoi*, obișnuiesc să poarte în jurul trupului șerpi încolăciți și unuia îi spun că e născut sub o stea nefastă, iar altuia sub una norocoasă, și mai obișnuiesc să prezică norocul și ghinionul din viitor.[3]

Într-un comentariu la canonul LXV al Conciliului de la Trullo, Balsamon se referă din nou la acești athinganoi; explicând natura ventrilocilor el scrie: „Ventriloci și vrăjitori sunt toți aceia care sunt inspirați de Satana și pretind că pot prezice necunoscutul, cum sunt, de exemplu: *kritriai*-i, athinganoii, falșii profeți, «eremiții» și alții". Mesajul a fost repetat un secol și ceva mai târziu de către Athanasos I, Patriarhul Constantinopolului, într-o scrisoare circulară adresată clericilor, instruindu-i cum să-și povățuiască enoriașii să nu se întovărășească cu ghicitorii, ursarii, îmblânzitorii de șerpi și „îndeosebi să nu permită țiganilor (*adingánous*) să le intre în case pentru că propovăduiesc lucruri diavolești". Câteva decenii mai târziu, învățatul Iosif Bryennius (1340–1431), într-un tratat asupra cauzelor nenorocirilor care se abătuseră asupra Imperiului Bizantin, deplângea faptul că oamenii se întovărășesc zilnic cu „magicieni, ghicitori, *athingánous* și îmblânzitori".

O variantă interesantă în ceea ce privește terminologia apare într-un canon bizantin din secolul al XV-lea, care prevede cinci ani de excomunicare pentru „toți cei care se duc la

[3] Citatele din acest paragraf provin din lucrarea lui Soulis, „The Gypsies in the Byzantine Empire", pp. 146–147.

egiptence (*aiguptíssas*) pentru ghicit sau cei care aduc prezicători care să-i descânte când sunt bolnavi sau suferă de ceva". Faptul că denumirea de *aiguptíssas* se referă la țigăncile care se îndeletnicesc cu ghicitul și nu la egiptence este dovedit și de versiunea slavă a canonului în care cuvântul apare tradus ca *ciganki*[4]. Nu putem fi niciodată la fel de siguri că alți scriitori bizantini i-au avut în vedere pe țigani atunci când s-au referit la egipteni, deși este foarte tentant să interpretăm astfel lunga descriere[5] pe care Nicephorus Gregoras o face unei trupe de acrobați și jongleri egipteni care și-a făcut apariția în Constantinopol în primele decenii ale secolului al XIV-lea și care apoi a călătorit mai departe prin Tracia și Macedonia, ajungând chiar și până în Spania. Cu toate acestea, este cât se poate de clar că legenda despre originea egipteană era răspândită în Bizanț în secolul al XV-lea, dacă nu chiar de mai devreme (bineînțeles sprijinită și de asocierea secretă a Egiptului cu ocultismul și prorocitul). Mai mult ca probabil că termenul pentru țigani, *gúphtoi*, din greaca modernă provine de la utilizarea cu acest sens.

Alte referiri la țigani, fie ca egipteni, fie cu alte denumiri, apar în versuri populare datând din secolul al XIV-lea și servesc pentru a arăta că bizantinii i-au asociat pe aceștia cu creșterea ursilor și confecționatul sitelor, dar și că unele dintre denumiri începuseră să fie utilizate ca o insultă disprețuitoare.

Începe astfel să iasă la lumină o imagine fragmentată și impresionistă despre viața și condiția țiganilor în cadrul larg al societății bizantine. Când aceștia și-au făcut pentru prima oară apariția în Bizanț, credulitatea și superstiția erau răspândite la toate nivelurile, incluzându-i chiar și pe împărați. Nu este deloc surprinzător că țiganii au exploatat repede această răspândire în ghicit și prezicerea viitorului. Erau de asemenea bine-cunoscuți ca artiști – ursari, îmblânzitori de șerpi și de

[4] *Ibid.*, pp. 147–148.

[5] Citat integral, *ibid.* pp. 148–149.

alte animale, acrobați și scamatori. Din referirile disprețuitoare din literatura populară putem deduce că aceștia nu s-au bucurat de o reputație bună. Bineînțeles că este o imagine unilaterală: nu vom putea niciodată ști care este opinia țiganilor în legătură cu societatea bizantină sau cum i-a tratat aceasta.

La acea dată Bizanțul se afla în fața prăbușirii. La începutul secolului al XV-lea imperiul se reducea la cetatea Constantinopolului, la Salonic și la Morea sau Peloponez, partea sudică a Greciei continentale. Capitala era împresurată de otomani care cuceriseră deja Asia Mică și care, după prima stabilire a lor în Europa, lângă Gallipoli în 1354, au reușit să cucerească Bulgaria, mare parte din Grecia și să aducă Serbia și Țara Românească la statutul de vasalitate. Țiganii se stabiliseră în toate aceste țări cu mult înainte ca acestea să fie cucerite de turci. După cât se pare, țiganii s-au răspândit din Tracia, trecând prin Macedonia spre Grecia continentală și cea insulară, precum și spre nord către teritoriile care mult mai târziu aveau să devină Iugoslavia și România. Este posibil ca unele dintre aceste migrații să fi avut vreo legătură cu înaintarea constantă a turcilor otomani.

În cursul secolului al XIV-lea țiganii s-au stabilit în Peloponez și într-o serie de insule grecești. Într-un pamflet din 1416 compus de scriitorul satiric bizantin Mazaris și intitulat *Șederea lui Mazaris în Hades*, se găsește o scrisoare imaginară datată 21 septembrie 1415, adresată din Peloponez unui anume Holobolos aflat în Infern, care descrie condițiile de atunci din peninsulă: „În Peloponez... trăiesc de-a valma numeroase neamuri cărora nu este deloc ușor nici foarte necesar să le delimitezi hotarele, dar fiecare ureche le poate cu ușurință deosebi după limba pe care o vorbesc, și iată care sunt cele mai renumite: lacedaemonienii, italienii, peloponezienii, slavii, ilirii, egiptenii [aigúptioi] și evreii (și nu puțini sunt corciturі) în toate cele șapte nații.“[6] Dacă putem accepta că acești „egipteni“ erau de fapt

[6] Citat din *ibid.*, p. 152.

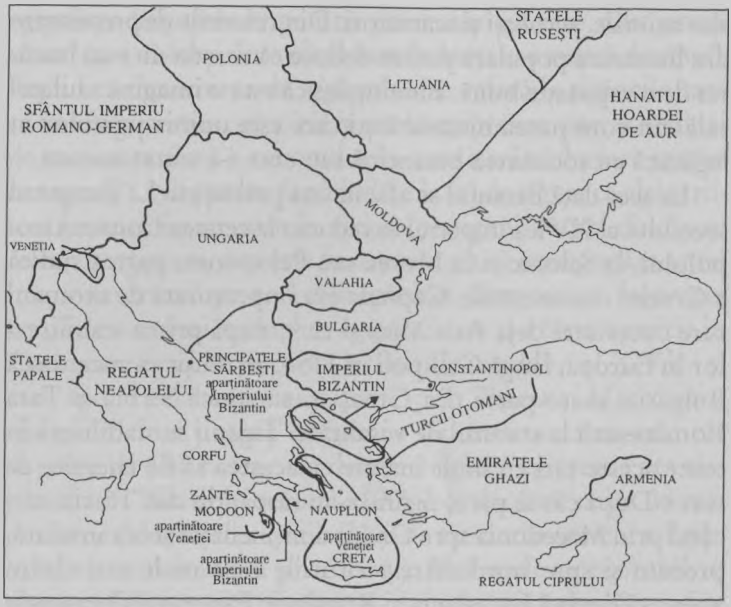

Harta 2. Europa Răsăriteană, cca 1360.

țigani – și luând în considerare celelalte referiri contemporane în legătură cu prezența lor în Peloponez, aceasta nu este o presupunere prea îndrăzneață – numărul lor trebuie să fi fost considerabil de mare pentru a putea fi apreciați drept una dintre națiile principale care trăiau în peninsulă la acea vreme.

Ei au dovedit o categorică preferință de a se stabili în teritoriile venețiene, atât în Peloponez cât și în insulele învecinate, fără îndoială pentru că coloniile deținute de Veneția, cel mai prosper de altfel dintre jefuitorii imperiului răsăritean, s-au bucurat de o relativă stabilitate și securitate, în vreme ce alte zone au suferit mult de pe urma incursiunilor întreprinse în mod constant de către turci. Descrierea unui popor, efectuată de călugărul franciscan Symon Simeonis care a vizitat Candia (Herakleion) de pe insula Creta în 1323, menționează următoarele:

> Acolo, în afara cetății, am văzut de asemeni un neam, urmând ritul grecesc și pretinzând a face parte din familia lui Chaym (Ham). Ei nu se opresc niciodată sau doar rareori într-un loc mai mult de treizeci de zile dar, întotdeauna pribegi și rătăcitori, blestemați parcă de Dumnezeu, după cea de-a treizecea zi se deplasează precum arabii, de la un răzor la altul, de la o peșteră la alta, cu corturile lor dreptunghiulare, joase și întunecate.[7]

Insulele Ionice, la vest de Grecia continentală, aflate de asemenea sub guvernare venețiană, au primit și ele contingente substanțiale de țigani. Pe insula Zante, în 1518, Jacques le Saige descrie fierari ale căror metode de lucru se aseamănă foarte mult cu cele ale țiganilor fierari din Grecia continentală, sugerând astfel o migrație directă din Peloponez.[8] Există întinse relatări în legătură cu o așezare țigănească pe insula Corfu, începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, înainte ca insula să cadă în 1386 în mâinile venețienilor. La vremea când s-a aflat despre acești țigani din Corfu impozitele lor anuale deveniseră suficient de ridicate pentru a forma o feudă independentă, *feudum acinganorum* (care a supraviețuit până în veacul al XIX-lea) și deci sosirea lor în Corfu trebuie să fi avut loc cu mult mai devreme. Numărul lor a fost probabil îngroșat de prezența țiganilor în mulțimea de călători loviți de sărăcie (*homines vageniti*), care la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea a pătruns în insula Corfu, venind peste mare din Epir, unde țiganii trăiau pe atunci într-un număr considerabil. Sistemul feudal a fost acela care a asigurat cadrul guvernării venețiene în Corfu. Un decret venețian din 1470, ce îi conferă lui Michael de Hugot[9] feuda țiganilor, indică faptul că stăpânul feudei avea o autoritate largă nu numai asupra țiganilor

---

[7] Tradus din latină, citat din F. H. Groome, *Gypsy Folk-Tales*, Londra, 1988, p. XIX.

[8] J. le Saige, *Voyage de J. Le Saige de Douai à Rome, Venise, Jerusalem et autres saints lieux*, Douai, 1851, p. 74, citat de Soulis în „The Gypsies in the Byzantine Empire", p. 156.

[9] Textul integral în latină se află redat de Soulis, *op. cit.*, pp. 164–165.

stabiliți în insula Corfu, ci și asupra celor care trăiau în posesiunile venețiene de pe coasta Epirului. Slujba era rentabilă, întrucât robii aveau multe plăți de făcut, în bani și în natură, către seniorul feudal, care avea dreptul de a judeca și pedepsi pe oricine în probleme de ordin civil și penal, cu excepția omuciderii: acestea erau privilegii negate altor seniori feudali. În plus fiecare țigan străin (*cinganus forensis*) era obligat la plata unei taxe când intra sau părăsea teritoriul aflat sub jurisdicția guvernatorului venețian al insulei Corfu, la fel ca și plata unor impozite anuale pe perioada ședерii.

În Grecia continentală, țiganii s-au stabilit în număr mare în zona orașului venețian Nauplion, în partea răsăriteană a Peloponezului și de asemenea în Modon (Methoni), o altă colonie venețiană, pe coasta sud-vestică a peninsulei. La Nauplion, după cât se pare, țiganii s-au constituit într-un grup organizat, având în frunte un lider militar, căci într-o decizie datată 12 august 1444[10], Consiliul Venețian al Celor Patruzeci l-a reinstalat pe un anume *Johannes cinganus* (Ioan Țiganul) în funcția de *drungarius acinganorum* (*drungarius* era comandantul unui grup de soldați) la câtva timp după ce fusese destituit de către guvernatorul venețian. Acțiunea guvernatorului a fost condamnată ca fiind „contrară privilegiilor acordate predecesorilor și urmașilor numitului Ioan atât de către guvernul nostru cât și de către nobilul Ottaviano Bono" (guvernator al orașului Nauplion între 1397–1404). Dacă Ioan a fost într-adevăr țigan, atunci avem de a face cu prima atestare a unor privilegii acordate unui conducător de origine țigănească. Dacă ar fi vorba de vreo feudă – ca în cazul de față, dată fiind situația din insula Corfu –, privilegiile i-ar fi fost acordate doar lui Ioan. Pe de altă parte, dacă aceste privilegii ar fi avut un caracter mai general, atunci nu se poate presupune decât că venețienii, care în Nauplion se aflau într-o situație dificilă datorită frecventelor

[10] Textul integral în latină, *ibid.*, p. 164.

raiduri turcești, se așteptau în schimb să li se acorde asistență militară în eventualitatea unui atac; poate sperau de asemenea că țiganii vor cultiva pământul depopulat.

Portul maritim Modon, cu o colonie țigănească considerabil de mare, era foarte bine amplasat, la jumătatea distanței dintre Veneția și Iaffa, reprezentând un binevenit popas pentru pelerinii ce călătoreau spre Țara Sfântă, pe această foarte frecventată rută.

Mai multe jurnale ale pelerinilor menționează cartierele țigănești văzute acolo.[11] Lionardo di Niccolò Frescobaldi, care a vizitat Modon-ul în 1384, relatează că a văzut un număr de *romiti* în afara zidurilor orașului, pe care i-a luat drept penitenți rugându-se pentru iertarea păcatelor.[12] Mărturiile călătorilor care i-au urmat dovedesc că era vorba de țigani. Probabil că tocmai această întâlnire a țiganilor cu pelerinii, în locuri precum Modon, a fost aceea care a condus la adoptarea de către țigani a acelei înfățișări când au avut nevoie de o acoperire care să le faciliteze ajungerea în vestul Europei.

La un secol după Frescobaldi, un număr mare de mărturii despre colonia din Modon provine de la pelerinii germani și elvețieni, care la acea vreme deveniseră conștienți de existența țiganilor în țările lor de baștină și îi denumeau pe cei din Modon *Zigeuner*; comentariile lor erau nuanțate de luările de poziție față de țigani obișnuite în țările de baștină. Astfel, Bernhard von Breydenbach, scriind despre pelerinajul său din 1483, îi condamnă, numindu-i „trădători și hoți care susțin că vin din Egipt atunci când sosesc în ținuturi germane".[13] Breydenbach

---

[11] Vezi E. O. Winstedt, „The Gypsies of Modon" și „Wine of Romeney", *JGLS* (2), 3 (1909–1910), pp. 57–69.

[12] *Viaggio di Lionardo Niccolò Frescobaldi in Egitto e in Terra Santa*, editat de G. Manzi, Roma, 1818, pp. 72–73; „Pilgrimage of Lionardo di Niccolò Frescobaldi to the Holy Land", tradus de T. Bellorini și E. Hoade, în *Publications of the Studium Biblicum Franciscanum*, nr. 6 (1948), pp. 29–90.

[13] Trad. din germană, *apud* Winstedt, „The Gypsies of Modon", p. 60.

a fost însoțit de un desenator, Eberhard Reüwich, și acestuia îi datorăm un desen al Modonului cu cartierul țigănesc în fundal. Konrad Grünemberg (1486) afirmă că toți țiganii „își au originea și numele de acolo". Dietrich von Schachten (1491) și Peter Fassbender (1492) îi menționează ca fiind în principal fierari. Alexander, conte palatin de Rin, descrie un deal în apropiere de Modon, numit Gype, care în 1495 număra în jur de 200 de colibe locuite de țigani: „Unii numesc dealul din apropierea Modon-ului Micul Egipt." Relatarea lui Arnold von Harff din Colonia, datată 1497, este cea mai cuprinzătoare:

> De asemeni, am ieșit la periferie, unde locuiesc mulți oameni oacheși, săraci și goi, în colibe acoperite cu stuf, vreo trei sute de gospodării. Se numesc țigani (*suyginer*); noi îi numim păgâni din Egipt atunci când ajung pe aceste meleaguri. Oamenii aceștia sunt meseriași de tot felul: cizmari, cavafi și chiar fierari. Foarte ciudat e să-i vezi cum pun nicovala direct pe pământ și o folosesc șezând precum croitorii noștri. Lângă el, tot pe pământ, șade nevasta și toarce, focul arzând între ei. Alături de ei, pe jumătate îngropați în pământul de lângă foc, se află doi saci din piele ca niște cimpoaie. În timp ce toarce, femeia ridică din când în când un sac, pe care îl presează apoi. Acesta trimite un curent de aer pe sub pământ direct în foc, ca omul să poată lucra. De asemeni, oamenii aceștia vin dintr-un ținut pe nume Gyppe, situat la aproximativ patruzeci de mile de orașul Modon. În ultimii șaizeci de ani, ținutul acesta a ajuns sub stăpânirea sultanului turcesc, dar unii din conducătorii locali nu au vrut să slujească sub acesta și s-au refugiat în țara noastră și la Roma, la Sfântul Părinte, în căutare de sprijin și de mângâiere sufletească. Prin urmare acesta le-a dat scrisori de recomandare, către împăratul roman[14] și către toți principii imperiului, ca să li se acorde salvconduct și sprijin, deoarece au fost alungați din cauza credinței lor creștine. Au arătat aceste scrisori tuturor principilor, dar nimeni nu i-a ajutat. Au pierit în sărăcie și suferință, lăsând scrisorile copiilor și servitorilor, care până în ziua de azi rătăcesc prin aceste ținuturi pretinzând că vin din

[14] Împărații germani au purtat denumirea de împărat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană, între anii 962–1806, de la Otto I cel Mare la Francisc II, arhiduce al Austriei și primul împărat ereditar al Austriei – *n. t.*

Micul Egipt. Dar acest lucru este fals, deoarece părinții lor s-au născut în ținutul Suginien din Gyppe, care se întinde la mai puțin de jumătate din distanța dintre Colonia și Egipt. Prin urmare, acești vagabonzi sunt niște nemernici care spionează ținutul nostru.[15]

Povestea cu scrisorile de recomandare este întru câtva denaturată, dar relevantă pentru capitolul care urmează, referitor la venirea țiganilor în vestul Europei.

O mulțime de speculații au fost generate de utilizarea de către Harff a denumirilor Gyppe și, în special, Micul Egipt, despre care unii țigani au pretins că este țara lor de baștină, când la începutul secolului al XIV-lea au invadat vestul Europei. Dar se pare că denumirea nu a reprezentat izvorul legendei despre originea egipteană a țiganilor; mai degrabă la început a provenit doar de la acea legendă și a fost utilizată pentru locul de tabără al coloniei de țigani de dincolo de Modon.

Când elvețianul Ludwig Tschudi a trecut prin Modon (1519), nu a mai găsit acolo decât 30 de colibe țigănești. Declinul populației țigănești poate fi explicat prin continua lor plecare din fața înaintării turcilor, fapt ce a condus la o drastică reducere a comerțului și a circulației pelerinilor, culminând cu capturarea, în anul 1500, a însuși orașului Modon.

Limba romani a suferit modificări considerabile în timpul lungii șederi a țiganilor în teritoriile de limbă greacă. Astfel a evoluat pronunția: *m* a devenit *v* la mijlocul cuvintelor (de ex. *naman* din sanscrită, „nume", în hindu este *nam* și *nav* în limba romani din Europa); sunetul *h* s-a pierdut în poziția inițială și mediană, mai târziu fiind frecvent înlocuit de *v* sau *y* (de ex. *hasta* din sanscrită, însemnând „mână", devine *hath* în hindu și *vast* în varianta europeană a limbii romani, iar sunetul *f* a fost introdus în limbă în împrumuturi de origine greacă (de ex. în romani cuvântul *foros* înseamnă oraș). Un număr considerabil de cuvinte grecești, pe care țiganii le-au luat cu ei în

[15] Traducere după originalul german *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, editat de E. von Groote, Köln, 1860, pp. 67–68.

peregrinările ulterioare, se găsesc în cadrul fiecărei varietăți europene a limbii romani, fără a le mai aminti pe acelea aflate doar în unele dialecte și care par să fi fost mai degrabă împrumuturi târzii și mai mult locale. Printre achizițiile timpurii au fost cuvintele noi: cer, săptămână, sâmbătă și vineri; gâscă, porumbel, cioară și păun; vișină și zmeură; os și ciorbă; plumb și cupru; odaie, scaun, păpușă și leagăn; cheie, toiag și clești; fierăstrău, cui și scândură; oală, farfurie și săpun; drum, oraș și conac. Două importante împrumuturi au fost *petalo* pentru potcoavă și *paramisus* pentru poveste; unul pentru muncă, iar celălalt pentru agrement. Au preluat cuvântul *zeravo* pentru „stânga", dar nu și pe cel pentru „dreapta"; apoi *komi*, pentru „mai mult", dar nu și cuvântul pentru „mai puțin". Termenul *kralis*, pentru „rege", a fost derivat din greacă, care, la rândul ei, l-a împrumutat din limbile slave. Au preluat numeralele grecești pentru cifrele 7, 8 și 9, 30, 40 și 50 (deși varietatea engleză și cea galeză a limbii romani le-au eliminat aproximativ cinci secole mai târziu, recurgând la forme indirecte, după modelul 3 + 4, 2×4, 4 + 5, 3×10). Începuseră să formeze unele cuvinte cu ajutorul sufixelor grecești, utilizând terminațiile – *mos* pentru substantive abstracte, *-os* pentru împrumuturile de gen masculin, iar *-men* și *mé* pentru construirea participiilor la diateza pasivă. Unul din participiile formate astfel, *marimé*, din verbul grecesc cu sensul de „a murdări", a devenit o expresie folosită pentru un concept fundamental în sistemul țigănesc de tabuuri ale necurăției. Dezvoltarea conceptului respectiv într-un teritoriu de limbă greacă este cu totul alt aspect. În mod similar, cuvântul *kris*, pentru curte (din același cuvânt, *krisis*, „judecată", și care a dat în engleză cuvântul „criză") va dobândi o dimensiune îndeosebi țigănească printre romii valahi, sugerând mecanismul lor de reglementare a disputelor, precum și de pedepsire a abaterilor de la codul moral țigănesc. Totodată, dacă țiganii au adoptat termenul grecesc pentru „broască", au făcut aceasta pentru că termenul indian

beng (care a păstrat sensul de „broască", în varietatea siriană a limbii romani) dobândește sensul de „diavol", sub influența, cum presupune Paspati[16], reprezentărilor naive ale Sfântului Gheorghe călare, ucigând balaurul, pe care țiganii trebuie să-l fi întâlnit pe întregul teritoriu al Imperiului Bizantin. Aceste împrumuturi, dar și altele, arată că pentru mult timp contribuția greacă la vocabularul limbii romani din Europa rămâne mult mai importantă decât oricare alta, cu excepția cuvintelor provenite din indo-ariană. Se pare totuși că aceasta a reprezentat ultima fază a ceea ce ar fi putut fi o limbă unică în Europa, deoarece, după ce limba romani a depășit regiunile de limbă greacă, dialectul comun european a început să piardă teren. Deși n-ar trebui să insistăm prea mult asupra acestor lucruri, este interesant de remarcat faptul că, dacă aplicăm metodele glotocronologiei (v. mai sus pp. 37–38) la varietățile greacă și galeză ale limbii romani, ca și la dialectul țiganilor căldărari, rezultatele ne arată că unitatea vocabularului de bază a început să slăbească pe la anul 1040, urmată fiind de o altă scindare, pe la 1200, în rândul celor care pătrunseseră în Balcani.

În Bizanț și Grecia, țiganii s-au familiarizat nu doar cu unele cuvinte grecești, dar și cu lumea creștină. Pe drumuri, ca și în porturi, au întâlnit călători din întreaga Europă și e posibil să fi deprins și cunoașterea altor limbi. Mai mult ca sigur au auzit și de Țara Sfântă și au remarcat că pelerinii erau călători privilegiați. Toate aceste cunoștințe aveau să se dovedească într-o zi profitabile pentru ei, atunci când s-au decis să-și continue migrația spre vestul lumii creștine.

Serbia, Bulgaria, Muntenia, Moldova

Cursul pe care diferențierea lingvistică avea să-l urmeze fusese deja stabilit înainte de finele secolului al XIV-lea, la acea

[16] A. Paspati, *Études sur les Tchinghianés*, Constantinopol, 1870, p. 169.

dată țiganii fiind deja larg răspândiți în toate provinciile Peninsulei Balcanice. În Serbia, unde slavii de sud, sub conducerea lui Ștefan Dușan, reușiseră în cele din urmă să înființeze un regat, trebuie respinsă această identificare cu țiganii a acelor *cingarije* înregistrați printre meseriașii desemnați în edictul lui Ștefan de ctitorire a mânăstirii Sfinților Mihail și Gavril din Prizren din 1348. În acest caz, denumirea induce în eroare, însemnând doar „cizmari".[17] Dar într-un document din 1362, al învecinatei Republici din Ragusa (Dubrovnik), la cererea a doi „egipteni", Vlahus și Vitanus (*ad petitionem Vlachi et Vitani Egyptiorum*), se află înregistrat un ordin către un meșter aurar, de a li se returna acestora cele opt monede de argint încredințate spre păstrare. În 1378, Ivan Șișman, ultimul țar al Bulgariei, lasă Mânăstirii Rila (Rilski Monastir) câteva sate ce cuprindeau *Agupovi Kleti*. *Kleti* erau „colibe", dar discuția rămâne deschisă, dacă *agupovi* înseamnă într-adevăr „egipteni", și anume țigani sedentari. De necontestat rămâne însă afirmația generală că țiganii trebuie să fi pătruns în Bulgaria aproximativ la acea dată, întocmai ca și în țările învecinate.

Pe atunci înaintarea otomană înghițea pas cu pas întreaga Peninsulă Balcanică. La 1371, Ivan Șișman fusese forțat să se declare vasal al sultanului, și tot turcii ocupaseră deja cea mai mare parte din Macedonia. În 1389, Serbia a fost redusă și ea la starea de vasalitate, iar în 1391 Bosnia și Muntenia au fost obligate să plătească tributuri anuale; în 1396 Bulgaria a fost în întregime anexată.

În istoria țiganilor, Muntenia și Moldova ocupă un loc special, și chiar de tristă faimă, întrucât aici țiganii au fost în mod sistematic transformați în robi. În secolele al XIII-lea și al XIV-lea, valahii vorbitori de latină, ai căror descendenți

[17] *Cf.* F. X. Miklosich, „Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas", *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse, Viena, vol. 23 (1874), p. 6.

trăiesc pe teritoriul României moderne și al Moldovei, au migrat din Transilvania, mai întâi spre Muntenia și apoi spre Moldova, care au devenit principate independente. Ambele erau state creștine, de religie ortodoxă, deși uneori Muntenia pare să fi înclinat spre Roma. Dar aceste perioade de reală independență au fost scurte și, o mare parte din existența lor, Țările Române s-au aflat sub controlul puterilor învecinate. Dar ambele și-au elaborat propriile metode, foarte asemănătoare, de a trata populațiile țigănești și de a se asigura menținerea lor ca importantă forță de muncă.

Încă din cele mai vechi documente, reiese că țiganii fuseseră aduși la o anumită formă de servitute față de domnitor sau de mânăstiri. Cea dintâi menționare a țiganilor în arhivele românești se face într-un document emis la 1385 de către voievodul Dan I, stăpân peste întreaga Muntenie, în favoarea Mânăstirii Fecioara Maria, de la Tismana. Prin acest document voievodul confirmă actul prin care 40 de familii de țigani (*atsinganî*) erau donate Mânăstirii Sf. Anton de la Vodița, ce ținea de Mânăstirea Tismana, de către unchiul său voievodul Vladislav, în timpul domniei acestuia (1364–1377). În anul 1388, Mânăstirii Cozia i-au fost donate 300 de familii de țigani din partea principelui valah Mircea cel Bătrân. Un document de la 1428, provenit din Moldova, menționează darul a 31 de corturi de *tsigani* și a 13 corturi de tătari, făcut de Alexandru cel Bun Mânăstirii Bistrița. Un număr considerabil de documente românești de mai târziu, emise în slavonă între secolele al XIV-lea și al XV-lea, confirmă, toate, înrobirea țiganilor la scurt timp după sosirea lor în aceste principate dunărene.

Se pare că, la început, în mare a fost vorba de exploatarea fiscală, iar atunci când au avut loc donațiile de familii de țigani, de fapt s-a transferat dreptul de a reclama plata tributului (în muncă, bani și produse). Cu trecerea timpului însă, aceasta s-a transformat în drepturi asupra persoanei plătitoare de tribut. De fapt, țiganii căpătaseră importanță economică, fapt care

dată țiganii fiind deja larg răspândiți în toate provinciile Peninsulei Balcanice. În Serbia, unde slavii de sud, sub conducerea lui Ștefan Dușan, reușiseră în cele din urmă să înființeze un regat, trebuie respinsă această identificare cu țiganii a acelor *cingarije* înregistrați printre meseriașii desemnați în edictul lui Ștefan de ctitorire a mânăstirii Sfinților Mihail și Gavril din Prizren din 1348. În acest caz, denumirea induce în eroare, însemnând doar „cizmari".[17] Dar într-un document din 1362, al învecinatei Republici din Ragusa (Dubrovnik), la cererea a doi „egipteni", Vlahus și Vitanus (*ad petitionem Vlachi et Vitani Egyptiorum*), se află înregistrat un ordin către un meșter aurar, de a li se returna acestora cele opt monede de argint încredințate spre păstrare. În 1378, Ivan Șișman, ultimul țar al Bulgariei, lasă Mânăstirii Rila (Rilski Monastir) câteva sate ce cuprindeau *Agupovi Kleti. Kleti* erau „colibe", dar discuția rămâne deschisă, dacă *agupovi* înseamnă într-adevăr „egipteni", și anume țigani sedentari. De necontestat rămâne însă afirmația generală că țiganii trebuie să fi pătruns în Bulgaria aproximativ la acea dată, întocmai ca și în țările învecinate.

Pe atunci înaintarea otomană înghițea pas cu pas întreaga Peninsulă Balcanică. La 1371, Ivan Șișman fusese forțat să se declare vasal al sultanului, și tot turcii ocupaseră deja cea mai mare parte din Macedonia. În 1389, Serbia a fost redusă și ea la starea de vasalitate, iar în 1391 Bosnia și Muntenia au fost obligate să plătească tributuri anuale; în 1396 Bulgaria a fost în întregime anexată.

În istoria țiganilor, Muntenia și Moldova ocupă un loc special, și chiar de tristă faimă, întrucât aici țiganii au fost în mod sistematic transformați în robi. În secolele al XIII-lea și al XIV-lea, valahii vorbitori de latină, ai căror descendenți

[17] *Cf.* F. X. Miklosich, „Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas", *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse, Viena, vol. 23 (1874), p. 6.

trăiesc pe teritoriul României moderne și al Moldovei, au migrat din Transilvania, mai întâi spre Muntenia și apoi spre Moldova, care au devenit principate independente. Ambele erau state creștine, de religie ortodoxă, deși uneori Muntenia pare să fi înclinat spre Roma. Dar aceste perioade de reală independență au fost scurte și, o mare parte din existența lor, Țările Române s-au aflat sub controlul puterilor învecinate. Dar ambele și-au elaborat propriile metode, foarte asemănătoare, de a trata populațiile țigănești și de a se asigura menținerea lor ca importantă forță de muncă.

Încă din cele mai vechi documente, reiese că țiganii fuseseră aduși la o anumită formă de servitute față de domnitor sau de mânăstiri. Cea dintâi menționare a țiganilor în arhivele românești se face într-un document emis la 1385 de către voievodul Dan I, stăpân peste întreaga Muntenie, în favoarea Mânăstirii Fecioara Maria, de la Tismana. Prin acest document voievodul confirmă actul prin care 40 de familii de țigani (*atsingani*) erau donate Mânăstirii Sf. Anton de la Vodița, ce ținea de Mânăstirea Tismana, de către unchiul său voievodul Vladislav, în timpul domniei acestuia (1364–1377). În anul 1388, Mânăstirii Cozia i-au fost donate 300 de familii de țigani din partea principelui valah Mircea cel Bătrân. Un document de la 1428, provenit din Moldova, menționează darul a 31 de corturi de *tsigani* și a 13 corturi de tătari, făcut de Alexandru cel Bun Mânăstirii Bistrița. Un număr considerabil de documente românești de mai târziu, emise în slavonă între secolele al XIV-lea și al XV-lea, confirmă, toate, înrobirea țiganilor la scurt timp după sosirea lor în aceste principate dunărene.

Se pare că, la început, în mare a fost vorba de exploatarea fiscală, iar atunci când au avut loc donațiile de familii de țigani, de fapt s-a transferat dreptul de a reclama plata tributului (în muncă, bani și produse). Cu trecerea timpului însă, aceasta s-a transformat în drepturi asupra persoanei plătitoare de tribut. De fapt, țiganii căpătaseră importanță economică, fapt care

i-a făcut pe cârmuitori să se opună plecării lor. Principatele au pierdut bogăția de care se bucuraseră cândva datorită faptului că erau străbătute de importante rute comerciale. Mai întâi bisericile și mânăstirile, iar apoi boierii au ajuns la concluzia că țiganii reprezintă o valoare inestimabilă pentru ei. Țăranii pauperizați își vindeau pământul și puteau fi transformați în robi pentru muncile agricole; în schimb, țiganii au ocupat nișa dintre țăran și stăpân, fiind apreciați ca meșteșugari specializați în lucrări de fierărie, lăcătușerie, producerea obiectelor din cositor și altele. Atât timp cât erau nomazi, nu se putea avea încredere în promptitudinea și disponibilitatea lor. Pentru a-i împiedica să fugă, boierii și biserica i-au transformat în robi, iar pentru a face supravegherea lor deplină, fiecare țigan fără stăpân a fost declarat proprietate a statului.[18]

Țiganii care aparțineau coroanei plăteau un tribut anual, dar nu erau obligați să rămână într-un singur loc. De fapt, deseori erau mânați dintr-un loc într-altul. Vara, ei trăiau în corturi, iar în timpul iernii în colibe și adăposturi subterane, în pădurile din apropierea satelor. Țiganii aflați în proprietatea mânăstirilor și a boierilor și-au văzut drepturile personale diminuate până la o totală dependență de bunul plac al stăpânilor: ei și copiii lor au devenit robi ce puteau fi vânduți, schimbați sau cedați. Orice român, bărbat sau femeie, căsătorit cu un țigan devenea la rându-i rob. Unii locuiau în sate și, pe lângă faptul că lucrau pământul stăpânului, munceau ca bărbieri, croitori, brutari, zidari și ca slugi; femeile erau folosite la pescuit, treburile casnice, albitul rufelor, cusut și brodat. Libertatea însă nu aveau să o dobândească pe de-a-ntregul, în Moldova și Muntenia, decât în 1856.[19]

---

[18] *Cf.* P. P. Panaitescu, „The Gypsies in Walachia and Moldavia: A chapter of economic history", apărut în *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 58–72, și N. Gheorghe, „Origin of Roma's Slavery in the Rumanian Principalities", apărut în *Roma*, 7 (1983), nr. 1, pp. 12–27.

[19] *Cf.* M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire... des Cigains*, Berlin, 1837.

4

MAREA ȘMECHERIE

Pe la sfârșitul veacului al XIV-lea Regatul Ungariei a rămas singura mare putere europeană în fața otomanilor. Regatul se întindea mult dincolo de granițele actuale ale Ungariei, incluzând Transilvania și o mare parte din ceea ce, în veacul al XX-lea avea să devină Iugoslavia și Cehoslovacia. Nu se știe cu deplină certitudine când au apărut țiganii pentru prima dată în aceste ținuturi. Orașul Agram (Zagreb) aparținea atunci Ungariei și, începând din 1382, timp de peste 80 de ani, arhivele judecătorești din Agram menționează o serie de măcelari cârcotași, cu numele de Cigan sau Cygan, Chickan sau Czyganychyn.[1] În alte surse datând din anii 1370, termenul *cygány*, denumirea maghiară a țiganilor, apare atât ca nume de familie cât și în numele unor sate.[2] Mai mult încă, o scrisoare din 1260 de la Ottokar al II-lea al Boemiei către Papa Adrian al IV-lea, în care primul povestește despre victoria sa asupra lui Bela al IV-lea al Ungariei, îi menționează pe *cingari* printre cei care au format armata lui Bela.[3]

La început frecvența mare a cuvintelor *cygan*, *cigány* intensifică pasiunea căutării. Apoi începe să se strecoare prudența, denumirile geografice care la prima vedere par a fi indicii valoroase se limitează la o zonă restrânsă din nord-vestul Transilvaniei

---

[1] L. Wiener, „Ismaelites", apărut în *JGLS* (2), 4 (1912), pp. 83–100.

[2] Vezi J. Vekerdi, „Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary", *JGLS* (4), 1 (1977), nr. 3, pp. 170–172.

[3] Citat de F. Predari, *Origine e Vicende dei Zingari*, Milano, 1841, p. 63.

și la teritoriul învecinat, și exact acolo vom da peste o familie de nobili cu numele de Zygan, a cărei genealogie merge până la prima invazie a ungurilor din secolul al IX-lea[4]. În ceea ce privește numele de persoane care au la bază cuvântul *cygan* și care se limitează la Croația, nici una dintre referiri nu este într-adevăr convingătoare: persoanele în discuție sunt prea puternic ancorate în modul lor de viață și meseria lor, dar și mult prea puși pe ceartă. Se presupune că este iar un mijloc de diversiune, dar imposibil de spus dacă se poate stabili vreo legătură sau nu cu familia nobiliară *Zygan*. În ceea ce-l privește pe regele Ottokar, soldații țigani din armata înfrântă dispar, când la o mai atentă citire a scrisorilor lui, termenul de *Cingarorum* va fi înlocuit cu cel de *Bulgarorum*.

Odată eliminate aceste improbabilități, se va constata că primele relatări în legătură cu prezența țiganilor în Ungaria sunt de dată relativ târzie.[5] În 1416, orașul Brașov (fost Kronstadt) din sud-estul Transilvaniei dă bani și hrană „seniorului Emaus din Egipt și celor 120 de tovarăși ai acestuia". Nu posedăm alte date în legătură cu Emaus sau cu direcția în care acesta a pornit împreună cu tovarășii lui. Dacă însă s-a îndreptat spre vest, atunci cu siguranță că pot fi considerați vestitorii evenimentelor din anul următor, când se produce o dramatică

---

[4] Vezi J. Vekerdi, „La parola Zingaro nei nomi medievali", în *Lacio Drom* (1985), nr. 3, p. 31.

[5] Două articole, încă fundamentale pentru începuturile țiganilor în Europa, deși modificate și amplificate de cercetările ulterioare sunt: P. Bataillard, „Beginning of the immigration of the Gypsies into Western Europe in the 15th century", *JGLS* (1), 1 (1888–9), pp. 185–212, 260–286, 324–345; 2 (1890), pp. 27–53 și E. O. Winstedt, „Some records of the Gypsies in Germany, 1407–1792", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 97–111; 12 (1933), pp. 123–141, 189–196; 13 (1934), pp. 98–116. O corecție folositoare în ceea ce privește unele neînțelegeri o reprezintă lucrarea lui R. Gilsenbach, „Quellen zur Geschichte der Roma und ihrer Interpretation, dargestellt an Beispielen aus dem 15. Jahrhundert", apărut în *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 8–16; 2 & 3/85, pp. 3–11.

cotitură în istoria țiganilor și începe o nouă și larg atestată perioadă de sosiri în centrul și vestul Europei, unde țiganii își fac apariția sub forma unor grupuri de pelerini, organizate, solicitând și obținând subvenții. După 1417 se produce de fapt o atare agitație, încât devine cât se poate de tentant să afirmăm că țiganii au reprezentat un nou fenomen pentru Europa situată la vest de Balcani.

Este puțin probabil ca afluxul lor să fi fost atât de neașteptat și de dens. De exemplu, arhivele orașului Hildesheim din Saxonia Inferioară înregistrează o donație făcută în 1407 „tătarilor, în biroul secretarului primăriei, când li s-au examinat scrisorile". În mod explicit, termenul nord-german „tătari", folosit în consemnări ulterioare, se referă la țigani și este posibil ca și în acest caz termenul să fi fost utilizat cu același sens. În mod similar, arhivele din Basel, Elveția, menționează în 1414 acordarea de pomeni unui *păgân* (Heiden) „prin voința Domnului". *Heiden* (păgân) este un termen mult utilizat ulterior în legătură cu țiganii în ținuturile de limbă germană și olandeză, devenind aproape la fel de obișnuit ca și termenul „țigan" (*Zigeuner*). O serie de cronicari occidentali, mai puțin demni de încredere în ceea ce privește datele, îi menționează pe țigani în Hessa în 1414 și în Meissen și Boemia în 1416.

Numărul insuficient de dovezi nu este neapărat un argument împotriva unor scurte infiltrări ale țiganilor înspre vest la diferite momente înainte de 1417: atâta timp cât numărul lor a fost redus și nu au atras atenția asupra lor este foarte posibil ca aceștia să nu fi fost remarcați și consemnați în mod oficial. De fapt, nimic din istoria lor anterioară, alcătuită din fragmente, nu ne-a pregătit pentru ceea ce s-a întâmplat într-adevăr în 1417 și în anii imediat următori. În dialectul vorbit de țiganii din Spania, expresia „o xonxanó baró" (marea șmecherie) se referă la o anumită metodă de a ușura pe un credul de o mare sumă de bani. Cel mai mare șiretlic din întreaga istorie a țiganilor a fost acela jucat la începutul veacului al XV-lea pe seama Europei occidentale.

În mod subit țiganii încep să se poarte într-un mod nemaiîntâlnit până atunci. Nu mai dau deloc dovadă de discreție, încercând aproape în mod vădit să atragă atenția asupra lor. Nu mai sunt deloc o gloată dezorganizată, ci se deplasează aparent cu un scop, având în frunte conducători cu titluri impresionante. La început nu sunt hărțuiți sau hăituiți, ci tratați cu anumită considerație. Ca și când vreun geniu nelăudat, stimulat probabil de toate presiunile din Balcani, și-ar fi dat seama de potențialele avantaje ce se puteau trage din mediul religios al timpului și și-ar fi elaborat o strategie de exploatare a acestuia și de a-și spori șansele de supraviețuire.

Este dificil astăzi să înțelegem atitudinea oamenilor din Evul Mediu față de penitenți, pentru că noi am pierdut astăzi atât conștiința lor acută a păcatului, cât și siguranța pedepsirii lui. În afara Bisericii – comunitatea tuturor credincioșilor – stăteau la pândă păgânismul, diavolul și iadul, concepute într-o formă cât se poate de materială, stăteau la pândă în așteptarea celor care se abăteau de la calea credinței. Pentru țigani era important faptul că încă se mai considera a fi o îndatorire a omeni și a ajuta un pelerin aflat în călătorie, chiar și după ce pelerinajele au cunoscut un declin de popularitate. Astfel, persoanele caritabile se puteau bucura de binecuvântarea ce se pogora asupra pelerinului, acesta devenind un instrument de obținere a grației. Cârmuitorii puteau să-i încurajeze, acordându-le scrisori de recomandare. Carol cel Mare impusese prin lege obligația de a li se asigura pelerinilor adăpost, vatră și foc, oriunde ar fi călătorit aceștia. Dându-se drept penitenți și pelerini, țiganii puteau să-și asigure o primire mai călduroasă decât cea de care avuseseră parte până atunci. Este posibil ca unii să fi și probat eficacitatea scrisorilor de protecție (dacă e cazul celor din Hildesheim, vezi supra p. 73) și după cât se pare unii au încercat să țintească cât mai sus posibil. În acest scop nici un alt nume nu putea fi invocat cu mai mare eficacitate decât cel al împăratului Sigismund.

Sigismund (1368–1437) era rege al Ungariei din 1387. În 1411 Colegiul Electorilor îi acordă și coroana Germaniei, numindu-l de facto Împărat al Sfântului Imperiu Roman (deși papa nu îl va încorona decât în 1433) și în curând acest om de stat ingenios a fost prea mult atras de problemele Boemiei și ale imperiului ca să mai acorde atenția necesară guvernării Ungariei și stăvilirii turcilor. Între 1414 și 1418 vizitează o serie de țări din interiorul și exteriorul imperiului, precum și orașul Konstanz, devenit pentru o perioadă de timp centrul lumii creștine, datorită conciliului ecumenic promovat de către Sigismund, care încearcă să câștige prestigiu ca restaurator al unității Bisericii, punând capăt schismei papale. La începerea conciliului din 1414 mulți principi, episcopi și abați se vor stabili în oraș și însuși Sigismund va petrece acolo o mare parte de timp între anii 1417–1418. Conciliul a reușit într-adevăr să restabilească unitatea Bisericii, dar nu a putut împiedica răspândirea ereziilor din Boemia, în ciuda condamnării lui Jan Hus, după respingerea de către Sigismund a salvconductului pe care el însuși i-l eliberase.

Salvconductele imperiale

Spre orașul Konstanz s-au îndreptat și unii țigani. Se pare că la Lindau, pe malul lacului Constanța, țiganii au obținut scrisorile de care aveau nevoie de la Sigismund (doritor poate a afla vești din regatul său ungar) sau de la o persoană oficială a cancelariei sale, doar dacă bineînțeles nu și-au procurat documentele necesare pe căi mai ocolite. Practica emiterii de salvconducte era foarte răspândită în Evul Mediu, ele fiind precursoarele pașapoartelor de mai târziu. Asemenea documente erau întocmite pentru o persoană specificată (și suita acesteia), dar, fără îndoială, țiganii au găsit că era foarte prudent și economic să își confecționeze copii după acestea. În orice caz, mult mai târziu, Sebastian Münster relatează în *Cosmographia universalis*

(1550) că niște țigani i-au arătat lângă Heidelberg copia unei scrisori obținute la Lindau de la împăratul Sigismund, prin care li se acorda liberă trecere. Motivul peregrinării lor, menționat în documentul arătat lui Münster, a găsit mulți adepți în anii care au urmat, deși în cele din urmă au apărut și variante: am văzut deja versiunea prezentată de Arnold von Harff (p. 62). După Münster:

> se spune că strămoșii lor din Micul Egipt (*in minori Aegypto*) au renunțat pentru câțiva ani la religia creștină și s-au întors la păcatele păgânilor și apoi, după ce s-au căit, le-a fost impusă penitența ca tot pentru atâta vreme unii din ei să pribegească prin lume și să ispășească vina păcatului lor.[6]

În unele schimburi verbale ce au avut loc cu ocazia acestei întâlniri, Münster pretinde că țiganii i-au spus că patria lor se află dincolo de Țara Sfântă și de Babilon și că pentru a ajunge acolo trebuie trecut prin țara locuită de pigmei. Când Münster i-a replicat: „Atunci Micul Egipt nu se află în Africa, lângă Nil, ci în Asia de-a lungul Gangelui sau Indului", acesta a fost contrat probabil cu altă vorbă de duh. Münster mai menționează că posedau o limbă proprie, pe care a socotit-o Rotwelsch, jargonul hoților din Germania.[7]

În 1417 rapoartele municipale din Hildesheim, care cu un deceniu înainte menționaseră intrigate vizita unor „tătari", de

---

[6] Textul lui Münster (în latină) se găsește în lucrarea lui D. M. M. Bartlett, „Münster's *Cosmographia universalis*" în *JGLS* (3), 31 (1952), pp. 83–90. Textul în germană, ușor diferit, este menționat în studiul lui R. Gronemeyer *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhabdlungen*, Giessen, 1987, care în mod convenabil reunește multe din referințele aflate în cronici etc. (fără arhive municipale).

[7] A discuta multitudinea de teorii timpurii în legătură cu originea țiganilor depășește intenția acestei cărți. Pentru perioada 1461–1841, acest lucru a fost excelent realizat de studiul lui L. Piasere, „De origine Cinganorum", apărut în *Études et documents balkaniques et méditerranéens*, 14 (1989), pp. 105–126.

Harta 3. Europa 1417, cu locurile pe unde au trecut țiganii între 1407–1427.

data aceasta înregistrează, mai explicit, acordarea de pomeni „tătarilor din Egipt, pentru a-l cinsti pe Dumnezeu", orașul găsind însă că este prudent să-i țină sub supraveghere. Este posibil ca membrii acestui grup să fi aparținut aceluia prezentat de Hermann Cornerus în *Chronica novella*, scrisă în latină în jurul anului 1435, primul raport contemporan despre răspândirea țiganilor, după ce aceștia s-au înarmat cu documente imperiale. Referindu-se la ultimele luni ale anului 1417, Cornerus, originar din Lübeck, face următoarea relatare în legătură cu trecerea țiganilor prin ținuturile nordice ale Germaniei, Holstein, Mecklenburg și Pomerania:

> O ceată ciudată de nomazi nemaivăzuți până atunci au venit din regiunile estice în Alemania (Suabia), călătorind prin întreaga regiune până în ținuturile de la malul mării. Au ajuns și în orașele de pe coastă; plecând de la Lüneberg, pătrunzând în Prusia, ei au trecut prin Hamburg, Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund și Greifswald. Au călătorit în cete, și-au petrecut nopțile în câmp, în afara orașelor, întrucât, dedându-se excesiv hoției, s-au temut că în orașe aveau să fie făcuți prizonieri. Numărul lor se ridica la circa 300 de bărbați și femei, fără a socoti copiii și sugarii. Având un aspect fizic foarte urât, fiind tuciurii ca și tătarii, își spuneau *secani*. Printre ei se aflau și căpetenii, un duce [*ducem*] și un conte [*comitem*] care împărțeau dreptate și ale căror ordine erau respectate. Erau totuși mari hoți, îndeosebi femeile și mai mulți dintre ei au fost prinși și omorâți. Aveau de asemenea asupra lor scrisori de recomandare, din partea unor principi și îndeosebi de la Sigismund, regele romanilor, în baza cărora statele, principii, cetățile, orașele, episcopii și prelații cărora aceștia se adresau, trebuiau să-i primească și să-i trateze cu bunăvoință. Unii dintre ei călătoreau călare, iar alții pe jos. Motivul pentru care rătăceau prin țări străine se spune că ar fi fost renunțarea la credință și apostazia lor, după convertirea lor la păgânism. Episcopii lor i-au condamnat ca, în semn de penitență, să pribegească vreme de șapte ani prin țări străine.[8]

[8] Traducere după textul latin al lui Hermann Cornerus, „Chronica novella usque ad annum 1435", apărut în J. G. Eccard, *Corpus historicum medii aevi*, Leipzig, 1723, vol. 2, col. 1225.

Acest important text ne furnizează o mulțime de date în legătură cu organizarea acelor țigani și primirea lor. Adesea par să se fi divizat în grupuri mai mici, dar depinzând toți de același șef; s-au deplasat în armonie, urmându-se îndeaproape. Au prezentat scrisori de protecție, dar au fost tratați cu neîncredere. Mai întâi nemții i-au găsit foarte urâți din punct de vedere fizic, bineînțeles din cauza culorii pielii și, în plus, se mai bucurau și de reputația de a fi iuți de mână. Un alt cronicar din Lübeck, pe nume Rufus, relatează în mare aceeași întâmplare, cu excepția faptului că îi descrie pe țigani ca fiind într-adevăr tătari (nume care se pare că se păstrează în nordul Germaniei și în Scandinavia) și ridică numărul lor la 400.

Incursiunea în orașele baltice n-a avut decât un succes parțial. Scrisorile de protecție n-au fost suficiente pentru a preîntâmpina răzbunarea cruntă în cazurile de furtișaguri: nu se știe exact dacă aceste măsuri aspre au fost luate de către autorități sau de către orășenii înșiși. În mod evident, aceste orașe hanseatice nu au fost în întregime pe gustul țiganilor, pentru că în 1418 toate urmele lăsate de aceștia se vor găsi mult mai la sud. În iunie, orașul Frankfurt pe Main dă „nevoiașilor din Micul Egipt" 4 lire și 4 șilingi pentru pâine și carne – aceasta fiind prima referire la „Micul Egipt" ca loc de baștină. Mărturii din aceeași perioadă referitoare la țigani avem și din Alsacia, oarecum îndoielnice în ceea ce privește orașul Strassburg, dar mult mai demne de încredere în cazul orașului Colmar care, după cea mai veche cronică a orașului, a fost vizitat la 10 august de 30 de *Heiden* (păgâni) însoțiți de femei și copii. După ce au plecat, în locul lor au venit alți o sută. Din nou este subliniată culoarea întunecată a pielii; elemente noi însă vor fi cerceii de argint și chiromanția practicată de femeile îmbrăcate în zdrențe, ca niște cuverturi. În Elveția, mărturiile sunt substanțiale și clare, deși mulți cronicari se vor copia și recopia reciproc, toți în afară de unul trăind mult prea târziu pentru a

putea fi martori oculari. Zürich, Basel, Solthurn și Berna sunt creditate cu asemenea vizite. Cronicarii îi prezintă pe țigani ca pe un popor foarte ciudat și întunecat la piele, având proprii duci și conți și susținând că țara lor de baștină este Micul Egipt. (Una din cronicile de la Zürich adaugă faptul că unii țigani susțineau că provin de la Igritz – o interesantă completare, întrucât Igritz este o mică localitate în nordul Ungariei, lângă Miskolc.) Au relatat că au fost alungați de turci și condamnați la penitență și deplină sărăcie timp de șapte ani. În ceea ce privește botezul și înmormântarea urmau obiceiurile creștine. Erau prost îmbrăcați, dar aveau mult aur și argint, obișnuiau să mănânce și să bea bine, plătind bine. O notă discordantă o reprezintă Conrad Justinger, singurul cronicar contemporan cu evenimentele. Referindu-se la anul 1419 (deși acesta este posibil să-l fi confundat cu anul 1418), cronicarul menționează sosirea în Elveția a mai mult de 200 de *Heiden* botezați care își instalează tabăra pe câmpiile dinaintea Bernei, până când au fost izgoniți de autorități, pe motiv că furtișagurile lor i-au exasperat pe locuitori.

Se pare că în septembrie 1418 țiganii au părăsit Elveția pentru un timp. Grupurile de țigani care s-au manifestat vizibil în Europa în următorii ani nu au fost numeroase, ca și cum, într-adevăr, n-ar mai fi rămas decât un nucleu, sub comanda câtorva conducători. Uneori acest nucleu s-a păstrat ca atare, alteori s-a fragmentat în detașamente mai mici. Astfel, în noiembrie 1418, după cronica lui Mülich, în orașul Augsburg sosește o ceată de țigani formată din „doi duci, 50 de bărbați, multe femei și copii și au pretins că vin din Egipt".

Următoarea serie de mărturii îi menționează pe țigani în Franța. La 22 august 1419, o ceată de „sarazini" apare în orășelul Châtillon-en-Dombes (astăzi Châtillon-sur-Chalaronne) care la acea vreme depindea de Savoia. Acești țigani au prezentat scrisori din partea ducelui de Savoia și din partea împăratului; autenticitatea documentului savoiard se pare că a fost

garantată.[9] Au fost bine primiți, li s-a dat vin, ovăz și trei florini. Două zile mai târziu, Andrei, duce al Micului Egipt, cu o suită de peste 120 de însoțitori, sosește la St. Laurent, în apropiere de Mâcon, la numai șase leghe depărtare de Châtillon. Orașul îi aprovizionează cu pâine și vin; într-o frazeologie ciudată, arhivele îi descriu ca fiind „oameni de o statură uriașă, înspăimântători la păr cât și în alte privințe". Și-au ridicat tabăra pe câmp, și atât bărbații cât și femeile au practicat chiromanția și vrăjitoria. Când arhivele menționează unele din înșelătoriile lor, ducele este numit în mod caustic „Andrei, ce singur își spune duce al Micului Egipt". Cinci săptămâni mai târziu (1 octombrie 1419), țiganii sunt menționați la Sisteron în Provence, din nou ca „sarazini". Li s-a refuzat intrarea și au rămas timp de două zile pe un câmp „ca soldații" (fără îndoială, în corturi), unde li s-a trimis hrană, pentru ei și pentru cai.

Trei luni mai târziu întâlnim un duce Andrei însoțit de o ceată de țigani, de această dată în Țările de Jos. Probabil erau țiganii care cu un an înainte fuseseră în Franța. Nu putem avea însă deplină siguranță în această privință. Se pare că țiganii n-au avut nici o dificultate în a-și asigura copii ale salvconductelor lor și oricine s-ar fi întâmplat să se afle în fruntea unei anumite cete s-ar fi putut da drept conducătorul trecut pe document; pe de altă parte, nu se poate exclude posibilitatea ca doi conducători să fi purtat același nume. În orice caz, în ianuarie 1420, rapoartele municipalității din Bruxelles arată că o ceată condusă de „ducele Micului Egipt, pe nume Andries" i-a ușurat pe cetățeni de o anumită cantitate de bere, de vin, de pâine, o vacă, patru oi și de 25 de monede de aur. Apoi, în martie, bilanțul din Deventer înregistrează o donație făcută din ordinul consiliului municipal „seniorului Andreas, duce

[9] *Cf.* M. Pastore „Zingari nello Stato Sabaudo", apărut în *Lacio Drom* (1989), nr. 3–4, pp. 6–19, îndeosebi p. 7.

al Micului Egipt" (Hoefscheid Heren Andreas, Hertoch van Cleyn Egypten) „care datorită credinței creștine a fost alungat din țara lui, a sosit în orașul nostru însoțit de 100 de persoane, bărbați, femei și copii, și de circa 40 de cai, și a prezentat scrisori din partea Regelui Roman, ce conțineau invitația de a li se da de pomană și de a fi tratați cu blândețe în toate țările în care s-ar fi dus". În total, ceata a primit 25 de florini bani pești, pâine, bere, heringi și paie; orașul a mai suportat cheltuielile ridicate de curățarea șurii în care aceștia au dormit și de însoțirea lor spre răsărit, până la Goor.

În același an este sugerată prezența țiganilor în Friesland și lângă Leiden, dar aceste mărturii nu sunt demne de încredere. Mai exactă însă este menționarea unui duce și a unui conte în fruntea unei cete de „egipteni" ce își face apariția în septembrie 1421, la Bruges, în Flandra. Numele celor doi nu au rămas înregistrate nicăieri, dar vom avea mai mult noroc, în acest sens, cu mărturiile ce provin din învecinatul Hainault și din Artois. La 30 septembrie 1421, consiliul municipal din Tournai delibera în privința „egiptenilor" cu care acesta s-a pomenit în fața porților orașului. A urmat un deznodământ generos, „seniorului Miquiel, principe de Latinghem, în Egipt" i s-au dăruit 12 monede de aur, pâine și un butoi de bere, „din milă și compasiune pentru ajutorarea lui și a altor bărbați și femei din ceată, pe care sarazinii i-au alungat din țara lor pentru că au trecut la credința creștină". Aceasta este prima oară că auzim de „seniorul Miquiel, prinț de Latingham", o denumire toponimică ce mai degrabă amintește de Flandra decât de Egipt. Un duce cu numele de Mihail, suspect de asemănător, apare însă la puțin timp după acesta, în apropiere, la Mons care, de fapt, va fi vizitat de două ori în octombrie. Prima dată, localitatea este vizitată de o ceată de 80 de țigani, sub conducerea ducelui Andrei, iar a doua oară, de 60 de țigani conduși de ducele Mihail, presupus frate al celui dintâi. Egiptenii revin la Tournai în mai anul următor, când vor fi adăpostiți în piață.

„Și acești egipteni", povestește cronicarul, „aveau un rege și mai mulți seniori de care ascultau, și privilegii, încât nu-i putea pedepsi nimeni, decât aceștia." Cronicarul nu menționează nume, dar oferă detalii despre hoțiile săvârșite de aceștia, ghicitul practicat de femei (însoțit de hoția de buzunare a copiilor), și abilitatea bărbaților la geambașie.

Rapoartele consiliului municipal din Arras, în Burgundia, furnizează detalii pitorești în legătură cu 30 de „străini din țara Egiptului" care sosesc în 11 octombrie 1421 conduși fiind de către un conte, în posesia unor scrisori de la împărat. Au rămas acolo vreme de trei zile, dormind noaptea pe câmp, fără a se mai dezbrăca. Bărbații erau tuciurii, cu părul lung și bărbi bogate, în timp ce femeile își înfășurau capul de parcă ar fi purtat turbane și se îmbrăcau în cămăși, adânc decoltate, peste care purtau o manta aspră prinsă pe umăr; atât femeile cât și copiii purtau cercei în urechi. Toate aceste accesorii se deosebeau de veșmintele purtate în Europa. Orășenii uimiți i-au chivernisit cu bere și cu cărbuni de foc.

Noi scrisori de protecție

Chiar de la sosirea lor în 1417 țiganii au susținut că pelerinajul lor avea să dureze șapte ani. După scurgerea a cinci ani, scrisorile lor, apropiindu-se de limita termenului de valabilitate, începeau să-și piardă valoarea, așa că era momentul prelungirii lor. În plus, înscrisul lui Sigismund nu era valabil dincolo de hotarele Sfântului Imperiu Roman și deja (după cum am văzut la Châtillon) țiganii, pentru orice eventualitate, prezentau și scrisori din partea altor demnitari. Singura protecție universală ar fi fost cea a papei. Prima menționare a unor scrisori papale aflate în posesia țiganilor se face la 16 iulie 1422, într-o cronică elvețiană: se spune că în acea zi, ducele Mihail din Egipt și însoțitorii săi au arătat cetățenilor din Basel „salvconducte valabile din partea papei și a regelui nostru, cât și din

partea altor stăpâni". Amenințător, cronicarul mai notează: „și asta nu le-a fost de nici un folos, n-au fost bineveniți". Dacă această dată este corectă, atunci înseamnă că ducele Mihail a reușit să ajungă la Vatican înaintea altui conducător al țiganilor, a ducelui Andrei, despre care se spune că, împreună cu o ceată de aproximativ o sută de oameni, ar fi ajuns la Bologna la 18 iulie 1422 unde a zăbovit două săptămâni. Conform unei cronici din Bologna, ducele Andrei a relatat că, atunci când a părăsit credința creștină, regele Ungariei i-a confiscat pământurile și când a vrut să revină la creștinism împreună cu 4 000 de oameni, au fost botezați și regele le-a poruncit să pribegească șapte ani prin lume și să meargă la papa de la Roma; numai după aceasta se puteau reîntoarce în propria lor țară. Când au ajuns la Bologna, mai susțineau ei, erau deja de cinci ani pe drumuri și mai mult de jumătate dintre ei muriseră. Au invocat un nou decret emis de regele Ungariei care, în răstimpul acestor șapte ani, le permitea să fure fără a fi răspunzători în fața legii, oriunde s-ar fi dus. Ducele Andrei trăsese la hanul Regelui (*nell' albergo del re*) în timp ce însoțitorii lui se stabiliseră în afara și în interiorul porților orașului.

> Mulți locuitori s-au dus să-i vadă, datorită nevestei ducelui, care putea să ghicească și să prezică ce avea să se întâmple în viața unui om, la fel ce se întâmpla și în prezent, câți copii avea, dacă nevasta era blândă sau rea, și multe alte lucruri. În multe cazuri ea spunea adevărul. Și dintre cei care s-au dus la ghicit, puțini au fost aceia cărora nu li s-a furat punga de bani sau cărora țigăncile nu le-au tăiat bucăți din haine. Femeile din ceată mergeau prin oraș în grupuri de câte șase sau opt, intrau în casele orășenilor, îndrugau tot felul de scorneli, timp în care altele puneau mâna pe tot ce se putea lua. În același fel vizitau și magazinele, sub pretextul de a cumpăra ceva, dar una din ele începea să fure. Multe hoții s-au comis la Bologna în acest fel. Așa că s-a dat de știre prin oraș că vizitarea țiganilor se pedepsea cu o amendă de cincizeci de lire și cu excomunicarea, pentru că țiganii erau cei mai vicleni hoți din lume. Li s-a permis chiar celor ce fuseseră jefuiți să-i fure la rândul lor pe țigani, ca să-și acopere paguba; ca urmare câțiva cetățeni s-au strecurat noaptea într-un grajd, unde

țiganii își țineau câțiva cai, și l-au furat pe cel mai frumos. Străinii, vrându-și calul înapoi, s-au învoit să dea înapoi o mare parte din obiectele furate. Dar văzând că nu mai erau multe lucruri de furat pe acolo, țiganii au plecat spre Roma. De remarcat faptul că aceștia sunt cel mai urât soi de oameni întâlniți prin aceste ținuturi. Erau uscățivi, tuciurii și mâncau ca porcii. Femeile lor umblau de colo, colo, cu schimbul, purtând o mantie aspră peste umeri, cercei în urechi și-un văl lung pe cap. Una dintre femei a născut un copil chiar în piața orașului și după trei zile a plecat mai departe, cu celelalte femei.[10]

La 7 august 1422 îi întâlnim la Forli, la șase leghe de Bologna, pe drumul spre Roma. Fratele Hieronimus, cronicarul din Forli, a estimat numărul lor la 200. Uimitor, dar unii susțineau că vin din India (*aliqui dicebant, quod erant de India*).[11] După cum se pare, deși chestiunea nu este pe deplin clarificată, martorii au fost aceia care au susținut aceasta și nu țiganii, despre care nu se cunoaște să fi pretins așa ceva. Noțiunile despre India și geografia ei erau extrem de vagi la acea dată (cum însuși Columb avea s-o dovedească), numele a fost într-adevăr folosit uneori cu referire la Etiopia. Două zile după aceasta, țiganii au plecat spunând că se duc să-l vadă pe papă. Apoi au dispărut cu totul. Dar periodic, decenii după aceea, în 1427 la Paris și Amiens, în 1429 la Douai, Rotterdam și Utrecht, în 1430 la Fermo în Italia și la Middelburg, pe insula Walcheren, și în următorii ani și în alte părți, căpetenii ale țiganilor pot fi văzute prezentând scrisori papale. Acestea nu sunt întotdeauna emise către aceeași persoană și la aceeași dată. Cea mai vie prezentare a țiganilor se găsește în jurnalul unui francez cunoscut îndeobște ca „*burghezul din Paris*", care descrie o ceată dezordonată de țigani care s-a oprit la La Chapelle, lângă Paris (încă sub ocupație engleză) între 17 august și 8 septembrie 1427. Mai întâi au apărut un duce și un conte însoțiți de alți zece oameni,

[10] Tradus din italiană de L. A. Muratori (editor), *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. 18, Milano, 1730.

[11] *Ibid.*, vol. 19, Milano, 1731, p. 890.

toți călare, zicând că sunt buni creștini și că vin din Egiptul Inferior. Au povestit istoria bine cunoscută a părăsirii credinței creștine după cucerirea lor de către sarazini, urmată de recucerirea de către împărat și alți stăpâni creștini.

> Împăratul și ceilalți stăpâni, după o îndelungată deliberare, au spus că țiganii nu trebuie să dețină pământ în țara lor fără consimțământul papei și că trebuie să meargă la Roma, la Sfântul Părinte. Într-acolo s-au dus cu toții, tineri și bătrâni, iar pentru copii a fost o călătorie dificilă. Când au ajuns acolo, au mărturisit toate păcatele. Papa, ascultându-le mărturisirea, după o îndelungată chibzuială și deliberare a poruncit următoarea pedeapsă: timp de șapte ani vor trebui să umble de colo, colo fără a mai dormi vreodată într-un pat. A mai dispus, se mai povestește, ca pentru a le asigura niște mijloace de trai, fiecare episcop și fiecare abate, purtător al cârjei și al crucii, trebuie să le dea o dată zece lire de Tours. Le-a dat scrisori către prelați, i-a binecuvântat, după care au plecat.[12]

Ce să credem despre aceasta: oare Papa Martin al V-lea a acordat în 1422 audiență doar unei cete de țigani sau succesiv la două cete (mai întâi ducelui Mihail și apoi ducelui Andrei) și, ascultându-le povestea, le-a dat o altă pedeapsă de șapte ani dublată de scrisori de protecție?[13] În arhivele Vaticanului nu există nici o menționare a unui eveniment atât de remarcabil: în 1932 a fost efectuată o cercetare în acest sens dar nu s-a descoperit nimic. Acest fapt însă nu este concludent, pentru că aceste arhive au suferit pierderi, dar pe de altă parte nici nu întărește posibilitatea ca țiganii să se fi decis poate să nu o deranjeze pe Sanctitatea Sa sau că poate, alungați de către anturajul acesteia, s-au adresat unui dibaci falsificator pentru a obține o

---

[12] *Journal d'un Bourgeois de Paris (1405–1449)*, editor A. Tuetey, Paris, 1881; această traducere este efectuată după versiunea lui J. Shirley, *A Parisian Journal, 1405–1449*, Oxford, 1968, pp. 217–218.

[13] Două articole relevante sunt: R. A. Scott Macfie, „The Gypsy visit to Rome in 1422", în *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 111–115; F. de Vaux de Foletier, „Le pèlerinage romain des Tsiganes en 1422 et les lettres du Pape Martin V", în *Études Tsiganes* (1965), nr. 4, pp. 13–19.

impresionantă scrisoare papală. Confecționarea de falsuri, nu mai puțin a bulelor sau altor documente papale, reprezenta o industrie înfloritoare în Evul Mediu, cu aceste acte făcându-se un trafic intens.

După obținerea de noi salvconducte, indiferent pe ce căi, țiganii au avut grijă să obțină mai multe copii, întocmite pe un nume sau pe un altul. O atare copie se mai păstrează încă, în forma unei traduceri în franceză a scrisorilor acordate lui Andrei, duce al Micului Egipt, și datate 15 decembrie 1423 (nu 1422). Utilizând o expresie ciudată, papa le garantează acestor penitenți iertarea a jumătate din păcate – o formă neortodoxă de absolvire, nemaiîntâlnită până acum. Din acest motiv copia este deosebit de suspectă, originalele fiind, la rândul lor, la fel de suspecte.

În anul următor, 1423, își face apariția un alt important nou document de protecție, transmis nouă de către Andreas, un martor contemporan bine informat, preot la Ratisbona (în prezent Regensburg), în Bavaria. În jurnalul său pentru anul 1424, Andreas menționează sosirea țiganilor („Cingari", popular numiți *Cigăwnär*).

> S-au aflat lângă Ratisbona, succedându-se, uneori până la 30 de bărbați, femei și copii, alteori mai puțini. Și-au ridicat corturile pe câmp pentru că nu li s-a permis să stea în orașe, căci prin viclenie luau tot ce nu era al lor. Erau din Ungaria și ziceau că au fost exilați ca semn sau în amintirea fugii Domnului nostru în Egipt, când acesta fugea de Irod care căuta să-l ucidă. Dar poporul zicea că sunt spioni.[14]

Apar aici o serie de elemente neobișnuite: referirile la corturi, explicarea exilului țiganilor ca fiind întru câtva legat de Sfânta Familie; bănuiala de spionaj (care se mai citează în Germania cinci secole mai târziu, ca justificare a genocidului). Dar

[14] Tradus după textul latin al lui Andreas, Presbyter Ratisbonensis, *Diarum sexennale*, care se găsește în A. F. Oefelius, *Rerum boicarum scriptores*, Augsburg, 1763, vol. 1, p. 21.

cel mai interesant lucru dintre toate este că Andreas face o notă a conținutului uneia dintre scrisorile din partea regelui Sigismund aflată în posesia țiganilor. Este datată 23 aprilie 1423 și după rândurile de început, textul continuă în felul următor:

> În prezența noastră, veni în persoană credinciosul nostru Ladislau *waynoda ciganorum* [voievod al țiganilor] însoțit de alții care îi aparțin, care aici în Zips, în prezența noastră și-au prezentat foarte umila lor solicitare... În consecință, noi, convinși fiind de solicitarea lor, am considerat de cuviință să le acordăm acest privilegiu: de fiecare dată când sus-numitul voievod Ladislau și oamenii săi vor veni în posesiunile noastre, orașe libere sau fortificate, din acel moment noi dăm în seamă și poruncim cu severitate credincioșilor noștri aici de față, să îl sprijine și să îl adăpostească pe numitul voievod Ladislau și pe *Cigani*-i supuși lui, fără a opune vreo rezistență sau a crea probleme. Dacă între ei apar disensiuni sau probleme, nimeni altul decât același voievod Ladislau va avea puterea de a judeca și ierta...

Salvconductul acesta a fost dat la Zips, în partea nordică a regatului ungar (în prezent în Slovacia), unde se știe că Sigismund a stat la acea dată. După cât se pare, scrisoarea a fost obținută de alți țigani decât cei care i-au precedat în drumul lor către vest. Nu se face nici o referire în legătură cu vreun pelerinaj sau vreo referire de origine exotică, iar Ladislau, menționat ca supusul lui Sigismund, purta un nume răspândit în Ungaria și în Polonia, în vreme ce predecesorii săi – Andrei și Mihail – purtau nume creștine. Legătura lui cu Ungaria (dacă nu și cea a însoțitorilor săi) trebuie să fi fost de oarecare durată. De fapt, ei par să fi fost avangarda unui al doilea val de imigrație, dar este imposibil a le lua urma, întrucât Ladislau nu va mai fi văzut vreodată.

Andreas cronicarul mai menționează o dată prezența țiganilor la Ratisbona, în 1426 și apoi în 1433, cu mai puțină exactitate însă în ceea ce privește locul (remarcând de această dată faptul că aceștia susțineau „că provin din Egipt"). Dar, în cea mai mare parte, aceste grupuri ulterioare n-au atras prea multă

atenție asupra lor. Câțiva ani de acum înainte, tot mișcările primelor grupuri vor putea fi menționate detaliat.

Acesta este bineînțeles cazul Spaniei, unde cel mai vechi document referitor la țigani este un salvconduct din 12 ianuarie 1425, valabil trei luni, acordat lui „don Johan de Egipte Menor" la Saragosa de către Alfonso V de Aragon. Regele Alfonso, ridicându-se într-adevăr la nivelul poreclei „Mărinimosul", s-a arătat vădit favorabil acestor pelerini proaspăt veniți. Câteva luni mai târziu el emite un alt salvconduct contelui Tomás din Micul Egipt și însoțitorilor săi, și când locuitorii din Alagón de lângă Saragosa fură acestuia un ogar și un bulldog, Alfonso poruncește ca acești câini să îi fie imediat înapoiați. Contele Tomás păstrează cu grijă salvconductul, și în 1435 va prezenta o copie a acestuia când, la scurt timp după primirea unei donații de 23 de florini din partea reginei Blanche de Navarra, va sosi la granița spaniolă, la Canfranc, la baza trecătorii Somport. Vameșul și perceptorul orașelor Jaca și Canfranc îi cer să plătească, dar onorabilul și distinsul (*muyt honrado et inclito*) conte de Micul Egipt declară că el și însoțitorii săi se află în pelerinaj prin lume pentru credința creștină și că regele Alfonso i-a permis familiei și însoțitorilor săi să treacă liber prin regat fără a plăti taxă sau vamă. Permisul regal este, într-adevăr, formulat ca atare și la Huesca, unde se află acum, are atașată o garanție de autenticitate. Contele țigan nu va plăti taxă dar va fi nevoit să declare efectele avute asupra lui: „5 cai, fiecare valorând 20 de florini, 5 mantii de mătase, 4 pocale de argint, cântărind fiecare aproximativ 1 marcă [circa 8 uncii]".

Acestea sunt primele referiri la adresa conducătorilor Toma și Ioan. Un conte Toma își va face din nou, în curând, apariția. Nu se știe dacă el este sau nu contele anonim care în august 1427 prezintă o scrisoare papală la La Chapelle, în suburbiile din nord ale Parisului, dar cu siguranță a existat un conte Tomas care la scurt timp s-a arătat la Amiens cu scrisori papale întocmite pe numele lui. Descrierea țiganilor de la La Chapelle,

din jurnalul *Burghezului din Paris*, este una din cele mai cuprinzătoare care ne-a rămas din acea perioadă timpurie. Cu tenul lor brunet și cerceii din argint, țiganii au reprezentat o priveliște exotică, atrăgând o mulțime de spectatori curioși. Îmbrăcămintea femeilor era o cămașă peste care purtau un gen de cuvertură în chip de mantie, așa cum s-a văzut anterior la Arras în 1421 și la Bologna în 1422. Adevărurile lor sau mai degrabă scornelile ghicitului lor au semănat discordie în nu puține căsnicii. *Burghezul din Paris* notează: „Trebuie să spun că am fost de trei, patru ori acolo să vorbesc cu ei și niciodată n-am putut să văd că am pierdut vreun ban și deși nu i-am văzut vreodată uitându-se la palma cuiva toată lumea confirmă aceasta." În cele din urmă, Episcopul de Paris poruncește ca atât ghicitorii cât și cei care se duc la ghicit să fie excomunicați, așa că țiganii vor fi nevoiți să plece. În mai puțin de trei săptămâni, tot în luna septembrie 1427, 40 de țigani sunt menționați la Amiens sub conducerea contelui Toma căruia i se vor da opt livre pariziene după ce acesta și-a înfățișat oamenii într-o lumină favorabilă, povestind despre izgonirea lor „dintr-o ciudată și îndepărtată țară" pentru refuzul de a renunța la credința creștină. Un an și jumătate mai târziu, în martie 1429 la Tournai, vom întâlni un conte anonim din Micul Egipt în compania a circa 60 de țigani, care după toate semnele par a fi aceiași de la Amiens. Consiliul municipal va pune afișe atât pentru a-i avertiza pe cetățeni să nu le facă vreun rău cât și pentru a încuraja acordarea de pomeni; în plus, consiliul municipal le trimite vin, grâu, bere, heringi și lemne de foc.

Vizitele făcute de cetățeni au condus însă și la cheltuieli neprevăzute. În mai 1428, localitatea Hildesheim a trebuit să plătească pentru curățarea unei case în care au locuit țiganii. Cheltuieli similare au fost înregistrate și în Flandra, cam la aceeași dată, când țiganii au fost cazați în Casa Lânii de la Bruges; apoi la Deventer în 1429, când orașul a suportat cheltuielile de escortare a țiganilor până la următorul popas în

drumul lor spre nord și apoi la Rotterdam în 1429/1430 „pentru curățarea localului școlii după ce ducele și suita lui dormiseră acolo". Însemnarea făcută la Deventer este prima din Țările de Jos în care țiganii sunt numiți *Heidens* (păgâni), nume sub care aceștia vor continua să fie cunoscuți în Olanda. Alți duci și conți ai Micului Egipt sunt de asemenea menționați în 1429 la Nijmegen, Utrecht și Arnhem, iar în 1430 la Middelburg, Zutphen și Leiden. În multe situații arhivele fac referiri la scrisori papale. Dar când un „duce din Egipt" vizitează iar localitatea Middelburg în 1431, acesta înfățișează un document din partea lui Filip de Burgundia, stăpân peste o mare parte din Țările de Jos. Ducele care mai fusese la Rotterdam în 1429/1430 înfățișând „scrisori de la Papă și de la iubitul nostru stăpân al Burgundiei" a încercat să-și ia măsuri duble de siguranță.

Se poate admite că țiganii care au sosit la Metz și la Konstanz în 1430, la Tournai în 1431, la Hamburg („contele Ioan din Micul Egipt") și la Frankfurt pe Main în 1434 și la Bruges în 1434/1435 au făcut parte din prima ceată de țigani. Mai multă incertitudine există însă în legătură cu locul de baștină al țiganilor care, mergând mai spre răsărit, au vizitat Saxonia (Erfurt 1432, Meiningen 1435); este posibil ca ei să fi sosit din Ungaria la o dată mai recentă. Cei care însă au zăbovit 11 zile la Meiningen au fost primiți cu răceală, în ciuda faptului că țiganii i-au distrat pe locuitori cu acrobațiile lor în piața orașului. Orășenii i-au considerat ciudați datorită culorii pielii și în cele din urmă preotul a pus să fie alungați.

Creșterea încrederii

Acum faza de recunoaștere, dacă a fost într-adevăr vorba de așa ceva, începe să se apropie de sfârșit. S-au descoperit suficiente elemente pentru a se demonstra că viața în Occident a reprezentat o anumită atracție pentru țigani, aflați în căutarea unei noi patrii. Până la acea dată țiganii reușiseră o oarecare

familiarizare cu Germania, Elveția, Țările de Jos, Franța, Italia și Spania, dar nu există încă semne ale pătrunderii lor spre nordul sau estul Europei, ale traversării Canalului Mânecii sau Mării Nordului.

Orice comentariu bazat pe aceste două decenii care încep cu anul 1417 implică o serie de presupuneri. Indiciile de până acum atestă că nu am avut de a face cu o imigrare generalizată, ci mai degrabă cu cete bine închegate, călătorind mult și în detașamente și adesea aflate sub un controlul relativ al unor conducători. De fapt, ne confruntăm cu un anumit grad de unitate de acțiune și o strânsă legătură între aceștia. Au istorisit, se pare, aceleași născociri, și au prezentat în sprijinul lor documente similare, mai întâi din partea împăratului și altor potentați iar apoi din partea papei. În acest stadiu, paravanul l-a reprezentat simplul fapt de a face penitență pentru apostazie: doar în jurnalul lui Andreas din Ratisbona se face o aluzie la introducerea informației privind neacordarea de sprijin Sfintei Familii cu ocazia fugii din Egipt, dar aceasta mai trebuie cercetată. Unele aspecte importante ale modului lor de viață sunt încă nelămurite. De exemplu, este surprinzător faptul că până în secolul al XVI-lea nu se spune nimic despre faptul că țiganii își au propria lor limbă. De asemenea, nu se știe nimic despre eventualele dificultăți de comunicare avute de țigani la contactul cu locuitorii țărilor vizitate pentru prima oară. Avem apoi puține detalii în legătură cu vehiculele și adăposturile folosite de țigani. Doar rareori sunt menționate corturile. După cât se pare, primii nomazi au posedat puține mijloace de transport, petrecându-și nopțile sub cerul liber sau în adăposturi descoperite întâmplător, atunci când nu-i puteau convinge pe orășeni să-i adăpostească.

Cele mai puține date însă se cunosc despre organizarea socială și politică și despre sistemul de comunicații care au stat la baza acestor incursiuni. Până la sfârșitul secolului vom

întâlni vreo două duzini de nume de conducători ai țiganilor: unele dintre acestea le întâlnim numai o dată, altele, fără îndoială, au fost purtate nu doar de o singură persoană. Cine *erau* acești „duci" și acești „conți", elegant îmbrăcați și bine echipați și ce i-a determinat să întreprindă aceste incursiuni? Au jucat oare doar un simplu rol? Este totuși într-adevăr posibil ca, uneori, conducătorul vreunei cete să aibă sânge țigănesc în vine sau să-și fi luat ca soție o țigancă: am văzut cum la Bologna, ducele Andrei care a tras la Hanul Regelui avea ca nevastă o bine-cunoscută ghicitoare. Se presupune, bineînțeles, că conducătorii subordonați erau țigani. Dar cel puțin unele din țările din centrul și răsăritul Europei au avut grijă ca țiganii să nu fie conduși de către țigani. Dovezi în acest sens au apărut și vor mai apărea în Polonia, Lituania, Transilvania și în alte ținuturi. La începuturile istoriei țiganilor, am văzut deja cum erau desemnați conducătorii și legiuitorii în Grecia și în Balcani, și cum acestora țiganii trebuiau să le plătească taxe. În insula Corfu a existat o feudă țigănească, al cărei stăpân se bucura de privilegii speciale în chestiuni legate de aplicarea justiției (p. 60). Pentru unele personaje importante, continuitatea existenței țiganilor în mare parte din Europa pare să fi devenit o chestiune de interes personal. Ladislau, voievodul țiganilor căruia împăratul Sigismund i-a acordat un salvconduct în 1423, a fost probabil unul dintre aceștia.

Diferența de poziție socială continuă să se facă observată odată ce țiganii pătrund în vestul continentului, iar consemnările vizitelor de după 1417 fac adesea distincție între tratamentul aplicat unui duce sau conte, care întotdeauna a fost cazat ca o persoană importantă, și cel aplicat suitei, cazată în locuri mai modeste. Totuși, în Occident, rolul conducătorului a suferit o importantă modificare. Conducătorii au încetat să mai fie în primul rând garanții afilierii țiganilor la ierarhia socio-economică, predând taxele strânse de la comunitatea țiganilor;

conducătorii au devenit mediatori între țigani și *gadźo*, încercând să negocieze și să obțină prin vorbe dulci și lingușitoare beneficii din partea celor aflați la putere.

În același timp, un element important al rolului special jucat de conducătorii țiganilor a fost acela al dreptului țiganilor de a-și conduce propriile afaceri, un drept menționat în salvconductul acordat lui Ladislau în 1423, dar și mult mai devreme, cu ocazia trecerii țiganilor prin Tournai în 1422. Acest privilegiu, împreună cu cel al cerșetoriei autorizate, ce de altfel decurge din statutul lor de pelerini creștini, garanta dreptul țiganilor de a solicita sprijin substanțial, chiar și numai intermitent, în hrană, băutură și bani, atâta timp cât ceilalți îi luau drept ceea ce ei înșiși se credeau. Și, în plus, mai exista șansa ca unele delicte să nu fie tratate cu prea multă asprime. Totuși aceasta nu reprezenta o soluție permanentă, întrucât prejudecățile și structura economică a țărilor prin care au trecut țiganii dovedeau că tuturor acelora care nu adoptaseră un mod de viață sedentar nu li se putea asigura la nesfârșit o primire călduroasă: breslele reglementau activitatea meseriilor și meșteșugurilor, comerțul se afla și el sub un control strict, iar țăranilor nu le stătea în obicei să se folosească de mână de lucru sezonieră, așa că, pentru câștigarea existenței, țiganilor le mai rămâneau doar micile servicii, comerțul de mărunțișuri și reprezentațiile artistice.

În ceea ce privește stimularea migrației spre Vest, Timul (Timurlenk) a acordat o păsuire Europei în fața presiunii otomane, atacându-i pe turci în Anatolia, la începutul secolului al XV-lea. Înaintarea otomană va fi însă reluată în 1415, iar terenul pierdut în Grecia și în Balcani a fost recuperat, în același timp fiind efectuate noi cuceriri. În 1417 Țara Românească a fost forțată să capituleze, deși domnia, teritoriul și credința creștină au rămas intacte; după care raiduri repetate s-au abătut asupra Transilvaniei și sudului Ungariei. Până acum legarea migrației țiganilor de înaintarea turcilor pare să fi fost cât se

poate de convingătoare, iar restabilirea acestei conexiuni devine din nou la fel de atractivă. Nu trebuie uitat însă faptul că cea mai mare parte a populației țigănești a continuat să trăiască în posesiunile otomane care în cele din urmă vor include și cea mai mare parte a centrului și sudului Ungariei. Dacă unele populații au fost libere să-și caute teritorii alternative, și au și făcut-o, atunci este puțin probabil ca acest lucru să se fi întâmplat pe motive de religie, în ciuda accentuării acestui aspect când deplasarea lor s-a efectuat către Occident. (În orice caz, atitudinea turcilor față de creștini și evrei s-a dovedit a fi cu mult mai bună decât cea a creștinilor spanioli față de evrei și de musulmani.) Rămâne o chestiune discutabilă dacă în timp un popor s-ar fi trezit sau nu într-o situație mai dificilă odată intrat sub stăpânire otomană: după încheierea cuceririi soarta popoarelor supuse nu a fost de multe ori cu nimic mai rea decât sub stăpânirea anterioară. De obicei, turcii lăsau liberă populația civilă, cu condiția achitării taxelor către cuceritori, iar pentru țigani aceasta nu era câtuși de puțin o noutate, și de obicei societatea musulmană nu făcea caz de conștiință de rasă și de culoarea pielii. Dezagregarea și primejdia nemijlocită cu care s-au confruntat ca urmare a războiului reprezintă o altă chestiune. Cotropitorii obișnuiau să treacă o țară prin foc și sabie; în multe părți ale Balcanilor au fost jefuite orașele, satele și mânăstirile, ținuturi întregi au fost transformate în pustiu și este cât se poate de plauzibil că țiganii au fost bucuroși să plece dintr-o zonă de lupte continue. În prezentarea destul de denaturată a migrației țiganilor, pe care Arnold von Harff a făcut-o în urma vizitei sale la Modon (p. 64), există totuși o aluzie demnă de meditație, și anume, când autorul pune migrația țiganilor pe seama faptului că „unii dintre stăpâni și dintre conți au refuzat să servească sub împăratul turcilor": probabil că stăpânii moșiilor țigănești urmau să piardă mult mai mult decât supușii lor, și impulsul de a organiza expediții de

explorare este posibil să fi fost generat, în primă fază, de urmărirea intereselor personale.

Evidențierea „Micului Egipt", cu care țiganii încercau să-și explice originea în fața occidentalilor uimiți, indică poate faptul că primele cete aveau legături recente cu Peloponezul. Ei nu au fost singurii refugiați din acea parte a continentului. Deși mulți dintre nobili au rămas pe loc îmbrățișând religia islamică, avansarea turcilor în Europa i-a pus într-adevăr pe alții, fie preoți, fie oameni simpli, pe fugă, în căutarea unui adăpost sigur și, în cele din urmă, în pribegie spre Vest, trăind din milă. Rapoartele municipale arată că unii dintre aceștia au călătorit în cete ai căror conducători purtau titluri precum conducătorii țiganilor, fiind în același timp tratați la fel ca aceștia. Arhivele din Bruges, spre exemplu[15], menționează plăți de la începutul secolului al XV-lea, efectuate unor greci pribegi, inclusiv unor conți, unui conte din Valahia, alungat de turci din propria țară, precum și unui cavaler din Ungaria, în timp ce, după căderea Constantinopolului în 1453, vor continua să apară, deși în general în număr mic, tot felul de oameni de diverse ranguri, provenind din fostul imperiu grecesc. Într-adevăr, studierea acestor grupuri inițiale de refugiați și tratamentul favorabil de care s-au bucurat este posibil să fi fost unul dintre factorii care le-au sugerat grecilor să migreze către Vest și să se dea drept pelerini.

Având în vedere incertitudinile în legătură cu punctul de plecare, este poate timpul acum să căutăm să extragem din limba țigănească un alt indiciu istoric, referitor la mișcările lor după părăsirea Greciei. Practic toate dialectele vestice ale limbii romani indică influența exercitată de limbile slave din sud și multe dintre ele conțin, deși la o scară mult redusă, anumite urme din limba română.[16] Nu toate dialectele posedă același

[15] *Cf.* E. O. Winsted, „Gypsies at Bruges", apărut în *JGLS* (3), 15 (1936), pp. 126–134.

[16] Cel mai bun tablou general în legătură cu împrumuturile din dialectele europene (deși se bazează pe stadiul atins de lingvistica limbii țigănești

vocabular de împrumuturi slave, dar unele dintre cuvintele împrumutate sunt foarte răspândite, de exemplu: *boba* (fasole), *būinō* (mândru), *maćka* (pisică), *miźak* (rău), *puśka* (pușcă), *skorni* (cizmă înaltă), *stanya* (grajd), *trūpos* (trup). Aceste forme din dialectul galez al limbii romani au corespondență în majoritatea celorlalte dialecte occidentale (și cel finlandez). De aproape aceeași răspândire se bucură termenii *dosta* (destul), *kirćíma* (han), *lovína* (bere), *smenténa* (smântână). *Lovína* fiind un termen cules deja de către Andrew Borde. Atât acest cuvânt cât și *smenténa* ilustrează totuși una dintre dificultățile stabilirii etimologiilor în haosul lingvistic din Balcani, unde cuvintele au traversat cu ușurință barierele de limbă: este posibil ca aceste cuvinte să fi fost împrumutate prin intermediul limbii române. Unele dintre împrumuturile fără echivoc românești aflate în dialectul galez al limbii romani sunt cuvintele: *baurī* (melc), *manc* (a da curaj, a îndemna), *mūra* (mură) și prefixul *vare-* (*vreodată;* ex. *varekái* = oriunde); există de asemenea și un număr de ipoteze discutabile. Influențele maghiare, pe de altă parte, nu au fost duse atât de departe, acestea fiind aparent rezultatul unor adopții ulterioare, limitate la dialectele care s-au dezvoltat în țările central-europene. Trebuie oare atunci să tragem concluzia că țiganii care în secolul al XV-lea și-au croit drum către vestul continentului nu au zăbovit prea mult în Ungaria, ci mai degrabă au petrecut o perioadă de timp însemnată în teritoriile slavilor din sud și, într-o mai mică măsură, în teritoriile românești (cu excepția acelora care s-au deplasat pe mare din Grecia direct în sudul Italiei, unde dialectele țigănești indică o influență slavă extrem de redusă)? Ar fi lipsit de prudență dacă am dovedi atâta dogmatism: dată

---

cu peste un veac în urmă) rămâne studiul lui F. X. Miklosich, „Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas", *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften,* Philosophisch-historische Klasse, Viena, 1872–1881, îndeosebi partea a 3-a, „Die Wanderungen der Zigeuner", vol. 23 (1874), pp. 1–46.

fiind cantitatea de împrumuturi din surse slave și românești, dată fiind de asemenea succesiunea rapidă de migrații către Vest și melanjul care a urmat, este foarte posibil ca dialectele moderne să provină din fuzionarea limbajelor mai multor grupuri, bine diferențiate deja. În aceeași măsură, este la fel de posibil ca țiganii, care la început au ocolit influențele lingvistice exercitate de limbile slave și de limba română, să fi fost totuși, ceva mai târziu, influențați de acestea.

5
COTITURA

Începând cu deceniul al patrulea al secolului al XV-lea, atrași fiind poate de spusele deschizătorilor de drum, țiganii au început treptat să se răspândească din răsăritul Europei. Relatările cronicarilor se arată a fi acum surse de informație mai substanțiale. Trebuie totuși să dovedim precauție în ceea ce privește rapoartele întocmite mult timp după evenimentele descrise, poate fără a exista contacte personale între cronicar și țigani, deoarece aceste rapoarte, cópii fidele, sunt adesea derivate din materiale provenind din alte părți, și aceste noi elemente pot fi denaturate de atitudinile și fanteziile vremurilor contemporane cronicarului. Este de preferat, pe cât posibil, întoarcerea la arhivele locale și centrale, întrucât materia primă pentru o istorie a țiganilor se găsește adesea depozitată aici, mai înainte ca influențele externe să fi avut suficient timp să denatureze atitudinile.

Contribuția cronicarului german Aventinus (Johann Thurmaier), din jurul anului 1522, este deosebit de instructivă când se trece la cercetarea următoarei faze. În *Cronica bavareză*, în dreptul anului 1439, acesta relatează următoarele:

> La această dată, acea rasă de oameni necinstiți, drojdia și scursura diferitelor popoare, care trăiește la hotarele imperiului turcesc și ale Ungariei (îi numim *Zigeni*) a început să pribegească prin ținuturile noastre sub conducerea regelui lor Zindelo, și prin hoție, jaf și ghicit caută să se întrețină, nepedepsiți fiind. Mint atunci când spun că vin din Egipt și că zeii[1] i-au constrâns la exil și, fără de rușine,

[1] Termenul original latin este *superis*, ce se poate traduce în mai multe variante; este posibil ca sensul dorit să fi fost „conducătorii lor".

> prin surghiunul lor de șapte ani, simulează ispășirea păcatelor strămoșilor lor care s-au îndepărtat de Fecioara cu pruncul Isus. Din practică știm că ei folosesc limba vendă și că sunt trădători și spioni. Îndeosebi împăratul Maximilian Caesar Augustus și Albert, părintele principilor noștri, la fel ca și alții întăresc aceasta prin edicte publice: dar superstiția deșartă pătrunde, precum nepăsarea, atât de adânc în mințile oamenilor, că îi face pe aceștia să creadă că țiganii sunt prost tratați și îi tolerează pe aceștia să se furișeze peste tot, să fure și să înșele.[2]

Acest pasaj cuprinde în el un secol de deteriorare a atitudinii față de țigani. Gradul de răutate se datorează întru totul epocii lui Aventinus. Pe când Aventinus scria aceste rânduri, Sfântul Imperiu Roman începuse deja de peste două decenii să aplice sancțiuni penale împotriva țiganilor. În timpul domniei împăratului Maximilian I, de care Aventinus vorbește în termeni atât de aprobativi, Dieta imperială a emis trei edicte (în 1497, 1498 și 1500) în care țiganii au fost acuzați de spionaj, hotărându-se expulzarea lor. Acestea au dat tonul promulgării de către principi, duci și alți potentați ai imperiului a altor decrete îndreptate împotriva țiganilor. Bănuiala de spionaj (menționată deja de Andreas din Ratisbona) a fost mai cu seamă o preocupare germană. Țiganii erau extrem de vulnerabili în acest sens, întrucât, pentru propria lor folosință, aceștia trebuiau să dobândească cunoștințe și informații amănunțite despre un anumit ținut și locuitorii acestuia. De reținut este aparenta recunoaștere de către Aventinus a unei limbi speciale a țiganilor (doar dacă nu a vrut decât să spună că învățarea unei limbi străine le-a permis țiganilor să dea dovadă de șiretenie), deși o socotește pripit drept limba vendă, o limbă slavă vorbită în estul Germaniei. În aceeași măsură, demnă de reținut este și explicarea migrației țiganilor sub forma unui surghiun de șapte ani, pentru a nu fi sprijinit Sfânta Familie cu ocazia fugii

[2] Tradus după textul latin al lui Johann Thurmaier, *Annalium Boiorum libri septem*, Ingolstadt, 1554.

în Egipt. Dacă țiganii au născocit ei înșiși această poveste, și nu au ajutat doar la răspândirea ei imediat după apariția sa din asocierea țiganilor cu Egiptul, atunci aceasta s-a dovedit a fi o exagerare cât se poate de imprudentă. Nimeni nu știa că la acea dată țiganii nu părăsiseră încă India, astfel că ea a oferit popoarelor din Europa același pretext la intoleranță care a generat antisemitismul, alimentat la rându-i de presupusa complicitate a evreilor la momentul crucificării și al sacrificării copiilor creștini cu ocazia Paștelui evreiesc.

Din punct de vedere istoric, cea mai interesantă observație făcută de Aventinus este aceea că valul principal de imigrare a țiganilor, în Bavaria cel puțin, a început în 1439, sub conducerea regelui Zindelo sau Zindel. Aceasta este unica menționare a trecerii pe acolo a unui rege pe nume Zindel. Totuși, se poate construi mult pe baza unei singure referiri. Este cât se poate de tentant să legi fiecare reperare a unei cete de țigani de numele vreunui conducător și, în cazuri extreme, să marchezi pe harta Europei ruta ipotetică urmată de fiecare dintre acestea. Exemplul suprem în acest sens poate fi întâlnit în lucrarea lui Adriano Colacci, *Gli Zingari* (1889), ce conține o atare hartă indicând itinerariile regelui Sindel, ducelui Mihail, ducelui Andrași și ducelui Panuel. Liniile de diferite culori pleacă din Țara Românească și încep să se ramifice de abia în Ungaria. Ducele Panuel (nume ce se va întâlni și mai târziu) este, fără vreun motiv aparent, creditat cu conducerea incursiunii din 1417 către orașele Balticii, urmată apoi de vizitarea Leipzigului din 1418 și a Metzului în 1430. Ducii Mihail și Andrei călătoresc împreună în Elveția, apoi Andrei se îndreaptă spre sud, trece prin Bologna, Forli și Roma (1422), se întoarce prin Provența către Paris (1427) și pentru ultima oară este văzut îndreptându-se către Anglia. Ceata ducelui Mihail se destramă în Elveția, un detașament îndreptându-se spre nord către Strassburg (1418), Augsburg (1419), Münster și Kassel (1424) și Meissen (1426), în vreme ce celălalt călătorește spre sud-vest către

Lucerna și Sisteron (1419) și Barcelona (1447). Deși nu a reprezentat decât o pură născocire, Colucci a reușit să-l plaseze pe regele Zindel în fruntea incursiunilor în regiunea din jurul Ratisbonei (1424, 1426, 1433, 1439). În afară de aceste referiri și de alte câteva care i-au atras atenția lui Aventinus, Zindel dispare fără urmă.

Totuși, vom mai întâlni duci și conți purtând o mare varietate de nume, atât cunoscute deja, cât și noi; dar ajunși în acest stadiu, în loc să tratăm Europa Occidentală și Europa de Nord ca un tot unitar, ni se pare mult mai potrivit să examinăm fiecare țară în parte, să urmărim în fiecare evoluția descendentă a sorții țiganilor, pentru ca apoi să reevaluăm din nou poziția lor la mijlocul secolului al XVI-lea și în climatul descris de Aventinus.[3]

Germania, Austria, Elveția

Atitudinile împotriva țiganilor încep să se înrăutățească mai întâi în Germania, deși scrisorile de protecție imperiale își vor mai păstra puterea încă o perioadă de vreme. Ba chiar oportunistul conte Michell reușește să procure una nouă, de această dată din partea împăratului Friedrich III. Nu există prea multe îndoieli în privința autenticității documentului, întrucât acesta a fost emis la Seefeld în aprilie 1442, fapt ce se potrivește cu mișcările cunoscute ale lui Friedrich în drumul său

[3] Aici și în altă parte datele vor trebui să fie extrase dintr-o multitudine de surse. Citarea fiecărei surse în cadrul acestui capitol ce cuprinde în amănunțime referințele istorice cunoscute despre țiganii din afara Balcanilor până la 1550 ar conduce ușor la supraîncărcarea paginii. În consecință, citatele se referă la expuneri cuprinzătoare, deosebit de importante. Mai multe lucrări citate în capitolul precedent sunt relevante și pentru prezentul capitol. O bună istorie generală până la mijlocul veacului al XIX-lea și structurată din punct de vedere tematic este lucrarea lui F. de Vaux de Foletier, intitulată *Mille ans d'histoire des Tsiganes*, Paris, 1970.

spre încoronare la Aachen. În anul următor contele Michell (sau Mihail) se află la Bensberg, lângă Köln, la castelul ducelui Jülich-Berg. Când va pleca de acolo, contele Michell se va afla în posesia unui salvconduct, întocmit în termeni similari celui emis de împărat, deși stipulează că beneficiarii lui trebuie să se comporte civilizat. Ambele documente utilizează expresia *czygenier*. Pe timpul vieții lui, ducele de Jülich-Berg va mai acorda două salvconducte unui conte Dederich, primul în 1448, al doilea în 1454[4].

Primirea țiganilor începea să se facă în mod diferențiat. Dacă în unele orașe, precum Hamburg (1441–1468) și Hildesheim (1442–1454) se continua cu împărțitul pomenilor fără a se arăta vreun semn de ostilitate, în altele însă prezența țiganilor a devenit nedorită. Arhivele din Siegburg, situat puțin mai la nord de Bonn, menționează dese pomeni făcute țiganilor începând cu anul 1439, dar acum acestea se transformă în mită pentru a îi îndemna să plece. Începând din 1449, țiganilor li se interzice să intre în Frankfurt pe Main sau sunt alungați cu forța de acolo; în Franconia li se plătește în 1463 ca să plece din Bamberg. În Bavaria se înregistrează în 1456 cel mai bizar apel la expulzare generală a țiganilor, când medicul Johann Hartlieb, autor al unei cărți de chiromanție, îl îndeamnă pe duce să-i izgonească pe țigani din cauza metodelor neștiințifice folosite de către aceștia la cititul în palmă.

Uneori, schimbarea de atitudine la vârf este inexplicabil de neașteptată, cum se întâmplă în martie 1472, când Friedrich,

[4] Vezi O. van Kappen, „Four early safe-conducts for Gypsies", *JGLS* (3), 44 (1965), pp. 107–115. Trei cărți cu referiri generale despre istoria de început a țiganilor în ținuturile de limbă germană sunt: H. Arnold, *Die Zigeuner, Herkunft und Leben im deutschen Sprachgebiet*, Olten, 1965, îndeosebi pp. 33–63; H. Mode și S. Wölffling, *Zigeuner, Der Weg eines Volkes in Deutschland*, Leipzig, 1968, îndeosebi pp. 141–166, și R. Gronemeyer și G. A. Rakelmann, *Die Zigeuner, Reisende in Europa*, Köln, 1988, îndeosebi pp. 23–78.

conte palatin, îi dă contelui Bartolomeu din Micul Egipt o scrisoare întocmită în termenii obișnuiți, pentru ca apoi, tot el, în decembrie, să interzică țiganilor să treacă prin teritoriul său. Un alt principe, Albrecht Achilles, marcgraf de Brandenburg, caută un deceniu mai târziu să-i alunge din ținuturile sale.

Numele nobililor țigani încep acum să se diversifice. Uneori un nume nou va fi menționat în Germania doar cu ocazia înregistrării unui deces: ducele Panuel în 1445 (în apropiere de Fürstenau, în Saxonia Inferioară), contele Petru în 1453 (în apropiere de Bautna), contele Antoni în 1552 (la Brötzingen) și, ca orice nobil, toți aceștia vor avea mormintele împodobite cu blazoane, precum contele Ioan, înmormântat la Pforzheim în 1498. Dintre cei în viață, ducele Ernest și contele Ambrozie vor fi întemnițați în 1483 la Hohengeroldseck în Palatinat, fără însă a se cunoaște delictul săvârșit de aceștia. Cei doi reușesc totuși să scape, subliniind importanța persoanei lor și promițând că nu vor recurge la represalii pentru întemnițarea lor. În Saxonia, în 1488, întâlnim un nume nou, atunci când contele Nicolaus Caspar din Micul Egipt reușește să obțină o scrisoare de protecție[5] de la Ioana, contesă de Leissnigk, recurgând la aceeași bine-cunoscută poveste a penitenței.

În 1497, adunarea legislativă a Sfântului Imperiu Roman se simte nevoită să intervină. Dieta îi acuză pe țigani de spionaj și se hotărește să ia în discuție modalitatea de a scăpa de ei. În anul următor dieta va decreta alungarea țiganilor întrucât aceștia sunt spioni. Acest decret va fi reînnoit în 1500 și se acordă permisiunea țiganilor ca până la Paști să părăsească ținuturile germane, după care orice acțiune violentă împotriva lor nu va mai fi considerată un delict, cu alte cuvinte, țiganii au fost scoși în afara legii. Măsurile acestea nu au avut însă efectul

[5] Textul complet se află în lucrarea lui C. von Weber „Zigeuner in Sachsen 1488–1792" apărut în *Mitteilungen aus dem Hauptstaatsarchive zu Dresden*, Leipzig, 1857–1861, vol. 2, pp. 282–303.

scontat și nu au oprit emiterea de noi salvconducte, ca acela pe care ducele polonez Boguslav al X-lea, stăpân al Pomeraniei Centrale și de Vest îl acordă în 1512 lui Ludovic de Rothenburg, conte al Micului Egipt, pentru a-i fi de ajutor lui și cetei sale țigănești (*zyganisch*) în drumul lor către Danzig (Gdansk). Restabilirea hotărârilor dietei din 1544 și 1548 nu va servi la mare lucru. În cele din urmă, un decret din 1551 caută să închidă toate porțile, declarând nulitatea permiselor aflate în posesia țiganilor și interzicerea pe viitor a unor atari documente. Acesta va fi ultimul dintre decretele generale provenite de la dieta imperială, dar nu face parte din seria reglementărilor privitoare la ordinea publică pe care aceasta începe să le emită începând din 1500. Ordonanțe similare vor continua să apară în diferitele teritorii germane.[6] Germania la acea dată cuprindea 300 de mici state, iar acest lucru nu reprezenta doar o înmulțire a legilor, dar și faptul că adesea acestea se dovedesc ineficiente din cauza slăbiciunii manifestate de principii mai puțin însemnați și nereușitei lor de a acționa împreună. Doar ocazional vom avea dovezi pentru încercările de îmbinare a forțelor, de exemplu când arhiepiscopul de Köln, episcopul de Münster și ducele de Clèves-Jülich-Berg numesc, în 1538, 25 de polițiști care să acționeze împotriva incendiatorilor, anabaptiștilor, țiganilor etc. Clèves-Jülich-Berg, care cu un secol înainte oferise atâta ospitalitate, va reuși să dea un aspect mult mai practic legilor sale care între 1525–1558 i-au izgonit pe țigani din ducat. Dar ceea ce s-a întâmplat la Nürnberg în 1549 ilustrează cât de redus poate fi impactul unui decret imperial. După ce o ceată de țigani își face apariția la Heydeck, un sat situat la câțiva kilometri mai la sud, consiliul orășenesc dă dispoziție supraveghetorului să nu ia deloc măsuri împotriva lor, ci să îi convingă pe aceștia să plece; de abia în anul următor, când țiganii își vor

[6] *Cf.* R. A. Scott Macfie, „Gypsy persecutions: A survey of a black chapter in European history", *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 65–78.

face din nou apariția, i se permite supraveghetorului să facă uz de forță în cazul în care nu va reuși să-i convingă să plece.

În ținuturile locuite de elvețieni, care de multă vreme făceau parte oficial din Sfântul Imperiu Roman, dar care își consolidau acum cu greu independența și confederația, evenimentele se vor desfășura după același tipar. În 1471 dieta de la Lucerna decretează că nu trebuie să li se acorde țiganilor adăpost și cazare în cadrul Confederației elvețiene; apoi orașul liber Geneva, situat în afara acesteia, va expulza în 1477 un anumit număr de „*sarazini*". În 1510, din nou la Lucerna, în urma reclamării unor furturi și a pericolului reprezentat de aceștia, țiganii (Zegynen) vor fi surghiuniți din cadrul Confederației sub amenințarea spânzurătorii, în cazul în care se vor întoarce. În ciuda acestei hotărâri, plângerile vor continua, iar cu ocazia dietei de la Berna din 1516 se vor transmite instrucțiuni privitoare la blocarea țiganilor la frontiere. Cu câteva luni mai devreme, Geneva de asemenea reușise scoaterea în afara legii a tuturor „sarazinilor". Totuși aceste măsuri nu vor avea prea mult efect, întrucât tot la Lucerna, în 1525, se va decreta expulzarea țiganilor din Confederație și pedepsirea lor pentru furt, cu aplicarea aceluiași tratament ca și în cazul hoților obișnuiți. Doi ani mai târziu se dovedește necesară reînnoirea acestui decret; totuși cu ocazia unei diete ținute în 1530 la Baden, se observă că țiganii pribegesc peste tot și se dă dispoziție autorităților locale să le interzică accesul în țară și să-i facă pe aceștia să înțeleagă că vor fi spânzurați în cazul în care vor fi prinși înșelându-i pe oameni. Doi ani mai târziu, chestiunea țiganilor este iar adusă în discuție, cu obișnuitul rezultat: găsiți fiind, trebuiau arestați și pedepsiți conform legii, iar la frontiere trebuiau întorși înapoi.

Sunt rare mărturiile despre rezistența violentă a țiganilor. Geneva furnizează în acest sens unul din rarele exemple, când în 1532 izbucnește un conflict între o ceată numeroasă de țigani și forțele de ordine care le interzic acestora accesul în

oraș. Țiganii s-au refugiat într-o mânăstire, iar orășenii i-ar fi executat ei înșiși dacă autoritățile n-ar fi intervenit. Vreo 20 de țigani au fost arestați, dar, implorând milă, au fost puși în libertate „*propter Deum*": ceva din aura pelerinilor părea încă să-i mai învăluie.

Cronicarii elvețieni din veacul al XVI-lea (Brennwald în 1530, Stumpf în 1538, Wurstisen în 1580) subliniază deosebirile dintre primii vizitatori țigani și „nefolositorii pungași care în zilele noastre pribegesc de colo, colo și printre care cel mai vrednic tot hoț rămâne, pentru că ei doar din furat trăiesc"[7], cum apar în descrierea lui Stumpf. Aceasta este una din primele manifestări ale dezbaterii pe tema „cine sunt adevărații țigani", care mai persistă încă, susținându-se de către unii că a revendica existența unei legături reale dintre nomazii de azi și o patrie inițială indiană reprezintă mai mult decât un simplu exotism romantic.[8] În veacul următor alți cronicari elvețieni (Guler în 1616, Sprecher în 1617) vor dezvolta această contradicție, susținând că adevărații țigani s-au reîntors acasă după încheierea perioadei de surghiun, înlocuiți fiind de o gloată indescriptibilă de hoți.[9]

Franța

Chiar și după ce Războiul de o sută de ani s-a încheiat și englezii au fost în cele din urmă izgoniți de pe întreg teritoriul Franței, cu excepția orașului Calais, o mare parte din Franța rămâne în continuare în afara autorității monarhului, până ce datorită sechestrelor, începute cinci decenii mai târziu,

---

[7] Tradus din germană din Johann Stumpf, *Schweyzer Chronik*, Zürich, 1606; folio 731.

[8] J. Okely, *The Traveller-Gypsies*, Cambridge, 1983; N. Martinez, *Les Tsiganes*, Paris, 1986.

[9] *Cf.* A. M. Fraser, „Counterfeit Egyptians", *Tsiganologische Studien*, 1990, nr. 2, pp. 43–69.

aceasta reușește să se extindă, cuprinzând domeniile ducilor de Burgundia, Anjou, Bretagne și Bourbon. Teritoriul de astăzi al Franței era astfel obiectul unei mari diversități de influențe de ordin politic.

Fragmentarea puterii politice se dovedește a nu fi însă în dezavantajul țiganilor.[10] La început, acestora le merge foarte bine în majoritatea ținuturilor Franței. Când „nobilul principe Toma, conte al Micului Egipt" cu suita lui de 30 de oameni, solicită în 1436 pomană cetățenilor Nevers-ului, orașul mai reprezintă încă sediul unei feude independente. Cinci ani mai târziu, orașul Nevers va fi nevoit să salute sosirea unui alt nobil principe, contele Filip însoțit de o ceată de 40 de țigani. Poate că este vorba de același Filip căruia capul bisericii Sf. Andrei din Grenoble i-a dat doi florini și de același Toma care și-a făcut apariția la Troyes, ambele cazuri fiind consemnate în 1442. Provența, un ținut independent, este o regiune preferată de țigani, deși ospitalitatea oferită acolo începe treptat să dispară: când un duce al Micului Egipt sosește la Arles în 1438, acestuia i se dau zece florini; câțiva ani mai târziu, alți doi conducători ai țiganilor, Ioan și George obțin și ei pomeni la Arles, dar suma va scădea inițial la șase, iar apoi la patru florini. Alsacia și Lorena, ambele părți componente ale Sfântului Imperiu Roman, par să mențină în secolul al XV-lea relații cordiale cu țiganii, dar ulterior și ele dau curs curentului de opinie care cuprinsese imperiul. Colmar-ul nu distribuie doar pâine „sarazinilor" în 1442 și 1444, dar în primul caz consideră chiar de

[10] Istoria țiganilor până la revoluție este analizată în lucrarea lui F. de Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France*, Paris, 1961. La fel de importante în ceea ce privește atitudinea autorităților franceze sunt lucrările lui H. Asséo, „Le traitement administratif des Bohémiens", publicat de H. Asséo și J.-P. Vittu în *Problèmes socioculturels en France au XVIIe siècle*, Paris, 1974, pp. 9–87 și lucrarea lui J. P. Liégeois, „Bohémiens et pouvoirs publics en France du XVe au XIXe siècle", apărută în *Études Tsiganes* (1978), nr. 4, pp. 10–30.

cuviință să certifice prin intermediul primarului și al consiliului orășenesc că ducele Andrei din Micul Egipt și însoțitorii săi s-au despărțit de oraș în mod prietenesc. Aceleași autorități îi acordă contelui Filip în 1450 un salvconduct, certificând că acesta și însoțitorii săi s-au comportat într-un mod demn și creștin. La Metz, dacă dăm crezare jurnalului lui Jean Aubrion, nu mai puțin de 200 de „egipteni" și-au înălțat corturile pe malurile Mosellei în septembrie 1494; două zile mai târziu li s-au alăturat alți 300 de țigani conduși de un duce. Când soția ducelui a dat naștere unei fete, aceasta a fost botezată în biserica Sf. Iulian, având trei nași și două nașe, din familiile de vază din Metz.[11] În mod vădit țiganii deveniseră conștienți de avantajele privind protecția și cadourile ce puteau decurge din faptul de a lua *gadzé* drept nași pentru copiii lor, această metodă având să fie utilizată pe viitor în nenumărate alte ocazii.

Pentru o perioadă de timp, în interiorul posesiunilor monarhului francez, relațiile acestea nu și-au pierdut deloc din armonie. În 1447, sunt date pomeni la Romans în Dauphiné (contelui Bartolomeu) și la Orleans, fără nici un semn de disensiune. În 1457, localitatea Millau din sudul Franței va fi în două rânduri vizitată de țigani pe care îi primește bine. A doua ceată este condusă de un oarecare conte Toma. Numele este bine-cunoscut, dar salvconductul său provine în mod evident de la regele Franței, iar titlul de „conte al Micului Egipt în Boemia" se dovedește a fi un ciudat hibrid. Treptat termenul „*bohémien*" începe să prindă teren în Franța ca denumire dată țiganilor. Primiri aparent amicale sunt de asemenea consemnate la Bayonne (1483), la Riscle, în Armagnac și la Béthune, în Artois (1500). Dar au existat și numeroase neînțelegeri. Uneori biserica a încercat să-i descurajeze pe enoriașii prea dornici de a-i mai consulta pe „sarazini". În dioceza Troyes, între 1456 și 1457, în mai multe rânduri au fost impuse pedepse ecleziastice (măsurate în

[11] *Journal de Jean Aubrion, bourgeois de Metz*, Metz, 1857, p. 348.

lumânări de ceară) împotriva celor care au apelat la ghicitul în palmă și la puterile curative ale țiganilor. În plus, în Franța, poporul de jos avea suficiente motive pentru a arăta prudență în fața unor grupuri mari de oameni în mișcare. Războiul de O Sută de Ani a generat suficiente cete înspăimântătoare de vagabonzi și de soldați care l-au intimidat în aceeași măsură pe țăran și pe orășean. Rezultatul este că de pe urma lor au suferit țiganii. Ceata de vreo 80 de „egipteni sau sarazini", care și-a făcut apariția în 1453 în La Cheppe, lângă Châlons-sur-Marne, în provincia Champagne, purta sulițe și alte arme, iar locuitorii orașului au alergat să se înarmeze cu bâte, lăncii, sulițe și arcuri. Împuternicitul regelui le-a ținut străinilor un discurs, dojenindu-i că ei sau alții de aceeași teapă mai fuseseră de curând în La Cheppe, lăsând în urma lor amintiri neplăcute: furaseră alimente, bani și, de fapt, tot ce se putea lua. De această dată ar face mai bine să se îndrepte spre una din localitățile învecinate, locuitorii din La Cheppe urmând să-i hrănească pe ei și caii lor înainte de a pleca. După câteva schimburi de cuvinte mai înfierbântate, țiganii s-au retras, dar unul dintre orășeni i-a urmărit și în timpul unei ciocniri l-a ucis pe un țigan cu sulița. Ucigașul a fugit din ținut aflând că țiganii erau protejați de regele Franței. Din exil, invocând drept scuză autoapărarea, acestuia i s-a acordat scrisoare de grațiere din partea regelui.

La fel de multă suspiciune a trebuit să fie îndepărtată și atunci când țiganii au sosit în 1465, în trei rânduri, la Carpentras, în Comtat-Venassain, o enclavă papală de lângă Avignon. Boemia figurează din nou în titlurile conducătorilor: „duce al națiunii din Boemia", apoi „conte al boemienilor din Micul Egipt" și „conte al Micului Egipt din ținutul Boemiei". Existând plângeri în legătură cu o serie de furturi și de alte fărădelegi nespecificate, autoritățile orașului decid să se plătească o mică sumă de bani căpeteniei țiganilor cu condiția ca aceștia să plece de acolo. În curând, practica de a-i plăti pe țigani să

plece într-altă parte avea să devină un adevărat obicei în regiunea Ronului.

Până la începutul secolului al XVI-lea, în general li s-a permis demnitarilor orașelor să utilizeze propriile metode în raporturile lor cu țiganii și, drept urmare, reacțiile celor aflați la putere au fost adesea marcate de contradicții. Ocazional s-au iscat chiar certuri între ei. Astfel, la Angers în 1498, când șeful poliției, din porunca primarului, dispune închiderea porților orașului în fața unei mulțimi de țigani, o ceartă violentă izbucnește între acesta și locțiitorul judelui care le acordase țiganilor permisiunea de a rămâne în oraș. Apoi decretele regale și hotărârile judecătorești au început să risipească orice fel de îndoială ce plana asupra direcției de acțiune convenite. O scrisoare oficială din partea lui Ludovic XII din iulie 1504 îi dă dispoziție aprodului din Rouen să-i găsească și să-i alunge pe vagabonzii egipteni, în pofida salvconductelor pe care aceștia le-ar putea prezenta. Apoi, în 1510, Marele Consiliu, dând o sentință de exil în cazul a șapte țigani ce compăruseră în fața instanței, extinde surghiunul asupra tuturor țiganilor din regatul Franței. Dar chiar și un ordin regal pare să fie cu ușurință dat uitării, căci, înfruntând orice pericol, cetățenii din Rouen, inclusiv un preot, se adună în 1509, ca țiganii să le ghicească viitorul. Și aceasta se întâmplă în vreme ce în 1508, în celălalt capăt al Normandiei, țiganii nu se sfiesc deloc să declare că destinația lor este locul de pelerinaj Mont-Saint-Michel, după ce în prealabil au primit aprobarea ducesei de Bretagne de a traversa ducatul ei.

La un secol după invocarea pedepsei impuse de papalitate, aceasta își mai exercită încă fascinația, măcar printre potentații Bisericii. În 1528 vicerectorul din Comta-Venaissin acordă scrisori de protecție unui oarecare conte Jean-Baptiste Rolland din Micul Egipt pentru a-i fi de ajutor pe drumul către locurile sfinte și pentru a putea primi pomană de la credincioși. Dar în 1533 viceregele din învecinatul Languedoc, unde țiganii

începuseră să se înmulțească, le poruncește acestora să părăsească ținutul pe calea cea mai scurtă. În 1537 Robert de Croy, episcop și duce de Cambrésis și principe al Sfântului Imperiu Roman, îl primește cu toate onorurile pe contele Martin din Micul Egipt. În cele din urmă totuși, în 1539 regele Francisc I hotărăște că, în pofida a ceea ce ar putea crede Biserica, a venit timpul să se ia măsuri pe tot cuprinsul regatului împotriva „anumitor persoane necunoscute ce își spun boemieni" și care pribegesc după bunul plac „sub pretextul unei religiozități simulate sau al unei anumite penitențe pe care ei pretind că o fac, umblând prin lume". El decretează că „de acum înainte nici una din cetele sau adunările sus-numiților boemieni nu poate intra, trece sau rămâne în regatul nostru și nici în ținuturile supuse nouă". Până acum pedepsele fuseseră destul de vagi, deși era specificată aplicarea pedepselor corporale în cazul refuzului de a se supune ordinelor. Carol IX a mai strâns șurubul în 1561, ordonând slujbașilor săi să-i expulzeze pe toți țiganii în două luni, sub amenințarea galerelor și a pedepsei corporale. Dacă după trecerea celor două luni se întorceau și erau din nou găsiți, urmau să fie rași în cap (la fel și bărbile), după care bărbații erau trimiși la galeră pe o perioadă de trei ani. Navara va urma aceeași cale, în 1538, luând hotărârea ca în termen de patru zile toți vagabonzii să fie alungați, interzicându-le în același timp țiganilor accesul în regat. Cei găsiți după acest răgaz urmau să fie biciuiți și oricine avea să-i adăpostească sau să facă negoț cu ei era pasibil de a plăti o amendă ridicată. Aceste măsuri vor fi apoi de mai multe ori reînnoite.

Totuși, în realitate țiganii nu prea s-au arătat a fi tulburați de acest adevărat potop de edicte emise în Franța. Nu s-au ascuns deloc, ci dimpotrivă, conducătorii lor au continuat să își aroge titlul de conte sau, conform unei mode noi, rangul de căpitan, și prin lingușiri să procure pașapoarte și salvconducte. Mult încercata poveste-paravan își mai putea dovedi încă eficiența. Cinci ani după propriul său edict, Francisc I

îl ia sub propria ocrotire pe Antoine Moreul, „prea-iubitul său căpitan din Micul Egipt" și dă dispoziție funcționarilor să-i „permită nobilului Moreul și însoțitorilor, împreună cu toate bunurile lor, fie aur, fie argint, bunuri gospodărești, cai sau orice alte lucruri" să călătorească pe timp de zi și pe timp de noapte, pe jos sau călare pentru a putea merge în pelerinaj la Compostella sau în altă parte și pentru a putea zăbovi oriunde timp de trei zile, șase chiar, de va fi nevoie. Se reconfirmă astfel, în mod oficial, puterea lui Moreul în privința disciplinei în cadrul cetei. La rândul său, Henric II va fi la fel de amabil cu contele Palque în 1553, ca dovadă că vremea acestor ciudați pelerini nu apusese încă.

Spania și Portugalia

Tratamentul favorabil de care contele Toma s-a bucurat din partea lui Alfonso V de Aragon (p. 89) va continua încă timp de alte câteva decenii.[12] Urme ale țiganilor vom găsi la început doar în Aragon și în Catalonia: un „duce" și un „conte", dar și un număr mare de însoțitori la Barcelona în 1447 și mai multe vizite la Castellón de la Plana în 1460 (contele Martin), 1471 și în 1472. În timpul domniei lui Ioan II, care îi succede fratelui său Alfonso la tronul Aragonului, conducătorii țiganilor vor

[12] Principala temă a lucrării lui B. Leblon, *Les Gitans d'Espagne*, Paris, 1985, o constituie istoria relațiilor dintre țigani și autoritățile din Spania până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Lucrarea lui G. Borrow, *The Zincali*, Londra 1841, conține multe informații încă relevante. Două lucrări bine documentate despre secolul al XV-lea sunt cele ale Amaliei López de Meneses, „La inmigración en España durante el siglo XV", apărută în *Martinez Ferrando, Archivero. Miscelánea de Estudios dedicados a su memoria*, Barcelona, 1968, pp. 239–263, și în „Noves dades sobre la immigraci, gitana a Espanya al segle XV", apărută în *Estudis d'Historia Medieval*, Barcelona, 1971, vol. 4; pp. 145–160. Teza de doctorat a lui Gómez Alfaro, intitulată *El Expediente general de Gitanos*, Madrid, 1988, reprezintă o sursă importantă de informații referitoare la legislația existentă între secolele XV și XVIII.

beneficia de pe urma unor salvconducte: unul emis în 1460 contelui Martin; trei (1460–1471) contelui Jacobo, care între 1454–1470 obține scrisori de la Henric IV de Castilia; apoi unul în favoarea ducelui Paulo (1471); unul contelui Miguel (1472) și alte trei contelui Juan (1474–1476). Aceste documente ce invocă încă ordonanța papală confirmă autoritatea conducătorilor țiganilor de a împărți dreptatea în cadrul cetelor pe care le conduc. Uneori s-a prevăzut chiar a se acorda sprijin armat conducătorilor în caz de nevoie, întrucât străinii se alăturau zilnic „egiptenilor", astfel că necazurile și indisciplina erau permanent posibile. Salvconductul acordat în 1476 contelui Juan, înfățișat ca fiind pe drum către mormintele sfinte de la Compostella și Roma, este neobișnuit întrucât conține și reprezentarea unei lupte interne, contele Juan fiind dușmanul conților Martin, Miguel și Jaime.

Primei cete de țigani apărute în ținutul Andaluziei din regatul Castiliei i s-a rezervat o primire grandioasă. Aceasta se va întâmpla în 1462, când contele Miguel Lucas de Iranzo, conetabilul și cancelarul Castiliei, îi găzduiește la Jaén pe conții Toma și Martin din Micul Egipt. Aceștia au stat la masă împreună cu soțiile lor, iar însoțitorilor li s-a dăruit o mare cantitate de pâine, vin, carne, păsări, pește, fructe, orz și paie; când au plecat, drept cadou de despărțire au mai primit stofe de lână și de mătase, precum și o substanțială sumă de bani, iar Don Miguel i-a însoțit amabil pe o distanță de o jumătate de leghe. În 1470 conetabilul va juca din nou rolul de gazdă generoasă, de această dată în reședința de la Andújar, adăpostindu-l vreme de cinci zile pe contele Jacobo din Micul Egipt, împreună cu Loysa, soția acestuia și alți 50 de tovarăși, și două săptămâni mai târziu pe ducele Paolo și ceata acestuia. Nu puțini dintre nobilii spanioli vor rămâne protectori ai țiganilor și le vor acorda sprijin în vremurile cele mai dificile pentru aceștia. Vor exista nenumărate explicații în legătură cu complicitatea nobililor, furnizate de către cei care mai târziu o vor denunța, subliniind cu multă maliție zitate

atât farmecul țigăncilor, cât și talentul bărbaților de a procura exemplare frumoase de cai pentru grajdurile prietenilor. Între timp contele Jacobo și ducele Paolo își continuă drumul spre Murcia – numele și titlurile fiind aceleași, se presupune că este vorba de aceeași pereche – în iulie 1470 (Jacobo) și în ianuarie 1471 (Paolo) obținând sume de bani de până la 2 000 de maravedíes (Jacobo) și 1 000 de maravedíes (Paolo), care în ambele ocazii au trebuit să fie împrumutate în mod special.[13]

În ultimele decenii ale secolului al XV-lea un model de rezistență la nesfârșitele pomeni devine din ce în ce mai evident și, începând cu 1470, țiganii vor fi din ce în ce mai des mituiți și alungați de îndată ce apar. De acum înainte un nou val de țigani își face apariția în Spania, venind dinspre Marea Mediterană. Aceștia nu mai pretind că vin din Micul Egipt, ci își spun greci și susțin că se refugiază din calea turcilor. Conducătorii nu își mai iau titlul de conte sau de duce, însoțitorii adresându-se cu „stăpân", „cavaler", „căpitan" sau direct pe numele mic. Încercările de asociere a țiganilor cu o anumită zonă geografică devin din ce în ce mai confuze: în 1512, în cadrul unei legislații cu caracter represiv din Catalonia țiganii sunt numiți „Boemians, et sots nom de Boemians grechs, e Egiptians" (boemieni și nătărăi denumiți boemieni greci și egipteni).

Odată coroanele Castiliei și Aragonului unificate în 1479, Ferdinand și Isabela încep să repună legea și ordinea în drepturile lor și să consolideze puterea centrală, după atâția ani de război civil. Ei nu trec imediat la anularea scrisorilor de protecție existente, ci vor emite ei înșiși câteva, precum aceea acordată în 1491 contelui Felippo din Micul Egipt. Acestea însă vor avea o durată limitată, importanța pomenilor nu mai este subliniată și se va pune accentul pe dreptul de a-și câștiga existența prin exercitarea de meserii legale și oneste. La 4 martie 1499, la șapte ani după expulzarea evreilor și cu trei ani înainte de creștinarea

[13] D. Creades, „Les premiers Gitans à Muricie", *Études Tsiganes* (1974), nr. 2/3, pp. 5–7.

forțată a musulmanilor, un decret emis de regii catolici (Sancțiunea pragmatică de la Medina del Campo) menționa direct posibilitatea țiganilor de a opta între a deveni sedentari și a-și găsi stăpâni sau a fi alungați după 60 de zile. Regele Carol I, care prin mituire urcă la tronul Sfântului Imperiu Roman devenind în 1519 împăratul Carol V, va reînnoi de mai multe ori aceste dispoziții, adăugând și unele amendamente proprii: aceia care vor fi prinși pentru a treia oară hoinărind de colo, colo vor putea fi arestați și înrobiți pentru totdeauna, iar cei care după 60 de zile nu deveneau sedentari sau nu părăseau țara, urmau, dacă aveau între 20 și 50 de ani, să fie trimiși pentru șase ani la galere. Această ultimă dispoziție reflectă de fapt dificultățile cu care se confruntă stăpânirea în echiparea galerelor, tot mai numeroase, datorită permanentului război dintre Spania și Imperiul islamic din bazinul mediteraneean. Munca silnică va fi extinsă ca pedeapsă pentru tot felul de delicte, atât majore cât și minore. Vâslașii își vor petrece mare parte din pedeapsă înlănțuiți de băncile galerelor.

În Portugalia[14] nu se va auzi nimic despre țigani până la începutul secolului al XVI-lea, când în textele literare apar primele referiri – cea mai veche fiind o scurtă menționare a unui „*grega*" (grec) în *Cancioneiro geral* în 1516. Mai semnificativ este faptul că *Farsa das Ciganes* de Gil Vicente, cel mai important dramaturg portughez, jucată în 1521 la Evora în fața regelui Joo, îi descrie pe larg pe țigani, subliniind sunetul sâsâit, care devenise deja o trăsătură caracteristică a spaniolei și portughezei vorbite de către aceștia[15] – în cazul de față de

[14] *Cf.* F. A. Coelho, *Os Ciganos de Portugal*, Lisabona, 1892, îndeosebi cap. 3; P. d'Azevedo, „Os Ciganos em Portugal nos secs. XVI e XVIII", *Arquivo Histórico Português*, nr. 6 (1908), pp. 460–468, și nr. 7 (1909), pp. 42–52, 81–90, 169–177; O. Nunes, *O Povo Cigano*, Oporto, 1981, îndeosebi partea a II-a, cap. 4, și E. M. Lopes da Costa, „La minoranza sociale Rom nel Portogallo moderno (secoli XV–XVIII), *Lacio Drom* (1989), nr. 1, pp. 5–23.

[15] Și Cervantes se referă la această trăsătură în nuvela *La Gitanilla* (1613) și în comedia *Pedro de Urdemalas* (1611).

către „Ciganos" (fără îndoială) din provincia Alentejo, foarte nimerită pentru modul lor de viață. (Foarte ciudat este faptul că de la început limba portugheză s-a oprit asupra termenului *cigano*, ca principală denumire a țiganilor, situându-se de partea italianei, germanei și a termenilor din Europa Centrală și Răsăriteană derivați din *atsinganos*, pe când spaniola a rămas la termenul *gitano*, provenit din „egiptean".) În piesa lui Vicente toate cele opt personaje sunt țigani. Cele patru femei care se dau drept grecoaice cerșesc: „pentru numele lui Dumnezeu, suntem creștini, priviți aici crucea". În timp ce ele cerșesc pâine, haine, orice, cei patru bărbați fac afaceri ilicite cu cai. Ei cântă și dansează, apoi femeile adresându-se spectatorilor insistă să ghicească în palmă, exagerând cu lingușirile și promisiunile de noroc. După un ultim dans aceștia își iau tălpășița cu ironia finală că niciodată o asistență atât de distinsă nu a acordat o răsplată atât de mică. Dacă țiganii erau caracterizați deja în acest fel înseamnă că se aflau în Portugalia de ceva vreme. Se aflau totuși suficient de demult dacă ajunseseră să atragă asupra lor ostilitatea autorităților, cu consecința obișnuită a unei serii de măsuri represive. Dar după cât se pare, măsurile luate în timpul domniei lui Joăo (în 1526, 1538 și 1557), prin care *ciganos* erau alungați și li se interzicea accesul în regat, nu au fost cu nimic mai eficiente decât măsurile similare luate în altă parte. Legea din 1538 va fi îndreptată împotriva țiganilor și „a tuturor persoanelor de orice nație ar fi ele care trăiesc ca țiganii, chiar dacă nu fac parte dintre ei". Întrucât țiganii născuți în Portugalia nu puteau fi alungați de pe domeniile portugheze, aceștia urmau să fie trimiși în coloniile din Africa.

Țările de Jos

Ducii de Burgundia au reușit să făurească un stat puternic din Țările de Jos și Burgundia. Filip cel Bun, care a domnit între 1419 și 1467, a ajuns să stăpânească peste una dintre cele mai bogate țări din Europa. Nu este de mirare că, datorită

acestui lucru, Țările de Jos li s-au părut țiganilor foarte atrăgătoare, dar în deceniul cinci al secolului al XV-lea apar semne indubitabile de rezistență față de aceștia. În decembrie 1442, orașul Tournai, virtual republican și inițial atât de generos, nu acordă permisiunea de intrare unor țigani care cer adăpost și pomană. Arhivele orașului Bruges menționează o donație de „6 livres parisis" făcută țiganilor în 1439–1440; cu următoarea ocazie, în 1445–1446, se specifică faptul că pomana a fost făcută „ca oamenii să rămână în afara orașului" și apoi în 1451–1452 și în 1453–1454 „pentru că li s-a interzis să rămână aici". Damme, orașul învecinat, adoptă o politică similară. Este foarte posibil ca aceste orașe să fi simțit că li se acordă prea multă atenție din partea țiganilor: până la sfârșitul secolului arhivele mai menționează încă opt plăți efectuate de orașul Bruges, uneori ca îndemn de a pleca mai departe. Pe de altă parte, cetățenii au considerat de asemenea că este indicat să instituie o pază asupra Casei Lânii, unde țiganii erau cazați, de teama unui incendiu. Din rapoartele pentru anul 1460, când orașul a fost de șapte ori vizitat de cete de țigani, se poate foarte bine vedea sub ce presiune s-au aflat consilierii orașului Damme. Aflăm despre sosirea în acel an a unui „nobil din Micul Egipt, pe nume contele Jehan" care se găsește aici pentru a cincea oară. „Sub amenințarea anumitor pedepse și sub amenințarea pedepsei cu moartea", acesta este obligat să promită că „nici el și nici altul din țara lui de baștină nu vor reveni în acest oraș în anul care urmează". În ciuda acestui fapt, câteva zile mai târziu un alt „nobil din Micul Egipt, pe nume contele Nicolao" va binevoi să-i viziteze. Acesta, la rândul său, își primește și el pomana cu condiția „ca împreună cu tovarășii săi să treacă pe lângă acest oraș fără a se opri și a face tabără". De abia pleacă contele Nicolao că și reapare contele Jehan; în consecință, restricțiile privind șederea lui vor fi cât se poate de ferme. O evoluție asemănătoare poate fi consemnată și în alte localități din sudul Țărilor de Jos, la Lier (lângă Anvers), la Mons, la

Nimy unde se începe cu daruri substanțiale, urmate de plăți făcute pentru a-i convinge să plece sau să nu intre în oraș, sau de-a dreptul cu expulzarea țiganilor.

Când, în 1504, Țările de Jos devin parte integrantă a Imperiului Habsburgic, hispano-austriac, și îndeosebi când puterea de stat o va prelua împăratul Carol V, instituită fiind astfel conducerea prin intermediul guvernatorilor generali, se produce o centralizare tot mai puternică a administrației. În privința țiganilor, Carol V nu va arăta mai multă toleranță în Țările de Jos decât în Spania, dar nu va putea controla întru totul ritmul în care vor avea loc represaliile; ori de câte ori se va intenționa promulgarea unei legi obligatorii pentru toate provinciile, aceasta va trebui să fie adoptată în fiecare provincie separat, dându-le astfel ocazia celor ce se opuneau dorinței sale de unificare de a-și pune în aplicare politica de amânare. Succesul sau eșecul eforturilor sale poate fi cel mai bine examinat în contextul părții de nord a Țărilor de Jos, unde circulația țiganilor este foarte bine atestată documentar.[16] O examinare detaliată a evenimentelor din câteva provincii ne permite alcătuirea unei imagini cât se poate de reprezentative și generale a ceea ce s-a întâmplat. Pentru aceasta este suficient să aruncăm o privire asupra evenimentelor din cele două provincii răsăritene alăturate, Gueldras și Overijssel.

În provincia Overijssel, Deventer a fost printre primele orașe din Țările de Jos unde și-au făcut apariția țiganii, în 1420 și apoi iar în 1429 (pp. 82 și 91). Aceasta a reprezentat doar începutul unei serii de vizite care s-au succedat până la sfârșitul secolului al XV-lea. În două dintre aceste ocazii (1438 și 1441)

[16] Un studiu cuprinzător al relațiilor cu țiganii în partea de nord a Țărilor de Jos, până la mijlocul veacului al XVIII-lea, este lucrarea lui O. van Kappen, *Geschiednis der Zigeuners in Nederland*, Assen, 1965. Pentru sudul Țărilor de Jos vezi lucrarea „Contribution to the History of the Gypsies in Belgium" de același autor, apărută în *JGLS* (3), 48 (1969), pp. 107–120.

conducătorul a fost promovat la rangul de „rege" al Micului Egipt sau al păgânilor (*heiden*). În alte ocazii asemănătoare, țiganilor li s-au plătit bani ca să plece (cetățenii suportând cheltuielile de traversare a râului Ijssel), dar valoarea daniilor s-a diminuat neîntrerupt. În timpul domniei lui Carol V, în diferite provincii din nordul Țărilor de Jos a fost emis un număr foarte mare de edicte prin care li se interzicea țiganilor intrarea sau dreptul de ședere, această interdicție fiind apoi extinsă și asupra tuturor aventurierilor alăturați cetelor de țigani. De exemplu, de la Bruxelles, în februarie 1537, împăratul va emite un decret către provincia Overijissel, prin care se acorda un răgaz de patru zile „nației din Egipt" și celor care s-au alăturat și au imitat stilul de îmbrăcăminte al acesteia, pentru a părăsi domeniile sale, sub amenințarea condamnării pe viață și a confiscării averii. Începând cu 1524, și în alte provincii se vor promulga hotărâri asemănătoare, urmate apoi în mod regulat de altele care de fapt nu fac decât să dovedească efectul practic redus al acestora.

În provincia Gueldras se consemnează un interval de timp mai îndelungat între primele vizite efectuate de țigani la Nijmegen și Arnhem în 1429 și la Zutphen în 1430 (p. 91) și următoarele apariții ale țiganilor care între 1445 și sfârșitul secolului se vor înregistra în principal la Zutphen. Și acolo, în cel puțin patru ocazii, conducătorului i se va spune „rege". În ultimii ani ai secolului țiganii vor căuta să-și refacă stocul scrisorilor de protecție. Aceștia îl atrag de partea lor pe șiretul Charles de Egmont, duce de Guelders, care reușise să păstreze independența provinciei în fața dominației Habsburgilor. Ducele era extrem de superstițios și recurgea adesea la serviciile ghicitorilor și vrăjitorilor, dar este posibil ca în salvconductul emis în 1496 el să fi ezitat să le acorde sprijin deplin țiganilor, întrucât acesta conținea interdicția impusă lor de a rămâne mai mult de trei zile într-un loc. În alte privințe, era întru totul

de acord cu ce i s-a relatat: „Contele Martin Gnougy, născut în Micul Egipt, ne-a arătat cum Papa, milostivul nostru părinte, a impus ca penitență pentru el, familia și însoțitorii lui, obligația de a merge în pelerinaj la Roma, la Santiago, în Galicia, și în alte locuri sfinte", și pentru aceasta trebuia să i se acorde liberă trecere. În 1506 ducele îi face aceeași favoare contelui Wilhelm din Micul Egipt și cetei lui de 15 oameni, dar precaut adaugă: „și ei vor trebui să se comporte corect și decent ca să nu trebuiască să auzim în urma lor de plângeri și neînțelegeri". Un al treilea salvconduct emis de acesta în 1518 va fi probabil și ultimul acordat păgânilor (*heidens*) în Țările de Jos. Dezvăluind iar o serie de rezerve, documentul se referă la „Anthonius, după afirmația lui, nobil din Micul Egipt" și este mai degrabă formulat ca o recomandare către autoritățile din statele învecinate, decât ca o dispoziție către propriile autorități ale ducelui. Acestea nu au fost însă singurele salvconducte întocmite în Guelders. Cu câțiva ani înainte, pe la sfârșitul secolului, judecătorul orașului Nijmegen eliberase și el un atare salvconduct către un oarecare conte Anthon, dar când, în 1536 și în 1543, țiganii apar din nou în fața porților din Nijmegen, aceștia vor fi pe loc izgoniți. Zutphen va aplica aceeași tactică în 1538 și în 1542.

Prima măsură generală luată împotriva țiganilor a fost adoptată în Guelders în 1544, la scurt timp după ce Carol V a reușit în cele din urmă să supună provincia. Termenii decretului sunt similari celui emis la Overijssel în 1537, cu excepția că în acesta li se acordă țiganilor doar un răgaz de două zile. Alte ordonanțe vor fi emise în 1548, 1553 și în 1560. Între timp, țiganii continuă să pribegească, nici mai mult nici mai puțin decât înainte, deși, din precauție, se vor deplasa în cete mai mici pentru a nu atrage atenția asupra lor. Acum că arhivele nu le mai dau nici un fel de atenție, nu li se mai acordă statutul de pelerini, iar conducătorii vor fi privați de titluri nobiliare.

Italia

Datele pe care le posedăm în legătură cu Italia sunt mai întâi limitate la nordul țării, de-abia la mijlocul veacului al XVI-lea acestea ne vor conduce înspre sud, până la Roma.[17] În secolul al XV-lea Italia nu era nimic altceva decât un termen geografic; din punct de vedere politic nu era decât un adevărat joc de puzzle, format din cinci mari puteri a căror coerență și stabilitate erau precare și dintr-o serie de state mai mici care încercau, cu mai mult sau mai puțin succes, să-și păstreze intactă independența. Țiganii vor reapărea în Italia, în ducatul Milano, una dintre aceste entități mai mari, la aproape 27 de ani după ce fuseseră zăriți la Fermo, în comitatul de frontieră Ancona (p. 85). O serie de acte violente și sângeroase îi vor face să reintre în arhive: în iunie 1457 contele Michele din Egipt, soția și cu fiica acestuia sunt uciși de către un țigan pe nume Filippo, dar arhivele ducatului nu menționează motivul. Evenimentele înregistrate în timpul secolului al XV-lea vor fi mult mai liniștite. În ducatul Modenei, una dintre puterile mai mici aparținând ducelui de Ferrara, se menționează plata efectuată în 1469 unui *cingano* pentru faptul de a fi cântat la țiteră (instrument cu coarde la care se cântă prin ciupirea corzilor) – printre primele dovezi în Europa ale legăturii dintre țigani și muzică – iar apoi, mai convențional, vom da peste două salvconducte emise de către nobili din Carpi, unul datând aproximativ din 1470 și dat contelui Mihail din Egiptul Inferior și tovarășilor săi, iar altul din 1485 dat contelui Joannes. La Milano, tânărul duce Gian Galeazzo II acordă în 1480 un document similar contelui Martino din Micul Egipt.

[17] În legătură cu primele legi din statele italiene referitoare la țigani, vezi lucrarea lui M. Zuccon, „La legislazione sugli Zingari negli stati italiani prima della rivoluzione", apărute în *Lacio Drom* (1979), nr. 1–2, pp. 1–68. A. Campigotto, „I bandi bolognesi contro gli Zingari (sec. XVI–XVIII), apărută în *Lacio Drom* (1987), nr. 4, pp. 2–27, A. Arlati „Gli Zingari nello stato di Milano", apărută în *Lacio Drom* (1989), nr. 2, pp. 4–11.

Totuși, în ultimele decenii ale veacului al XV-lea relațiile se vor înrăutăți. În Piemontul guvernat de ducele de Savoia, între anii 1494–1499 se efectuează patru plăți către „*Saraceni sive Cingari*", pentru ca aceștia să nu se apropie de Barge și Cuorgne, la sud și la nord de orașul Torino. Alte localități au fost mult mai fățișe în ripostele lor. Aparent, Veneția se află printre primele orașe care vor emite decrete împotriva prezenței țiganilor în teritoriile ei, dar nu și în coloniile grecești ale republicii, unde țiganii făceau parte din structura feudală (p. 62). Prima serie de ordonanțe din partea senatului venețian, dovedită prin documente, nu va debuta totuși mai devreme de 1540. Și orașul Milano s-a grăbit să adopte măsuri generale împotriva țiganilor. În 1493, sub conducerea lui Ludovico il Moro, două edicte milaneze vor marca o schimbare în toate statele italiene, în direcția unei represiuni deschise, a doua ordonându-le țiganilor din ducat să plece de îndată, motivând că au devenit prea numeroși și necinstiți. După cucerirea orașului Milano de către Franța pedepsele s-au înăsprit. În 1506 două decrete îi declară pe țigani o amenințare publică, și aceștia vor fi din nou izgoniți din ducat, tratați fiind ca și ceilalți cerșetori, ca posibili purtători ai ciumei. Printre pedepse au existat și trei „*tratto di corda*" (care presupunea suspendarea victimei de mâinile legate la spate, astfel că întreaga greutate a corpului atârna de încheieturi). „*Tratto di corda*" apare din nou în decretul lui Francisc I, din 1517, prin care toți „*Cinguli et Cadegipti*" trebuiau să părăsească ducatul în termen de trei zile, și apoi în decretul din 1523 emis de ducele-marionetă, ultimul moștenitor al dinastiei Sforza, care pe lângă pedeapsa fizică a mai adăugat și o amendă de 25 de ducați de aur. În cele din urmă, în 1534, în intervalul de timp dintre alungarea francezilor din Milano și revenirea acestuia sub guvernare spaniolă, Francesco Sforza îi scoate în afara legii pe toți „*Egiptii*, numiți în mod obișnuit *Cingali*", sub pedeapsa cu spânzurătoarea.

Din Milano, mania aceasta legislativă se va răspândi spre sud și spre răsărit. În Mantua, singura interdicție cunoscută nu se va regăsi într-un cod de legi, ci în *Baldus* (1517) poemul epic burlesc al călugărului benedictin Teofilo Folengo. Noroc că avem de-a face doar cu literatura, dat fiind stilul brutal, depășind tot ce Milano produsese până atunci: „oricine cunoscut ca Cingar, escroc, asasin, hoț, ticălos care bate monede false și iscusit le pilește pe cele adevărate, se va izgoni din ținutul Mantuei și oricui îi va veni cheful să-l ucidă va primi 150 de ducați"[18].

La Modena, vecinul dinspre sud al Mantuei, modelul milanez este pentru prima oară depășit în practică, prin promulgarea, în perioada 1524–1560, a mai multor măsuri de izgonire a țiganilor. Unele dintre statele papale vor urma îndeaproape: Jesi și Senigallia – două orașe din comitatul de frontieră Ancona – recurg la o serie de decrete între 1535 și 1553, la fel cum acționează și Bologna începând cu 1550. În 1552, expulzarea devine generală în toate statele papale, ca rezultat al unui edict emis de către guvernatorul Gerolamo di Rossi, în care sunt amintite scandalurile, dezordinea și furturile produse de țigani, al căror obicei era de a veni la Roma și de a locui în grotele și viile de prin împrejurimile orașului. În 1547, ducatul Toscanei (Florența) va încheia seria măsurilor de respingere a țiganilor.

Ungaria și Transilvania

În Ungaria țiganii s-au bucurat de un grad mai mare de toleranță decât era obiceiul timpului, deși unora li s-a aplicat o anumită formă de robie, îndeosebi în Transilvania (unde aceasta nu va fi abolită decât în 1848). Țiganii s-au dovedit a fi atât de iscusiți în prelucrarea metalelor și la confecționarea armelor, încât au fost declarați servitori ai regelui. Dar pentru stabilirea

[18] *Cf.* A. Campigotto și L. Piasere, „From Marguette to Cingar: The archeology of an image", apărut în *100 Years of Gypsy Studies*, editată de M. T. Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 15–29.

pe domeniile private era nevoie de consimțământul regelui. Astfel, în 1476, mai înainte ca locuitorii din Hermannstadt (azi Sibiu, România) să-i poată folosi pe țigani la muncă în suburbiile orașului, trebuia obținut un permis de la regele Matei Corvin. În 1496, Vladislav II, succesorul lui Matei Corvin, acordă un salvconduct lui Tamás Polgár, *vayvodam Pharaonum* (voievodul supușilor faraonului – o denumire utilizată în documentele maghiare timpurii), permițându-i să se miște prin țară și să se stabilească după bunul plac împreună cu cele 25 de corturi de fierari țigani; la acea vreme țiganii se aflau în serviciul episcopului de Pécs, furnizându-i ghiulele și proiectile pentru muschete și tunuri, precum și alte piese de armament.[19] Mai târziu, în timpul domniei lui Vladislav, măiestria țiganilor în meșteșugul prelucrării metalelor va fi pusă în slujba unui scop mai macabru, îndeosebi după răscoala țăranilor, cumplit exploatați în Ungaria, ca de altfel în întreaga Europă Centrală. Când, în 1514, mulți dintre ei, conduși fiind de György Dózsa (Gheorghe Doja), se răscoală împotriva stăpânilor lor, răscoala este brutal reprimată de către voievodul Transilvaniei, János Zápolya, care ulterior va deveni el însuși rege. La Timișoara îi pune pe țigani să confecționeze un tron din fier, o coroană și un sceptru. După ce le-au înroșit în foc, oamenii lui Zápolya îl așază pe Doja pe tron, îi pun coroana incandescentă pe cap și sceptrul în mână, apoi îi obligă pe însoțitorii săi să mănânce din carnea-i astfel friptă. Douăzeci de ani mai târziu, această legătură a țiganilor cu Zápolya se va întoarce împotriva lor. Atunci când Zápolya se va lupta pentru tronul Ungariei, adversarii lui îi vor acuza pe țigani că se află în slujba acestuia cu scopuri mârșave. Una dintre cetele de țigani va fi trasă în țeapă, după ce prin tortură li s-a smuls mărturisirea (ulterior retrasă) că au pus foc în mai multe rânduri, în mod premeditat. Când, în 1538, Zápolya obține în cele din urmă

[19] G. Pray (editor), *Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV*, Viena, 1764–1770, vol. 4, p. 273.

tronul, unul dintre primele documente regale emise de către acesta va fi garantarea vechilor libertăți (*antiquis libertatibus*) acordate țiganilor.[20]

În secolul al XVI-lea, în Ungaria (ca de altfel și în Polonia și în Lituania) se încetățenise obiceiul ca autoritățile să aleagă pe conducătorul țiganilor din rândul acestora, acordându-i titlul de *egregius* (distinsul). În fiecare ținut cu populație țigănească existau apoi conducători mai mici în rang care îndeplineau în același timp și funcția de judecători în chestiuni ale țiganilor. În mod derutant, aceștia utilizează și titlul de voievozi, dar trebuie să se facă deosebire între acești voievozi ai țiganilor și cei câțiva voievozi numiți din rândul nobilimii maghiare și a celei transilvane (patru pentru Ungaria și doi pentru Transilvania), care vor avea de dus la îndeplinire și profitabila sarcină de a strânge impozitele de la țigani.

Pe lângă iscusința lor la prelucrarea metalelor, în Ungaria țiganii dobândesc în plus reputație și ca lăutari.[21] Pentru prima oară sunt menționați laconic în această postură într-un registru contabil care amintește de efectuarea unei plăți în 1489 „către țigani care cântă la lăută pe insula prințesei", și anume pe insula Csepel, la sud de Budapesta, prințesa fiind Beatrice de Aragon, a doua soție a lui Matei Corvin. Registrele contabile ale lui Ludovic (Lajos) II menționează apoi în luna mai 1525 plata a doi florini către „*pharaones*" care au cântat la țiteră înaintea Maiestății Sale cu ocazia curselor de cai. Este foarte posibil ca țiganii cărora li s-a poruncit să fie prezenți la Hatvan pentru o ședință a dietei din același an să fi fost de asemenea lăutari. În acele timpuri menționarea instrumentelor nu se făcea cu deosebită exactitate și este foarte posibil ca țiganii *cytharedos*, pe care un căpitan de husari îi solicită nobilului Tamás Nádasdy

[20] E. O. Winstedt, „Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century", apărut în *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 49–58.

[21] Vezi Bálint Sárosi, *Gypsy Music*, Budapesta, 1978, pp. 55 și urm.

în 1532 printr-o scrisoare, să fi fost de fapt cântăreți din lăută și menestreli. (Termenul de *cithara* sau *kithara* și-a extins utilizarea dincolo de sensul clasic de „liră", fiind folosit pentru diverse instrumente: de la chitară până la țiteră.) După ce Ferdinand de Habsburg ia în stăpânire o parte a Ungariei, într-o scrisoare din 1543 de la curtea reginei Isabela de la Viena se menționează că „aici cântă cei mai buni lăutari egipteni, descendenții faraonului". După care expeditorul continuă cu observația că țiganii care cântă la țambal „nu ciupesc corzile cu degetele, ci le lovesc cu o baghetă din lemn, în același timp cântând din răsputeri din voce".

Țiganii se vor adapta rapid la guvernarea otomană, după ce mare parte din Ungaria cade sub control turcesc în urma înfrângerii dezastruoase a lui Ludovic II la Mohács, în 1526. Mulți dintre ei devin fierari în slujba oștilor turcești, alții devin lăutari, bărbieri, mesageri, ba chiar călăi. Datorită arhivelor otomane posedăm o serie de date statistice rudimentare referitoare la bărbații de origine țigănească stabiliți la Buda la mijlocul secolului al XVI-lea: în 1546 erau 56 la număr, aproape trei sferturi fiind creștini, restul purtau prenumele de Abdullah, dat de regulă celor trecuți la islamism. Aproximativ treizeci de ani mai târziu, numărul lor crește la 90, aproape toți fiind musulmani[22].

Boemia, Polonia–Lituania și Ucraina

Prezența țiganilor în aceste teritorii în secolul al XV-lea este foarte sumar atestată. În timpul domniei lui Vladislav II de Boemia (1471–1516) – același Vladislav guverna în Ungaria – țiganii își consolidaseră totuși suficient poziția ca lucrători ai metalelor pentru a li se putea încredința confecționarea armelor

[22] L. Mészáros, „A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. sz.-i oszmán-török szórványadatok" (Despre istoria latinilor, grecilor și țiganilor sub dominație otomană. Documente din arhivele otomane din secolul al XVI-lea), *Századok*, 110 (1976), nr. 3, pp. 474–489.

și a altor materiale de război. În ceea ce privește vastul regat unificat al Poloniei și Lituaniei, dacă din motive abordate deja la începutul capitolului precedent (p. 71) se vor exclude toponimele și numele de persoane, precum Cygan sau Czygan descoperite în sudul Poloniei între 1419 și 1436, foarte puține date vor apărea înainte de 1501, când sunt atestate câteva scrisori de protecție. În acel an, Alexandru, rege al Poloniei și Mare Duce al Lituaniei, acordă un salvconduct lui Polgar, *Vojevoda Cyganorum*, fără îndoială același Tamás Polgár, care cu cinci ani înainte obținea protecție din partea regelui Ungariei. Tot el va confirma la Vilno privilegiile lui Vasili, voievod al „Cyhany", acordându-i acestuia dreptul de a judeca în cazul disputelor dintre supușii săi și atribuind țiganilor „libertatea de mișcare în ținuturile noastre... după obiceiurile strămoșilor noștri, Marii Duci ai Lituaniei, binecuvântată fie-le memoria... în conformitate cu legile, obiceiurile și edictele ducale de odinioară". Acest hrisov nu este însă primul de acest fel emis în acea vreme. În 1513, Sigismund care îi urmează lui Alexandru, fratele său, are angajat în serviciul lui un fierar țigan, pe nume Mixidarius Wanko de Oppavia. În secolul al XVI-lea au loc alte incursiuni ale țiganilor în Polonia, ambele dinspre Boemia și dinspre Germania. În Ucraina însă, la Volînia unde vor fi pentru prima oară zăriți în 1501, țiganii, după toate aparențele, au ajuns prin Polonia.

Primul decret de expulzare a țiganilor din aceste teritorii este cel emis în 1538 în Moravia (pe atunci parte a domeniilor familiei de Habsburg), reînnoit apoi de mai multe ori în deceniile următoare; Boemia (de asemenea aparținând familiei de Habsburg) întreprinde aceleași măsuri în 1541 (în urma incendiilor izbucnite la Praga și puse pe seama țiganilor) și apoi în 1549. În 1557 Seimul (dieta poloneză) va institui prima dintr-o serie de legi cu caracter represiv.[23]

[23] *Cf.* J. Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, ed. a 2-a, Cracovia, 1985, pp. 16–25 și *The Gypsies in Poland* (f. d. [Varșovia, 1990]), pp. 11–13.

Scoția și Anglia

Prima mărturie sigură referitoare la prezența țiganilor în Marea Britanie[24] se găsește în registrele Lordului Trezorier al Scoției, datând din 1505: „De asemenea, a XXII zi din aprilie, egiptenilor, din ordinul regelui X coroane Franța; suma VII lire"[25].

Înainte de plata în numerar făcută de Iacob IV la Stirling, toată problema prezenței țiganilor în Scoția nu este decât o simplă speculație, inclusiv povestea cu „sarazinii" sau cu „maurii" care la mijlocul secolului al XV-lea împânzesc Galloway-ul și pe care Iacob II așteaptă cu atâta nerăbdare să-i împrăștie. În Scoția, precum în alte părți, țiganii au fost în mod indiscutabil precedați de neamuri băștinașe de spoitori, marchitani, saltimbanci nomazi etc., și cu foarte mare ușurință se pot isca confuzii.

Sub Iacob IV relația dintre regalitate și țigani pare să fi rămas netulburată. Este foarte posibil ca plata, în aprilie 1505, a zece coroane franțuzești să fi fost făcută pentru vreo reprezentație; la 32 de ani și fiind un extravagant cheltuitor, regelui îi plăceau muzica, dansatorii, acrobații, „mascaradele" și povestitorii. Pe de altă parte, este foarte posibil ca acești bani să fi reprezentat o generoasă plată făcută țiganilor, în calitatea lor de pelerini. Indiferent de origine, suma rămâne totuși ridicată dacă ținem seama că la acea vreme o liră reprezenta pentru mulți câștigul pe un an de zile. Doar câteva luni mai târziu

[24] Începuturile istoriei țiganilor în Scoția și în Anglia sunt dezbătute printre alții de W. Simson în *A History of the Gypsies*, Londra, 1865; H. T. Crofton în „Early Annals of the Gypsies in England", studiu apărut în *JGLS* (1), 1, 1888–1889, pp. 5–24, și în „Supplementary Annals of the Gypsies in England before 1700", apărut în *JGLS* (2), 1 (1907–1908), pp. 31–34; D. MacRitchie, *Scottish Gypsies under the Stewarts*, Edinburg, 1894; E. O. Winstedt, „Early British Gypsies", apărut în *JGLS* (2), 7 (1913–1914), pp. 5–37, și B. Vesey-FitzGerald, *The Gypsies of Britain*, Londra, 1944.

[25] *Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland*, editat de Sir James Balfour Paul, Edinburgh, 1901, vol. 3, p. 136.

Iacob va semna o scrisoare la Linlithgow Palace prin care îl recomandă pe Anthonius Gagino „ex parva egipto Comes" (conte al Micului Egipt) unchiului său, regele Ioan al Danemarcei: Gagino, cu întreaga lui suită, sosise de puțină vreme în Scoția în timpul unui pelerinaj prin lumea creștină și dorea acum să treacă în Danemarca. Întrucât Iacob însuși avea ambiția să plece în pelerinaj către Țara Sfântă, s-a simțit fără îndoială atras de acest aspect al poveștii țiganilor.

Cea mai veche menționare a țiganilor în Anglia apare în timpul domniei lui Henric VIII, într-un *Dialog al lui Sir Thomas Morus, Cavaler*, în care acesta relatează, ca unul care a fost prezent, că în 1514, cu ocazia anchetei asupra morții lui Richard Hunne în Turnul Lollards, unul dintre martori menționează o „egipteană" care înainte de a pleca în străinătate locuise la Lambeth și care putea spune lucruri uimitoare uitându-se doar în palma unei persoane.[26] Apoi, în *Cronica regelui Henric VIII* (apărută în 1548), Edward Hall descrie în timpul unui spectacol de pantomimă, ținut la curte în 1510, două doamne „cu capetele înfășurate în bucăți de pânză fină și eșarfe, precum egiptenii, și cusute cu fir de aur" – o trimitere la acoperămintele tip turban menționate deja pe continent. Mai știm de asemenea că țiganii erau foarte răspândiți în Anglia, căci între 1513 și 1523 o serie de țigani au fost primiți favorabil la Tendring Hall în Suffolk de către ducele de Suffolk; în 1521, un oarecare William Cholmeley plătește marea sumă de 40 de șilingi unor „egipteni" din Thornbury, lângă Bristol, în timp ce, în 1522, paznicii bisericii din Stratton vor primi 20 de pence din partea unor „egipteni" pentru accesul acordat în casa parohială. Răspândirea în Anglia și în Scoția

[26] Sir Thomas Morus, *A dyaloge of Syr Thomas More, knt.*, Londra, 1529, cartea 3, cap. 15. Chestiunea rămâne valabilă chiar dacă este posibil ca relatarea lui Morus să fi fost denaturată; *cf.* A. Ogle, *The Case of the Lollards Tower*, Oxford, 1949, p. 95.

a versiunii pelerinajului este atestată de către un document, datat 17 august 1530, prin care se certifică aducerea în fața unui judecător din Hereford a unor țigani bănuiți de furt, inclusiv a unui „oarecare Anthony Stephen din țara Micului Egipt, șef și căpitan al unei cete de 19 persoane, bărbați, femei și copii" care „își spun pelerini".

Este foarte posibil ca numărul țiganilor să fi crescut semnificativ la sfârșitul anilor 1520, întrucât William Harrison și Samuel Rid, scriind despre aceasta în 1586 și respectiv 1612[27], o identifică drept perioada când țiganii invadează Anglia. Lipsesc documentele contemporane în sprijinul unei atari controverse dar, la scurt timp după aceasta, vor fi adoptate primele măsuri represive din Anglia[28]: un decret din 1530 se adresează „unor diverși și străini oameni care-și zic egipteni" și care „fără a se folosi de meșteșuguri sau articole de negustorie, au intrat în acest regat, au mers din comitat în comitat și din loc în loc în mare număr, au folosit multe forme subtile și viclene de a-i înșela pe oameni convingându-i că prin chiromanție ei pot ghici norocul, la bărbați și la femei, și de multe ori prin meșteșug și iscusință i-au ușurat pe oameni de banii lor și-au mai făcut și multe și grozave fărădelegi și jafuri, spre marea durere și decepție a celor cu care s-au întâlnit". Pentru oprirea imigrării ulterioare s-a decretat că „de acum înainte nici unei astfel de persoane nu i se va mai permite să intre în acest regat". În caz contrar coroana le va confisca bunurile și li se va ordona să părăsească țara în termen de 15 zile, iar dacă nu se vor conforma vor fi întemnițați. Țiganii aflați deja în Anglia și în Țara Galilor trebuiau să plece în termen de 16 zile dacă nu voiau să fie întemnițați și deposedați de bunuri. Jumătate din

[27] W. Harrison, *A Description of England* (anexat la *Cronicile* lui Holinshed), Londra, 1587, cartea a 2-a, cap. 10; S. Rid, *The Art of Juggling or Legerdemain*, Londra, 1612.

[28] În legătură cu atare legislație, a se vedea de asemenea C. J. Ribton-Turner, *A History of Vagrants and Vagrancy*, Londra, 1887.

bunurile astfel confiscate puteau fi reținute de către executor, iar cealaltă jumătate trebuia predată trezoreriei. Această lege îi priva de altfel de prevederea *„per medietatem lingue“* stipulată de un regulament vechi de peste un secol, ce acorda străinilor acuzați de delicte dreptul de a fi audiați de un juriu format în număr egal din englezi și din compatrioți ai acelora. Din nefericire nu este înregistrat nici un caz în care vreun țigan să-și fi exercitat anterior acest atât de interesant drept.

Când, în 1537, lui Paul Fa sau Faa i s-au acordat 15 zile să părăsească țara, măsura s-a luat întrucât acesta a fost acuzat că a omorât un alt țigan. Aceasta este prima menționare a numelui Faa sau Faw care va deveni apoi foarte popular în Scoția. Că familia de țigani Faa era bine cunoscută acolo, o dovedește faptul că în 1539, șeriful din Staffordshire, la o cercetare mai atentă a lui George Fae și Michael Meche, găsește asupra lor o serie de scrisori, precum și o chitanță de la abatele din Holyrood. În același an, un alt funcționar îi cere sfatul lui Thomas Cromwell în legătură cu măsurile ce trebuia să le ia în cazul țiganilor reținuți de el la Romney Marsh și care i-au prezentat o patentă regală cu Marele Sigiliu emisă pe numele lui John Nany „cavaler al Micului Egipt și suitei acestuia“.

Este posibil ca legenda din 1530 să nu-și fi atins scopul, dar a fost totuși privită cu suficient de multă seriozitate: în mai 1540 o serie de țigani sunt expediați din Boston, Lincolnshire, în Norvegia. Alte familii de țigani vor fi deportate între 1530 și 1554, în același timp cu transmiterea de dispoziții din partea Consiliului de Coroană către șerifi și către judecătorii de pace, de a da dovadă de mai multă vigilență în privința acestora. De exemplu, în 1544, o ceată de țigani cu 17 cai este arestată la Huntingdonshire și condamnată la deportare; țiganii sunt îmbarcați (în afară de cai care sunt reținuți și vânduți) și trimiși la Calais, port aflat încă în posesia englezilor. Ei par să fi aparținut aceleiași cete care cândva i-a reținut atenția lui Henric VIII, deși acum acesta se afla în Franța, ocupat să

cucerească teritorii suplimentare: în septembrie 1544 la Londra, Lordul Cancelar îi solicită regelui să facă dreptate în cazul unor țigani arestați pentru jafuri săvârșite prin împrejurimile Huntingdon-ului. După efectuarea arestărilor, Lordul Cancelar îi comunică Lordului Prim-Judecător că delincvenții ce puteau fi dovediți trebuiau aduși în fața justiției; aceia despre care se spunea că sunt englezi „trebuiau biciuiți bine precum vagabonzii și apoi trimiși în țările lor", iar restul trebuiau trimiși la Londra pentru a fi duși în afara regatului. Doi dintre ei au fost într-adevăr găsiți vinovați de delictele comise, după care s-au oferit 300 de lire pentru iertarea lor – o sumă considerabilă la valoarea de acum. Banii au fost plătiți, iar Lordul Cancelar, cu lăcomie moderată, a știut când anume să-i tempereze pe judecători: „procesul acesta poate fi un bun exemplu și astfel ar fi dificil să obținem acești bani", a motivat acesta. „Am dispus acest lucru ca toți acești oameni nerușinați să fie urgent și cu deplin zel expediați din regat, și să nu vă îndoiți, căci acest exemplu va face ca nici unul dintre ei sau alții de aceeași teapă să mai poftească să vină încoace." Fiind probabil sigur de rezultat, acesta îi cere regelui părerea. Între timp, finanțele lui Henric s-au epuizat din cauza războaielor și a zvonurilor privind noi războaie ce vor caracteriza ultimii ani ai domniei sale. Cu puțină întârziere sosește răspunsul din Franța: „Egiptenii despre care mi-ai scris sunt iertați, ceilalți vor fi surghiuniți."

În ciuda acestor „exemple bune", o nouă mostră, neizbutită, de legislație anti-țigănească, datând din 1545, spre sfârșitul domniei lui Henric, stă dovadă interesului oficial persistent. Interesul acesta depășește însă sfera țiganilor, extinzându-se asupra vagabondajului în general, care în Anglia Tudorilor reprezenta o problemă presantă. Pentru Thomas Morus acesta reprezenta punctul de plecare în analiza tarelor societății efectuată în *Utopia* sa (1516). Vagabondajul sporea de mai mulți ani, ca rezultat al îngrădirii și apoi al destrămării vechiului sistem agricol (care a lăsat mii de țărani fără lucru), creșterea

populației, expansiunea urbană și efectele măsurii luate de Henric VIII, de desființare a mânăstirilor. Tratamentul aplicat vagabondajului devine o chestiune de prioritate națională, căci la vremea când oamenii săraci dar apți de muncă ar fi trebuit să-și aibă propriii stăpâni, această populație lipsită de lucru și desproprietărită, dar în continuă creștere, apare claselor dominante drept o amenințare majoră. Cea mai draconică lege împotriva vagabondajului din perioada dinastiei Tudor este cea dată în 1547, în primul an al domniei lui Eduard VI, când perspectiva unui îndelungat minorat al regelui-copil a adus cu sine posibilitatea apariției unor dispute între facțiuni, în același timp făcând ca fiecare sporire a numărului de vagabonzi să pară extrem de periculoasă. Condamnând în preambul „mila și îndurarea prostească", legea stipula ca vagabonzilor apți de muncă să li se facă un V pe piept cu fierul roșu, și vreme de doi ani să fie dați ca robi unor stăpâni care „prin bătaie și punere în lanțuri se vor folosi de ei la muncă (oricât de josnică ar fi aceasta)", după cum vor crede ei de cuviință. Totuși această lege s-a dovedit a fi mult prea severă pentru o aplicare efectivă, în plus, parlamentul nu a fost în stare să cadă de acord în privința persoanelor cărora le va reveni beneficiul de pe urma robilor. Doi ani mai târziu această lege este abrogată, restabilindu-se alte legi anterioare.[29] În același an 1549, tânărul rege Eduard nota în jurnalul său că „s-a efectuat o căutare discretă prin Sussex după toți vagabonzii, țiganii, complotiștii, prezicătorii, actorii și alții de teapa lor"; în vreme ce la Durham niște țigani din clanul Fawe (Baptist, Amy și George Fawe) sunt acuzați de către John Roland, un alt țigan, de a fi falsificat Marele Sigiliu regal în timp ce asupra lor au fost găsite documente care s-au dovedit a fi falsificate.

A fost nevoie de mai mult timp pentru ca în Scoția situația țiganilor să evolueze în această direcție, deși și aici au existat

[29] *Cf.* C. S. L. Davies, „Slavery and Protector Somerset: The Vagrancy Act of 1547", *Economic History Review* (1966), pp. 533–549.

o serie de dificultăți la nivel local. În arhiva consiliului orașului Aberdeen, în data de 8 mai 1527, citim că s-a dovedit faptul că egiptenii au furat două linguri de argint din casa lui Thomas Watson și că lui Eken Jaks (Aicken Jacks fiind fără îndoială un nume împrumutat de la populația din Aberdeen), conducătorul lor, i s-a ordonat să înapoieze lingurile sau echivalentul lor, întrucât el era răspunzător pentru întregul clan. Când, în 1539, țiganii se fac din nou remarcați în zonă, se vor confrunta cu aceleași acuzații, deși de această dată juriul îi va achita în unanimitate. Două femei au fost acuzate de furt: Barbara Dya Baptista și Helen Andree. Andree este într-adevăr un nume de familie local, dar Baptista (nume larg folosit printre țiganii francezi) nu este deloc un nume scoțian; în schimb Dya este probabil cuvântul *dya* (mamă) din limba țigănească, utilizat pesemne pentru a o distinge pe aceasta de o altă Barbara Baptista. La tribunal, în favoarea ei a vorbit George Faw, „căpitanul și purtătorul de cuvânt" – prima menționare în Scoția a unui țigan cu acest nume, deși Faw este la rându-i un vechi nume de familie scoțian. George Faw împreună cu John, fratele acestuia, vor fi la scurt timp după aceea implicați într-o încăierare, iar în februarie 1540 consiliul orășenesc le dă acestora dispoziție să părăsească orașul, cu toate bunurile și cu toți însoțitorii lor. Este posibil ca Baptista și George Fawe, acuzați de fals la Durham în 1549, să fie același clan Faw menționat în comitatul Aberdeen între anii 1539–1540.

Consilierii din Aberdeen se vor afla în contratimp cu regele lor și sfetnicii acestuia. Iacob V care urcă pe tron în 1513, la un an și jumătate după moartea tatălui său la Flodden Field, va întreține relații extrem de cordiale cu țiganii, pe aproape toată durata domniei. În mai 1529 „țiganii care au dănțuit în fața regelui la Halyrudhous" au primit din partea acestuia 40 de șilingi.[30] În martie, anul următor, Iacob emite un salvconduct

[30] Paul (editor), *Accounts*, vol. 5, 1903, p. 379.

„contelui Martin din Micul Egipt și slujitorilor din suită" care apoi vor dispărea cu totul.[31] Apoi, în 15 februarie 1540, acesta semnează un înscris al Consiliului de Coroană prin care se acordă privilegii considerabile lui John Faw, „stăpân și conte al Micului Egipt". Înscrisul făcea trimitere la scrisori emise anterior și parafate cu Marele Sigiliu, poruncind tuturor celor cu autoritate în regat să-l sprijine pe John Faw în a face dreptate în cadrul cetei sale, „conform legilor din Egipt", precum și de a-i pedepsi pe toți cei care s-au răsculat împotriva acestuia. De fapt, unii dintre membrii cetei se aflau deja în această situație, după ce l-au jefuit pe John Faw și au părăsit ceata acestuia, numele făptașilor fiind: Sebastian Lalow, Anteane Donea, Satona Fingo, Nona Finco, Phillip Hatseyggow, Towla Bailzow, Grasta Neyn, Geleyr Bailzow, Bernard Beige, Demeo Matskalla, Not-faw Lawlowr și Martyn Femine. Dintre aceste nume doar Faw și Bailzow (pronunțat Bailyow, și anume Ballil sau Bailie) au o legătură cu Scoția; restul, cu excepția numelui englezesc Lalow (Lawlowr), par a fi străine, în afară de forma Not-faw, care se datorează probabil înscrierii literale făcute de vreun funcționar scrupulos, când țiganul respectiv vrând să-și corecteze numele, se pare că a spus: „not Faw, Lawlor" (nu Faw, ci Lawlor). Conform înscrisului, John Faw refuza să plece acasă fără membrii care lipseau din ceată, pe motivul că „era obligat să-i aducă acasă pe toți cei în viață și câte un certificat pentru toți cei pieriți". Despre Sebastiane Lalow, conducătorul rebelilor, se spunea că reușise pe căi ocolite să obțină scrisori regale, prin care tovarășii săi erau eliberați de toate obligațiile față de John Faw. Înscrisul interzicea orice sprijin acordat acestui grup disident și poruncea ca toate scrisorile regale „dobândite sau pe cale de a fi dobândite mișelește" să nu fie luate în considerare: rebelii trebuiau prinși și predați conducătorului lor legal „pentru a putea fi pedepsiți pentru

[31] Registrul manuscris al Micului Sigiliu al Scoției, vol. 8, folio 153.

faptele lor conform legilor acestuia". Pe de altă parte, proprietarii tuturor vaselor aveau obligația să accepte să-l treacă peste mare pe John Faw și pe însoțitorii acestuia. Pentru unii comentatori, acest document reprezintă o culme a favorurilor, regale; alții, în schimb, își închipuie că Iacob a devenit foarte bucuros acum să scape de țigani și că John Faw încearcă doar să câștige timp, motivând nevoia de a lua cu sine întregul trib.

Orice s-ar spune, tratatul a fost de scurtă durată, întrucât la 6 iunie 1541 (la ceva mai mult de un an) toate scrisorile de protecție și toate privilegiile se revocau printr-o hotărâre de consiliu, iar în termen de treizeci de zile, sub pedeapsa cu moartea, toți țiganii erau surghiuniți din regat. Lorzii consiliului afirmaseră că au înțeles perfect „marile furturi și vătămările făcute de către numiții egipteni". Aluzia conform căreia această răsturnare s-ar datora vreunui incident din perioada uneia dintre expedițiile solitare care i-au fost atribuite lui Iacob și în care acesta se solidariza cu țiganii ține mai mult de sfera poveștilor decât de cea a biografiei sau istoriei. Se povestește astfel că, deghizat, regele a încercat odată să se lege de o țigancă, după care a fost lovit în cap cu o sticlă de către unul dintre bărbați și a fost supus apoi la alte umilințe. Deși hotărârea de consiliu din 1541 nu a reușit să-i îndepărteze pentru totdeauna pe țigani din Scoția, a reușit totuși să-i alunge pentru câtva timp pe cei din clanul Faw peste granița, în Anglia, în ciuda legislației ostile de acolo. Urmează apoi o altă tulburătoare răsturnare de situație (cu atât mai tulburătoare cu cât la numai trei luni de la hrisovul din 1540, o scrisoare îi este acordată lui „John Wanne, fiu și moștenitor al decedatului John Fall, duce al Micului Egipt", prin care acesta este recunoscut drept conducător al tuturor țiganilor din Scoția și, în consecință, învestit cu puterea de a da pedepse). Iacob V moare în 1542 și este urmat de Mary, fiica minoră a acestuia. În timpul regenței, în 1553, în vreme ce Mary se afla încă în Franța, hrisovul din 1540 prin care lui John Faw i se acordau privilegii este reînnoit în

numele ei, în favoarea „iubitul nostru Johne Faw, stăpân și conte al Micului Egipt" și împotriva lui Sebastiane Lalow și a grupului său de rebeli. De-abia în deceniul opt al veacului al XVI-lea, hotărârile Consiliului de Coroană și decretele parlamentului Scoției devin punitive atât pentru țigani, cât și pentru toți cei care duc același fel de viață.

O enigmă obsedantă din această perioadă o reprezintă un portret dintr-o colecție de schițe din secolul al XVI-lea, din Arras, în nordul Franței[32], care este însoțit de următorul text explicativ: „Egipteanca care prin artă medicală l-a vindecat pe regele Scoției, abandonat de medici"[33]. Deocamdată identitatea pacientului regal rămâne pur speculativă, iar istoricilor nu le este cunoscută nici un fel de vindecare spectaculoasă; dar ori Iacob IV ori Iacob V pare a fi cel mai plauzibil candidat. Atunci când s-a căsătorit cu prima sa soție, fiica cea mai mare a lui Francisc I, Iacob V a lipsit totuși din Scoția vreo opt luni și jumătate (1536–1537). Un asemenea incident ne-ar putea ajuta să explicăm bunăvoința regală arătată țiganilor în Scoția, într-o vreme când majoritatea monarhilor deveneau în mod hotărâtor mai puțini toleranți față de aceștia.

Scandinavia

După cât se pare, țiganii au sosit pentru prima oară în Țările Scandinave venind din Scoția și din Anglia.[34] Iacob IV

---

[32] *Recueil d'Arras*, nr. 266: din seria manuscriselor aflate în biblioteca municipală din Arras.

[33] Vezi A. M. Fraser și F. de Vaux de Foletier, „The Gypsy healer and the King of Scots", *JGLS* (3), 51, 1972, pp. 1–8.

[34] A. Etzler, *Zigemarna och deras avkomlingar i Sverige*, Uppsala, 1944, conține o prezentare a începuturilor istoriei țiganilor în Suedia și în general în Scandinavia. Alte materiale referitoare la istoria țiganilor: pentru Suedia se găsesc în A. Heymowski, *Swedish Travellers and their Ancestry*, Uppsala, 1969; pentru Norvegia, în E. Sundt, *Beretning om Fante-eller Landstrygerfolket i*

al Scoției, fiul Margaretei, o prințesă daneză, îl recomandă în 1505 pe Anthonius Gagino, tocmai fratelui ei, regele Ioan al Danemarcei. Primul țigan din Suedia a cărui identitate a fost în mod limpede stabilită s-a numit tot Anthonius: registrele contabile din Stockholm consemnează că în data de 29 septembrie 1512 o ceată de vreo 60 de *tatra* (tătari), pretinzând că vin din Micul Egipt și având în frunte pe contele Anthonius, sosește în oraș, unde li se va da suma de 20 de mărci. Aceasta concordă cu observația din *Cronica suedeză* a lui Olaus Petri, conform căreia 1512 a fost anul în care aceia care își spuneau tătari au ajuns pentru prima oară la Stockholm. *Tattare* va și rămâne până în secolul al XVII-lea cel mai răspândit nume dat țiganilor în Suedia, după care termenul *zigenare*, sub influența limbii germane, va intra de asemenea în uz, mai întâi ca sinonim, iar apoi ca înlocuitor al denumirii folosite anterior.

Toleranța daneză sfârșește și ea după mai bine de 30 de ani. În 1536 și apoi în 1554, Christian III al Danemarcei și al Norvegiei dă ordin tuturor țiganilor ca în termen de trei luni să părăsească regatul. Frederic II, fiul său, reînnoiește surghiunul în 1561, după care înăsprește pedepsele. Este foarte puțin probabil ca țiganii expediați în 1540 din Boston, Lincolnshire, în Norvegia să fi avut parte de o primire călduroasă acolo. Și în Suedia nu a mai durat mult până ce relațiile s-au deteriorat. Gustav I, care în 1523 reușește să obțină independența Suediei față de Danemarca, începe și el să ia mai întâi măsuri relativ blânde, dar în deceniul al cincilea trece la izgonirea țiganilor din țară – o politică pe care, după moartea lui în 1560, o va continua arhiepiscopul Laurentius Petri Nericius, succesorul său. În același an 1560, acesta va aproba o serie de articole prin care

---

Norge, Christiania, 1850; pentru Danemarca, în F. Drylund, *Tatere og Natmandsfolk i Danmark*, Copenhaga, 1872, și pentru Finlanda, în R. Vehmas, *Suomen Romaaniväestön Ryhmäluonne ja Akkulturoituminen* (Caracterul de grup și culturalizarea populației țigănești din Finlanda), Turku, 1961.

li se interzicea preoților de a întreține orice fel de legături cu țiganii, de a le boteza copiii și de a le îngropa morții.

Mulți specialiști susțin că din Suedia țiganii au migrat apoi în Finlanda, care pentru o lungă perioadă de timp a făcut parte din regatul Suediei. Teoria aceasta este sprijinită de posibilitatea ca termenul finlandez pentru țigan „*Mustalainen*" (negru, oacheș) să fi fost adaptat după expresia suedeză *svart Tattare* (tătari negricioși) și într-o măsură mult mai consistentă de faptul că prima menționare a țiganilor în Finlanda consemnează că traversarea lor s-a oprit în insula finlandeză Åland în anul 1559, de unde au fost trimiși înapoi în Suedia. Este posibil ca aceste respingeri să fi fost precedate de o serie de incursiuni anterioare, întreprinse în 1515, pe uscat, via Estonia, căci într-o carte de referință despre Finlanda medievală există o afirmație în acest sens.[35] Ceea ce însă pare a fi cât se poate de clar este faptul că țiganii întâlniți în 1584 pe teritoriul finlandez, ca deținuți în fortăreața Åbo, poartă în mod evident nume suedeze.

Imagini și stereotipii

După această prezentare a urmelor expansiunii țiganilor în Europa, precum și a reacțiilor la aceasta, ceea ce mai lipsește astăzi este o introspecție amănunțită a modului de viață și a obiceiurilor lor. Totuși nu aveam de-a face cu o totală necunoaștere a acestora: de exemplu am început să aflăm mai mult despre înfățișarea lor, chiar dacă numai din punctul de vedere al efectului acesteia asupra societății sedentare. Tenul lor foarte închis le dădea un aspect urât și condamnabil; părul lung, cerceii și îmbrăcămintea neobișnuită li se păreau tuturor respingătoare. Mai ales în privința femeilor exista un stil de îmbrăcăminte țigănească, surprins din fericire pe pânză sau pe hârtie de o serie de artiști din mai multe țări. Din Germania avem

[35] A. Aaltonen, recenzie în *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 64–67.

gravura *Stăpânul cărții de familie* din 1481 și ceva mai târziu gravura în lemn din *Cosmographia* lui Münster, 1550. Din Țările de Jos, unde arta înflorea sub patronajul ducilor de Burgundia, în lucrarea *Carul cu fân* de Hieronymus Bosch (1500) avem una dintre primele reprezentări ale unei țigănci ghicitoare la lucru, temă care a fost de asemenea preluată apoi în unele tapiserii țesute în atelierele de la Tournai. Cel mai spectaculos exemplu îl reprezintă o procesiune de țigani la porțile unui oraș sau castel, amestecându-se printre nobili; femeile poartă turbane, exact cum au fost descrise de cronicari; uneia dintre doamne tocmai i se ghicește în palmă, în timp ce un țigănuș îi fură alteia punga cu bani. O altă tapiserie de Tournai ne prezintă, pentru prima dată, țigani dansând.

Îmbrăcămintea țiganilor devine un model de exotism: o serie de tablouri și gravuri din Țările de Jos (de ex. Lucas van Leyden) includ figuri asemănătoare țiganilor atunci când subiectul necesită prezentarea de femei orientale și îndeosebi egiptene. În prima jumătate a secolului al XVI-lea motive similare devin foarte populare printre pictorii italieni, de ex. Giorgione, *Țiganca și soldatul* (dinainte de 1510), Tiziano, *Țiganca* (1510), tabloul cu același nume de Il Garofalo (1525) și *Madona țigancă* a lui Correggio (1530). În ceea ce privește îmbrăcămintea țigăncilor, reprezentate cu turban (uneori înfășurat, fără suport artificial, alteori pe suport din răchită), cu cămașă acoperită de o manta tip pătură, prinsă la umăr, acestea sunt de fapt o tratare mai stilizată, cu valoare documentară mai limitată, dar indică totuși o concordanță semnificativă cu celelalte lucrări și cu desenul cu țiganca doftoroaică. În același timp, reprezentările picturale încep să intre într-o serie de tipare fixe: scena ghicitului adesea însoțită de prezența unui copil, hoț de buzunare, devine în curând o compoziție fixă, producând în mintea publicului o stereotipie.[36]

[36] Această temă este studiată și ilustrată în catalogul lui J. P. Cuzin, *La diseuse de bonne aventure de Caravage*, Paris, 1977.

Pe scenă, țiganii sunt de asemenea prezentați conform aceleiași tipologii. Astfel, în farsa lui Gil Vicente din 1521, femeile sunt prezentate drept ghicitoare insistente, iar bărbații drept geambași, puși pe escrocherii. Mai devreme chiar, o țigancă ghicitoare apare într-o piesă scrisă la Lucerna în 1475 de un autor elvețian anonim[37], ce începe cu un țăran care strigă nevestei să adune repede găinile, căci păgânii (*Heiden*) sunt pe-aproape. O piesă de la mijlocul veacului al XVI-lea[38], de Hans Sachs, apelând intens, la fel ca și *Maeștrii cântăreți*, la caricaturi satirice și la o galerie de personaje distincte, face praf renumele țiganilor, mai ales după ce îi asociază pe aceștia cu furturile, spargerile, hoția de buzunare, făcutul de farmece, vrăjitoria și înșelătoria.

Cronicarii ce descriu amănunțit primele apariții ale țiganilor – adesea la un secol după evenimente – adaugă noi detalii, care abia dacă mai apar menționate în mărturiile contemporanilor, dar care devin acum parte integrantă a înțelepciunii tradiționale. Prezentul capitol a debutat cu un fragment din Aventinus. Un contemporan al acestuia, un oarecare Krantzius (Albrecht Krantz) ce a trăit la Hamburg și a cărui *Saxonia* a văzut lumina tiparului în 1530, ne furnizează un comentariu la fel de tăios la adresa modului de viață al țiganilor, cu referire la ceata inițială din 1417, dar, fără îndoială, bazată pe observații și atitudini datate un secol mai târziu. Ca mulți alții, acesta subliniază atât tenul întunecat al țiganilor cât și îmbrăcămintea bizară a acestora. Îi consideră o povară pe spinarea țăranilor și rostește vorbe de ocară la adresa furtișagurilor săvârșite de aceștia, pe care autorul le descrie însă ca intrând în obligațiile femeilor. Țiganii vorbesc multe limbi, dar nu posedă în schimb

[37] *Schauspiele des Mittelalters*, editat de F. J. Mone, Karlsruhe, 1846, vol. 2, pp. 378 și urm.

[38] „Die 5 elenden Wanderer", în *Hans Sachs' Werke*, Berlin, 1884, vol. 2, pp. 58–68.

o patrie adevărată, căci se nasc mereu pe drum; povestea penitenței este o pură invenție, ei nepracticând de fapt nici un fel de religie. Țiganii viețuiesc ca animalele, de pe o zi pe alta, pribegind de la un ținut la altul; tot la câțiva ani aceștia se reîntorc, dar se împart în mai multe cete pentru ca nu toți să revină într-un anumit loc. Femeile călătoresc laolaltă cu copiii în căruțe trase de cai de povară; nobilii lor au haite de câini de vânătoare și își schimbă adesea caii, dar majoritatea celorlalți merg pe jos. Îi respectă pe duce, pe conți și pe oșteni. Nu se știe însă cu exactitate dacă cei din urmă erau țigani sau *Gadže* angajați să-i protejeze; Krantz mai spune însă că țiganii adoptă în cetele lor atât bărbați cât și femei care vor să li se alăture.[39] Exactitatea acestei informații este îndoielnică, întrucât mulți dintre acești comentatori ulteriori au avut în mod vădit dificultăți în ceea ce privește acest concept al „egiptenilor" băștinași; dar în măsura în care aceste fapte s-au dovedit adevărate, căsătoriile mixte ar fi fost cu greu trecute sub tăcere.

Dintr-o mare varietate de izvoare am aflat câte ceva despre modul țiganilor de a-și câștiga existența: cerșetoria și ghicitul fiind cel mai des menționate, altele fiind geambașia, prelucrarea metalelor, vindecarea bolilor, muzica și dansul. Hoția este de asemenea o temă recurentă, deși cea mai mare parte a delictelor nu par să fi depășit furtul de alimente, de haine, dar și de bani, atunci când se ivea ocazia. În ceea ce privește viața în interiorul clanului, justiția și disciplina erau lăsate în propriile lor mâini: există suficiente dovezi conform cărora țiganii constituie un „*imperium in imperio*" și că atunci când intră în conflict unii cu alții, autoritățile nu depun prea mult efort pentru a-i afla și pedepsi pe cei vinovați, ci mai degrabă lasă în sarcina țiganilor să facă ceea ce este necesar.

---

[39] A. Krantz, *Rerum Germanicarum historici clariss. Saxonia*, Frankfurt pe Main, 1580, pp. 354 și urm. (ed. I, Köln, 1530).

Eticheta cu „Micul Egipt" a continuat să fie aplicată ca o formulă de rutină pentru descrierea persoanelor individuale, dar în prezent, la atâtea generații după începutul migrației spre Vest, ea devine o expresie lipsită de sens. În anumite țări, țiganii se naturalizează într-o proporție mai ridicată, chiar dacă nu se vor stabili definitiv în acele locuri. Atunci însă când, uneori, antecedentele lor ajung să fie cercetate în instanță, se descoperă adesea cu stupoare și în ciuda respectivei etichete, că aceștia sunt născuți (și poate botezați) în chiar țara în care se judecă procesul, ba mai mult, că și-au luat neveste din zonă.[40]

Tipare europene

În acest capitol a fost subliniată interacțiunea dintre țigani și cârmuitori, nobili, funcționari oficiali și cetățeni – căci la acest lucru se referă mulțimea de informații pe care le avem la dispoziție. Dar chiar și numai în acest domeniu, tabloul nu este întru totul reprezentativ, întrucât consemnările făcute în arhivele municipale și cele naționale înclină puternic spre incidentele care au atras după ele cheltuieli efectuate din banul public, așa că rămân întrebările în legătură cu toate celelalte ocazii, mult mai numeroase, în care trecerea țiganilor nu a atras atenția oficialilor întrucât au obținut cele necesare în schimbul unor bunuri și servicii, sau poate au fost pur și simplu izgoniți și au trebuit să plece mai departe cu mâna goală.

Examinând relația care apare astfel odată cu răspândirea țiganilor în Europa, se poate distinge un model îndeajuns de solid. La scurt timp de la sosirea lor într-o țară, apar semne sporadice de împotrivire și respingere, îndeosebi atunci când unii săteni și unii orășeni se satură să mai facă acte filantropice. În următorii 20–30 de ani, conflictele devin tot mai

[40] Pentru un atare proces judecat în Țările de Jos în 1553, vezi Van Kappen, *Geschiedenis*, pp. 128–130.

răspândite. Primele edicte cu aplicabilitate generală vor fi emise într-o perioadă cuprinsă între câteva decenii și un secol după prima sosire a țiganilor într-o anumită țară, chiar dacă izgonirea și reprimarea lor nu devin măsuri generale întreprinse pe tot cuprinsul Europei. Totuși, după cum notează Aventinus (p. 100), este foarte posibil ca decretele emise să nu fi produs reacția scontată, nici în rândul oficialităților indolente, nici în rândul supușilor indiferenți.

Povestea pelerinajului de șapte ani, permanent reînnoită, deși strălucitoare în concepție, își pierde în mod inevitabil fascinația odată cu trecerea timpului. Nu se poate însă ști cu exactitate dacă utilizarea ei a fost sporadică sau mai degrabă o chestiune de rutină. Cert este că deși apare frecvent în arhive, acestea consemnează mai degrabă acțiunile cu caracter filantropic. Ceea ce este cât se poate de clar este faptul că, atunci când s-a făcut uz de această poveste a pelerinajului, după primele vizite, chiar și cei mai pioși dintre cetățeni s-au arătat din ce în ce mai puțin entuziasmați să vină în sprijinul acestor pelerini. Într-adevăr, întregul climat religios se schimba cu repeziciune. La 1500 lumea creștină era încă împărțită între romano-catolicii din Occident și ortodocșii din Răsărit, excepție făcând Boemia și Moravia unde husiții numărau mai mult de jumătate din populație. În mai puțin de 50 de ani, aproape 40% din locuitorii Europei adoptaseră o teologie „reformată", iar pe la 1570 șapte din zece supuși ai Sfântului Imperiu Roman erau protestanți. Cu această ocazie scrisorile papale și-au pierdut mult din valoare. Pe la mijlocul secolului al XVI-lea această strategie originală care a adus multe servicii țiganilor nu-și pierde pe de-a întregul utilitatea, dar pasiunea pentru pelerinaje, la fel ca și statutul pelerinului, a suferit o lovitură decisivă. În plus, cerșetoria, care în zilele idealizării franciscane a sărăciei fusese privită cu blândețe de către biserică, a reușit într-o perioadă îndelungată de timp să-și atragă sancțiuni tot mai mari din partea autorităților, iar acum va fi vehement

atacată de Luther și alții, drept ceva ce trebuie eradicat din lumea creștină.

Când însă evenimentele au luat o altă întorsătură, țiganii s-au văzut fără o patrie alternativă unde să-și poată găsi refugiul și cu slabe perspective de a se stabili undeva în caz că ar fi dorit acest lucru. Chiar de la început, țiganii au încălcat prejudecățile latente ale populațiilor sedentare cu care au intrat în contact. În general, populațiile sedentare nu au încredere în nomazi, și în cazul societății europene unde majoritatea populației a fost constrânsă la evlavie, servitute și corvoadă, țiganii reprezentau o evidentă negare a tuturor valorilor și premiselor esențiale care stăteau la baza moralității dominante. Prejudecăți similare au apărut în sânul măsurilor rudimentare de ajutorare a săracilor luate în Europa secolului al XVI-lea. Aceste măsuri se bazau pe presupunerea că localnicii săraci trebuiau ajutorați de către diferitele parohii, în vreme ce cerșetorii străini trebuiau trimiși, fără milă, înapoi în locurile lor de baștină sau unde trăiseră anterior. În acest fel, toți cei fără parohie erau lipsiți de orice șansă. De la o țară la alta începea să fie dusă o politică de respingere a țiganilor fără a se mai acorda nici cea mai mică atenție locului unde aceștia se vor duce, modului în care vor ajunge acolo și dacă li se va permite să intre și să se stabilească în țara respectivă.

6
STRÂNSOAREA LANȚURILOR

Pentru următorii 200 de ani și mai mult – de la mijlocul secolului al XVI-lea și până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – în ceea ce privește reacția majorității puterilor europene față de prezența țiganilor, se manifestă o apăsătoare uniformitate. Datorită exclusiv poziției lor în societate, aceștia sunt în continuare văzuți drept criminali, fiind păstrate în plus și prejudecățile rasiale și ostilitatea religioasă în fața practicilor păgâne și a vrăjitoriei. În linii mai generale, țiganii vor avea de suferit în urma valului de represiuni apărute pretutindeni împotriva vagabondajului și a „nerușinaților de cerșetori". Autoritățile nu reușesc să se înțeleagă cu acești oameni dezrădăcinați și fără de stăpân, fără un domiciliu stabil și nefolositori ca mână de lucru; în ochii lor, acest statut al țiganilor fiind o aberație, în total dezacord cu orânduirea constituită, trebuia îndreptat prin coerciție și strânsoarea lanțurilor. Totuși, atunci când țiganii vor oferi în mod legal servicii populației sedentare, aceștia vor risca datorită dușmăniei pe care o generau negustorii și meseriașii ambulanți ce încălcau monopolul local sau poate datorită aversiunii celor aflați la putere față de meseriașii cârpaci, de negustorii și de actorii ambulanți. Trecerea timpului nu avea să aducă decât prea puțină alinare. Epoca iluminismului va produce într-adevăr noi și vaste arii de lumină – multă filozofie raționalistă, literatură pătrunzătoare, precum și salturi mari în domeniul științelor și al muzicii –, dar numai o mică parte dintre acestea vor reuși să pătrundă și în întunericul ce învăluia relațiile Europei cu țiganii.

Expulzarea, asimilarea, dezrădăcinarea

Dacă toate legile antițigănești care au apărut ar fi fost puse în practică cu intransigență, chiar și numai pentru câteva luni, țiganii ar fi fost eradicați din Europa creștină cu mult înainte de mijlocul veacului al XVI-lea. Dar nu s-a întâmplat așa. Elementul salvator ce apare în mod repetat este faptul că cele mai riguroase legi, penale chiar, nu erau adesea puse în aplicare, poate din cauza opoziției tacite a unei părți a populației sau a venalității micilor funcționari și, mai mult ca sigur, datorită organizării defectuoase a forțelor de poliție existente. Reacția față de această neconcordanță dintre intenție și administrație s-a dovedit a fi în mare aceeași peste tot. Legile au devenit mai numeroase iar pedepsele mai severe. Ar fi însă cât se poate de plictisitor să le prezentăm aici într-o formă detaliată. Nu este însă nevoie, căci, dacă examinăm cursul evenimentelor într-o serie de țări, vom putea considera că am analizat întreaga gamă limitată a reacțiilor înregistrate în întreaga Europă aflată dincolo de Imperiul Otoman, în următoarele două secole și jumătate. Uneori furtuna se mai domolește, aceasta întâmplându-se treptat în Anglia și în Scoția. Dar de obicei ea a continuat să bântuie fără încetare – în mod incoerent în ținuturile germane, dar dublată într-o anumită măsură de un oarecare sprijin și coordonare administrativă, cum a fost cazul Franței și al Țărilor de Jos. Unele cârmuiri – îndeosebi cele din Imperiul Habsburgic și din Spania familiei de Bourbon – au devenit în cele din urmă dispuse să schimbe linia urmată până atunci și să încerce un mod de abordare mai rațional (dar nu mai puțin neîndurător) după primele lor eșecuri[1].

În Anglia, perioada cuprinsă între 1550 și 1640 reprezintă punctul culminant al activității statului împotriva unor oameni

[1] Pentru anumite țări, rămân relevante multe din lucrările citate în cap. 4 și 5.

fără de stăpân. În 1554, la începutul domniei lui Philip și Mary s-a adoptat o lege prin care se arăta că „hoți de buzunare din menționata ceată [de egipteni] și alte persoane de aceeași teapă au încercat în mod repetat să pătrundă în acest regat folosindu-se de vechile și obișnuitele metode și practici diavolești și îndrăznețe, ducând un trai atât de dezgustător că nu trebuie permis în nici o țară creștină, numită sau cunoscută, fără a primi o pedeapsă binemeritată pentru aceasta". Pedepsele cuprinse în legea lui Henric al VIII-lea din 1530 au fost înăsprite: oricine aducea țigani în țară trebuia să plătească o amendă de 40 de lire și orice țigan ajuns pe această cale și rămânând mai mult de o lună trebuia considerat delincvent și trebuia privat de toate avantajele azilului și de „milostenia clerului"; cu alte cuvinte cunoașterea scrisului și cititului nu constituia o piedică în cadrul proceselor care, în cazul câștigării lor, duceau la pierderea vieții, pământurilor și bunurilor. Aceeași soartă îi aștepta pe țigani în Anglia sau în Țara Galilor dacă nu părăseau țara în termen de 40 de zile. Aceste pedepse nu se aplicau copiilor sub 14 ani și puteau de asemenea fi evitate de către orice țigan dacă abandona „acea viață slobodă, inactivă și nereligioasă și intra în serviciul unui locuitor cinstit și avut, sau dacă exercita o muncă sau o ocupație legală". Toate permisele, scrisorile și pașapoartele utilizate anterior de „egipteni" în Anglia și în Țara Galilor erau declarate nule.

Primul proces menționat ca urmare a acestei legi a implicat o ceată mare de țigani din Dorset, în timpul domniei reginei Elisabeta, în 1559. Când capul puterii executive judecătorești din comitat a cerut instrucțiuni Consiliului de Coroană, i s-a comunicat că regina considera că era „foarte indicat ca să se dea un exemplu și un mare număr dintre ei să fie executați", restul urmând să fie deportați. În același an, o recomandare asemănătoare a fost dată Curții cu jurați din Herefordshire. Țiganii din Dorset au fost totuși achitați pe motiv că nu fuseseră „transportați și aduși în Anglia", ci veniseră pe uscat din

Scoția, iar șeful puterii executive judecătorești din comitat s-a rezumat doar la a-i trimite în locurile de baștină, așa cum prevedea legea referitoare la vagabonzi. (Acești țigani nu au ajuns prea departe, căci după o lună, intrând iar în conflict cu autoritățile, au fost din nou arestați în Gloucestershire, întemnițați în castelul Gloucester și apoi biciuiți pe străzile orașului.) Așadar, deportările ca rezultat al legii din 1554 par să fi fost relativ puține la număr.

Odată cu trecerea timpului proporția țiganilor de origine străină a devenit mai mică și când, în 1562, a fost adoptată o lege „pentru pedepsirea suplimentară a vagabonzilor ce-și zic egipteni", aceasta s-a străduit să aducă mai multă lumină în legătură cu poziția țiganilor născuți în Anglia și Țara Galilor, decât o făcuseră legile emise în timpul domniei lui Philip și Mary. Legea confirma că țiganii născuți în Anglia și în Țara Galilor nu erau obligați să părăsească țara, ci doar să renunțe atât la viața lor trândavă și nereligioasă cât și la ceată. În același timp, mai stipula că orice persoană în vârstă de 14 ani sau peste, dacă era găsită vreme de o lună „o dată sau de mai multe ori" în compania vagabonzilor ce își ziceau egipteni sau „prefăcându-se, transformându-se sau deghizându-se prin port, vorbă sau comportament precum acei egipteni", avea să fie pedepsită cu moartea și cu pierderea tuturor pământurilor și bunurilor. Este foarte probabil că accentul pus pe falșii egipteni în legislația care a urmat s-a născut mai puțin din nevoia de a se ocupa de *gadzé* ce se alăturau cetelor de țigani, cât din preocuparea de a evita tertipurile avocățești, conform cărora cineva născut în Anglia sau în Țara Galilor (chiar și din părinți țigani) prin definiție nu putea fi considerat un „egiptean"[2]. Vrednic de remarcat este faptul că o serie de „egipteni" încep să considere a fi cât se poate de oportun să-și boteze copiii și să posede

[2] *Cf.* A. M. Fraser, „Counterfeit Egyptians", apărută în *Tsiganologische Studien*, 1990, nr. 2, pp. 43–69.

documente care să le ateste locul nașterii: asemenea înregistrări de botezuri, puține la număr până în acea clipă, încep din ce în ce mai des să fie întâlnite în Anglia și în Țara Galilor. Și în cele zece cauze judecate în cei o sută de ani care au urmat legii din 1562, având la bază acuzația de asociere cu țiganii și de imitare a lor, mulți dintre cei acuzați pot fi în mod just identificați ca țigani.

Consiliul de Coroană, cel puțin în izbucnirile sale, a fost cât se poate de activ, în încercarea de a completa legea cu instrucțiuni pentru demnitarii și judecătorii comitatelor. În 1569 li s-a poruncit tuturor să pornească într-o riguroasă căutare după țigani și vagabonzi. Acesta a fost anul în care starea de dezordine din țară, ca urmare a răzvrătirii conților din nord împotriva reginei Elisabeta, a condus la o nemulțumire generală, generată, după cum s-a crezut, de către vagabonzi și cerșetori. În 1577, Consiliul de Coroană va manifesta un interes considerabil în procesele intentate la Aylesbury împotriva unor persoane, după cât se pare țigani născuți în Anglia, atât pentru asocierea cu premeditare cu egiptenii, cât și pentru adoptarea portului, limbajului și comportamentului acestora. Toți vor fi găsiți vinovați și spânzurați[3]. În 1579, pentru a face economie la cheltuielile de întreținere în închisoare până la următoarea adunare a curții, Consiliul de Coroană autorizează o serie de comisari speciali să judece pentru delincvență patruzeci de țigani ce fuseseră reținuți în ținutul Radnor, ca să economisească mâncarea ce le-ar fi fost dată în închisoare până la viitoarea judecată. Nu puține sunt ocaziile în care alți țigani vor avea o soartă asemănătoare. Se cunoaște totuși un singur caz când s-a încercat punerea în aplicare a prevederilor legii din 1562, prin trimiterea unei cete de țigani înapoi în parohiile lor, pentru a se apuca de o ocupație tolerabilă. Aceasta s-a întâmplat în 1596

[3] Cazul este studiat în mod detaliat în lucrarea lui T. W. Thompson, „Consorting with and counterfeiting Egyptians", *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 81–93.

după o razie efectuată în Yorkshire, cu ocazia căreia un număr de 196 de țigani și asociați ai lor – bărbați, femei și copii – au fost strânși pentru proces; 106 persoane „majore" au fost condamnate la moarte cu ocazia sesiunii trimestriale de la York. Doar nouă dintre ei – sub cinci procente din grup – se născuseră în afara Angliei și au fost executați în ciuda lamentărilor celorlalți. Restul au fost cruțați și un oarecare William Portington a fost împuternicit să-i conducă pe acești 187 de țigani rămași în viață în locurile lor de obârșie. Este foarte probabil ca rătăcitorul grup de țigani, în drumul său spre casă, să fi apărut multora drept cea mai bizară dintre procesiunile văzute vreodată pe drumurile Angliei. I s-au acordat opt luni lui Portington pentru a duce sarcina la bun sfârșit, care se va încheia în Glamorgan.[4] (Episoadele Glamorgan și Radnor reprezintă primele referiri clare cu privire la prezența țiganilor în Țara Galilor, deși indicii în legătură cu prezența lor de partea engleză a graniței au mai existat și în 1530.)[5]

Legea emisă în 1562, în timpul domniei Elisabetei, este ultima de acest fel îndreptată în mod special împotriva țiganilor din Anglia și din Țara Galilor. Legea a rămas în codul de legi, deși ulterior s-a mai aplicat, până a fost în cele din urmă abrogată în 1783, ca fiind „o lege de o severitate excesivă". În Anglia, ultima execuție prin spânzurare pentru motivul de a fi țigan nomad se pare că a avut loc prin deceniul șase al

[4] R. O. Jones „The mode of disposing of gypsies and vagrants in the reign of Elizabeth", publicat în *Archaeollogia Cambrensis*, seria a 4-a, 13 (1882), pp. 226–231; republicat în *JGLS* (2), 2 (1908–1909), pp. 334–338.

[5] Pentru o completare a imaginii mai poate fi reținut faptul că cea mai veche menționare a țiganilor în Irlanda apare în unica lege irlandeză în care se face referire la ei, aceasta fiind o lege pentru pedepsirea haimanalelor și vagabonzilor (1634). Printre categoriile afectate se aflau incluși și „egiptenii" și „falșii egipteni". Totuși este discutabil dacă acest lucru indică sau nu prezența țiganilor în Irlanda la acea vreme: în mare parte, modul de exprimare a fost preluat din legea referitoare la haimanale și vagabonzi emisă în Anglia în 1597.

secolului al XVI-lea, când, cu ocazia sesiunii judecătorești de la Bury St. Edmunds, 13 persoane au fost condamnate și executate pentru această infamie.[6] Există totuși dovezi cu mult înainte de aceste evenimente că țiganii au găsit suficienți demnitari locali care să tolereze trecerea lor, relativ nestingherită. Ba chiar le-au și acordat adesea o mână de ajutor, după cum reiese din registrele gardienilor comunali.[7]

Țiganii se aflau în primejdie și datorită legislației referitoare la vagabondaj, și odată ce au trebuit să fie considerați drept indigeni, în mintea oficialităților distincția dintre aceștia și marea majoritate a vagabonzilor a devenit cât se poate de șterșă. Dintre cele 13 decrete referitoare la vagabondaj și la săraci, emise în timpul lui Henric al VIII-lea și al Tudorilor care au urmat, cel din 1572, intitulat „Decret de pedepsire a vagabonzilor și de ajutorare a săracilor și a neputincioșilor", este cel mai cuprinzător și, în același timp, și cel mai aspru document emis în timpul domniei Elisabetei I. Persoanele în vârstă de 14 ani și peste, fiind „răufăcători, vagabonzi sau cerșetori nerușinați", erau condamnați „să fie biciuiți cumplit și însemnați prin lobul urechii drepte cu un cerc înroșit de mărimea unui țol", afară de cazul în care o persoană onestă se oferea să-i ia în serviciu pe timp de un an. Cei care încălcau legea a doua oară să fie socotiți delincvenți, doar dacă nu ar fi fost luați în serviciu pe o perioadă de doi ani. În cazul unei a treia contravenții, cel în cauză nu mai avea cum să scape și să nu fie tratat drept delincvent (cu consecințele finale). Răufăcătorii până la 14 ani aveau să fie biciuiți și puși în butuci. Deși țiganii nu erau menționați în lunga listă a categoriilor de persoane ce puteau fi pedepsite, este cât se poate de clar că multe dintre date li se aplicau și acestora. În ceea ce privește ajutorarea

[6] J. Hoyland, *A Historical Survey... of the Gypsies*, York, 1816, pp. 86–87.

[7] T. W. Thompson „Gleanings from constables' acounts and other sources", *JGLS* (3), 7 (1928), pp. 30–47.

săracilor, metoda de bază era să se dea judecătorilor de pace dispoziția de a-i înregistra pe toți săracii bătrâni și neputincioși născuți în acele districte și care locuiau acolo de trei ani de zile, și de a-i stabili în locuințe corespunzătoare, cheltuielile fiind suportate de cetățenii din partea locului. Această introducere a unei infrastructuri naționale de dări impuse, inaugurând impozitul local pentru ajutorarea săracilor, a reprezentat o inovație majoră. Copiii între 5 și 14 ani ai cerșetorilor puteau fi luați în serviciu de către orice doritor, fetele până la vârsta de 18 ani, iar băieții până la 24 de ani, stăpânul având astfel asigurată forță de muncă pe o durată de până la 19 ani.

Legislația devine din ce în ce mai puțin opresivă, iar elementul primitiv este diminuat, deși rămâne totuși sălbatic din punctul de vedere al standardelor moderne. Parlamentul continuă să adopte legi referitoare la vagabondaj, neadăugând însă prea multe elemente noi la cele deja în vigoare. Menționarea țiganilor alături de o mare varietate de alte grupuri sociale, precum haimanale și vagabonzi – prima asociere fiind făcută de legea din 1597 –, este din când în când reluată, de exemplu de legea din 1713 ale cărei prevederi sunt extinse asupra „tuturor persoanelor ce se dau drept țigani sau pribegesc după obiceiul și forma falșilor egipteni sau pretind că posedă arta de a judeca caracterul după fizionomie, arta chiromanției sau cărora le place arta vicleșugurilor, care pretind că știu să ghicească norocul, cărora le plac născocirile fantastice ori se folosesc de dibăcie sau jocuri și activități ilegale". Această lege le recomanda judecătorilor să organizeze periodic razii pentru prinderea haimanalelor, vagabonzilor și cerșetorilor nerușinați și, după biciuire sau după o perioadă de muncă grea, dacă era oportun, să-i trimită la locul ultimului domiciliu, iar în absența acestuia, la locul de obârșie. În Anglia, ultima oară când se face referire la țigani utilizându-se acest nume este cu ocazia Legii vagabondajului din 1822, în care se stipulează că „toate persoanele ce pretind că sunt țigani" ori că ghicesc

norocul, pribegesc prin străinătate, sau locuiesc în corturi, căruțe sau furgoane, se vor considera haimanale și vagabonzi și li se va aplica o pedeapsă cu închisoarea de până la șase luni. Când această lege va fi la rândul ei înlocuită de Legea vagabondajului din 1824 (în mare parte încă în vigoare și valabilă în ceea ce privește amenzile și încarcerarea cerșetorilor și celor fără de adăpost), se va renunța în cele din urmă la utilizarea termenului „țigan", deși acest lucru nu va duce deloc la îndulcirea prevederilor care făceau din ea instrument de menținere a țiganilor pe drumuri; în același timp Legea drumurilor continuă să repună în vigoare dispozițiile împotriva taberelor țigănești, prevăzute în Legea Barierelor din 1822 (*cf.* p. 9).

Legea din 1713 este prima lege britanică în care termenul de *țigan* îl înlocuiește pe cel de *egiptean*. Dar legiuitorii nu sunt inovatori în domeniul lingvistic și abrevierea se dovedește a fi bine înrădăcinată de la începutul veacului anterior[8], trecând deja prin formele intermediare „Gipcyan" sau „Gipson". Prima utilizare a prescurtării în Scoția apare în 1598, într-o plângere adresată Consiliului de Coroană, în care „anumiți țigani" au jucat un rol minor.

În Scoția, numărul vagabonzilor și al celor care se impun cu forța în gospodăriile altora pare să fi crescut considerabil în timpul tulburărilor din vremea domniei lui Mary Stuart, iar în 1574, când Iacob VI – fiul acesteia – era încă minor și ducele de Morton regent, prin intermediul unor legi modelate pe baza legii emise în Anglia în 1572, s-a încercat reglementarea sistemului „în vederea stăvilirii cerșetorilor, maeștri într-ale leneviei, alungării oaspeților nepoftiți și sprijinirii săracilor". Legea cuprindea aceeași gamă de pedepse, de la biciuire și însemnarea urechii drepte cu fierul înroșit și până la execuție, dispozițiile în vederea ajutorării săracilor fiind și ele similare legii emise

[8] De exemplu, în *Cum vă place*: „Ambii într-un cânt ca doi țigani pe același cal."

în Anglia. Descrierea persoanelor afectate de prevederile acestei legi îi include însă și pe țigani, sub denumirea colectivă „acei indivizi trândavi, care își zic egipteni". Mulțumită acestei caracterizări avea să se considere că țiganii își meritau într-adevăr pedeapsa. Pierdută pentru totdeauna era orice fel de sugestie cum că s-ar fi recunoscut că țiganii reprezintă o comunitate separată, supusă propriilor legi și justiții (p. 136), deși multă vreme după acesta, până în secolul al XVIII-lea, conflictele sângeroase dintre clanurile țigănești rivale aveau să fie privite cu indiferență de ceilalți locuitori ai Scoției.

Faptul că la această dată țiganii reprezentau o adevărată problemă în Scoția o dovedesc cele două hotărâri emise de către Consiliul de Coroană în 1573 și 1576, prin care acesta dădea dispoziție tuturor funcționarilor guvernamentali de a-i „afla pe unii trândavi hoinari și anumiți indivizi de diferite etnii, ce în mod fals își spun egipteni" și de a-i înfățișa la Tolbooth, în Edinburgh, pentru a fi judecați. Orice greșeală a funcționarului atrăgea asupra lui judecarea pentru favorizarea hoților și criminalilor. În pofida acestui fapt, țiganii au supraviețuit, iar în 1579 (anul în care Jacob VI a luat guvernarea în propriile mâini) a fost emisă o nouă reglementare, atât de apropiată de precedenta, încât nu a reprezentat practic decât o repetare a acesteia. În 1597 s-a făcut simțită nevoia adoptării unei noi legi împotriva cerșetorilor trândavi, vagabonzilor și egiptenilor în care servitutea temporară a foștilor delincvenți și a copiilor acestora a fost extinsă pe toată durata vieții, în același timp alocându-se adunărilor bisericii un anumit rol în administrație. Ultimul sfert al secolului al XVI-lea și primul sfert al secolului al XVII-lea reprezintă, în mare măsură datorită influenței personale exercitate de Iacob VI, o perioadă mai potrivnică pentru țiganii din Scoția, din cauza legislației permanente și severe. Punctul culminant este atins în 1609 cu o „Lege privitoare la țigani" ce confirmă un ordin al Consiliului de Coroană dat cu șase ani înainte, prin care țiganii erau alungați

sub pedeapsa cu moartea și pe baza căruia, după o păsuire de câteva săptămâni, aceștia puteau fi în mod legal condamnați și executați pe motiv că „se numesc, sunt cunoscuți și au reputația de a fi egipteni". În practică însă, aceste măsuri nu au fost duse la extrem, nici chiar de către Consiliul de Coroană. De fapt, nu s-a urmărit decât suprimarea acelor țigani despre care autoritățile considerau că duc o viață de vagabondaj și trândăvie. De îndată ce un țigan devenea sedentar și practica meserii încetățenite, înceta să mai fie un delincvent. Un anume Moses Faw a făcut o încercare cerând permisiunea de a rămâne în țară, sigur fiind „că Parlamentul nu avea ca scop și nici intenție ca menționata lege să fie aplicată împotriva unor persoane oneste, loiale, ce respectă legea". Susținând că a întrerupt orice legătură cu acea „societate infamă", acesta a oferit ca zălog o mie de lire ca dovadă a separării lui de aceasta. Consiliul de Coroană i-a acceptat cererea, iar Moses Faw și-a demonstrat punctul de vedere. Din nefericire însă i-a fost greu să trăiască în conformitate cu declarațiile sale. După nici 18 luni a fost acuzat că „vânează alături de țigani". Pentru că principalul său garant, un moșier pe numele de David Lindsay, nu s-a înfățișat și nici nu a plătit cele o mie de lire, Moses Faw a fost declarat proscris. După ce judecătorii din comitatul Selkirk au adus dovezi că reasocierea lui Moses cu țiganii a condus la o serie de jafuri, acesta și alți trei țigani din clanul Faw au fost spânzurați pentru încălcarea legii din 1609 „fiind egipteni și continuând să rămână în interiorul acestui regat"[9].

Au existat însă și mulți alții care au reușit să evite ca legile să intervină prea mult în viața lor de toate zilele. Autoritățile au avut într-adevăr temeri în ceea ce privește răspândirea „restabilirii" (adăpostirea sau „primirea") țiganilor, care s-au retras pentru o scurtă perioadă în 1609. În 1616 Consiliul de Coroană

[9] *Cf.* D. MacRitchie, *Scottish Gypsies under the Stewarts*, Edinburg, 1894, pp. 81–84.

dispune ca prevederile legii din 1609 să fie din nou proclamate și afișate în piețe, cu sublinierea corespunzătoare a pedepselor pentru restabilirea țiganilor, pentru a indica preocuparea consiliului față de „marele număr al supușilor Majestății Sale, dintre care unii, susținând deschis că sunt domni vestiți și cinstiți, recunosc că pe moșiile lor au acordat și mai acordă în mod deschis protecție, sprijin și întreținere menționaților vagabonzi, oaspeților nepoftiți, hoților și haimanalelor și le permit acestora să zăbovească acolo zile, săptămâni și luni, fără vreun control". Acuzațiile referitoare la reașezarea țiganilor au continuat să curgă fără încetare, în același timp în care judecătorii s-au chinuit să pună legea împotriva vagabonzilor și egiptenilor în aplicare: Consiliul de Coroană, Parlamentul și Biserica, toate au continuat să facă presiuni, la fel cum a făcut și regimul lui Cromwell în timpul Protectoratului. Țiganii s-au aflat întotdeauna în primejdie, așa cum indică arhivele tribunalelor. Pedeapsa capitală a fost aplicată în 1624 în cazul a opt persoane – șase dintre ele fiind membri ai clanului Faa – pentru vina de a fi egipteni. După o săptămână, nevestele și copiii celor executați au fost găsiți vinovați de aceeași fărădelege și condamnați la moarte prin înecare. Consiliul de Coroană îi înfățișează problema regelui Iacob, care hotărăște că alungarea este o pedeapsă suficient de aspră pentru aceștia. (Deși Iacob devenise între timp atât rege al Angliei cât și al Scoției, era suficient pentru ca membrii eliberați ai clanului Faa să treacă granița în Northumberland și Cumberland pentru a se supune hotărârii.) Niște țigani, bănuiți de incendiere premeditată, sunt arestați în 1626 de către șeriful din Haddington, dar scapă de pedeapsa capitală pentru că sunt găsiți nevinovați și pentru că, de fapt, au prevenit răspândirea focului: clemența lui Carol I a mers atât de departe, încât le-a comutat pedeapsa la exil perpetuu. Câțiva ani mai târziu, în 1630, când contele de Cassillis solicită instrucțiuni în legătură cu niște țigani arestați, dar care nu au fost

acuzați de săvârșirea nici unui delict anume, Consiliul de Coroană îi transmite să aplice legea și să „treacă la binemeritata ei execuție" în cazul cât mai multora dintre ei. Apoi, în 1636, tot Consiliul de Coroană dă dispoziție primarului și consilierilor municipali din Haddington să execute o altă ceată de țigani – bărbații prin spânzurare, femeile fără copii prin înecare, cele cu copii urmând să fie biciuite și arse cu fierul în obraz.

Cu excepția legislației drumurilor din secolul al XIX-lea (cf. p. 155), ultima lege scoțiană ce reclama acțiune împotriva egiptenilor (ca și împotriva vagabonzilor etc.) a fost cea emisă în 1661. Reglementările ulterioare în legătură cu vagabondajul n-au mai făcut referire specială la țigani. Totuși, nemiloasa lege din 1609 nu va cădea câtuși de puțin în desuetudine. Către sfârșitul secolului al XVII-lea instanțele de judecată încep să insiste atât asupra unor dovezi ale vinovăției în ceea ce privește un anumit delict, cât și asupra obiceiului și reputației de egiptean; dar nu toate instanțele vor dovedi atâta scrupulozitate. În Scoția, pedeapsa capitală pentru faptul de a fi țigan a fost pentru ultima dată aplicată în 1714[10], deși faptul „de a se numi, de a fi cunoscut și de a avea reputația de a fi egiptean" pare să fi rămas un cap de acuzare până în 1770, când doi țigani aparținând clanului Linlithgow sunt spânzurați pentru spargere și jaf[11] și când Jean Gordon – care i-a servit lui Walter Scott drept model pentru crearea personajului Meg Merrilies din romanul *Guy Mannering* – înfățișează în 1732 o petiție instanței din circumscripția judiciară Jedburgh, prin care arată că a fost acuzată de a fi țigancă și vagaboandă și că, fiind în vârstă și infirmă, este dispusă să părăsească Scoția pentru totdeauna. În consecință, a fost alungată și amenințată cu închisoarea și biciuirea în cazul revenirii. Tot restul vieții și l-a petrecut apoi

[10] W. Simson, *A History of the Gypsies*, Londra, 1865, p. 120.
[11] *Ibid.*, pp. 133–137.

vagabondând de partea engleză a graniței. În ciuda faptului că își pierduse toți cei nouă fii (unul ucis, ceilalți spânzurați) și soțul (deportat – vezi mai jos p. 189), ea și-a păstrat cumpătul până la moarte: la Carlisle în 1746 o mulțime înfuriată a cufundat-o cu capul în apă pentru faptul de a-și fi manifestat fățiș sentimentele pro-iacobite; cu ultima suflare a mai găsit tăria să strige în favoarea prințului Carol[12].

Pe continent, evenimentele au evoluat într-o altă direcție. În Franța a fost nevoie de mai mult timp pentru ca represiunea să atingă punctul culminant, dar odată atins, acesta este sprijinit și de o serie de măsuri efective. Pentru început trebuie să menționăm faptul că, în ciuda ordonanței lui Carol IX din 1561 (p. 112), în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea și după, vom mai da încă peste cete de țigani pribegind de colo, colo, fără a trezi prea mult interes din partea autorităților. În mod frecvent ei parcurg aceleași rute reapărând la intervale de timp în aceleași locuri, adesea însoțiți de caravane de cai, catâri și măgari. Aceste cete, având în frunte câte un „conte" sau câte unul sau doi „căpitani", variau considerabil ca forță, numărând 30, 60, 80 sau 100 de persoane, uneori chiar și mai mult. Incidentele violente erau rare, deși încăierări puteau izbucni ocazional atunci când localnicii dovedeau încăpățânare și le permiteau accesul numai cu plata unei despăgubiri; totuși, de obicei se putea ajunge la o formă sau alta de înțelegere.

Vizitele țiganilor au devenit atât de obișnuite, încât ori de câte ori reprezentanții autorității regale sau parlamentele locale încercau să reînnoiască măsurile draconice anterior decretate, acestea rămâneau în general literă moartă. Nu s-a întâmplat nimic deosebit când în 1597 adunarea din Languedoc a dat dispoziție funcționarilor să interzică țiganilor accesul în orașe și în sate și să nu le elibereze pașapoartele necesare pentru

[12] W. S. Crockett, *The Scott Originals*, Edinburg, 1912, cap. 6, și A. Gordon, *Hearts upon the Highway*, Galashiels, 1980, pp. 73–74.

deplasările interne – un ordin însoțit de recomandarea expresă a regelui Henric IV de respectare riguroasă a edictelor regale relevante. Câtva timp, asprimea unor atari măsuri este în continuare diminuată de neglijența administrației, de o larg răspândită indulgență, precum și de ușurința cu care căpitanilor și cetelor acestora le erau eliberate pașapoartele și documentele de liberă trecere. Henric IV însuși nu dovedește prea multă consecvență; în 1607 îi invită pe țigani să danseze în fața Curții. Începând însă cu secolul al XVIII-lea – când Ludovic XIV era urcat pe tron, dar nu luase încă puterea în propriile mâini –, acțiunile poliției împotriva țiganilor devin treptat tot mai viguroase, sentințele tot mai aspre, deși, ca de obicei, acestea vor varia de la un ținut la altul. De asemenea, în aceeași perioadă de timp țiganii sunt strânși pentru galerele regale din Marea Mediterană. Apoi sub conducerea personală a lui Ludovic, guvernarea absolută atinge apogeul, mașinăria administrației centralizate devenind mai eficace și de asemenea mai uniformă. Regulamentul poliției emis în 1666 stipula cât se poate de clar că țiganii de sex bărbătesc trebuiau arestați și trimiși în lanțuri la galere, fără nici un fel de judecată. Colbert, absorbit de dezvoltarea marinei regale, devine tot mai insistent în cererile sale, astfel încât grupuri tot mai numeroase de țigani sunt trimise la Marsilia și la Toulon. Situația va atinge un moment critic odată cu decretul semnat de Ludovic XIV la Versailles în 11 iulie 1682.[13] Decretul, reluând măsurile anterioare, deplânge faptul că predecesorii regelui n-au fost în stare să-i alunge pe țigani din Franța, dând în același timp o lovitură nobililor și magistraților „din majoritatea provinciilor regatului nostru" care nu numai că i-au tolerat pe țigani, dar le-au mai și acordat protecție. După care sunt menționate o serie de sancțiuni: bărbații trebuiau trimiși pe viață la galere; băieții neavând

[13] Textul complet în franceză apare în studiul lui F. C. Wellstood, „Some French edicts against the Gypsies", *JGLS* (2), 5 (1911–1912), pp. 313–316.

vârsta pentru a putea fi trimiși la galere trebuiau închiși în azile; femeile și fetele trebuiau rase în cap, iar dacă mai continuau viața nomadă, aveau să fie biciuite și alungate din ținut fără nici un fel de judecată. La aceste pedepse se expuneau „toți cei cărora li se spunea *bohemes* sau *égyptiens*", pentru nici un alt motiv decât acesta. (Nu a existat nici un fel de preocupare pentru „falșii egipteni", cu excepția includerii și a „altora în suita lor" printre cei afectați.) Moșierilor și judecătorilor le era interzis să-i adăpostească pe țigani: orice abatere urma să atragă îndepărtarea din slujbă și confiscarea domeniilor. Noutatea acestei măsuri o constituie faptul că era prima de acest fel în Franța care a fost în mare parte respectată: rețeaua de *„intendants"* provinciali instalați de Richelieu în timpul domniei lui Ludovic XIII, ca agenți ai puterii executive centrale, exercitând un control asupra oficialităților locale și, în caz de nevoie, preluând toate funcțiile judecătorești, de menținere a ordinii publice și financiare, a făcut ca măsurile adoptate în timpul „Regelui Soare" să nu fie ușor de evitat.

Decretul regal a avut într-adevăr o influență categorică, și pe toată durata „Vechiului regim" nu a mai fost nevoie de un altul îndreptat în mod special împotriva țiganilor, deși vagabondajul și cerșetoria au continuat să provoace adoptarea de noi legi. Până în vremea Revoluției există numeroase mărturii ale urmăririi țiganilor de către poliția rurală care recurgea ușor la folosirea muschetelor în cazul în care i se opunea rezistență. Dar lipsa forței a continuat să reprezinte cea mai slabă verigă în năprasnicul atac pe linie administrativă; menținerea ordinii publice în orașe era rudimentară, în timp ce la țară lipsea cu desăvârșire. Chiar și după efectuarea întârziată a unor reforme prin deceniul șapte al secolului al XVIII-lea, întreaga forță polițienească a Franței provinciale număra 3 882 de membri, din care 468 erau persoane oficiale înalte – și aceasta într-o țară având o populație de circa 25 de milioane de locuitori, cea mai numeroasă din Europa. Pentru a face față cazurilor neprevăzute

majore, precum arestarea bandelor de criminali deosebit de mari și periculoase, era nevoie de fuzionarea forțelor de poliție rurale (*brigades*) sau de chemarea armatei în sprijin.[14] În ceea ce îi privea pe țigani, se pare că munții și pădurile Alsaciei și Lorenei, având frontierele alături, au reprezentat un ultim refugiu pentru grupurile de mărime considerabilă. Țara Bascilor și capătul răsăritean al Pirineilor reprezentau de asemenea ținuturi prielnice, parțial, fără îndoială, din aceleași motive. În alte părți, marile cete de țigani s-au destrămat, pentru că atrăgeau prea mult atenția asupra lor. Unele familii au devenit sedentare, cel puțin pentru o perioadă a anului, în vreme ce grupurile mici și-au continuat peregrinarea pe drumuri mai puțin umblate. Întrucât vecinii Franței aplicau o legislație represivă similară, nu era câtuși de puțin încurajator pentru țigani să plece. Unii au plecat într-adevăr, dar mulți au preferat să rămână în țara pe care o cunoșteau: atâta timp cât erau circumspecți, ei puteau spera să ducă aceeași viață ca și până atunci. Într-adevăr, Franța mai atrăgea încă refugiați din alte părți, îndeosebi din Țările de Jos, Renania și Elveția. La mijlocul secolului al XVIII-lea peste un sfert din țiganii aflați pe galerele franceze se născuseră în afara Franței.

Dar aceasta nu înseamnă că țiganii au avut parte numai de ostilitate: din când în când au existat și gesturi de simpatie față de cei care depuneau eforturi serioase pentru a deveni cetățeni mai puțin neconvenționali, chiar dacă filozofii și-au făcut cunoscut disprețul lor pentru capacitatea țiganilor de a exploata credința maselor în superstiție. (*Enciclopedia* lui Diderot, adevărată vitrină a întregii mișcări a umanismului raționalist, îi definea pe țigani „vagabonzi ce pretind a ghici norocul citind în palmă. Talentul lor constă în a cânta, dansa și a fura.") Oarecare receptivitate a reușit să iasă la suprafață în Lorena, în ajunul

[14] *Cf.* O. H. Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France*, Oxford, 1974, pp. 220–222.

Revoluției. În colțul nord-estic al acestui recent încorporat ducat de lângă frontiera imperiului, o serie de conducători locali și persoane particulare s-au gândit că insistența țiganilor a devenit atât de mare poate din motivul că le-a fost barat drumul spre toate celelalte alternative. Aceștia au căutat o cale de evitare a raidurilor punitive costisitoare, care erau atât de puțin încununate de succes, și ca urmare, în 1786, au început negocieri cu mai mulți reprezentanți ai țiganilor, care le-au explicat că, vânați fiind din toate părțile, singura cale de a-și întreține familiile era de a obține, oricând era posibil, subvenții de la populația locală. Erau totuși dispuși să se supună autorităților franceze și să accepte să muncească în agricultură în Franța și în posesiunile de peste mări ale acesteia, cu condiția să nu fie închiși și să nu fie duși în lanțuri până la destinația finală. Dosarul alcătuit de acești locuitori din Lorena a fost trimis curții de la Versailles, unde, după cât se pare, a fost luată în considerare ideea trimiterii țiganilor pe continentul american în chip de coloniști, îndeosebi în Guyana, dar la izbucnirea Revoluției s-a pus capăt proiectului în mod subit.[15] Schimbarea de regim care a urmat nu a adus cu sine nici un fel de alinare, dacă se poate spune așa, din acea clipă lucrurile au luat o întorsătură proastă. Într-o atmosferă dominată de foarte multă neîncredere, autoritățile, dispunând de detașamente mai puternic înarmate, s-au simțit obligate să-și intensifice raidurile.

Țările de Jos au avut și mai mult succes decât Franța în încercarea de înfăptuire a unei politici de reprimare, în ciuda faptului că plecau de la o putere executivă slabă la nivel central. Când în 1609, în cele din urmă Spania acceptă independența Provinciilor Unite, noul stat reprezintă o federație neînchegată de șapte mici republici cu o adunare centrală a Stărilor Generale având o competență limitată. Starea de agitație produsă

[15] *Cf.* F. de Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France*, Paris, 1961, pp. 211–214, *Les Bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, pp. 92–93.

de îndelungata revoltă împotriva Spaniei a oferit un oarecare răgaz țiganilor, aceștia devenind și mai supărători. Acestora le-a mers foarte bine în partea răsăriteană a Republicii Olandeze, cu precădere în provinciile Guelders și Overijssel, unde pădurile și pârloagele le-au asigurat o bună protecție.

La început avem de-a face cu o continuare a combinației clasice dintre elaborarea forțată a legilor și defectuoasa lor punere în practică. Toate provinciile, la fel ca și Stările Generale, au început să promulge, în mod regulat, edicte împotriva țiganilor din ce în ce mai aspre, dar forțele de poliție erau slab organizate, jurisdicția limitându-se doar la propriile provincii. Unul dintre rezultate a fost că țiganii înclinau să-și ridice taberele în locuri îndepărtate, lângă hotarele provinciilor, pentru a se putea refugia rapid în provincia alăturată. Panourile de avertizare îi făceau să înțeleagă cât se poate de plastic care era tratamentul ce li se aplica dacă erau prinși; în mod clar țiganii nu se puteau aștepta la nici un fel de simpatie din partea magistraților. Țiganii au fost de asemenea martorii creșterii în cruzime a pedepselor: probabil că acesta este unul din factorii creșterii numărului de delicte mai grave săvârșite de țigani, ce reiese din documentele de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Perspectiva de a fi supuși unor perioade îndelungate de muncă silnică sau de a sfârși în streang, în comparație cu anterioarele biciuiri și arderi cu fierul înroșit, le-a dat țiganilor și mai multe motive de a rezista până la capăt. Și au pierdut bătălia. Forțele de poliție au fost în mod treptat organizate pe baze mai metodice, iar diferitele provincii și-au depășit iritabilitatea în privința suveranității lor în ceea ce privește afacerile interne, mergând până la încheierea unor tratate între ele, ce permiteau persecutarea coordonată a țiganilor. Cu sprijin militar, din ce în ce mai des au fost organizate violente „vânători de țigani" (*heidenjachten*). Două state germane de graniță (ducatul de Cleves și episcopia de Münster) au fost de asemenea convinse să se alăture Uniunii. Ultima

vânătoare de țigani a fost organizată în 1728 de către Gelderland în colaborare cu ducatul de Cleves, între timp devenit dependent de Prusia. A fost ultima „vânătoare", întrucât după aceasta efectuarea altora nu s-a mai dovedit rentabilă. Țiganii care nu se refugiaseră sau care nu fuseseră încă exterminați s-au retras într-atât cât să dea satisfacție autorităților că nu mai existau țigani pentru a fi vânați. De abia după mulți ani țiganii aveau să se aventureze înapoi în Regatul Țărilor de Jos.

În disponibilitatea lor de a coopera cu Republica Olandeză, cele două state germane, Cleves și Münster, indicau, nu pentru prima oară (*cf.* p. 104), o combinație mai eficace decât existase de obicei în interiorul Sfântului Imperiu Roman. De la mijlocul secolului al XVI-lea și până la destrămarea lui în 1806, imperiul nu a reprezentat mai mult decât o federație insuficient închegată a principilor germani, în același timp laică și ecleziastică, sub conducerea casei de Habsburg. Dar în primele decenii ale secolului al XVI-lea conceptul de „Reichskreise" (districte imperiale), un nou mecanism constituțional, a reușit să aducă o oarecare coordonare prin crearea a zece grupări regionale care își propuneau să apropie teritoriile membre în problema impozitării, a legislației și ordinii, la fel ca și în domeniul recrutării de oșteni pentru armata imperială. Acestea au condus și la creșterea valului de reglementări. Ca urmare, decretele întâlnite acum vor ilustra o serie de competențe: unele sunt aplicabile în întregul imperiu, altele într-un singur district, iar altele doar într-un singur stat. În ceea ce privește volumul de legi adoptate împotriva țiganilor, imperiul va reuși să depășească restul Europei, cu excepția statelor italiene. O simplă listă – căutși de puțin exhaustivă – însumează nu mai puțin de 133 de măsuri principale luate între 1551 și 1774.[16] Dacă am fracționa

[16] R. A. Scott Macfie, „Gypsy persecutions", *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 71–73. Foarte mult material relevant se găsește și în lucrarea lui J. S. Hochmann, *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland*, Frankfurt, 1981, îndeosebi pp. 18–47.

această listă pe jumătate de secol, atunci situația ar arăta astfel: între 1551 și 1600, 16 măsuri; între 1601 și 1650, 11 măsuri; între 1651 și 1700, 30 de măsuri; între 1701 și 1750, 68 de măsuri și între 1751 și 1774 (24 de ani), opt măsuri întreprinse împotriva țiganilor. Nu se pune problema analizării lor detaliate, ci doar a câtorva dintre cele mai reprezentative.

1577. O reglementare de ordine publică (*Polizeiordnung*) emisă la Frankfurt dă o forță reînnoită legislației anterior adoptate de către dietă (p. 104). Ea interzice principilor electori și guvernelor să acorde țiganilor permisiunea de a călători și de a se îndeletnici cu afaceri în statele lor sau de a le acorda acestora salvconducte, escorte sau pașapoarte, toate documentele, prezente sau viitoare, fiind declarate nule și neavenite. Cum de fapt se obișnuia în atari reglementări, însemnarea cu fierul înroșit, care data în imperiu chiar de la primele măsuri legislative, este acum fără prea multe comentarii reiterată, iar țiganii sunt alungați, ca trădători și spioni ce explorează lumea creștină în beneficiul turcilor și al altor dușmani ai creștinătății. Erau obligați să părăsească imediat toate statele germane, și, dacă ulterior ar mai fi fost găsiți, puteau fi atacați fără ca atacatorii lor să fie pedepsiți.

1652. Principele elector Georg I de Saxonia, care în timpul Războiului de Treizeci de Ani fusese în fruntea organizației principilor germani, emite un edict care îi scoate pe țigani în afara legii și se referă la „puternicele bande care se strâng călare sau pe jos..., care de obicei pretind că sunt țigani, printre care se spune totuși că se află un mare număr de ofițeri lăsați la vatră, îmbrăcați la fel ca și țiganii". Nu numai că acești oameni se impun în fața sătenilor, dar pe deasupra mai cresc și câini de vânătoare și au curajul să violeze domeniile de vânătoare ale electorului.

1686. Frederic Wilhelm, marele elector de Brandenburg și important principe protestant din Germania, decretează că țiganii nu trebuie să fie tolerați și în mod deosebit să nu li se

permită practicarea unei meserii, dreptul de a avea o locuință sau orice fel de adăpost.

1710. Friedrich, fiul său, fondatorul monarhiei Hohenzollern din Prusia, crede de cuviință să meargă mai departe și emite ceea ce se numește „un edict incisiv împotriva țiganilor și a altor gloate pribege de hoți".

1710. Principele Adolf Friedrich de Mecklenburg-Strelitz crede și el că sancțiunile din principatul Ratzeburg trebuie înăsprite, și de acum încolo, dacă acuzațiile împotriva țiganilor capturați nu puteau fi probate, femeile peste 25 de ani și bărbații mai în vârstă, ce nu puteau munci, urmau să fie biciuiți, arși cu fierul înroșit, expulzați în grupuri mici pe diferite căi și executați în cazul revenirii lor. Femeile mai tinere și tinerii înapți de muncă grea riscau închisoarea cu muncă silnică pe viață. Copiii sub zece ani însă trebuiau luați și dați în grija unor buni creștini, pentru a li se asigura o creștere corespunzătoare. Principatul Mecklenburg-Strelitz nu era nici pe departe unicul stat german care practica îndepărtarea forțată a copiilor.

1711. La Frankfurt pe Main o ordonanță aplicabilă diferitelor state din Districtul Rinului superior stabilește că fiecare membru al gloatei de țigani (*Zigeunergesindel*) ce rămânea mai mult de patru săptămâni „trebuia, fără nici un fel de formalitate, bătut cu vergi, ars pe spate cu fierul înroșit și alungat pentru totdeauna din teritoriile întregului cerc". La frontiere urmau să fie ridicate panouri de avertizare cu scene în care țiganii erau biciuiți și însoțite de inscripția: „Pedepsirea țiganilor" (*Zigeuner Straf*). Asemenea panouri, după model olandez, sunt introduse în palatinat în 1709, devin populare și până la sfârșitul secolului se vor întâlni la răscruci de drumuri în diferite părți ale Germaniei.[17] Oricine nesocotea interdicțiile avea să fie spânzurat

[17] *Cf.* R. Andree, „Old warning-placards for Gypsies", *JGLS* (2), 5 (1911–1912), pp. 202–204.

și informatorii puteau participa la împărțirea bunurilor acuzatului.

1711. Principele elector Friedrich August I de Saxonia, fiind în același timp și regele August II al Poloniei, autorizează împușcarea țiganilor, dacă se vor opune arestării. Acesta cade de comun acord cu ducele de Saxonia – conducătorul ducatului care se desprinsese din electorat – asupra acțiunilor ce se vor întreprinde împotriva țiganilor dacă aceștia se vor aventura în teritoriile lor. Sancțiunile adoptate deveniseră între timp cele standard: biciuirea, însemnarea cu fierul înroșit și pedeapsa capitală în cazul revenirii.

1714. În arhiepiscopatul Mainz se decretează executarea tuturor țiganilor și pribegilor necinstiți, fără judecată și doar în baza stilului lor de viață interzis; femeile și copiii mai mari, dacă nu erau condamnați pentru furt, aveau să fie biciuiți, arși cu fierul roșu și alungați sau închiși pe viață în aziluri pentru săraci. Întrucât, după cum se vorbea, ei se refugiaseră în păduri și de acolo îi terorizau pe țăranii care refuzau să-i adăpostească, țiganii trebuiau urmăriți de forțele armate și izgoniți din țară, iar dacă opuneau rezistență, trebuiau împușcați. Exista un acord cu statele învecinate referitor la dreptul de trecere, când captivii erau escortați spre locurile mai sigure. Această circulară trebuia citită în public în mod repetat, „afișată în locurile frecventate de țigani, pe stâlpi... ușile bisericilor și... tipărite și publicate pentru marele public".

1725. Friedrich Wilhelm I, al doilea rege prusac și părintele birocrației prusace, nu arăta nici un fel de răbdare pentru tot ce nu contribuia la conceptul său despre stat; prin decret, țiganii peste 18 ani, atât bărbați cât și femei, puteau fi spânzurați fără judecată.

1734. Un edict emis de Ernst Ludwig, landgraf de Hessen-Darmstadt îi scoate în afara legii pe toți țiganii în vârstă

de peste 14 ani. După cum se menționează în decret, Hessen-Darmstadt și ținuturile învecinate erau împânzite de țigani, îndeosebi în zonele de la frontieră. Vara, aceștia locuiau în păduri și pe câmp, și iarna, în satele mai mici unde îi intimidau pe locuitori. Aceia care nu plecau într-o lună aveau să-și piardă viața și averea: oricine era liber să-i împuște sau să-i facă prizonieri, primind drept recompensă șase taleri imperiali (*Reichsthaler*) pentru fiecare țigan prins viu și câte trei taleri pentru unul mort, păstrând în același timp și bunurile acestora.

1766. Karl Theodor, contele palatin de Rin, face cunoscut că tot felul de țigani, tâlhari și vagabonzi se strâng pe teritoriul ducatului său, datorită violenței cu care aceștia sunt izgoniți din Bavaria și din alte state învecinate; de aceea ei trebuiau urmăriți cu râvnă, arestați, torturați și pedepsiți, și, în cazul în care erau arestați pentru a doua oară, țiganii trebuiau să fie spânzurați fără judecată. Aceia care pretindeau că nu cunosc legea trebuiau torturați și, în cazul în care nici un delict nu putea fi dovedit, trebuiau bătuți, marcați pe spate cu semnul unei spânzurători și izgoniți, atât bărbații cât și femeile.

Nu este câtuși de puțin un accident că aproximativ trei sferturi din măsurile luate între anii 1551 și 1774 împotriva țiganilor au fost adoptate în cei o sută de ani care au urmat Războiului de Treizeci de Ani, în care Germania a reprezentat principalul teatru de război. Pacea westfalică (1648) sporește puterea principilor germani, acordând suveranitate aproape totală sutelor de state membre ale imperiului. Confruntați cu o devastare generală, după campaniile în care armatele ambelor părți, în mare formate din aventurieri mercenari, au prădat fără discriminare, lăsând în urma lor orașe, târguri, sate și gospodării țărănești pustiite și devastate, principii s-au gândit ca prin emiterea de legi să asigure calea spre refacere sau cel puțin suprimarea unora dintre nenorocirile mai mari cu care se confrunta populația

sărăcită și redusă numeric. Pierderile de vieți omenești din timpul Războiului de Treizeci de Ani au fost în mod invariabil estimate între o treime, jumătate ba chiar, în unele regiuni, 70% din totalul supușilor, așa încât populația Germaniei a scăzut de la 20 de milioane la 12–13 milioane de locuitori. Iar conflictele cu Franța care au urmat au făcut ca zone întregi din Germania să rămână pe mai departe teatru de război, refacerea țării fiind și mai mult amânată.

Într-o oarecare măsură țiganii au profitat de haosul produs de război. Au avut posibilitatea să se alipească armatelor prădalnice într-o calitate sau alta; se vorbește că mulți dintre ei au însoțit trupele lui Wallenstein până la capăt, iar alții s-au alăturat armatei suedeze, cealaltă parte aflată în conflict. Pe lângă faptul că a făcut milioane de victime, războiul a dezrădăcinat alte mii, poate sute de mii de oameni. Odată conflictul încheiat, țăranii deposedați de bunurile lor și soldații lăsați la vatră au început să pribegească, cerșind și furând. Cei din urmă, după cât se pare, s-au asociat atât cu „haimanalele și vagabonzii" (Gauner) cât și cu țiganii. Pentru a o putea scoate la capăt cu hoardele de vagabonzi, principii vor emite, în mod repetat, legi de tipul celor deja menționate, permanent ostile în intenție. În măsura în care totuși asemenea măsuri au fost dezbătute vreodată – în adunările districtelor imperiale (*Reichskreise*), de exemplu – s-au auzit uneori și voci disidente. În districtul Rinului superior, în 1726, adunările canonicilor de la catedralele din Speyer, Worms și Mainz s-au pronunțat deschis împotriva celor mai aspre dintre pedepsele luate în discuție, afirmând că țiganii și cei asemănători acestora sunt „totuși ființe umane ce nu pot viețui undeva între cer și pământ". Pe de altă parte, reprezentanții din Nassau-Weilburg exprimă părerea că „îndurarea care poate se dorea a fi extinsă asupra lor [țiganilor] în conformitate cu preceptele creștinismului, în practică se transformă în maximă cruzime îndreptată împotriva sărmanilor

supuși" (care trebuiau să-i suporte)[18]. Propunerile alternative, care aveau la bază grija de a da oamenilor educație și de lucru, au căzut din cauza absenței instituțiilor corespunzătoare. Această consecință s-a evidențiat întotdeauna. Întrucât gardienii oficiali ai păcii s-au dovedit a fi ineficienți, a devenit foarte uzuală practica întăririi acestora cu miliții populare sau cavaleri și în cele din urmă prin organizarea unor brigăzi speciale (de exemplu patru cavaleri și un cercetaș pedestru) care să-i vâneze pe țigani sau pe cei de teapa lor: în cazul districtului Rinului Superior atari brigăzi au fost introduse începând cu 1770.[19]

Când Ferdinand I preia moștenirea austriacă, succedându-i în 1588 lui Carol V, fratele său, la tronul imperial, Sfântul Imperiu Roman devine un imperiu austriac, condus de dinastia de Habsburg. Și așa va rămâne până ce rămășițele sale vor fi îngropate de Napoleon. Pentru multă vreme, pe domeniile familiei Habsburg (inclusiv Boemia, Moravia și Silezia) atitudinea față de țigani nu a fost cu nimic deosebită față de alte țări. Decretele de alungare, la fel ca și mutilarea și pedeapsa capitală, erau soluțiile prescrise a fi luate împotriva țiganilor. Doar în „Ungaria regală" – fâșia occidentală ce va rămâne sub stăpânirea familiei Habsburg după invadarea restului Ungariei de către turci – nu se vor consemna forme neobișnuite de pedepsire a țiganilor. Situația din aceste ținuturi de frontieră este foarte tulbure, decretele de expulzare exercitând o incertă înrâurire: unii dintre nobili se conformează, alții, în schimb, sunt mai preocupați de a-i păstra pe țigani ca fierari, lăutari și soldați. Ocazional, cârmuirea împărtășește preocuparea acestora.

---

[18] *Cf.* H. Arnold, „Das Vagantenunwesen in der Pfalz während des 18. Jahrhunderts", apărut în *Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz*, 55 (1957), pp. 117–152, îndeosebi p. 131.

[19] *Cf. ibid.*, pp. 133–134, și U. Sibeth, „Verordnungen gegen Zigeuner in der Landgrafschaft Hessen-Kassel im Zeitalter des Früh-Absolutimus", apărut în *Giessener Hefte fur Tsiganologie* (1985), nr. 4, pp. 3–15, îndeosebi pp. 10–13.

Contele palatin (guvernator imperial) al Ungariei, György Thurzó emite în 1616 un salvconduct deosebit care, în mod cert, nu este anunțat de mult mai ostilele ordine pe care tot el le-a dat cu patru ani înainte. Acest document se referă în special la voievodul Francisc și la ceata acestuia, despre care se afirmă că „efectuează servicii militare" (autoritățile fiind interesate să-i aibă la dispoziție), dar de fapt conține un apel general de a înțelege situația dificilă a țiganilor. Este conceput în limba latină, într-un stil înflorit și debutează, pesemne în mod deliberat, cu reluarea ultimelor cuvinte din Matei 8, 20:

> În timp ce păsările cerului au cuiburi, vulpile și lupii vizuini, leii și ursii bârloguri și toate celelalte animale sălașe, cu adevărat nenorocita rasă de egipteni, ce noi le ziceam *Czingaros*, trebuie cu siguranță compătimită, deși nu se știe dacă tirania crudului faraon a cauzat aceasta sau destinul. În conformitate cu vechiul lor obicei, ei sunt obișnuiți să ducă o viață foarte grea, pe câmpii și pajiști, în afara orașelor, în corturi jerpelite. Bătrânii și tinerii, băieții și copiii acestui neam, lipsiți de protecția zidurilor, trebuie să suporte ploaia, frigul și căldura arzătoare. Pe acest pământ ei nu au bunuri, nici nu caută să cucerească orașe, fortărețe, târguri sau reședințe princiare, ci pribegesc mereu, fără un loc de odihnă sigur, fără a cunoaște bogății sau ambiții. Zi de zi și ceas de ceas, sub cerul liber, ei sunt în căutare de hrană și de îmbrăcăminte, plătind cu munca propriilor brațe, folosindu-se de nicovală, foale, ciocane și clești.[20]

Thurzó cere autorităților să permită unor asemenea țigani să se așeze pe moșii, să ridice corturi și să practice meșteșugul de fierar, protejându-i pe aceștia de cei care vor să le facă vreun rău. Atâta vreme cât țara rămânea astfel divizată, țiganii se puteau folosi de situația politică în favoarea lor. Situația lor se va schimba către finele veacului al XVIII-lea, odată cu recucerirea de către Austria a Ungariei și a Transilvaniei.

Pentru țigani, primele schimbări fundamentale în teritoriile guvernate de către habsburgi au loc în timpul domniei

---

[20] Traducere din latină și apărută în lucrarea lui H.M.G. Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, ed. a 2-a, Göttingen, 1787, pp. 349–350.

împărătesei Maria Tereza (1740–1780). Tatăl acesteia, împăratul Carol VI, se arătase neîndurător față de țigani și în primii ani de domnie ai Mariei Tereza, aceasta se mulțumește să îi urmeze exemplul, dând ordin în 1749 ca toți țiganii, vagabonzii și cerșetorii străini să fie alungați de pe domeniile ei. (Această măsură nu i-a afectat pe țiganii sedentari, unii bucurându-se de mari favoruri și ocupând poziții înalte, ca lăutari. Cinci dintre acești țigani norocoși sunt: Ferencz, János și Latzkó Bákos, László Boromi și Lázló Tinka, care în 1751 obțin din partea contelui Ferencz Eszterházy de Galantha *„litteras privilegiales"*, ce le conferă titlul de lăutari liberi ai Curții, scutindu-i de impozite.)[21] Între 1758 și 1773 însă, Maria Tereza caută să aplice în Ungaria (care la acea vreme cuprindea și Slovacia) o serie de măsuri care să conducă la sedentarizarea și asimilarea țiganilor. La fel ca și în cazul tuturor inovațiilor ei, aceasta este condusă de considerente mai mult practice decât umanitare: conflictele dintre habsburgi și turci devastaseră Ungaria care era acum puternic subpopulată. În 1758, Maria Tereza decretează obligația țiganilor de a deveni sedentari, de a plăti impozite și de a presta gratuit servicii pentru stăpânul feudei; nu puteau deține cai și căruțe și aveau nevoie de permisiune specială pentru a-și putea părăsi satele. Dar nu i-a stat totuși în putere să legifereze încetarea rezistenței pe care țăranii o arătau față de dorința țiganilor de a-și dura case și, întrucât nu exista nici o stipulație privitor la rambursare din partea visteriei imperiale, comunitățile locale nu s-au arătat deloc grăbite să le ofere acestora materiale de construcție. În următorul decret (1761) Maria Tereza dispune înlocuirea termenului de țigan cu cel de *újmagyar* (maghiar nou) sau cu expresii similare (noi coloni). Tinerii în vârstă de 16

[21] B. J. Gilliat-Smith, „An eighteenth century Hungarian document", *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 50–53.

ani și peste, dacă erau apți pentru serviciul militar, urmau să fie chemați sub drapel, iar cei între 12 și 16 ani urmau să învețe o meserie. Din nou, masele populare își manifestă împotrivirea față de o atare măsură: ofițerii se opun să-i accepte pe țigani ca soldați, iar meseriașii nu sunt deloc mai entuziasmați să-i ia ca ucenici. Al treilea decret (1767) anulează voievozilor jurisdicția specială asupra țiganilor care, de acum încolo, cad sub incidența sistemului judiciar obișnuit; li se mai interzice țiganilor să iasă în evidență prin îmbrăcăminte, limbaj și ocupație, fiecare sat fiind obligat să efectueze un recensământ al acestora. Cel de-al patrulea decret emis de Maria Tereza (1773) încearcă să pună capăt identității rasiale a țiganilor. Prin acest decret sunt interzise căsătoriile între țigani; dacă o țigancă se mărita cu un *gadžó*, aceasta trebuia să facă dovada vredniciei în gospodărie și a cunoașterii preceptelor catolice. În cazul situației inverse, bărbatul trebuia să facă dovada posibilității de a întreține o nevastă și copii. După împlinirea vârstei de cinci ani, copiii țiganilor trebuiau luați și crescuți în familii care nu aparțineau etniei. Iosif II, fiul Mariei Tereza, continuă cu vigoare politica ei de integrare forțată, care, fără îndoială, se potrivea cu intenția generală de a împinge Ungaria în giganticul mecanism al unui singur imperiu unificat. Reglementările sale din 1783, extinse asupra Transilvaniei, confirmă restricțiile anterioare, adăugând în același timp și altele: interdicția schimbării numelui, numărarea caselor, rapoarte lunare despre cursul vieții, interzicerea nomadismului, acordarea permisiunii țiganilor sedentari de a se deplasa la târguri doar în cazuri speciale, interzicerea practicării meseriei de fierar altfel decât cu aprobare din partea autorităților prin care se atesta că aceasta era necesară, limitarea numărului de lăutari, interzicerea cerșetoriei, imposibilitatea țiganilor de a deveni ei înșiși coloni și posibilitatea de a fi puși doar în serviciul altora, obligația plasării copiilor de țigani, de la patru

ani în sus, în districtele învecinate, cel puțin o dată la fiecare doi ani.[22]

Dar după cât se pare, doar câteva districte și orașe au aplicat aceste instrucțiuni imperiale cu toată seriozitatea. Cel mai mare impact l-au avut în Burgenland, în vestul Ungariei (acum parte din Austria). În alte locuri, probabil că s-au exercitat presiuni în favoarea stabilirii țiganilor (mai târziu vom vedea rezultatele acestor o sută de ani), dar cât privește detaliile, trebuie arătat că „noii maghiari" și-au dovedit incorigibilitatea, refuzând să accepte dispariția identității lor sau destrămarea familiei. Mulți dintre cei care într-adevăr s-au stabilit, au părăsit locuințele tip cutie, ca să trăiască în adăposturi construite de ei înșiși; copiii au manifestat tendința de a fugi înapoi la părinți; și dacă țiganii nu se puteau căsători în mod legal între ei, nu i-a deranjat câtuși de puțin să continue cu propriile ceremonii și să perpetueze rasa fără ajutor din partea clerului și renunțând la documentele cerute de legislația imperială; în orice caz, probabil că a existat un număr limitat de *gadźé*, de ambele sexe, dispuși să încheie în mod legal căsătorii cu persoane atât de disprețuite.

În Prusia, Frederic cel Mare nu putea fi întrecut de Habsburgi, prim-rivali ai dinastiei de Hohenzollern. El încearcă să pună în aplicare idei similare și dispune înființarea satelor de țigani. Prima așezare de acest fel este Friedrichslohra, creată în 1775 lângă Nordhausen în Saxonia. Dar această sechestrare a țiganilor reușește doar să-i pună pe aceștia în imposibilitatea de a arăta aptitudine pentru ceva anume, și până după 1830 majoritatea adulților au ajuns la azilul de săraci, iar copiii au fost plasați în alte părți spre îngrijire.[23]

---

[22] Pentru mai multe detalii în legătură cu aceste măsuri și cu impactul produs de acestea în ținutul Burgenland din Austria, a se vedea C. Mayerhofer, *Dorfzigeuner*, Viena, 1987, pp. 23–33.

[23] Alte detalii se găsesc în lucrarea lui R. Pischel, *Beiträge zur Kenntnis der Deutschen Zigeuner*, Halle, 1894, îndeosebi pp. 9 și urm.

Dacă vom căuta un singur exemplu de țară în care atât măsurile de anihilare cât și cele de asimilare sunt duse la extrem, furnizând astfel o varietate de modele pentru celelalte națiuni, și care își vor găsi ecoul tocmai în secolul XX, atunci acea țară este Spania. După 1550, Cortes-urile (parlamentul) din Castilia vor începe să se plângă în mod repetat împotriva haimanalelor necredincioase ce infestau țara. Filip II, fiul lui Carol V și soțul văduv al Mariei Tudor de Anglia, se reîntoarce în 1559 din Țările de Jos și în curând reînnoiește și înăsprește legislația anti-țigănească anterioară, extinzând-o și asupra femeilor care umblau de colo, colo îmbrăcate precum țiganii. Parlamentul rămâne nemulțumit, chiar și după ce, în 1588, Filip impune controale severe asupra drepturilor țiganilor de a vinde bunuri. Doi membri ai parlamentului întocmesc un raport biciuitor, în care condamnă fiecare aspect al caracterului și al modului de viață al țiganilor. Propunerile lor cuprind: separarea bărbaților de femei; aprobarea ca țigăncile să se mărite cu țigani; îndepărtarea copiilor din familie și plasarea lor în orfelinate până la vârsta de zece ani, după care băieții începeau ucenicia și fetele intrau în serviciul casnic. Proiectul este pus la dosar, dar va reveni în actualitate în secolul al XVIII-lea. Între timp, Cortes-urile oscilează între măsura alungării și cea a sedentarizării forțate. Odată ce problema ridicată de „*moriscos*" (descendenții botezați dar greu de asimilat ai maurilor) a fost rezolvată prin măsurile de expulzare a lor între 1609–1613, atenția s-a concentrat din nou asupra țiganilor, în ochii multora, mult mai periculoși. Izbucnirile de mânie sunt ațâțate de o exasperantă serie de diatribe venind din partea unor preoți, persoane luminate și teologi, care reiau toate zvonurile și acuzațiile (trădare, furt, imoralitate, erezie, furt de copii), în același timp suplimentându-le cu mici elemente senzaționale din partea lor. Soluțiile propuse erau cuprinse între trimiterea tuturor țiganilor la galere (Fray Melchor de Huélamo, 1607) și mult mai obișnuita și aspra expulzare. Sancho de Moncada,

profesor de teologie la Universitatea din Toledo, într-un apel plin de venin la acțiune decisivă, adresat lui Filip III[24], se alătură celei de-a doua grupări, dar ar fi preferat cu siguranță ceva irevocabil; acesta citează, ca o justificare pentru condamnarea la moarte a țiganilor, Scriptura în care Cain spune: „voi fi zbuciumat și fugar pe pământ, și oricine mă va întâlni mă va ucide". Printre păcatele menționate se afla și abilitatea lor de a folosi o limbă secretă, etichetată drept *jerigonza* (jargon). Fără îndoială că avea rezerve față de decretul promulgat în același an, 1619, întrucât, deși ordona, sub amenințarea cu moartea, tuturor țiganilor din regat să plece fără a se mai întoarce vreodată, pe de altă parte le permitea acestora să rămână, dacă deveneau sedentari și dacă abandonau îmbrăcămintea, numele și limba țiganilor (*gitano*), „pentru că, dat fiind faptul că ei, ca națiune, nu sunt așa, acest nume și mod de viață poate fi pentru totdeauna confundat și uitat". Moncada pledase împotriva unei asemenea măsuri parțiale și respinsese posibilitatea de a arăta grijă față de femei și față de copii: „nu există nici o lege care să ne oblige să creștem puii de lup pentru a asigura în viitor necazul turmei". În 1631, judecătorul Juan de Quiñones își aduce și el contribuția, cu toată experiența ce decurgea din spânzurarea a cinci țigani. Aportul său constă în poveștile referitoare la actele de imoralitate sexuală și canibalism ale țiganilor. Pentru acesta, țiganii nu sunt decât drojdia societății: pielea lor este întunecată pentru că trăiesc permanent sub cerul liber sau pentru că folosesc vopsele vegetale; această iluzie o întăresc îmbrăcându-se diferit față de ceilalți și având o limbă specială.

Confruntat cu toate aceste presiuni din partea Cortes-urilor și a sfetnicilor, Filip IV emite în 1633 o „prematica" (sancțiune pragmatică), în care se menționează că „toți aceia care

[24] Aflat în „Espulsion de los Gitanos", partea a doua a celei de-a șaptea prelegeri din *Restauracion politica de España*, Madrid, 1619.

își zic *gitanos* nu sunt astfel prin origine și natură, ci au adoptat acest mod de viață cu intenții rele, de felul celor pe care le simțim acum". Țara putea totuși doar cu greu să-și permită și alte pierderi de populație, astfel că scopul urmărit de acum înainte va fi integrarea. Țiganilor le va fi acum interzis să țină adunări, să se îmbrace diferit de restul populației, să folosească propria limbă sau să locuiască în acele *barrios* (cartiere) în care obișnuiseră să se strângă. În schimb, trebuiau să se amestece printre ceilalți locuitori și să trăiască ca buni creștini. Chiar denumirea de *gitano* trebuia să dispară și nu mai era permis să fie înfățișați dansând sau cu ocazia altor reprezentații. Oricine prindea un țigan pribeag putea să-l păstreze ca rob și, în urma oricăror informații despre jafuri făcute de țigani, trebuiau organizate acțiuni de hăituire a lor. Pentru următorul veac și jumătate, în urma acestei *premática*, în Spania se va da curs asimilării forțate. Pentru încălcarea acestor măsuri, pedeapsa era de obicei o condamnare de șase ani la galere pentru bărbați și biciuirea și surghiunul în cazul femeilor. Atât de mare era nevoia guvernanților de a menține forța echipajelor escadrelor de galere din Mediterana, încât, pe toată durata secolului al XVII-lea, judecătorii sunt periodic îndemnați să-și aducă contribuția prin urgentarea proceselor în curs și prin prinderea țiganilor pribegi; în plus, condamnații sunt adesea reținuți ilegal pe galere încă multă vreme după executarea pedepsei[25].

În 1695, Carol II, ultimul monarh spaniol al dinastiei de Habsburg finalizează imaginea noului regim prin emiterea unui decret[26] ce stipulează o înregistrare completă de către

[25] *Cf.* R. Pike, *Penal Servitude in Early Modern Spain*, Madison, WI, 1983, îndeosebi pp. 14–15.

[26] Însoțit de alte documente referitoare la secolul al XVIII-lea, decretul este reprodus în lucrarea lui M. H. Sanchez Ortega, *Documentación selecta sobre la situación de los gitanos españoles en el siglo 18*, Madrid, 1977. O serie paralelă de documente se găsește în M. Torrione, *Del dialecto caló y sus usuarios: La minoría gitana de España* (teză de doctorat), Perpignan, 1988.

judecători a tuturor țiganilor cu ocupațiile, armele și vitele lor. Ca urmare, țiganilor le era permis de lege să trăiască numai în localități cu peste 200 de locuitori, dar chiar și în această situație le era interzis să locuiască împreună în cartiere (*barrios*) separate. Le era interzis să se îndeletnicească cu altceva decât cultivarea pământului și să dețină sau să se folosească de cai sau de arme, sau să se arate prin târguri și prin piețe. Dacă doreau să se deplaseze undeva, aveau nevoie de permisiune în scris. Oricine i-ar fi protejat sau ajutat era pasibil de o amendă de 6 000 de ducați (dacă era nobil) sau de a fi trimis la galere (dacă era om de rând).

Odată cu accederea la tron a dinastiei de Bourbon, în Spania începe o nouă epocă de reforme, una din trăsăturile acesteia fiind dorința fermă de a elimina sau reduce grupurile antisociale și delincvente sau cel puțin de a le face mai utile pentru societate și pentru stat. Măsurile aplicate țiganilor încep să fie supuse unui control central mult mai strict și să fie aplicate mai uniform în întreaga țară – într-un grad necunoscut anterior în provincii precum Aragon, Catalonia și Valencia. Sub Filip V, fondatorul dinastiei, „*pragmática*“ din 1717 restipulează măsurile coercitive date de predecesori, limitând și mai mult domiciliul legal al țiganilor la 41 de orașe specificate, răspândite pe toată suprafața Spaniei, sub amenințarea unor pedepse cuprinse între șase și opt ani de muncă silnică la galere pentru bărbați și 100 de lovituri de bici și surghiunul pentru femei. Dar în 1746, la numai zece zile după urcarea pe tron a fiului său, Ferdinand VI, acesta este obligat să lărgească lista orașelor cu alte 34 (inclusiv Sevilia, Granada, Guadix, Zaragoza, Barcelona și Valladolid). Scopul l-a reprezentat o distribuire a țiganilor, având la bază un raport de o familie de țigani la o

---

O analiză exhaustivă a atitudinilor oficiale în veacul al XVIII-lea o reprezintă lucrarea lui A. Gómez Alfaro, *El Expediente general de Gitanos* (teză de doctorat), Madrid, 1988.

sută de locuitori. În curând, de departe cea mai mare concentrare urbană avea să devină orașul Sevilia.

Până la această dată se reușise în mare parte sedentarizarea țiganilor și, ca urmare, doar o mică parte dintre țiganii spanioli mai erau nomazi. Dar supunerea țiganilor nu a urmat în mod firesc, reverendul Gaspar Vásquez Tablada, episcop de Oviedo și guvernator al Consiliului de Castilia, fiind acela care a dat un răspuns în acest sens: toți țiganii din Spania trebuiau strânși printr-un raid unic și atent orchestrat, pentru a fi expediați apoi la muncă silnică în locurile alese de către stăpânire, în același timp efectuându-se vânzarea bunurilor lor. Femeile se puteau îndeletnici cu torsul, băieții tineri cu munca în ateliere, iar bărbații și băieții mai mari puteau fi trimiși să lucreze în mine și pe șantierele navale. Documentele vremii nu ezită să vorbească despre *anihilarea* țiganilor, considerați a fi o rasă de neîndreptat. Ferdinand VI acceptă sfatul episcopului, și raidul are loc la sfârșitul lui iulie 1749, cu sprijin din partea armatei. După calculele făcute la vremea respectivă, între 9 000 și 12 000 de țigani au fost strânși în urma raidului. Dar în ceea ce privește utilizarea țiganilor, opțiunile guvernanților se schimbaseră cu puțin timp înainte. Galerele erau și ele scoase din uz din 1748, datorită perfecționărilor tehnologiei navale care le făcuseră să fie de prisos. Principala alternativă o constituia acum transformarea șantierelor navale și a arsenalelor în veritabile penitenciare, în care deținuții în lanțuri puteau executa munca dificilă de construcție și întreținere. În plus, cele cinci *presidios* (garnizoane) din nordul Africii, care duceau permanent lipsă de forță de muncă pentru construirea și repararea fortificațiilor, au primit și ele o parte dintre deținuți. Într-o situație similară, dar la scară mai redusă, se aflau și minele de mercur de la Almadén, care de două secole deja duceau lipsă de forță de muncă, aceasta fiind periodic direcționată către munca silnică la galere. La Almadén, ca urmare a muncii istovitoare și a riscului foarte ridicat al otrăvirii cu mercur, ce

reprezenta o permanentă amenințare la sănătatea și viața deținuților, rata mortalității în rândul țiganilor a fost foarte mare.

Majoritatea bărbaților reținuți cu ocazia raziei din 1749 ajung deținuți în arsenalele marinei: guvernanții inaugurează un program de dezvoltare ce reclamă un număr mare de muncitori necalificați. Se începe cu construcția arsenalelor El Ferrol și Cartagena, în timp ce la La Carraca (Cádiz) s-a trecut la extinderea amenajărilor. Unii țigani aveau să lâncezească acolo vreme de 16 ani, dacă se dovedeau a fi rezistenți la epuizare și la boală. Pentru alții însă, recluziunea avea să fie de mai scurtă durată. Curând, directorii arsenalelor aveau să fie copleșiți de numărul mare de lucrători cu randament scăzut: aproape 1 200 de lucrători fuseseră expediați numai pentru La Carraca, unde cazărmi imense adăposteau o mulțime de deținuți ce dormeau pe priciuri de lemn, neînveliți și legați cu lanțuri de perete. În plus, mulți dintre deținuții țigani au fost în stare, pe bază de mărturie, să susțină că în trecut au avut un comportament ireproșabil. În 1749, Ferdinand VI este obligat să emită noi ordine, recunoscând într-adevăr posibilitatea existenței unor țigani de treabă, căsătoriți legal, care își cresc copiii în mod corespunzător și care muncesc cu zel. Guvernatorii consimt în silă să le permită acestor țigani să se întoarcă la casele lor, dacă, în urma cercetărilor riguroase, cererea lor putea fi probată. Într-adevăr, guvernanții apreciază situația în mod greșit, iar Ferdinand continuă să bată în retragere. În cele din urmă, Carol III, fratele vitreg și succesorul său, unul dintre puținii oameni capabili care au urcat vreodată pe tronul regilor catolici, decide în 1763 că toți țiganii deținuți ca urmare a raidului să fie puși în libertate. Această schimbare de direcție se lovește însă de opoziția sfetnicilor regelui și nu va fi pusă în aplicare până în 1765. Urmează apoi dezbateri intense, la sfârșitul cărora Pedro Valiente și Pedro Rodriguez, conte de Campomanes, primesc sarcina de a întocmi un raport care să stea la baza viitoarei legislații. Acest document crucial din

1772 relevă faptul că, în timp ce legile anterioare au tins spre asimilarea țiganilor, sentimentul național s-a îndreptat în direcția opusă, țiganii fiind tratați ca niște paria, permițându-li-se să desfășoare activități într-un domeniu foarte limitat. Una dintre recomandările făcute era interzicerea utilizării cuvântului *gitano* sau chiar a eufemismului „*castilian nou*", ce fusese creat în secolul al XVII-lea. Altă recomandare a fost aceea de a permite țiganilor practicarea neîngrădită a oricărei meserii. Campomanes și Valiente subliniază apoi rolul educației, argumentând că, în practică, atunci când legislația a fost prin excelență punitivă, aceasta nu a avut decât un efect redus asupra țiganilor, care până la urmă au trebuit să fie lăsați liberi să-și câștige existența în mod pașnic[27].

În final, propunerile lor se vor bucura de o primire nu foarte favorabilă din partea lui Carol III, în schimb altele – îndeosebi cele referitoare la educație[28] – vor fi privite autoritar și reprobator. În comparație cu cele trei secole anterioare de legislație sângeroasă și prigonitoare, Pragmatica Sancțiune, emisă în septembrie 1783 – în același timp cu reglementările lui Iosif II referitoare la Ungaria și la Transilvania –, reprezintă o oarecare formă de progres, chiar dacă este motivată de utilitarismul iluminismului european – în acest caz, dorința de a găsi cele mai eficiente mijloace de transformare a unei hoarde de pierde-vară în cetățeni evident mai utili societății. Țelul ei însă, susținut de pedepse aspre, era de a zdrobi orice abatere și de a suprima chiar numele de țigan (sau castilian nou). Celor pregătiți să se supună avea să li se permită practicarea, cu anumite excepții, a oricărei îndeletniciri, oriunde, cu excepția Madridului și a reședințelor regale. Îndeletnicirile interzise

[27] Raportul Campomanes–Valiente este comentat de B. Leblon în *Les Gitans d'Espagne*, Paris, 1985, pp. 67–84, și în lucrarea lui Gómez Alfaro, *El Expediente general*, pp. 1085–1119.

[28] *Cf.* A. Gómez Alfaro, „La 'Reducción' de los niños gitanos", publicat în *Historia de la Educación*, Salamanca, 1991, nr. 10, pp. 187–202.

erau: tunsul animalelor, comerțul în piețe și târguri și dreptul de a ține cârciumi și hanuri în locuri puțin populate. (Toate acestea erau îndeletniciri importante pentru țigani. De exemplu, cea de hangiu sau cârciumar era foarte răspândită printre ei. Cu un deceniu în urmă, călătorul englez Richard Twiss adusese un omagiu onestității acestora.[29]) Acei țigani care deveneau sedentari, dar nu se dedicau unei ocupații respectabile, urmau să fie pedepsiți în conformitate cu legile emise împotriva pribegilor; aceia care, sedentari fiind, comiteau un delict oarecare, aveau să fie supuși acelorași proceduri și pedepse ca oricare altă persoană. În măsura în care existau și sancțiuni speciale, acestea erau rezervate celor care reveneau la viața nomadă, fără a avea însă un serviciu regulat; în cazul unor atare persoane, copiii, în vârstă de până la 16 ani inclusiv, urmau să fie luați din familie și internați în azile sau instituții de învățământ, iar persoanele în culpă trebuiau înregistrate într-un registru special. Dacă cei trecuți în registru ar fi comis un al doilea delict urmau să fie executați chiar și numai pentru vina de a fi revenit la modul de viață anterior.

În practică, chiar dacă au existat și unele variații de ordin local, Pragmatica Sancțiune a fost aplicată cu eficacitate atâta timp cât s-au exercitat presiuni de la centru, și anume în ultimii cinci ani ai domniei lui Carol III, întrucât, la abdicarea lui, situația incendiară din Franța punea probleme de guvernare tot mai dificile.[30] Dar, dând un caracter mai realist măsurilor de sedentarizare cuprinse în precedentele decrete, Pragmatica Sancțiune a asigurat politicii lui Carol o influență de durată. Intrând în Spania la Badajoz, în 1836, George Borrow aude pentru prima oară în „*calo*" – o limbă stricată (un hibrid

[29] Vezi *Travels through Spain and Portugal in 1772 and 1773*, Londra, 1775, pp. 179–180.

[30] Gómez Alfaro în „El Expediente general", pp. 1210–1644, analizează detaliat punerea în aplicare a Pragmaticei Sancțiuni din 1783.

format din vocabular țigănesc și fonologie, morfologie și sintaxă castiliană) – proverbul: „*el Crallis ha nicobado la liri de los Calés*“ (regele i-a lipsit pe țigani de legea lor). Proverbul făcea referire la Carol III și deplângea distrugerea vechiului mod de viață al țiganilor.

Deportarea

Până aici am trecut în revistă legislația unei mari părți din Europa, cuprinzând mai bine de jumătate din întreaga populație a acesteia. Studierea acestor măsuri s-a dovedit a fi cât se poate de importantă, datorită impactului acestora asupra modului de viață al țiganilor, deși ele singure nu ne oferă decât un tablou dezechilibrat, la fel ca o istorie a Angliei bazată pe Calendarul Newgate. Țările rămase în afara Imperiului Otoman, precum Portugalia, Italia, Elveția, sudul Țărilor de Jos, Danemarca, Suedia și Rusia – au urmat în mare parte aceeași cale: surghiunul sau sedentarizarea forțată. Portugalia totuși trebuie menționată în mod deosebit, fiind prima țară care folosește ca metodă de expulzare deportarea în coloniile de peste mări[31]. Coloniile aveau nevoie de mână de lucru (rata mortalității era ridicată), iar apoi coloniștii aveau nevoie de femei. Primele deportări de țigani către coloniile africane ale Portugaliei se fac pe timpul lui Joăo III, ale cărui decrete din 1538[32] adoptă această soluție pentru rezolvarea situației celor născuți în Portugalia și care nu puteau fi alungați. În 1574 se consemnează prima informație referitoare la un țigan portughez care, împreună cu soția și copiii, a fost deportat în Brazilia ca urmare a comutării sentinței de muncă silnică la galere, pentru vina de a nu se fi supus ordinului de expulzare; în același

[31] *Cf.* O. Nunes, *O Povo Cigano*, Oporto, 1981, pp. 74–83.

[32] Textele prezentei și următoarelor măsuri (până în 1848) se găsesc în lucrarea lui F. A. Coelho, *Os Ciganos de Portugal*, Lisabona, 1892, pp. 230–266.

timp el este și primul țigan cu nume portughez: Jahão de Torres. Apoi, începând cu 1674, deportarea femeilor în Africa devine o practică curentă, în vreme ce bărbații sunt trimiși la galere. Primele deportări în grup în Brazilia vor avea loc în 1686, la vremea când se spunea că expulzările din Spania ar fi produs un mare aflux de țigani către Portugalia. „*Ciganos*" născuți în Portugalia, care refuzau să devină sedentari trebuiau acum trimiși în provincia braziliană Maranhão în loc de Africa. În 1718 se ordonă o nouă razie împotriva țiganilor, pentru a putea fi distribuiți în coloniile din India și din Africa. Pe la 1760 populația țigănească din Brazilia devenise atât de numeroasă încât Guvernatorul general se plângea energic în legătură cu obiceiurile lor generatoare de tulburări, iar regele José I se simte obligat să emită legi până și împotriva țiganilor de acolo.

Utilizarea coloniilor în chip de veritabilă groapă de gunoi pentru toți cei indezirabili fiind o practică răspândită, exemplul portughez este, la scurt timp, urmat și de guvernanții altor state, deși nu din toată inima. Începând cu mijlocul veacului al XVII-lea, spaniolii nu au ezitat să scape de țigani și de alți vagabonzi trimițându-i în armată sau la „*presidios*", în nordul Africii, de la Ceuta, în apus, și până la Oran, în răsărit, dar în ceea ce privește continentul american rezervele lor se dovedesc a fi insurmontabile.[33] Într-adevăr, în 1570 Filip II le interzice țiganilor să pună piciorul în coloniile din America, iar apoi, în 1588, ca reacție la rapoartele potrivit cărora unii țigani au reușit în secret să ajungă acolo și să-i înșele pe indieni (ceea ce în cazul în care s-ar fi adeverit, n-ar fi reprezentat mai mult decât o simplă înțepătură de ac în comparație cu exploatarea brutală ce se practica de regulă), el dă dispoziție funcționarilor din colonii să-i găsească pe țigani și să-i trimită

[33] *Cf.* A. Gómez Alfaro, „La polémica sobre la deportación de los Gitanos a las colonias de América", studiu apărut în *Cuadernos Hispanoamericanos*, Madrid, 1982, nr. 386, pp. 319–321, și „El Expediente general", pp. 1071–1784.

înapoi în Spania, unde puteau fi ținuți mai ușor sub observație. Din colonia Peru Superior (azi Bolivia) răspunsul primit era că nici un țigan nu fusese zărit.[34] Și atunci când Carol III și consiliul acestuia analizează propunerile făcute de Campomanes și de Valiente în raportul lor din 1772, posesiunile din America păreau a fi mult prea serios amenințate de vecinii expansioniști pentru a le împovăra cu coloniști nedemni de încredere.

Franța, după cât se pare, nu a practicat deportarea sistematică a țiganilor; totuși un mare număr de țigani ajung în coloniile franceze din America, prin comutarea pedepsei (cum de altfel s-a întâmplat între 1686–1689 cu 32 de țigani) sau prin deportare directă în Martinica sau în Louisiana. În timpul Consulatului, planul de a deporta în Louisiana câteva sute de țigani ce fuseseră prinși ca urmare a unei razii efectuate în Țara Bascilor va fi stopat doar de reînceperea războiului cu Anglia și de vânzarea, în 1803, a Louisianei către Statele Unite. (În locul planului, Napoleon decretează dispersarea lor în interiorul Franței și utilizarea lor la lucrări publice, în armată sau internarea lor în azilele pentru săraci, în cazul femeilor, copiilor și bătrânilor.)

Deși în Anglia deportarea vagabonzilor începe din timpul reginei Elisabeta I, adevăratul val de deportări va fi consemnat doar mai târziu. Legea vagabondajului din 1597 stipula surghiunul vagabonzilor incorigibili și periculoși în ținuturile de peste mări. La începutul domniei lui Iacob I (1603) un ordin al Consiliului de Coroană se străduiește să transforme conceptul mai larg al surghiunului într-unul mai îngust – al deportării – prin desemnarea unor destinații recunoscute: Terra Nova, Indiile de Est și de Vest, Franța, Germania, Spania și Țările de Jos. Nu se știe însă cum au reacționat statele europene de pe listă la primirea celor exilați; în practică, majoritatea, dacă nu chiar toți, sunt deportați în coloniile din America. Toată

[34] „Gipsies in America, 1581", *JGLS* (2), 6 (1912–1913), p. 61.

această chestiune s-a dovedit a fi dubioasă din punct de vedere legal, căci mulți dintre cei trimiși acolo erau mai degrabă tineri și săraci decât infractori înveterați.[35] Pentru mulți dintre ei, munca forțată din colonii va fi mai dură decât în Anglia, căci, datorită deficitului de forță de muncă, stăpânii care-și cumpără slugile direct de la expeditori îi vor transforma pe aceștia efectiv în sclavi. Situația va rămâne neschimbată până când comerțul cu sclavi din Africa va face ca forța de muncă reprezentată de deținuți să devină neimportantă din punct de vedere economic.

În Scoția, o ordonanță guvernamentală emisă în 1655, în timpul Protectoratului lui Cromwell, îi amenință pe vagabonzii trândavi cu deportarea „în Indiile de Vest și în alte părți", mai ales după ce generalii forțelor de ocupație s-au arătat înspăimântați de „numărul mare de vagabonzi, de cerșetori de mâna întâia și de haimanale trândave și viguroase" ce rătăceau de colo, colo prin țară. În următorii zece ani, cetățenii simpli vor trage foloase din aplicarea acestor forme de deportare. În noiembrie 1665, George Hutcheson, negustor din Edinburg, primește retroactiv protecție din partea Consiliului de Coroană pentru faptul de a fi îndrăznit să strângă țigani cu intenția de a-i trimite în Indiile de Vest, „din dorința expresă" și pentru „a se întemeia plantații scoțiene și englezești în Jamaica și în Barbados, pentru un mai bun renume al țării lor, la fel ca și pentru a elibera țara de povara cerșetorilor vânjoși și trândavi, a egiptenilor, a târfelor de rând și a hoților cu faimă, cât și a altor persoane desfrânate și libertine, surghiunite și arse cu fierul înroșit pentru săvârșirea unor delicte grave". Nu se face însă nici o mențiune în legătură cu profitul obținut de acesta și de partenerii lui. Consiliul de Coroană va mai acorda în anii următori alte câteva subsidii similare.[36] În 1715, opt țigani

[35] Cf. A. L. Beier, *Masterless Men*, Londra, 1985, pp. 162–164.

[36] Cf. F. H. Groome, „Transportation of Gypsies from Scotland to America", *JGLS* (1), 2 (1890–1891), pp. 60–62, și E. O. Winstedt, „Early British Gypsies", *JGLS* (2), 7 (1913–1914), pp. 5–37, îndeosebi p. 29.

de pe granița dintre Anglia și Scoția: doi bărbați și șase femei pe nume Faa, Stirling, Yourstoun, Finnick (Fenwick), Lindsay, Ross și Robertson vor fi trimiși de magistrații din Glasgow pe plantațiile din Virginia „pentru faptul de a fi țigani cu obiceiuri și faimă proastă și oaspeți neinvitați etc.", ca executare a sentinței de deportare pronunțată de către instanța circumscripției judiciare din Jedburgh, chiar dacă dovezile pentru celălalt cap de acuzare – incendiere premeditată – fuseseră cât se poate de neîntemeiate. Patrick Faa, condamnat de asemenea la biciuire, punere la stâlpul infamiei și tăierea ambelor urechi era soțul lui Jean Gordon, extraordinara femeie ce avea să devină prototipul lui Meg Merrilies.[37]

Legile emise la începutul secolului al XVIII-lea către parlamentele irlandeze prevăd ca „vagabonzii desfrânați și trândavi" să fie trimiși forțat pentru o perioadă de până la șapte ani să servească în marina regală sau pe plantațiile din America, deși irlandezii mai fuseseră trimiși în trecut pe plantațiile englezești, în conformitate cu prevederile unor legi anterioare contra vagabondajului. Este totuși puțin probabil ca țiganii să fi făcut parte din asemenea loturi, întrucât, după cât se pare, la acea vreme ei nu sunt decât vizitatori ocazionali în Irlanda, care – în spoitorii de cazane – își avea propria clasă de nomazi indigeni, existentă cu multă vreme înainte ca țiganii să ajungă în Anglia.

În cadrul Imperiului Otoman

Mulțumită arhivelor locale, decretelor centrale și regulamentelor polițienești, începând cu secolul al XV-lea devine posibilă întocmirea unei istorii, chiar și unilaterale, a țiganilor în interiorul lumii creștine. În acea parte a Europei aflată însă

[37] *Cf.* G. Douglas, *Diversions of a Country Gentleman*, Londra, 1902, pp. 255–267, și Gordon, *Hearts upon the Highway*, pp. 64–68.

sub stăpânire otomană, istoria lor rămâne mult mai confuză. Dacă ne călăuzim totuși după răspândirea lor, majoritatea țiganilor din Europa (ceva mai mult de o zecime din populația totală a continentului) trăiesc în secolul al XVII-lea sub stăpânirea turcilor, la o vreme când Imperiul Otoman atinge cele mai întinse hotare. Plecând de la presupuneri asemănătoare, chiar și după ce valul puterii turcești începe să dea înapoi și Habsburgii redobândesc Ungaria și Transilvania și ocupă apoi Banatul și o parte a Serbiei, aproape jumătate din țiganii din Europa rămân în secolul al XIX-lea sub suzeranitate otomană. (Statisticile turcești, atâtea câte sunt, indică o populație țigănească mai puțin numeroasă, dar ele se referă la țiganii sedentari și nu binevoiesc să le includă și pe femei.)

În cadrul acestui imperiu nu vom găsi nici un pandant la legislația sistematic represivă cu care țiganii s-au confruntat în restul Europei. De obicei, otomanii respectau obiceiurile și instituțiile comunităților supuse, pe care le guvernau cu ajutorul propriilor autorități ale acestora. Unele teritorii se bucurau într-o largă măsură de autoguvernare, dependența lor fiind exprimată prin plata unui tribut anual și prin sprijin militar acordat expedițiilor otomane. Dintre statele vasale, Transilvania, guvernată de propria nobilime, reușește cel mai bine să-și păstreze independența; principatele danubiene ale Țării Românești și Moldovei au fost mai vulnerabile în acest sens, trebuind să furnizeze forțe militare auxiliare substanțiale generalilor otomani și contribuții mari la trezoreria turcească, dar și lor le este permisă, până într-un anumit grad, autoguvernarea, chiar dacă principii locali sunt adesea marionete ale sultanului sau se află sub protecția statelor învecinate. Aici, robia țiganilor (pp. 68–69) continuă, fără a fi cu nimic ușurată. Edictele emise sub Matei Basarab în Țara Românească și Vasile Lupu în Moldova, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, tind mai degrabă spre o întărire decât spre o atenuare a stării de lucruri existente, până ce, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, încep să

fie introduse unele reforme, modeste și adesea de scurtă durată (interzicând, de exemplu, îndepărtarea copiilor de părinți). Când, într-adevăr, în secolul al XVI-lea apare comerțul ilicit cu țigani din Țara Românească, răpiți și vânduți în altă parte, marele vizir transmite un firman (decret imperial) oficialităților de pe malurile Dunării, ordonând încetarea acestui comerț.[38]

În zonele aflate sub administrație directă, autoritățile otomane sunt în principal preocupate de punerea de biruri și de menținerea ordinii și legii, guvernatorii intervenind relativ puțin în problemele interne, atâta timp cât birurile (în bani, produse și în muncă) erau plătite și stăpânirea otomană nu era deloc amenințată. Dacă totuși prin intermediul unui firman li s-a acordat într-adevăr atenție țiganilor, atunci acest lucru s-a efectuat îndeobște în domeniul administrației, ordinii publice și al strângerii de biruri. În acest sens, Soliman Magnificul, printr-un decret din 1530, încearcă să reglementeze prostituția practicată de țigani în orașele Constantinopol, Adrianopol, Sofia și Plovdiv. Selim II, fiul său, dispune în 1574[39] ca țiganii ce lucrează în minele din Bosnia să fie exceptați de la o serie de biruri și să-și aleagă câte o căpetenie pentru fiecare grup de 50 de inși; astfel, în mod evident, reiese faptul că țiganii jucau un rol semnificativ în industrie. Un alt firman, emis în timpul sultanului Ahmed I, stabilea pentru anii 1604–1605, birurile și amenzile ce urmau a fi strânse de la țigani (*kibtian*: egipteni) din vestul Balcanilor (mai precis din sudul Albaniei și din nord-vestul Greciei de azi). Atât țiganii sedentari, care erau înregistrați, cât și cei nomazi, care locuiau în corturi și nu fuseseră înregistrați, aveau obligația să plătească o capitație

[38] M. Gaster, „Rumanian Gypsies in 1560", *JGLS* (3), 12 (1933), p. 61.

[39] Vezi textul în T. P. Vukanović, „Le firman du sultan Sélim II relatif aux Tsiganes, ouvriers dans les mines de Bosnie (1574)", apărut în *Études Tsiganes*, 1969, nr. 3, pp. 8–10.

în valoare de 180 de asperi pentru un musulman și 250 de asperi pentru un creștin, cu amenzile aferente în cazul neachitării impozitului. (Un asper era la acea dată aproximativ egal cu 1/2 de penny englezesc.) Firmanul sună de parcă un număr apreciabil de țigani mai erau creștini încă. Un atare tribut, în mod normal, se limita doar la cei care nu erau musulmani, iar țiganii musulmani erau obligați să plătească birul întrucât erau considerați eretici care se abăteau de la preceptele credinței în chestiuni legate de ritual și de moravuri. Dintre cei sedentari, unii sunt descriși ca fiind lucrători în metal, cărbuni și paznici. Întrucât firmanul face referire la *ispence* (taxa pe robie), se poate deduce că printre acești supuși țigani se aflau și robi; majoritatea însă erau liberi și se bucurau de cea mai mare parte a drepturilor și obligațiilor cetățenilor de altă origine decât cea turcă, din Imperiul Otoman.[40]

În ultima parte a secolului al XVII-lea, totuși fiscalitatea se înăsprește. După Evliya Çelebi[41], sultanul Mehmet IV pretinde biruri și de la țiganii decedați, până avea să găsească pe alții care să-i înlocuiască pe aceștia. Apoi nivelul impozitelor crește brusc, îndeosebi pentru musulmani: în 1684 un firman adresat judecătorilor din Salonic, Berrhoia și Genitsa fixa capitația și taxa pentru fondurile publice impuse țiganilor la 650 asperi pentru un musulman și 720 pentru un creștin. Diferitele biruri urmau să fie strânse de către aceeași persoană „întrucât rasa țigănească trăiește separat și este limitată din punct de vedere numeric, dar liberă în toate privințele", iar funcționarilor statului li s-a poruncit să nu intervină în

[40] *Cf.* M. Hasluck, „Firman of A. H. 1013–1014 (A. D. 1604–5) regarding Gypsies in the Western Balkans", *JGLS* (3), 27 (1948), pp. 1–12.

[41] Evliya Çelebi a arătat doar puțină considerație față de țigani, dar a reușit să strângă un glosar substanțial de cuvinte țigănești de la comunitatea numeroasă de țigani stabilită la Komotini, în vestul Traciei; vezi V. A. Friedmann și R. Dankoff „The earliest known text in Balkan (Rumelian) Romani", *JGLS* (5), 1 (1991), pp. 1–20.

problemele lor.[42] În 1695 sunt decretate niveluri similare de impozitare, de această dată exprimate în piaștri. La această dată, se estima că în imperiu trăiau 45 000 de țigani, dintre care doar 10 000 erau musulmani, dar aceste cifre cuprindeau și Siria, Mesopotamia și Asia Mică. (Statisticile otomane nu au fost niciodată prea demne de încredere. Două persoane din aceeași epocă, Sir Paul Rycaut și Evliya Çelebi vehiculează două cifre total diferite, 15 630 și respectiv 11 280, în ceea ce privește numărul bărbaților țigani de vârsta serviciului militar, ce figurau în registrul oficial al Rumeliei, posesiunile otomane din Balcani.)[43] În 1696 se poate observa o nouă manifestare a avântului aparent pe care îl ia sentimentul anti-țigănesc, atunci când sultanul Mustafa II, în toiul pregătirilor în vederea unei campanii în Ungaria, provoacă apariția regulamentului poliției, tinde către disciplinarea țiganilor încercând să-i îndepărteze de la un mod de viață dezordonat și imoral; într-adevăr istoricul Mohamed Chirai le respinge pe femei (care bineînțeles că de departe nu corespundeau rigidelor noțiuni mahomedane în ceea ce privește decența feminină, straiele și purtarea acestora) drept prostituate și pe bărbați drept codoși[44].

În mare totuși, țiganii nu erau prea hărțuiți după normele vest-europene, iar revoluția socială și inevitabila paralizare a administrației, ce decurgeau din ocupația otomană, le-au adus, fără îndoială, și o serie de compensații, în plus fiind puțin probabil ca pe țigani să-i fi preocupat stagnarea culturală și politică de sub stăpânirea otomană. În ciuda încercărilor sporadice (de exemplu cele ale despoticului Murad IV contra țiganilor din

[42] G. C. Soulis, „A note on the taxation of the Balkan Gypsies in the seventeenth century", *JGLS* (3), 38 (1959), pp. 154–156.

[43] W. R. Halliday, *Folklore Studies*, Londra, 1924, p. 17.

[44] J. D. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Budapesta, 1827–1835, vol. 6, pp. 608–609 și 621.

Serbia după 1630)[45] de a-i dezvăța pe țigani de obiceiul de a fi nomazi, cei liberi s-au bucurat probabil de suficientă libertate de mișcare: ca cetățeni ai unui singur stat, oamenii din Balcani se puteau deplasa liberi prin imperiu, fapt care, în timpul celor patru veacuri de stăpânire otomană, a condus la vaste migrații interne. Viața țiganilor nu a avut prea mult de suferit de pe urma incursiunilor militare repetate și este posibil ca ei să-și fi avut rolul lor în cadrul ceremoniilor pe timp de pace. Țiganii se îndeletniceau cu confecționatul măturilor, erau coșari, lăutari, dansatori, ursari și, în primul rând, fierari; în plus, au fost nelipsiți de la marile festivități legate de circumcizia în 1582 a nepotului lui Murad III. Și apoi când, cu ocazia sosirii în 1584 a unei misiuni de pace din partea conducătorilor occidentali, Pașa de la Buda organizează în tabăra sa o procesiune cu caracter festiv, în fruntea ei se vor afla trei țigani îmbrăcați în straie turcești, unul cântând la lăută, iar ceilalți la rebec, în cântecele lor proslăvindu-i pe sultanii otomani[46]. Acei țigani care se specializaseră în producerea armelor și munițiilor și-au găsit suficienți clienți printre noii stăpâni; ei îi puteau însoți pe soldați la război, ca armurieri și lăutari. Nici aceștia și nici cei cu aspirații mai puțin războinice nu au reușit să obțină vreun beneficiu clar din recucerirea teritoriului de către austrieci.

Supraviețuirea speciei

Măsurile represive, aplicate totuși într-un mod ineficient, au produs în cele din urmă schimbări enorme în viața țiganilor din Europa. Pentru a putea supraviețui, țiganii au fost nevoiți să se adapteze și să obțină avantajele maxime de pe urma portițelor

[45] F. J. Blunt, *The People of Turkey*, Londra, 1878, vol. 1, pp. 160–161.

[46] *Cf.* H. Lewenklaw von Amelbeurn, *Neuwe Chronica türkischer Nation*, Frankfurt pe Main, 1590, pp. 468 și urm., și F. W. Brephol, *Die Zigeuner als Musiker in den türkischen Eroberungskriegen des XVI. Jahrhunderts*, *JGLS* (2), 4 (1910–1911), pp. 241–244.

unui sistem care, refuzând să le acorde adăpost și hrană, încerca în mod vădit să le facă imposibil traiul cinstit. Unii vor afla o anumită siguranță în pustiurile inaccesibile. Alții vor exploata deosebirile de jurisdicție și convulsiile din activitatea autorităților pentru a se stabili în regiunile de frontieră. Vom găsi, astfel, concentrări de populație țigănească la hotarul dintre Franța și Spania, între statele germane, între Lorena și Imperiu, la granița Scoției cu Anglia și în ținuturile cele mai răsăritene ale Republicii Olandeze. În interiorul granițelor existau adesea democrații locale care, în mod similar, puteau fi transformate în avantaj. Multe dintre aceste concentrări se despart în grupuri mici atunci când nu trebuie să atragă atenția asupra lor, în schimb alții se constituie în cete mai numeroase pentru a se putea proteja, uneori asociindu-se cu *gadźé*, cum au mai făcut-o, și alteori recurgând la violență. Unii tâlhari câștigă faimă în Germania secolului al XVIII-lea, mari părți ale acesteia fiind invadate de cete de diferite origini. În unele elementul țigănesc este puternic reprezentat. Numărând între 50 și 100 de membri, cetele înarmate și sfidătoare fură pentru a se întreține și hărțuiesc forțele armatei și ale poliției trimise împotriva lor. Una dintre cele mai vestite bande în ținutul Hessen-Darmstadt este condusă de Johannes la Fortun, cunoscut îndeobște ca Hemperla. Când, în cele din urmă, acesta este prins în 1726 și închis la Giessen împreună cu alți țigani, mărturisirile sunt smulse după schingiuire îndelungată pe scaunul de tortură, cu menghina și gheata spaniolă, după care este dată sentința. Hemperla și alți trei sunt apoi trași pe roată și decapitați, nouă țigani spânzurați, iar alți treisprezece (majoritatea femei) decapitați. Un artist al vremii reușește să surprindă scena execuției în masă și numărul mare de spectatori atrași de aceasta[47].

[47] Există mai multe mărturii în legătură cu cazul respectiv, de exemplu: Simson, *History of the Gypsies*, pp. 79–86, E. M. Hall „Gentile cruelty to

Poate cel mai vestit dintre briganzii țigani din Germania este Jacob Reinhardt, cunoscut ca Hannikel, unul dintre nepoții celor executați la Giessen.[48] Hannikel este spânzurat în 1787 împreună cu alți trei țigani. În jurul persoanei acestuia sau a crimelor în care a fost implicat nu există nimic romantic și este cât se poate de greu de crezut, cum sugerează unii, că evoluția acestuia l-a influențat pe Schiller la scrierea primei sale drame *Hoții* (*Die Räuber*, 1781), bazată pe respingerea de tip rousseau-ist a unei societăți corupte și corupătoare. Hannikel rătăcește mult prin lume și desfășoară operații în Vosgi, Lorena, Pădurea Neagră, Suabia și Elveția, dar activitățile lui se concentrează îndeosebi asupra regiunii din Germania de la hotarul nord-estic al Lorenei. Este un ținut muntos și bine împădurit; dar se pare că alt motiv major i-a dat acestui loc atâta atracție, și anume faptul că Ludovic IX, landgraful de Hessen-Darmstadt, alesese Pirmasens ca reședință pe vremea când era moștenitor al landgraviatului (comitatului) și apoi a adoptat un punct de vedere față de țigani diferit de cel al predecesorului său Ernst Ludwig (*cf.* p. 150). Acesta, dezvoltând o pasiune pentru problemele militare, își alcătuiește o mică oaste în rândurile căreia recrutează mulți țigani, permițând persoanelor întreținute de aceștia să rămână pe lângă ei. Unul dintre toboșari era chiar părintele lui Hannikel. Landgraful nu acordă atenție prescripțiilor din ordonanțele imperiale și ale districtelor imperiale și, în decursul a aproape jumătate de secol, crește numărul populației țigănești din jurul orașului Pirmasens. Aceștia încep să părăsească zona în 1790, când Ludovic X, noul landgraf, se arată dispus să aplice prevederile ordonanțelor și

---

Gypsies", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 49–56. Toate acestea conduc la J. B. Weissenbruch, *Ausführliche Relation von der famosen Zigeuner- Diebs- Mord- und Räuber-Bande, welche zu Giessen justificirt worden*, Frankfurt și Leipzig, 1727.

[48] *Cf.* E. O. Winstedt, „Hannikel", *JGLS* (3), 16 (1937), pp. 154–173, și H. Arnold, „Die Räuberbande des Hannikels", în *Pfälzer Heimat*, 8 (1957), pp. 101–103.

să folosească chiar oastea de la Pirmasens pentru punerea lor în aplicare. Oaza lipsită de persecuție se dovedește însă a fi doar un miraj, și mulți țigani vor pleca de acolo.

Herder, teoreticianul perioadei *Sturm und Drang* din literatura germană și mentorul tânărului Goethe, avea ceva cunoștințe despre Pirmasens și în ale sale *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Idei asupra filozofiei istoriei omenirii – 1784–1791) își exprimă punctul său de vedere, și anume că această „abjectă castă indiană" era utilă doar pentru instrucție militară, „care ea singură doar îi poate disciplina pe toți cu mare rapiditate". Friedrich Wilhelm II al Prusiei, fiind de aceeași părere, dă ordin ca toți țiganii să fie făcuți soldați. De fapt, în multe părți ale Europei armata devenise de mult timp o altă posibilă cale de scăpare pentru țigani în speranța lor de a câștiga toleranță, de a deschide porțile închisorilor sau poate de a obține un tratament preferențial. Mulți dintre ei au fost acceptați sau au făcut presiuni pentru a deveni soldați, fie muzicanți, fie combatanți. Uneori, cum este cazul războaielor religioase din Franța de la sfârșitul secolului al XVI-lea sau al Războiului de Treizeci de Ani, cete întregi se alătură trupelor implicate în campanie, pe cont propriu sau ca forțe regulate. Editorul lui *Mercure françois*, observând o serie de soldați în timpul războaielor religioase, face comentarii favorabile la calitățile lor militare, în ciuda stilului lor de viață neortodox („Trăind precum arabii, cărându-și vitele după ei")[49]. În timp de pace aceștia se bucură de mai puțină popularitate întrucât (contrar speranțelor lui Herder) nu s-au dedicat cu elan disciplinei militare. În diferite momente însă, soldații țigani slujesc practic sub toate stindardele Europei, adesea urmați îndeaproape de soții și de copii; în Suedia, într-adevăr, pentru o perioadă îndelungată de timp, rareori putea fi găsit un țigan care să nu fi fost în serviciu ca soldat.

[49] *La Continuation du Mercure François* (1610–1612), folio 317.

Evitarea controalelor documentelor civile era o tehnică de supraviețuire mult mai întortocheată, asimilată de timpuriu. Țiganii s-au dovedit dintotdeauna a fi maeștri în producerea rapidă și fără eforturi a salvconductelor. Unii dintre ei devin experți în procurarea pașapoartelor false pentru ca legile contra vagabondajului, ce permiteau mobilitatea numai pe bază de autorizație, să poată fi contracarate. Conform legislației din Anglia, unei game foarte largi de călători li se pretindeau pașapoarte. Atunci când erau acordate asemenea documente, în ele se solicita ca posesorului să i se permită libera trecere, să i se acorde adăpost și ajutor pe durata călătoriei; în mod normal, se dădea un termen fix pentru efectuarea călătoriei, iar documentele trebuiau să primească girul magistraților de pe itinerariu. Pașapoartele false erau totuși ieftine, ușor de obținut și, devenind cât se poate de obișnuite, întreg sistemul se dovedește până la urmă a fi absurd.[50] Falsificatorul ticălos putea fi orice: preot, funcționar, copist, profesor sau student. Cei opt țigani spânzurați la Aylesbury în 1577 se deplasaseră prin țară pe baza unor documente falsificate de un învățător din Cheshire.[51]

Aria călătoriilor efectuate de țigani devine totuși tot mai restrânsă și mulți dintre ei încep să se limiteze la o anumită regiune. În Franța, de exemplu, între 1607 și 1637, căpitanul David de la Grave este menționat în douăsprezece locuri diferite din partea inferioară a regiunii Provence, dar nu și în alte zone. Acesta este una și aceeași persoană cu Pierre de la Grave. (La acea vreme, în Franța, numele patronimice erau predominant franțuzești, de preferință cu tentă nobiliară.) Pe de altă parte, căpitanul Jean de la Grave obișnuia să se aventureze atât către nord, în ținutul Dauphiné, cât și în Provence, și cu siguranță că în diferite alte părți din Franța vom da peste persoane diferite purtând același nume de familie, ba foarte probabil

[50] *Cf.* Beier, *Masterless Men*, pp. 142–144.

[51] *Cf.* F. G. Blair, „Forged passports of British Gypsies in the sixteenth century", *JGLS* (3), 29 (1950), pp. 131–137.

chiar membri ai aceleiași familii.[52] Nu avem, în schimb, cum știi câți dintre aceștia au devenit pe deplin sedentari și câți dintre cei deveniți sedentari au intrat apoi în rândul prostimii. În unele țări, totuși, era cât se poate de limpede că țiganii deveneau în număr mare sedentari. Pe de altă parte, crește și numărul țiganilor, în ciuda faptului că doar pentru Ungaria și Spania există cifre sistematice. Recensămintele făcute între 1780 și 1783 în timpul împăratului Iosif II stau mărturie pentru mărimea populației țigănești din Ungaria (inclusiv Croația și Slavonia, dar cu excepția Transilvaniei): numărul acesteia varia între 30 241 și 43 609 persoane, în ciuda faptului că femeile măritate nu fuseseră incluse. Meșteșugul fierarului și alte câteva îndeletniciri manuale au fost principalele mijloace de subzistență consemnate, în urma lor situându-se cântatul.[53] În 1785 sunt identificați circa 12 000 de țigani în Spania, peste două treimi aflându-se în Andaluzia, cea mai săracă regiune, cu Sevilia numărând 600, Jerez 386, Cádiz 332, Málaga 321 și Granada 255 de țigani.[54] Și aceasta la o vreme când întreaga populație a Spaniei număra circa 10 milioane de locuitori, un sfert din populația actuală. Din recensămintele efectuate în timpul lui Carol II, cu mult timp înainte de Pragmatica Sancțiune din 1783, reiese faptul că mare parte din munca de sedentarizare se efectuase prin decretele anterioare, astfel încât peste 88% dintre toți țiganii din Spania, cu excepția Cataloniei, deveniseră sedentari pentru cea mai mare parte a timpului. În Catalonia evoluția a decurs mult mai lent, întrucât regiunea, autonomă până în 1716, se mulțumise doar cu aplicarea metodei expulzării.

Sedentarizarea nu reprezintă însă în mod obligatoriu asimilare, așa cum o dovedește Spania. Dar pe tot cuprinsul Europei,

---

[52] *Cf.* Vaux de Foletier, *Les Tziganes dans l'ancienne France*, pp. 69–70.

[53] *Cf.* J. H. Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*, Viena, 1883, pp. 62–70.

[54] *Cf.* A. Gómez Alfaro, „Anotaciones a los censos gitanos en Andalucía", publicat în *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía*, Cordoba, 1978, vol. 1, pp. 239–256.

chiar și acei țigani care rămâneau nomazi dobândeau trăsături naționale sub influențele de ordin social exercitate de țările în care aceștia își desfășurau activitatea. În Scoția, de exemplu, acest proces începe destul de devreme și până la sfârșitul veacului al XVIII-lea mulți țigani vor deveni sedentari, în sensul că își vor stabili întru câtva un sediu într-una dintre localități, în care vor întreține adesea relații bune cu localnicii și unde copiii lor vor merge la școală. Spre deosebire de alte țări, în curând se constată că țiganii de aici s-au amestecat într-o proporție mai ridicată cu populația locală, ceea ce a condus și la fărâmițarea mai mare a cetelor. Este posibil ca legea din 1609 să-i fi făcut pe mulți dintre țigani să-și însușească prenume și nume de familie uzuale la acea vreme în Scoția. De preferință aceștia au adoptat numele unor familii influente, deși numele Faa și Bailie, de altfel două nume importante de țigani din Scoția, sunt cu mult mai vechi de această dată. Pe de altă parte, unii țigani devin persoane de vază în cadrul propriei comunități. În jurul lui Billy Marshall, de exemplu, o vestită căpetenie a țiganilor din Galloway, se va țese o adevărată legendă.[55] Dacă acesta s-ar fi născut în 1671, după cum se susține, atunci el ar fi trebuit să trăiască 120 de ani, întrucât anul morții, 1792, este cunoscut cu exactitate. A lăsat în urma sa un număr imens de descendenți, ca urmare a faptului că a fost căsătorit de 17 ori. În cursul îndelungatei sale vieți acesta a participat ca soldat de rând în armata regelui William la bătălia de la Boyne și apoi într-o serie de campanii pe continent, deși se arăta gata să dezerteze, dacă aceasta i-ar fi convenit. În 1723 el apare ca lider al dizidenților radicali extremiști (Levellers) din Galloway, plănuind operațiuni în timpul larg răspânditei revolte populare împotriva proprietarilor de terenuri, care îi deposedau pe arendași și închideau pășunile (inclusiv cele în mod tradițional deschise propriilor slujbași). Până la sfârșitul aceluiași

[55] Prezentarea completă a isprăvilor sale se găsește în lucrarea lui A. M. Cormick, *The Tinkler-Gypsies*, Dumfries, 1907, îndeosebi în cap. 1, 2, 12.

an, în ținutul Galloway nu aveau să mai rămână în picioare decât un număr mic de îngrădituri.

Tonul neschimbat dar ostil al textelor de lege ne ascunde mult prea ușor în ce măsură țiganii au reușit în mod practic să nu fie în dezacord cu interesul local. În Spania, razia efectuată în 1749 la scară națională a generat o serie de depoziții în acest sens, venind din partea unor sate natale ale țiganilor. Mult mai neobișnuite au fost relațiile stabilite cu populația din Villarejo de Fuentes, un oraș mic, situat la 60 de mile sud-est de Madrid, când, cu ocazia unei nunți ținute în noiembrie 1781, țiganii i-au câștigat de partea lor pe preotul local și oficialitățile orașului, aceștia participând fără reținere la zgomotoasele festivități. După efectuarea unei procesiuni călare la biserică, țigăncile gătite cu toate podoabele, înainte de a se strânge înăuntru, au jucat în fața preotului, în sunetele unei chitare, aruncând cu bomboane în jurul lor. Conform acidului raport întocmit de un observator, ce denunță întreaga afacere[56], mireasa a fost condusă la altar de către una din oficialitățile orașului, un frate al preotului, și în timpul cununiei participanții nu au dat dovadă de prea multă evlavie. La întoarcerea de la biserică, mulțimea a început să ovaționeze zgomotos. Ancheta oficială care a urmat denunțului confirmă principalele detalii, după care preotul primește o aspră mustrare din partea episcopului.

Slabe pâlpâiri de lumină

Atitudinea oficială a autorităților ecleziastice, fie ele ortodoxe, catolice ori protestante, nu a încurajat, bineînțeles, o lipsă de fermitate față de țigani, considerați necredincioși de aproape toată lumea. Până în secolul al XIX-lea nu va exista însă prea multă preocupare pentru sufletele țiganilor. În Italia, sinodurile diocezane și cele provinciale manifestă în mod repetat suspiciune și ostilitate, egalând tonul legilor adoptate de către statele

[56] Sánchez Ortega, *Documentación*, pp. 232–234.

italiene (inclusiv statele papale), și cu mici excepții au fost prea puțin dispuse să netezească accesul țiganilor la sfintele taine. Aceeași stare de lucruri se întâlnește și în alte părți, cu excepția măsurilor generale de desființare a modului de viață al țiganilor. Convertirea forțată și educația religioasă obligatorie ocupă un loc principal în grandioasele planuri ale monarhilor precum Iosif II. O serie de state germane încearcă să-i despartă pe părinți de copii pentru a-i boteza și crește pe aceștia din urmă în familii de creștini cu o morală sănătoasă. Activitatea misionară, în schimb, și încercările dezinteresate de a-i aduce pe țigani în sânul bisericii au fost sporadice și puține la număr. Uneori aceste lucruri s-au petrecut aievea: de pildă în zona locuită de bascii din Franța, țiganilor, *cascarots*, cum erau numiți aceștia, le era interzis accesul în biserică, ba mai mult, i-au izolat într-un șopron de unde puteau să urmărească slujba. Aceasta nu însemna însă o tolerare a abaterilor. În Portugalia, în 1635, episcopii i-au excomunicat pe țiganii care nu s-au spovedit în postul Paștilor, în timp ce în Spania teologii au fost deosebit de fermi asupra nevoii de severitate. Totuși, în mod ciudat, Inchiziția i-a tratat pe țigani cu relativă blândețe, întrucât în rarele dăți în care aceștia au apărut în fața Sfântului Oficiu, era mai puțin vorba de erezie sau vrăjitorie, cât de cazuri banale de înșelăciune și de exploatare a credulității oamenilor amăgiți de comori îngropate, de secrete dezvăluite prin ghicit, de leacuri și descântece miraculoase sau de făcutul farmecelor. Biciuirea, după cât se pare, a fost cea mai aspră pedeapsă aplicată acestora[57]. De asemenea demn de menționat este și faptul că acei țigani care într-adevăr au atras atenția inchizitorilor nu erau deloc neinstruiți în chestiuni de religie, fiind de obicei botezați, miruiți și cununați în biserică. Când, în 1788, în Lorena, s-a încercat, în mod similar, cercetarea practicilor religioase ale țiganilor, s-a descoperit că aceștia nu aveau o religie proprie și că botezul,

[57] *Cf.* Leblon, *Gitans d'Espagne*, pp. 163–228.

cununia și „*extrema unctio*"* se făceau după sacramentele Bisericii catolice. Dacă totuși nu găseau un preot care să oficieze cununia, aceasta era efectuată în fața propriilor căpetenii.[58]

De regulă, bisericile protestante nu s-au arătat cu nimic mai favorabile față de țigani și n-au considerat că măsurile de ținere la distanță și condamnare a acestora sunt contradictorii și nereligioase. În prefața unei ediții din 1528 a *Liber vagatorum*, Martin Luther lansase un avertisment împotriva ticăloșiilor (*büeberey*) unor astfel de vagabonzi și își dăduse consimțământul pentru reprimarea lor. Voetius, teologul calvinist olandez, pledează chiar împotriva botezării copiilor de țigani[59] (problemă larg dezbătută în acea vreme în sinodurile provinciale din Țările de Jos), întrucât, după părerea lui, părinții acestora sunt incapabili să le asigure o educație creștinească. În Suedia, această problemă își găsise deja rezolvarea, când cu un secol înainte, arhiepiscopul de Stockholm interzisese oficierea botezului și a slujbei de înmormântare pentru țigani (pp. 139–140). Au existat însă și pastori în Suedia care nu i-au dat ascultare, și în 1573 arhiepiscopul îi spune unuia dintre aceștia că nu face decât să strice orzul pe gâște. După circa douăzeci de ani, sinodul diocezan de la Linköping confirmă interzicerea contactului de orice fel cu *tattare* și îl mustră pe un preot care de sărbătoarea Paștilor acceptase ca un țigan să se spovedească.[60] Abia în 1686, preoții din Suedia primesc ordin să-i boteze pe copiii de țigani, la solicitarea părinților.

În plan secular, evoluția spre cunoștințe exacte despre țigani se făcea încă într-un ritm destul de lent. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea se pot totuși consemna câțiva pași modești

---

* În Biserica romano-catolică, prin ungere cu untdelemn sfințit în ultimele clipe ale vieții, muribundul este pregătit pentru moarte (*n. t.*).

[58] Vaux de Foletier, *Les Tziganes dans l'ancienne France*, pp. 213–214.

[59] G. Voetius, *Selectarum disputationum theologicarum*, Utrecht, 1655, vol. 2, pp. 652–659.

[60] A. Etzler, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige*, Uppsala, 1944, pp. 58–60.

în plan lingvistic. Primul îl întreprinde Johan van Ewsum, magistrat olandez, care dovedind suficient interes, reușește în deceniul șapte al secolului al XVI-lea să alcătuiască o culegere de cuvinte și expresii în limba romani.[61] Aceasta rămâne totuși nepublicată până în 1900, dată până la care, în rarele împrumuturi din limba germană, au putut fi detectate urme ale despărțirii limbii romani în dialecte, la fel ca și prezența principalelor particularități fonetice ce caracterizează dialectele limbii romani din Germania, folosită de către populația *sinti*. De o importanță imediată mult mai mare este publicarea în 1597, de către un alt olandez, Bonaventura Vulcanius, a unei liste de 71 de cuvinte romani cu echivalentul lor în limba latină, listă alcătuită cu ajutorul lui Joseph Scaliger, profesor coleg la Leiden și cel mai erudit cărturar al timpului.[62] Întocmită probabil în sudul Franței, această listă este de fapt a doua tipărită vreodată. Plecând de la preponderența expresiilor referitoare la băutură, Scaliger pare să-și fi desfășurat cercetările într-o tavernă oarecare, la fel ca în cazul lui Andrew Borde, predecesorul său englez. Cu sau fără intenție, datorită unui astfel de „mediu ambiant" au apărut și unele încurcături, de exemplu în cazul în care a încercat să culeagă și termenul țigănesc folosit pentru „*tu bei*". Adresându-se în franceză, probabil, el întreabă de echivalentul în limba țigănească al expresiei „tu bois". Datorită confuziei cu „du bois", termenul transcris de Scaliger este „*kascht*", echivalentul în romani pentru cuvântul „*lemn*". În această listă de cuvinte se pot distinge influențe venite din partea altor limbi: la nivel de vocabular, din partea germanei și slavonei, și la nivel de fonologie, din partea limbii spaniole. Pasajele publicate de Vulcanius se situează însă înaintea timpului lor, prin faptul că fac distincție între țiganii care au propria lor limbă și *errones* (folosit în sens modern pentru

[61] A. Kluyver „Un glossaire tzigane du seizième siècle", *JGLS* (2), 4 (1910–1911), pp. 131–142.

[62] *De literis et lingua Getarum sive Gothorum*, Leiden, 1597, pp. 100–109.

„nomazi"), despre care se afirmă că sunt de origine locală și vorbesc un jargon artificial. Limba romani a fost luată însă drept *nubiană* (coptă), întrucât, luându-se după Cornelius Agrippa (1527), Vulcanius identifică Micul Egipt cu Nubia, o presupunere care, datorită bisericilor copte și etiopiene, putea fi plauzibilă, dar care până la urmă s-a dovedit a fi o eroare ce i-a abătut din drum pe unii dintre succesorii săi. Au mai apărut câteva liste în următorii 150 de ani, fără însă a exercita o influență prea mare.

În mod asemănător, când primele tratate despre țigani încep să fie publicate, ele vor scârțâi sub presiunea masei inerte a tot ce se scrisese înaintea lor, ducând la o consolidare a prejudecăților generațiilor anterioare. Demne de menționat sunt trei dintre aceste disertații. Au fost scrise succesiv, se pare independent una de cealaltă, de către cărturari protestanți, la scurt timp după Războiul de Treizeci de Ani, într-o vreme când pacea și ordinea deveniseră criterii de primă importanță. Fiecare disertație pare mai degrabă a fi lucrarea unui scoliast din Evul Mediu, și, după natura lor, aparțin unei epoci în care scriitorii, făcând permanent referire la antici, părăseau drumul pe care se înscriseseră, pentru a-și nega propria originalitate. Toate furnizează o justificare intelectuală a represiunii, singurele diferențe constând în gradul diferit de subliniere a faptelor.

Prima dintre ele este disertația lui Jakob Thomasius, susținută la Leipzig în 1652[63], unde acesta era profesor de filozofie morală. Până la acea dată, orice fel de recunoaștere a țiganilor ca grup etnic de imigranți fusese dată înapoi cu peste 70 de ani. Fără a contesta punctul de vedere al lui Vulcanius asupra limbii aflate încă în uz, Thomasius acceptă că au existat cândva pelerini de origine egipteană, care au venit dinspre răsărit. Oricât de contradictoriu ar fi aceasta, el susține, cum de altfel înaintea lui au mai făcut-o mulți cronicari din Elveția și din alte

[63] *Dissertatio philosophica de Cingaris*, Leipzig, 1671; traducere în germană, 1702.

părți, că marea lor majoritate s-au întors în locurile de baștină și că cei puțini care au rămas nu au făcut decât să îngroașe rândurile scursurilor societății, pretinzând a fi țigani pentru a putea beneficia de pe urma statutului de pelerin. După Thomasius, acești indivizi sunt capabili de orice fărădelege și singura soluție este expedierea lor la capătul lumii. Poziția lui Voetius, teologul olandez care nu era de acord cu botezarea copiilor de țigani, este în general asemănătoare: unicul aspect al stereotipului convențional contestat de acesta este mult repetata afirmație conform căreia țiganii nu sunt decât spioni în serviciul turcilor. A treia persoană din acest trio este juristul german Ahasuerus Fritsch[64], care consideră că toate aceste teorii despre originea exotică a țiganilor sunt foarte anevoioase și că în zilele sale, țiganii nu sunt decât o șleahtă de tâlhari, o amestecătură de indivizi trândavi și conspiratori sosiți din diferite țări. Acesta își însușește remarca lui Aventinus despre faptul că i-a auzit folosind limba vendă (p. 100), dar o identifică cu *Rotwelsch* (jargonul hoților din Germania), la fel cum făcuse și Münster cu un secol înainte (pp. 76–77). Fidel mediului său juridic și politic, Fritsch este cât se poate de prolix în legătură cu motivul pentru care țiganii nu trebuie să fie deloc tolerați și în legătură cu legile prin care să se obțină suprimarea lor.

Aceștia trei au fost oameni de vază care au exercitat o oarecare influență, lucrărilor lor acordându-li-se atenția cuvenită. Secolul al XVIII-lea este martor la reformulări mai hotărâte ale vechilor teme, îndeosebi când enciclopediile încep să se înmulțească, prototipul reprezentându-l *Cyclopedia* lui Ephraim Chambers (1728). Unul din țelurile principale ale enciclopediilor este de a pune la dispoziție cunoștințe aduse la zi în legătură cu diferite subiecte; aceste informații purtând de obicei amprenta autorității. De aceea ele pot fi considerate un ghid în dezvoltarea erudiției și a ceea ce se socotește a fi concepția

[64] *Diatribe historica-politica de Zygenorum origine, vita ac moribus*, Jena, 1660, traducere în germană, 1662.

obiectivă a epocii. Referitor la țigani și în ceea ce privește sursa informațiilor, autorii disertațiilor dau dovadă de aceeași superficialitate și lipsă de spirit critic ca și predecesorii lor. Chambers își începe articolul referitor la „egipteni" preluând frazeologia unui lexicon de John Minsheu, apărut în 1617:

> În legile noastre, haimanale prefăcute care, englezi și galezi fiind, se ascund în spatele unor obiceiuri grosolane, își mânjesc fețele și trupurile, folosesc între ei un jargon necunoscut, pribegesc de colo, colo; și sub pretextul de a ghici norocul, vindeca boli și altele, aceștia îi induc în eroare pe oamenii simpli, le iau banii acestora prin înșelăciune și fură tot ce nu este prea încins sau prea greu de luat.

Tipic pentru punctul de vedere continental este articolul apărut în 1749 în monumentalul *Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* (Dicționarul universal al tuturor științelor și artelor) publicat de către librarul Johann Zedler din Leipzig. Trei sferturi din cele 25 de coloane precizează cu savoare diferite prevederi cu caracter penal după afirmația introductivă: „este sigur că țiganii au fost dintotdeauna oameni răi și necredincioși și hărțuirea lor este pe deplin justificată".[65] Am menționat deja începutul definiției lui Diderot din a sa *Encyclopédie* (1751) (pp. 163). După care continuă, cum de altfel mulți alții au făcut-o înaintea lui, să sugereze că de fapt adevărații țigani plecaseră de acolo cu multă vreme înainte. Acum puteau fi întâlniți mai puțini decât cu 30 de ani înainte, poate datorită târcoalelor date de poliție sau pentru că oamenii deveniseră acum mai săraci și mai puțin creduli. Oricare era motivul „ocupația de țigan" devenise „mai puțin profitabilă". Aceia care se dedicaseră progresului gândirii seculare și lipsei de prejudecăți a Iluminismului nu se îndoiau deloc că acesta era un motiv de bucurie.

---

[65] Pentru a studia tratamentul aplicat țiganilor în 54 de enciclopedii olandeze, vezi W. Willems și L. Lucassen, „The Church of knowledge", apărut în *100 Years of Gypsy Studies*, editat de M. T. Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 31–50; iar pentru enciclopediile germane, vezi R. Gronemeyer, „Die Zigeuner in den Kathedralen des Wissens", *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 7–29.

7
FORȚELE SCHIMBĂRII

Evoluția bruscă a evenimentelor din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea pune bazele unei remodelări a felului în care cei din afara etniei îi privesc pe țigani, deși chiar și în acele țări în care a fost adoptată o atitudine de *laissez-faire* nu se va produce o atenuare prea mare a dorinței de a-i face pe aceștia să se supună reglementărilor. Apoi, la scară mult mai largă, vor intra în acțiune variate forțe sociale, economice și politice, generând noi migrații, atât în țările europene cât și la nivel mondial, astfel încât, la începutul secolului XX, mulți țigani vor ocupa o poziție diferită la periferia societății.

Percepții noi

Un cărturar maghiar este creditat cu prima încercare de analiză extinsă a modului de viață al țiganilor (chiar dacă doar a acelei laturi percepute de către societatea dominantă). Aceasta va fi prezentată între 1775–1776 prin intermediul unei serii de peste 40 de articole anonime, apărute în *Wiener Anzeigen*, un jurnal maghiar de limbă germană[1]. Wim Willems, un cercetător olandez, l-a identificat abia de curând pe autorul acestei analize, ca fiind Samuel Augustini ab Hortis, pastor luteran care a trăit în comitatul Szepes din Ungaria (în prezent în

[1] „Von dem heutigen Zustande... der Ziegeuner in Ungarn", apărut în *Allergnädigstpriviligierte Anzeigen, aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern*, Viena, 5 (1775), pp. 159–416; 6 (1776), pp. 7–168, *passim*.

Slovacia).[2] Acesta a fost un om al timpurilor sale, deferent față de politica dusă de Maria Tereza, dar care și-a propus, cel puțin, să se refere la condițiile existente la acea vreme, în loc să stea să trieze cunoștințele perimate. În expunerea sa el se referă la Ungaria și la Transilvania, întrucât, după opinia lui, deși țiganii aveau multe trăsături comune, nu mai exista o națiune țigănească omogenă sau o cultură țigănească colectivă, diferitele grupuri fiind influențate de condițiile din țara care îi găzduia. În regiunile știute de acesta, țiganii nomazi locuiau în corturi, în timp ce iernile le petreceau în caverne excavate în coasta dealurilor; colibele țiganilor sedentari erau dotate ceva mai convențional, dar numai cu câteva lucruri de strictă necesitate – nu existau scaune, paturi, lumină artificială sau ustensile de bucătărie, în afara unei oale de lut și a unei tigăi de fier. Hrana lor consta în principal din carne (inclusiv carne stricată) sau din paste făinoase, precum fideaua. Pâinea o dobândeau prin cerșit și, în plus, erau mari amatori de băutură și tutun. Posedau doar un singur rând de haine. Femeile nu se îndeletniceau cu torsul sau cusutul, îmbrăcămintea obținând-o din cerșit și din furat, dar aveau în schimb darul de a se împodobi cu bijuterii. Fierarii țigani lucrau șezând turcește, în timp ce femeile manevrau foalele; erau rapizi și iscusiți, dar dezordonați în tot ce făceau, în timp ce alți membri din familie dădeau mereu năvală să-și vândă mărunțișurile. Țiganii geambași erau călăreți îndemânatici și știau prea bine cum să facă o mârțoagă să treacă drept un cal sănătos. Lăutarii erau pricepuți în a se conduce după gustul ascultătorilor. În unele regiuni, jupuitul animalelor și confecționatul ciururilor și al ustensilelor de menaj din lemn deveniseră activități suplimentare; în vreme ce băieșii din

[2] Îi mulțumesc lui Wim Willems pentru acordul de a cita acest lucru înaintea publicării la Leiden a tezei de doctorat *Op zoek naar de ware zigeuner: De geschiedenis van het Europese, denken over zigeuners (1783–1945)*, urmată de versiunea în engleză cu titlul: *In search of the true Gypsy: The history of European thought on Gypsies (1783–1945).*

Transilvania și din Banat (care vara cerneau nisipul aurifer, iar pe timp de iarnă confecționau butoaie și copăi din lemn) constituiau aproape o castă separată, muncitoare și independentă. Autorul acestei analize nu are o părere bună despre moralitatea și cultura țiganilor: aceștia nu cunoșteau sentimentul onoarei și pe cel al rușinii, dar în schimb dovedeau mai multă mândrie decât era necesar; au îmbrățișat religia meleagurilor pe care se aflau, însă fără prea multă convingere. După cât se pare, autorul nu a reușit să întâlnească nici un fel de ceremonie sau obicei special. El este de părere că modul tradițional de viață al țiganilor și neaplicarea unor reglementări contraveneau normelor oricărei societăți organizate. Greșeala constă în creșterea lor: părinții își iubeau excesiv copiii, dar nu reușeau să-i educe și astfel, odată ajunși la maturitate, nu mai aveau șansa de a-și schimba modul de viață. Cu instruire corespunzătoare, el întrezărea pentru ei posibilitatea unui viitor cu folos în agricultură sau ca meseriași; rezistența lor la greutăți sugera de asemenea posibilitatea unei cariere militare. Concluzia la care ajunge este că cea mai bună cale de urmat o reprezintă „efortul pe cât posibil de a-i transforma pe țigani în ființe umane și în creștini și apoi de a-i menține între granițele statului ca supuși de folos acestuia", deși atrage atenția că acest lucru necesită mult efort și răbdare.

Seria de articole din *Wiener Anzeigen* recunoștea în același timp legătura dintre limba romani și India; or, având în vedere valul tot mai mare de contestare a identității separate a țiganilor, acest lucru devine o problemă ce depășește semnificațiile de ordin filologic. Prioritatea descoperirii (deși timidă și prost definită) poate fi acordată unui alt pastor maghiar, István Váli, când acesta se afla la Universitatea din Leiden, în jurul anilor 1753–1754. Istorisirea are totuși la bază o relatare de mâna a treia, apărută în *Wiener Anzeigen* în 1776, care, după toate aparențele, pare să se fi conturat chiar în timpul expunerii. Se spune că obiceiul era ca insula Malabar să trimită trei studenți la Leiden, și astfel, întrebându-i pe cei trei studenți care se aflau

în acea vreme acolo despre limba lor maternă, Váli a reușit să alcătuiască un glosar cu peste o mie de cuvinte. Observând o asemănare cu dialectul țigănesc din Ungaria, acesta, odată ajuns acasă, confirmă faptul că țiganii din Raab (Győr) înțelegeau aceste cuvinte. Nu avem însă nici un indiciu care să confirme continuitatea cercetărilor de către Váli și nici un fel de detalii în legătură cu limba vorbită de cei care i-au furnizat informațiile. Totuși cercetările recente efectuate în registrele universităților din Leiden și Utrecht au scos la iveală un oarecare sâmbure istoric al întregii istorisiri. Registrele din Leiden consemnează că trei studenți au fost înmatriculați ca „*ceylonensis*" la începutul deceniului al șaselea al secolului al XVIII-lea[3] (la acea vreme Sri Lanka era colonie olandeză). Váli studia la Utrecht și este posibil să-i fi întâlnit pe aceștia cu ocazia unei vizite la Leiden. Cei trei „*ceylonensis*" erau copiii unor olandezi din Ceylon și se născuseră și crescuseră pe acele meleaguri, dar chiar dacă țiganii îi dăduseră lui Váli o listă de cuvinte din limba singhaleză, și indiferent de cât de bine reușiseră aceștia să-și păstreze limba romani, au întâmpinat probabil mai multe dificultăți în a recunoaște cuvinte din acea limbă indică, decât pare să sugereze relatarea.

O dovadă mai clară o reprezintă glosarul de cuvinte romani întocmit de englezul Jacob Bryant, după toate aparențele cu ocazia unui târg la Windsor în 1776. Când, în 1785[4], materialul este transmis Societății de Arheologie din Londra, Bryant atrage atenția asupra unor analogii dintre limba romani și limbile

[3] Vezi I. Hancock, „The Hungarian student Valyi Istvan and the Indian connection of Romani", *Roma*, nr. 36 (1991). Îi rămân îndatorat lui Wim Willems pentru furnizarea unor detalii suplimentare referitor la cei trei studenți; teza de doctorat citată va da amploare relatării.

[4] *Archaeologia*, 7 (1785), pp. 387–394. Cu două luni înainte (*ibid.*, pp. 382–386), William Marsden furnizase societății o serie de comparații judicioase între limba engleză și limba romani din Grecia, pe de o parte, și limbile hindi, marathi și bengali.

indo-iraniene, identificând și unele împrumuturi din greacă și din slavonă. Exemplele date sunt instructive, întrucât arată că dialectul utilizat de acești țigani era parțial anglicizat din punct de vedere fonetic, deși ei mai foloseau încă numerale pe care limba romani din Anglia le-a pierdut ulterior. O altă prioritate a lui Bryant este aceea conform căreia pentru prima dată a fost posibil ca un culegător de termeni mânat de curiozitate să fie, fără intenție, înșelat întâmplător cu un termen obscen din limba romani, luat drept un termen solicitat de către acesta[5].

Învățatul german Johann Rüdiger este și el unul dintre primii care sesizează filiera indiană. În 1777, la incitarea lui H. L. C. Bacmeister, inspector școlar din St. Petersburg, acesta o convinge pe o țigancă să-i traducă un fragment în dialectul propriu. Comparându-l cu o serie de alte limbi, el observă asemănarea cu cele din India, îndeosebi limba hindi, în vreme ce Bacmeister indică afinitatea cu limba multani (dialect din regiunea Lahndo sau din Panjabul de Vest). Descoperirile lui Rüdiger sunt publicate în 1782, într-un eseu care precizează pretențiile emise de istoria țiganilor și de limba acestora de a deveni adevărate subiecte de cercetare, precum și ale țiganilor înșiși de a li se aplica un tratament mai bun decât cel „de care veacul nostru luminat ar trebui să se rușineze că îl tolerează pe mai departe".[6]

---

[5] De exemplu, unul dintre termenii care i-au fost furnizați lui Bryant pentru noțiunea de „tată" este *ming*. Acesta este o străveche vorbă de duh țigănească. Cuvântul a pătruns acum în vocabularul englez: cel puțin, atunci când *Collins Dictionary of the English Language* a apărut pentru prima oară în 1979, acesta conținea termenul *minge*... termen argotic prohibit: 1. organe genitale femeiești... (C20: de origine necunoscută). Editorul a acceptat asigurarea dată de mine, și anume că provine de la cuvântul țigănesc *mindź*, care are același sens în dialectele romani din întreaga Europă (deși propria derivare nu este clar stabilită); astfel, edițiile care au urmat dau următoarea etimologie: „(C20: din romani; de origine necunoscută)".

[6] *Neuster Zuwachs der teutschen fremden und allgemeinen Sprachkunde*, Leipzig, 1782, partea 1, pp. 37–84; această parte (*Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien*) este repetată și însoțită de introducerea lui H. Haarman, Hamburg, 1990.

Mai rămânea acum doar ca cineva să reunească toate aceste elemente. Între timp, un alt german, Heinrich Grellmann de la Universitatea din Göttingen, angajându-se într-o atare muncă de sinteză, se va inspira mult din predecesori, dar, în cele din urmă, va reuși să dea dovezilor laborios acumulate o formă mai coerentă și mai analitică. Cartea sa *Die Zigeuner* (Țiganii) apare în 1783. Importanța ei va fi rapid recunoscută, fiind urmată apoi de traduceri în engleză, franceză și olandeză.[7] În ciuda faptului că este incomplet, studiul lui Grellmann în legătură cu răspândirea țiganilor în Europa pare a fi totuși bine documentat. El estimează că numărul țiganilor se situează între 700 000 și 800 000, fiind deosebit de mare în Ungaria, Transilvania și Balcani. Țiganii erau de asemenea foarte numeroși și în alte părți ale Europei: îndeosebi în sudul Spaniei, în Italia, mai puțini însă în Franța, cu excepția Alsaciei și Lorenei, și foarte puțini în Elveția, Țările de Jos și majoritatea regiunilor din Germania, cu excepția Renaniei. Deși mulți deveniseră sedentari (și aici menționează pe cârciumarii din Spania, robii din Moldova și din Țara Românească, dar și pe acei țigani care locuiau în colibe în apropierea orașelor transilvane și ungare), el admite totuși că majoritatea țiganilor mai obișnuiau încă să pribegească, corturile fiind adăpostul lor preferat. Chiar și în interiorul diferitelor țări, acesta remarcă scindările interne, tot mai profunde – de exemplu cele din Transilvania și din Banat, dintre băieși și celelalte categorii. (Scindări similare, pe care nu le-a menționat, existau și între țiganii nomazi și cei sedentari din Transilvania, pe care primii îi priveau cu dispreț, cum de altfel se întâmpla și în alte țări.)

---

[7] H. M. G. Grellmann, *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten uns Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprung*, Dessau și Leipzig, 1783; ediția a 2-a, Göttingen, 1787. Versiunea engleză, *Dissertation on the Gipsies*, Londra, 1787; ediția a 2-a, 1807; versiunea franceză, Metz, 1788, și Paris, 1810; versiunea olandeză, Dordrecht, 1791.

Prin modul de aranjare a materialului, Grellmann reușește, pentru o perioadă îndelungată, să stabilească un model pentru cărturarii care i-au succedat. El extinde gama defăimărilor, enumerând și alte cazuri, precum depravarea țigăncilor și învinuirea de canibalism. Cât privește aceasta din urmă, Grellmann prezintă comentariile sumbre apărute în jurnalele din Ungaria și din Germania, în legătură cu unele procese de dată recentă din Ungaria (ținutul Hont, astăzi parte a Slovaciei), în care au fost implicați peste 150 de țigani. Dintre aceștia, după smulgerea mărturisirilor prin tortură, 41 au fost executați prin diverse procedee (decapitare, spânzurare, tragerea pe roată, sfârtecare) pentru delicte ce au inclus și canibalismul. În a doua ediție (1787), Grellmann reușește să refacă întru câtva echilibrul și prezintă rezultatele obținute de comisia de anchetă instituită de neîncrezătorul împărat Iosif II pentru cercetarea celor care nu au fost executați. Au fost găsiți vinovați numai de furt și au fost eliberați, după ce li s-a administrat o bătaie. În ceea ce privește însă primele execuții, Grellmann ajunge la concluzia că, în cel mai bun caz, victimele ar fi trebuit să moară ca ucigași. Dar răul făcut de prima ediție era deja fapt împlinit și a fost nevoie de peste un secol pentru ca acuzațiile de canibalism să dispară de tot.

În prima parte a lucrării, cea etnografică, Grellmann se bazează masiv pe articolele din *Wiener Anzeigen*. Acestea i-au furnizat material și pe latura lingvistică, dar aici adevăratul său mentor a fost de fapt un oarecare consilier Büttner care, cu câțiva ani înainte, indicase în mod eronat legătura dintre limba romani și Afganistan.[8] De această dată comparația a fost făcută cu indo-ariana, ajungându-se la concluzia aproximativă că cel mai apropiat de limba romani este dialectul surat (de exemplu gujarati). Oricât de imperfecte ar fi detaliile, a reușit în mod

[8] În introducerea la lucrarea *Vergleichungstafeln der Schriftakten verschiedener Völker*, Göttingen, 1775.

incontestabil ca prin etalarea dovezilor de ordin lingvistic, așa cum erau ele înțelese la acea epocă, să facă astfel ca originea indiană a limbii romani să fie larg acceptată și ca identitatea lor etnică să fie în ochii multora restabilită. Pentru Grellmann, țiganii din ultima generație erau, fără îndoială, descendenți liniari ai primilor sosiți și, în ciuda părerii greșite, conform căreia exodul din India fusese o reacție la invazia lui Timur Lenk de la sfârșitul secolului al XIV-lea, el a îndreptat cercetarea ulterioară într-o direcție mai puțin fantezistă. Pe plan social, după modelul lui Samuel Augustin ab Hortis din *Wiener Anzeigen*, Grellmann pledează cu fermitate împotriva surghiunului ca tratament aplicat țiganilor. Și el credea că aceștia puteau fi reabilitați, împărtășind în același timp părerea larg răspândită printre oamenii de stat și economiștii europeni (desființată după un deceniu și jumătate de către Malthus), conform căreia populațiile mai numeroase erau de folos națiunii. Nu este deci câtuși de puțin surprinzător faptul că acesta susține din toată inima măsurile adoptate de Maria Tereza și de fiul ei. Nesupunerea putea fi eradicată prin intermediul educației.

Și pe plan literar, țiganii încep să capteze atenția într-un mod diferit în vreme ce gusturile se îndreaptă spre un ton romantic și melodramatic, iar accentul se deplasează de la preceptele de ordine, liniște, rationalitate spre individ, fantezie și spontaneitate.[9] În 1773, o căpetenie a țiganilor este distribuită în furtunoasa tragedie a lui Goethe, *Gōtz von Berlichingen*, în rolul nobilului barbar și curând sublinierea deosebirilor dintre modul de viață al țiganilor și pungașii vieții de zi cu zi devine pentru autori un adevărat clișeu.[10] După un alt obicei mai rău,

[9] *Cf.* A. M. Fraser, „Authors' Gypsies", apărut în *Antiquarian Book Monthly*, 20 (1993), nr. 2, pp. 10–17.

[10] Așa cum, într-adevăr, Fielding a preferat să introducă în *Tom Jones* (1749) o ceată de țigani pentru a ironiza visul conservatorilor (Tory) despre o societate utopică, întinată de civilizație. Totuși, patru ani mai târziu, fiind implicat în polemicile unui proces intentat unei țigănci și unei codoașe

răspândit în secolul al XIX-lea, țiganii erau prezentați drept vagabonzi periculoși, ce sugerau elementul criminal, supranatural și de mister: ei puteau fi, în concluzie, atât în cărțile pentru copii cât și în cele pentru adulți, folosiți ca un procedeu de realizare a intrigii, ca explicație pentru jafuri, evenimente ciudate și întâmplări misterioase sau (ca urmare a precedentului produs de Cervantes în *La Gitanilla* și continuat cu *Moll Flanders* și *Le Mariage de Figaro*) să dea socoteală pentru copiii pierduți sau furați de lângă părinții lor. Cei mai mulți scriitori au continuat să se bazeze mai degrabă pe propria lor imaginație sau pe alte surse literare, decât pe observația directă. De abia odată cu apariția lucrărilor lui George Borrow, începând cu *The Zincali* (1841) și culminând cu *Lavengro* (1851) și *The Romany Rye* (1857), stereotipia literară este în mod vădit contestată de către un autor căruia i-a plăcut să se întovărășească cu țiganii, le-a învățat limba și care a reușit, în scrierile sale, să redea ceva din adevărata lor fire.

La vremea respectivă, s-a descoperit că *adevărul* despre țigani este mai degrabă incitant decât suspect. Romantismul condusese atât la creșterea interesului față de cultura populară primitivă, cât și la predilecția pentru elementul exotic și misterios, iar fazele mai târzii ale acestuia au fost marcate de o nouă atenție acordată culegerii și imitării folclorului (cuvânt inventat abia în 1846) și a baladelor, dansului și muzicii populare. A fost imposibil ca țiganii să nu fie atrași în această acțiune de investigație și s-a constatat că, de fapt, ei reprezentau o adevărată mină de basme populare, cântece, obiceiuri și superstiții. Pe plan istoric, începând cu 1843, Paul Bataillard, un arhivar francez, va inaugura, printr-o lungă serie de articole publicate pe parcursul mai multor decenii, începuturile istoriei țiganilor în Europa.

---

acuzate de răpirea lui Elisabeth Canning, ajutoare de bucătăreasă, Fielding, în pamfletul *A Clear State of the Case of Elizabeth Canning*, Londra, 1753, va adopta o părere mai puțin favorabilă față de firea țiganilor.

Odată drumul pregătit de către Sir William Jones de la Compania Indiei de Est, la numai câțiva ani de la publicarea cărții lui Grellmann, filologia comparată devine o altă formă de manifestare a preocupării sporite față de originea națională, în încercarea de stabilire a locului sanscritei în cadrul familiei de limbi indo-europene. Această nouă știință va conduce la o evoluție rapidă a studiului limbii romani, ea devenind astfel o veritabilă orhidee în această grădină filologică. Părea să aibă acea frumusețe de odinioară a unei ruini în plin proces de degradare, prezentând în același timp spectacolul interesant al unei limbi surprinse în diferitele faze ale declinului, sub acțiunea unei mari varietăți de forțe. Posibilitatea studierii în Europa a unei limbi orientale a reprezentat o atracție nu doar pentru autorii romantici, dar și pentru unii cărturari de prim rang ai veacului. Nici nu era nevoie să faci cunoștință cu țiganii, acest lucru fiind amplu demonstrat de către unul dintre cei mai mari deschizători de drumuri, August Friederich Pott, printre ale cărui multe realizări ca profesor de filologie generală la Halle s-a situat și lucrarea științifică despre limba romani intitulată *Die Zigeuner in Europa und Asien* (Țiganii în Europa și în Asia 1844–1845). Lucrarea a avut la bază un volum sporit de date deja apărute despre diferite dialecte și, după cum explică Pott în prefața cărții, scrierea ei s-a făcut fără ca el să fi dobândit prea multă experiență personală în legătură cu țiganii, în afară de unele priviri fugare aruncate câtorva indivizi. Deceniile șapte și opt ale secolului al XIX-lea au fost cât se poate de generoase în privința studiilor despre limba romani, multe dintre acestea fiind elaborate în germană. Deasupra tuturor s-a ridicat semeț Franz Miklosich de la Universitatea din Viena, care, la vremea respectivă, se putea mândri cu „un material abundent, aproape un surplus de material", provenit din toate țările unde existau țigani, fiind în același timp și primul cărturar care, plecând de la limba vorbită de țigani, a încercat să reconstituie drumul parcurs de aceștia în migrația lor spre vest.

Mai înșelător însă va fi noul interes pe care Biserica îl va arăta țiganilor. Punând la punct o serie de metode cu caracter înnoitor, ca răspuns la rapidele schimbări din societate, bisericile, cele protestante îndeosebi, vor fi devotate unui singur țel: lumea eliberată de păgânism. Fervoarea misionaristă nu va scăpa deloc din vedere nevoia de regenerare spirituală a țiganilor ignoranți, îndemnul și povața luând locul mult mai cunoscutei coerciții. Cu numai câteva excepții, țelul urmărit de slujitorii Bisericii și de filantropii care s-au angajat în discuții serioase cu țiganii, impunându-și broșurile reformatoare, era de a-i restricționa și eventual eradica pe aceștia și modul lor de viață, lămurindu-i să devină sedentari, recuperându-i din mrejele moravurilor ușoare și pregătindu-i pentru ocupații având la bază supunere și umilință. Asemenea atitudini au pătruns până și în culegerile de imnuri; într-un imn al copiilor se spune:

Făr' de cămin nu m-am născut
Ori în vreun staul năruit,
Pui de țigan, nu rătăcesc
Și pâinea zilnic n-o ciordesc.[11]

În Marea Britanie, această activitate s-a dovedit a avea consecințe limitate, deși s-au putut consemna și câteva succese. John Baird, pastor al bisericii din Scoția, se angajează în 1830 într-o activitate de ameliorare a vieții coloniei de țigani ce ocupa un șir de colibe la Kirk Yetholm, la mai puțin de o milă depărtare de granița cu Anglia. Țiganii lucrau aici ca fierari, confecționau mături și linguri din corn și călătoreau între opt și zece luni pe an ca să-și vândă marfa. Scopul urmărit de Baird era de a-i ține pe copii pe tot parcursul anului sub supraveghere, ca aceștia să poată urma școala, să primească educație religioasă și apoi, la timpul cuvenit, să-și găsească o slujbă ca slugi în gospodărie; în același timp, spera să-i convingă pe adulți să nu mai pribegească. În cele din urmă este înființată Societatea pentru Reformarea

[11] C. O'Brien, *Gipsy Marion*, Londra, f.d. [cca 1895], p. 4.

Țiganilor din Scoția, sunt strânse fonduri, după care Baird poate să facă cunoscute câteva rezultate promițătoare obținute în munca depusă cu copiii de țigani; în schimb, în ceea ce privește sedentarizarea adulților, după cum menționează, foarte pitoresc de altfel, în raportul din 1842, aceasta „s-a bucurat de un succes vecin cu un eșec total". Când în 1859 societatea se destramă, Baird și succesorul său își vor continua activitatea până ce educația elementară devine, în 1872, gratuită și obligatorie în Scoția. Câțiva ani mai târziu, practic toți țiganii din Yetholm vor deveni sedentari.[12] Începând cu 1827, efortul cel mai demn de menționat în Anglia este cel depus de predicatorul metodist James Crabb și de Comitetul din Southampton, stimulat de acesta, care angajează agenți să viziteze zilnic taberele de țigani din jurul Southampton-ului și din New Forest. Dorința lui Crabb este ca reforma să aibă loc în mod treptat și de bunăvoie. Serviciile religioase săptămânale ținute de el, a căror atractivitate este sporită prin servirea participanților cu friptură de vită și budincă de stafide, nu vor întârzia să-i atragă pe țiganii mai bine-crescuți; dar chiar și acei copii care fuseseră educați, convertiți sau angajați ca slugi în final se vor întoarce aproape toți la vechiul stil de viață. Încercări similare vor da greș și în Prusia. În Anglia vor avea loc mai multe asemenea încercări, concepute adesea după modelul lui Crabb, în parte având caracter religios, în parte caracter educațional.[13] Aceste măsuri vor fi primite însă cu rezervă: în mod indubitabil convertirea merge mână în mână cu adoptarea obiceiurilor societății industriale, sedentare. Atunci când are loc o evaluare a realizărilor practice în termenii unei „reformări" durabile, acestea par cât se poate de mici, chiar dacă până la sfârșitul veacului vor apărea și câțiva misionari proveniți din rândurile țiganilor și care vor

---

[12] A. Gordon, *Hearts upon the Highway*, Galashiels, 1980, pp. 43–53.

[13] *Cf.* D. Mayall, *Gypsy-Travellers in Nineteenth Century Society*, Cambridge, 1988, în special pp. 97–129.

continua această muncă folositoare, precum Cornelius Smith, născut în 1831[14], într-un cort din comitatul Cambridge. Dar dintre toți, cel mai cunoscut este fiul acestuia, Rodney, zis și „Gipsy Smith", un predicator influent care, cu ocazia serviciilor religioase putea strânge câteva mii de oameni și care, începând cu deceniul nouă al secolului al XIX-lea va desfășura munca de misionar în țară și străinătate.[15] În ceea ce-i privește pe țigani, el vede mântuirea lor în abandonarea de către aceștia a majorității aspectelor negative ale stilului de viață de până atunci.

Influența în muzică

De la primele atestări ale prezenței țiganilor în Europa, în mod sporadic, se stabilește o legătură între aceștia și muzică, ca instrumentiști, cântăreți sau dansatori. Talentul lor muzical putea deveni un factor puternic de câștigare a toleranței, cum de altfel s-a și întâmplat în cazul venerabilului Abram Wood, bulibașă al țiganilor, care la începutul secolului al XVIII-lea sosește în Țara Galilor, aducând cu sine, după cum se povestește, o vioară; iar când fiii și nepoții acestuia adoptă harpa, instrumentul național, vor fi bineveniți aproape pretutindeni.[16] Și totuși, țiganii nu posedă un limbaj muzical comun, un mod de a face muzică identic pentru toți. Atunci când cântă mai mult pentru spectacol decât pentru ei, țiganii interpretează muzica specifică mediului și cu instrumentele acestuia mai degrabă pentru a o perpetua și adapta decât ca act de creație[17],

---

[14] C. Smith, *The Life Story of Gipsy Cornelius Smith*, Londra, 1890.

[15] R. Smith, *Gipsy Smith: His Life and Work*, Londra, 1901; D. Lazell, *From the Forest I Came*, Londra, 1970.

[16] *Cf.* J. Sampson, „The Wood family", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 56–71, și A. O. H. Jarman și E. Jarman, *The Welsh Gypsies: Children of Abram Wood*, Cardiff, 1991, cap. 4 și 5.

[17] B. Leblon, *Musiques Tsiganes et Flamenco*, Paris, 1990, arată că țiganii au preferat mai degrabă instrumentele înrudite cu cele folosite de regulă în

la fel ca în cazul basmelor lor, când au împrumutat adesea din folclorul diferitelor țări prin care au trecut, dându-le amprentă tipic țigănească. La scurt timp după aceasta, talentul lor interpretativ înnăscut va fi recunoscut în întreaga Europă. Dar în secolul al XIX-lea și îndeosebi în trei țări: Ungaria, Rusia și Spania, țiganii vor atinge ca interpreți profesioniști poziții cât se poate de înalte, devenind aproape parte componentă a identității naționale.

În Ungaria, o parte din vechii țigani sedentari (cunoscuți celorlalți sub numele de *romungre* – țigani unguri) au intrat rapid în serviciul maghiarilor în calitate de cântăreți. Tot mai sedentari și mai puțin cunoscători ai limbii romani, aceștia pierd legătura cu propria muzică, atrași fiind de tradiția maghiarilor cu care conviețuiesc, preluând-o în același mod amăgitor și cu aceeași îndemânare cu care se spunea că știu să dea o nouă înfățișare unui cal de nici măcar proprietarul acestuia nu-l mai recunoștea. Superioritatea lor în muzică se remarcă deja pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, când țiganii devin indispensabili atât pentru locuitorii satelor cât și pentru nobilimea maghiară și când se încetățenește obiceiul ca la petreceri un lăutar țigan să stea în apropierea gazdei, gata oricând să-i cânte potrivit dispoziției muzicale a acestuia. Curând după aceasta, tarafurile de țigani – având în frunte un violonist desăvârșit – încep să aibă nenumărate apariții de succes, iar interpreții individuali ajung la rândul lor celebri. Deși neinstruiți, datorită spontaneității și rapidității de adaptare, țiganii dau permanent dovadă de capacitatea de a-i mulțumi pe ascultătorii maghiari, astfel încât nu ocupația de fierar, ci aceea de lăutar devine cea mai importantă dintre îndeletnicirile țiganilor. La început, lăutarii și tarafurile vestite proveneau din nord-vestul țării

---

India și în țările răsăritene. El este de părere că muzica țigănească din diferitele țări are mult mai multe elemente comune decât se pare la prima vedere și că există adesea o legătură între aceste trăsături comune și muzica orientală.

(astăzi vestul Slovaciei), partea cea mai apropiată de Viena, centrul vieții muzicale din Europa. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea aceștia se vor afla pretutindeni, „muzica țigănească" fiind la mare modă.

Primul mare nume este cel al violonistului János Bihari (1764–1827), originar din ținutul Pozsony (Bratislava), a cărui orchestră era invitată la cele mai importante festivități și banchete publice și particulare, organizate în toată țara și adesea la Viena: într-adevăr, cu ocazia Congresului de la Viena din 1814 acesta cântă în fața monarhilor și oamenilor de stat prezenți. Bihari și succesorii săi reușesc să creeze o manieră de expresie care devine parte a tradiției populare maghiare, cunoscută fiind sub numele de stilul *verbunkos* (denumire utilizată pentru muzica militară interpretată cu ocazia recrutării). Liszt a fost unul dintre cei mai mari admiratori ai lui Bihari și a scris pe larg despre el în *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* (1859), afirmând că acesta a reușit să „promoveze la maxim muzica țigănească. Ea se bucura deja de multă vreme de trecere și de admirație din partea nobilimii maghiare; acum însă devenea parte integrantă a reprezentării naționale"[18]. La Paris, Liszt se îngrijește ca Józsi Sáray, tânărul său protejat *romungro* în vârstă de 12 ani, să primească o educație corespunzătoare la conservator, dar totul se dovedește a fi în zadar, întrucât Józsi devine un mare filfizon, refractar la orice fel de educație. Și apoi, de îndată ce îi întâlnește pe cei de un neam cu el, își leagă soarta de aceștia și preferă să se alăture tarafului decât să accepte supliciul sălii de concert. Intenția lui Liszt a fost ca această carte să devină un prolog la propriile *Rapsodii ungare* în care a imitat toate particularitățile interpretării specifice țiganilor. El a exagerat însă rolul acestora, ceea ce îi va face pe Bartók, Kodály și pe alții să afirme cu indignare că a greșit profund când a insinuat că toată muzica ungară este o creație

[18] F. Liszt, *The Gipsy in Music*, tradus de E. Evans, Londra, 1926, p. 340.

a țiganilor. Pe de altă parte, Liszt avea dreptate când declara că cei mai buni interpreți ai țiganilor au devenit în ochii publicului larg păstrătorii și reprezentanții muzicii naționale.[19] Aceștia erau inseparabili de mișcarea maghiară de regenerare. Multe din tarafurile de țigani, cu instrumentele lor cu tot, au luat parte la revoluția ratată de la 1848–1849, în urma căreia Ungaria este supusă de către regimul absolutist de la Viena, și după pierderea libertății, sunetul mângâietor al viorilor le va aduce și mai mulți admiratori. Faima lor depășește granițele țării și, începând cu 1850, devin frecvente turneele internaționale prin Europa și America. Ferenc Bunkó (1813–1889), capelmaistrul lăutarilor țigani participanți la Războiul de Independență, apare de câteva ori la Paris și la Berlin împreună cu taraful său. În timpul turneului de la Berlin din 1865 acesta este invitat să cânte la reședința prințului moștenitor, cu ocazia unui dineu, unde se va bucura de o primire entuziastă; cinci zile mai târziu va cânta în fața regelui. Totuși, atât Liszt, cât și alții vor deplânge faptul că asemenea turnee, deși agreabile și încununate de succes, conduc la diminuarea originalității și la promovarea decadenței.

Instrumentiștii țigani s-au bucurat de un asemenea respect încât nici chiar nobililor nu le-a fost rușine să învețe de la ei sau să cânte împreună cu ei. Și acum nu mai era deloc o raritate să îi vezi căsătorindu-se cu fiicele unor cetățeni înstăriți, ba chiar din familii de nobili. (Jancsi Rigó s-a însurat cu o prințesă, Rudi Nyári cu o contesă, iar Marci Berkes cu o baroneasă.) Dar nu toți țiganii vor reuși să devină atât de însemnați: multe tarafuri de țigani au continuat să se producă prin cârciumi și hanuri,

[19] Țiganii valahi din Ungaria, sosind mai târziu decât *romungre* și neinteresați să cânte pentru *gadže*, și-au păstrat stilul și repertoriile proprii de cântece populare. *Cf.* A. Hajdu, „Les Tsiganes de Hongrie et leur musique", apărut în *Etudes Tsiganes* (1958), nr. 1, pp. 1–30; K. Kovalcsik, *Vlach Gypsy Folk Songs in Slovakia*, Budapesta, 1935, și M. Stewart, „La fraternité dans le chant: L'expérience des Roms hongrois", apărut în *Tsiganes: Identité, Évolution*, editat de P. Williams, Paris, 1989, pp. 497–513.

piețe, târguri, festivaluri de folclor și nunți, unde câștigurile erau mai mărunte, iar publicul mai puțin respectuos și pașnic.

Pentru ruși, pe de altă parte, forța muzicală a țiganilor constă în cântecul vocal – improvizat, interpretat în cor și pe mai multe voci. Prima atestare a acestor coruri datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când contele Alexei Orlov aduce la Moscova o serie de cântăreți țigani din Moldova. Curând după aceasta, corul și taraful de țigani devin podoabe nelipsite din casa oricărui mare nobil. Corul lui Orlov, ai cărui membri vor îngroșa numărul de robi din satul Pușkino, de lângă Moscova, a făcut furori, putând fi adesea ascultat cu ocazia seratelor organizate de favoriții Ecaterinei cea Mare. Mai târziu au fost puși în libertate, și în timpul invaziei armatelor lui Napoleon din 1812, fiecare bărbat ajuns la vârsta înrolării în gărzile naționale se alătura trupelor de husari, iar ceilalți fac donații în bani guvernului[20]. După război apare o modă printre moscoviți de a organiza mari petreceri la hanurile din afara orașului, distracția fiind asigurată de țigani. Aceeași practică se înrădăcinează și la St. Petersburg, cu excepția faptului că acolo hanurile trebuiau să fie la distanță mai mare de oraș, întrucât țiganilor le era interzis să pătrundă în oraș.

În cadrul corului femeile interpretau rolul principal, ele și dansând în același timp. Instrumentul de acompaniament folosit era chitara rusească cu șapte corzi. Pe lângă cântecele populare de origine rusească, ucraineană și poloneză, cea mai mare parte a repertoriului lor o constituiau melodiile sentimentale ale compozitorilor ruși, dar în anii care au urmat muzicienii instruiți vor compune un număr mare de romanțe într-un stil asemănător celui țigănesc. Toată această „muzică țigănească" devine parte componentă a culturii muzicale rusești

[20] V. Bobri, „Gypsies and Gypsy choruses of old Russia", *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 112–120; Y. Druts și A. Gessler, *Tsygane*, Moscova, 1990, pp. 201–276.

a secolului al XIX-lea. Nobilimea și burghezia preferă corurile în aceeași măsură în care maghiarii îi preferă pe interpreții lor țigani, văzând în ei întruparea libertății romantice pe care Liszt o recunoaște în persoana țiganilor maghiari, deși Liszt însuși va scrie în termeni foarte disprețuitori despre mediul luxos și artificial în care se produceau țigăncile din Moscova – opinie împărtășită șase decenii mai târziu și de către guvernanții bolșevici, care vor merge până la interzicerea unor asemenea activități, încurajând cântecele și dansurile mai credibile din punct de vedere etnic.

Relația dintre țiganii din Spania și muzica pentru care aceștia au devenit renumiți este similară cu cea existentă între interpreții maghiari și cei ruși și repertoriile lor. Repertoriul, la origine, nu era al țiganilor, dar devenise între timp creația lor.[21] Începând cu sfârșitul veacului al XV-lea, țiganii apar în rolul de interpreți ai cântecelor și dansurilor spaniole care în timpul procesului interpretativ vor dobândi un farmec gitan.[22] Dansurile lor reprezentau o latură foarte populară a evenimentelor laice și religioase (precum procesiunile anuale organizate cu ocazia Joii Verzi), astfel că încercarea lui Filip IV de a pune capăt reprezentațiilor date de țigani nu a avut efectul scontat. Unele din formele vocale din Spania se transformă treptat, în ceea ce privește tema și exprimarea ei, și odată cu apariția în secolul al XIX-lea a ceea ce va fi cunoscut sub numele de *flamenco*, cultura din Andaluzia a simțit din plin influența stilului „gitano". Pe timpul sălbaticei represiuni, *flamenco*-ul va trece printr-o îndelungată perioadă de gestație. În centru se află *„cante jondo"* (cântec profund), un stil muzical (sau mai precis trei stiluri – *tonás, siguiriyas* și *soleares*) care se naște, după

[21] Contribuțiile, atât cele țigănești, cât și cele din afara etniei, sunt bine analizate de A. Alvarez Caballero în *Gitanos, payos y flamencos en los orígines del flamenco*, Madrid, 1988.

[22] *Cf.* B. Leblon, „Identité gitane et flamenco", apărut în *Tsiganes: Identité, Évolution*, pp. 531–527, și *Musiques Tsiganes et Flamenco*.

părerea lui Manuel de Falla, dintr-o bază andaluză ce se va combina apoi cu elemente liturgice bizantine, dar și cu elemente arabe și țigănești.[23] (Altele însă vor indica o influență evreiască.) Dragostea, loialitatea, mândria, gelozia, răzbunarea, libertatea, persecuția, mâhnirea, moartea sunt toate motive ale acestui stil exprimat printr-o laconică sfidare și o ambiguitate comprimată. García Lorca descrie *cante jondo* drept „sunetul sângelui care țâșnește". La început, cântărețul, care improviza în mod dramatic, nu avea nici un fel de acompaniament în afară de o bătaie ritmică. Chitara și dansul apar mai târziu, îmbogățind și consolidând *„el cante"* și dovedind în cele din urmă capacitatea de continuare a evoluției și de lărgire a conceptului de flamenco. Gama tipică pentru *„cante flamenco"* este frigiană (și anume tonalitatea reprezentată de clapele albe ale pianului, începând cu nota mi), o gamă care se întâlnește foarte frecvent din India și Persia, până în Turcia și Balcani; și totuși, după cât se pare, în Peninsula Iberică a ajuns mai degrabă prin intermediul maurilor decât al țiganilor.

Puțin cunoscuta preistorie a flamenco-ului se va încheia în jurul datei în care Carol III va emite Pragmatica Sancțiune din 1783; este posibil ca aceasta să nu reprezinte decât o coincidență, deși nu este greu de acceptat că tocmai noul regim de suferință va fi acela care va permite lui *„cante jondo"* să iasă din anonimat.[24] Primul nume ajuns până la noi a fost cel al unui țigan, Tío Luis el de la Juliana, născut la Jerez de la Frontera în jurul anului 1750. În prima jumătate a secolului al XIX-lea principalele centre de dezvoltare sunt Cádiz, Jerez și Sevilla (mai precis, Triana, fostul cartier țigănesc al Sevillei, acum un cartier ceva mai răsărit), iar toți interpreții cunoscuți de flamenco provin din familii de țigani sedentari din aceeași regiune a Anda-

[23] M. de Falla, *El Cante jondo*, Granada, 1922.

[24] *Cf.* A. Alvarez Caballero, *Historia del cante flamenco*, Madrid, 1981, pp. 15–17.

luziei. La această vreme muzica nu dobândește încă numele de *flamenco*, acesta fiind dat țiganilor înșiși înainte de a fi aplicat muzicii care este creația urbană a artiștilor profesioniști din „*cafés cantantes*". Aceste localuri au luat ființă începând cu 1847, primul – *El Café de los Lombardos* – fiind inaugurat la Sevilla[25]. O comunitate de artiști flamenco va ieși din anonimat și va deveni cunoscută prin intermediul unor porecle sumare. Acum participă și andaluzienii la dezvoltarea flamenco-ului, în aceeași măsură cu țiganii; stilurile lor se vor influența reciproc și repertoriul este în așa fel adaptat încât să țină seama de gustul publicului. (În particular, flamenco-ul va continua să fie interpretat de țigani la întruniri și petreceri în cadrul familiei, unde mai degrabă se dădea ascultare stării sufletești a momentului decât dorințelor unui public comercial.) Arta interpreților profesioniști devine mai ambițioasă și mai elaborată, deși va continua să aibă la bază cântecele și dansurile țigănești. Această artă a frazelor ornamentate, descendente și tărăgănate, a acompaniamentelor la chitară asemănătoare compozițiilor lui Scarlatti și a versurilor asonante și repetate, se răspândește dintr-un mic colț din sudul Spaniei în toată peninsula și apoi în lumea hispanică, pentru a deveni o formă general acceptată de divertisment popular.

Peisaje rurale și peisaje citadine

La sfârșitul celor o sută de ani cuprinși între 1815 și 1914, mulți țigani s-au trezit trăind într-o lume diferită de cea de la început. Schimbările de ordin economic și social care în acei ani au cuprins mai toată Europa s-au dovedit a fi mai intense ca niciodată. Marea Britanie se afla în fruntea acestei universale desprinderi de viața rurală și trecere la o societate în care țăranii și meșteșugarii vor deveni operatori de mașini

[25] J. Blas Vega, *Los Cafés cantantes de Sevilla*, Madrid, 1984, p. 27.

și contabili, dar până la sfârșitul veacului multe țări europene se aflau pe punctul de a ajunge Anglia din urmă, ba chiar de a o depăși în această cursă. Totuși, în ciuda unei atari situații, în care vechiul și noul continuă încă să se îmbine, anumite zone – precum sudul Spaniei și sudul Italiei – nu vor fi decât slab afectate, în timp ce în altele – precum Ungaria și Balcanii – schimbările vor fi ca și inexistente. Mai mult de trei sferturi dintre locuitorii din Balcani sunt încă țărani, această parte a continentului fiind zona în care societatea țărănească clasică va persista cel mai mult, oferind în același timp un mediu probabil nu foarte diferit de cel existent la sosirea țiganilor în Europa.

Chiar și atunci când tendința către industrializare și urbanizare devine foarte pronunțată, impactul acesteia asupra țiganilor este mai puțin profund decât ar fi putut fi în realitate. Motivele pentru care nu s-a produs sedentarizarea țiganilor pot fi percepute mai clar, dacă vom privi din nou la Spania și la Ungaria, două dintre regiunile mai înapoiate din punct de vedere economic, dar în care sedentarizarea țiganilor avansase cel mai mult, și apoi le comparăm cu situația din Marea Britanie, singura țară care pe la mijlocul secolului al XIX-lea a reușit să creeze o societate industrială matură și una dintre foarte puținele care tot până la aceeași dată au reușit urbanizarea celei mai mari părți a populației.

Dacă *gitanos bravíos* (țiganii greu de stăpânit – adică nomazi) reprezentau o minoritate în Spania de sud, cauzele acestui fapt se găsesc în principal în presiunea exercitată de legile spaniole care dovedesc eficacitate în reducerea mobilității țiganilor. Ele au dat totuși greș în încercarea de evitare a aglomerărilor de populație țigănească. Dar nici nu au înregistrat victorii remarcabile în ceea ce privește canalizarea țiganilor exclusiv înspre activități considerate profitabile pentru stat, întrucât, în limitele stabilite de lege, existau prea multe portițe de scăpare ce puteau fi exploatate oricând. În procesul de sedentarizare, țiganii au format în multe orașe adevărate colonii, precum

Calle de la Comadre și Callejón de Lavapies, de lângă târgul de cai din Madrid, sau Triana din Sevilla și *barrios* (cartierele) de la Viña și Santa María din Cádiz. În Granada, mulți țigani s-au strâns în cavernele săpate în coasta lui Sacro Monte, mânuind vârtos barosul și forja în măruntaiele pământului; mai târziu acestea vor deveni o atracție pentru turiști, rivalizând cu Alhambra, de pe celălalt mal al lui Rio Darro, iar altele, dotate cu baie, curent electric și telefon vor găzdui foarte prosperi cântăreți și dansatori flamenco. Și în alte părți ale provinciei Granada au existat (și mai există încă) asemenea așezări troglodite precum Purullena și Barrio de Santiago în Guadix – locuite nu numai de țigani, aceste adăposturi subterane, răcoroase vara și călduroase pe timp de iarnă, erau ieftin de construit sau de dobândit. În ciuda măsurilor luate de către autorități, precum decretele emise de Filip IV și Carol II, dragostea țiganilor pentru propria lor societate distinctă va fi aceea care va asigura supraviețuirea unui număr de *gitanerías*, precum și o contribuție meritorie la cultura din Andaluzia.

Și în Ungaria gradul mare de sedentarizare s-a datorat presiunilor făcute de autorități în secolul al XVIII-lea, mai târziu consolidate prin măsuri de asanare, dar iarăși toate acestea nu au urmat cursul dorit. Încercările mai recente se năruie și ele, chiar dacă sunt făcute de arhiducele Iosif Carol Ludovic (1833–1905), omul cel mai potrivit pentru a le impune. Arhiducele, strănepot al Mariei Tereza și nepot al lui Iosif II, fiind cel mai mare în rang din ramura maghiară a dinastiei de Habsburg, va petrece ani îndelungați în serviciul armatei. Dar acest lucru nu-l va împiedica să studieze cu entuziasm limba și obiceiurile țiganilor, atras fiind de la o vârstă fragedă de muzica lor, ceea ce se va dovedi a fi un fapt mai puțin obișnuit pentru un membru al acestei familii. Maghiara fiind limba maternă, arhiducele va scrie în această limbă o substanțială gramatică a limbii romani, plecând de la o serie de dialecte

europene.[26] Apoi, din propria avere va cheltui o substanțială sumă de bani, pentru a pune bazele unei mari colonii de țigani pe domeniul său din Alcsúth, la circa 40 de mile sud-vest de Budapesta, în completarea altor patru colonii mai mici înființate în altă parte. Le dă locuință, de muncă în agricultură, ba chiar înființează la Alcsúth o școală specială pentru copii. Colonii vor continua să ducă acest mod de viață ordonată atâta timp cât ochii protectorului regal vor veghea asupra lor; ulterior se vor dispersa aproape în totalitate.

Recensământul detaliat al țiganilor din ianuarie 1893 ne furnizează o mare cantitate de date despre modul general de viață al țiganilor din teritoriile maghiare de la sfârșitul veacului al XIX-lea, în același timp suplimentând datele obținute în urma recensământului național din 1880.[27] (La acea vreme, Ungaria era de trei ori mai mare decât în prezent, înglobând Transilvania și Slovacia și alte câteva regiuni mai mici din Polonia, Austria, Slovacia, Croația, Serbia, România și Ucraina de astăzi.) S-a estimat că din totalul de 274 940 de țigani recenzați, aproape 90% erau sedentari, un număr de 20 406 semisedentari și doar 8 938 mai erau țigani nomazi. Aproximativ 105 000 din numărul total de țigani se aflau în Transilvania, reprezentând 5% din întreaga populație a acesteia, iar în regiunile cu populație predominant românească, țiganii reușeau să depășească uneori chiar 10%. Limba romani era vorbită de un număr foarte mare de țigani nomazi, dar dintre cei sedentari doar de mai puțin de jumătate. Pentru un sfert dintre cei din urmă,

---

[26] *Czigány Nyelvtan* [Gramatica limbii țigănești], Budapesta, 1888.

[27] Rezultatele au fost publicate în *A Magyarországban... czigányösszeírás eredményei* (Rezultatele recensământului țiganilor din Ungaria), editată de J. Jekelfalussy, Budapesta, 1895, cu un comentariu în maghiară și în germană; reluată și însoțită de un eseu în engleză, Pécs, 1992. Detalii despre recensământul din 1880 în lucrarea lui J. H. Scgwicker, *Die Zigeuner în Ungarn und Siebenbürgen*, Viena, 1883, pp. 75–89.

româna era limbă maternă. Atât vorbitorii de limbă romani cât și cei de limbă română se aflau în principal în Transilvania.

În datele recensământului existau niște lacune mari. Mai multe orașe nu au participat la recensământ, printre care Budapesta. În plus, orice calcul de acest fel va subestima probabil elementul nomad din cauza dificultăților cu care se pot confrunta recenzorii în încercarea lor de a-l depista, o trăsătură agravată de defectele ivite în sistemul de clasificare ce cuprindea în categoria populației permanent sedentare acei țigani care petreceau iarna într-o anumită parohie, iar vara pribegeau dintr-un loc într-altul. Efectuarea recensământului în toiul iernii a generat probabil și o altă distorsiune, a țiganilor sedentari ori a celor „semisedentari". În ciuda acestui fapt, populația sedentară era în mod categoric majoritară. Totuși, de aici nu a rezultat și integrarea acesteia în mediul înconjurător. Cel mai frecvent, țiganii sedentari obișnuiau să trăiască într-o enclavă proprie, într-un oraș sau într-un sat, acest lucru fiind îndeosebi valabil în Slovacia. Modelele școlare indică de asemenea semne ale unei integrări reduse: 70% din țiganii de vârstă școlară nu urmau cursurile, iar peste 90% dintre țigani s-au dovedit a fi analfabeți (98% în cazul țiganilor nomazi). Ocupațiile indicau o puternică preferință a acestora pentru propria afacere, dar și ineficacitatea decretelor Mariei Tereza și ale lui Iosif II, în încercarea lor de a-i face pe țigani să adopte sau să renunțe la un anumit mod de viață. Un număr relativ redus era ocupat în agricultură, principala activitate în Ungaria, dar din punct de vedere filozofic, citând experiența arhiducelui, editorul raportului despre recensământ acceptă faptul că țiganii nu erau potriviți pentru atare muncă. Chiar și în cazul ocupațiilor de tip industrial, țiganii tindeau spre acele îndeletniciri care să le asigure un anumit grad de independență: prelucrarea metalelor (îndeosebi meseria de fierar) fiind cea mai importantă, urmată apoi de cele din domeniul construcțiilor (fabricarea cărămizilor, lucrul în lut) și al prelucrării lemnului (producerea coveților).

Comerțul era și el bine reprezentat (îndeosebi geambașia pentru bărbați și negoțul ambulant pentru femei). Lăutarii erau însă cei mai numeroși în zona reprezentată de Ungaria de astăzi. Parțial, gândul la isprăvile lor în domeniul muzicii a fost acela care l-a făcut pe editor să se aventureze dincolo de comentariul statistic și să se lanseze într-un apel rapsodic la integrarea țiganilor în cadrul națiunii, datorită bunelor calități pe care aceștia le puteau oferi – constituție ușor adaptabilă, mâini îndemânatice și talent muzical.

Natura locuințelor ocupate de țigani era de asemenea revelatoare. Majoritatea celor sedentari ocupau locuințe cu una sau cel mult două încăperi, alții însă mai trăiau în corturi, în timp ce jumătate dintre țiganii semisedentari locuiau în colibe provizorii din pământ sau paie, ori în caverne săpate de ei înșiși. Pe timp de iarnă, mulți nomazi închiriau case sau își construiau colibe. Corturile au rămas totuși principala lor formă de adăpost, transportul făcându-se cu căruța trasă de cai. Încă nu se face nici o mențiune referitoare la furgoanele de locuit, deși încă de la începutul veacului, în țările din Balcani, se observă apariția unor forme primitive de căruțe cu coviltir.[28] În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea cortul rămâne totuși cea mai uzuală locuință a țiganilor nomazi din întreaga Europă, chiar și pe timpul iernilor geroase din Rusia, deși pe la mijlocul secolului țiganii din vestul continentului vor trece treptat la furgonul tras de cai, numit de ei *vardos*, și adesea însoțit de corturi și căruțe mai ușoare. Cele mai îngrijit lucrate

[28] De exemplu, F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Paris, 1820, vol. 2, p. 458, scriind despre țiganii musulmani din Bosnia, afirmă că „adesea sunt întâlnite colibe de lemn acoperite cu coajă de copac, montate pe roți și trase de 10 sau 12 boi, în vreme ce familia se deplasează pe jos în urma domiciliului mobil"; A. Boué, *La Turquie d'Europe*, Paris, 1849, vol. 2, p. 77, după ce menționează că majoritatea țiganilor nomazi locuiau în corturi sau colibe provizorii, adaugă că, „îndeosebi în Albania, mai pot fi văzuți țigani locuind în căruțe acoperite cu pânză sau coajă de copac".

furgoane vor fi produse în Anglia, la comandă, de către constructori *gadže* specializați, iar în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea caravanele țigănești, întotdeauna deosebindu-se una de alta în ciuda echipamentului standard, vor atinge apogeul dezvoltării lor, fiind în același timp atât de caracteristice, funcționale și atrăgătoare, încât vor fi folosite și de către populația sedentară, în scop recreativ[29].

În Anglia, în ciuda unor forme de presiune mai vagi, îmbinate cu o serie de schimbări din cadrul societății, țiganii vor manifesta, ca și în alte părți, un interes redus față de munca salariată curentă. În general, aveau să rămână cum fuseseră dintotdeauna, cu câștiguri dobândite în linii mari pe baza atât a propriilor eforturi și a inteligenței, cât și pe baza capacității de a se ocupa cu o mare varietate de îndeletniciri ambulante. Totuși, în mod inevitabil, pe măsură ce se produce creșterea orașelor și restrângerea satelor, mulți țigani al căror domeniu de activitate a fost la început în mod predominant rural se vor deplasa odată cu piața de desfacere. O serie de impulsuri mai directe îi vor împinge pe aceștia în aceeași direcție. Acțiunea de împrejmuire a terenurilor i-a deposedat pe țigani de multe din locurile de tabără tradiționale, iar numărul sporit de membri și mai buna organizare a poliției rurale, ca urmare a Legii Poliției districtuale din 1839 și apoi a celei din 1856, vor da naștere la campanii violente de îndepărtare a țiganilor din Dorset, Norfolk și alte câteva comitate. Vagabonzii și țiganii erau învinuiți de multe din delictele minore din mediul rural, deși registrele indicau că actele de violență și furturile (inclusiv braconajul) erau de regulă înfăptuite de către locuitorii permanenți ai ținutului.[30]

---

[29] *Cf.* C. H. Ward-Jackson și D. E. Harvey, *The English Gypsy Caravan*, Newton Abbot, 1972; ediția a 2-a, 1986.

[30] *Cf.* D. Jones, „Rural crime and protest", apărut în *The Victorian Countryside*, editat de G. E. Mingay, Londra, vol. 2, pp. 566–579.

Țiganii n-au reprezentat decât o verigă în cadrul unei game largi de grupuri nomade din Anglia secolului al XIX-lea, când atari oameni au jucat un rol mult mai important în viața economică și socială decât în zilele noastre.[31] Unii dintre membrii acestei comunități se aflau pe drumuri pentru a obține serviciu (precum salahorii, călcând pe urmele lăsate de lucrările publice ale epocii victoriene, ca și constructorii, lucrătorii în agricultură și meșteșugarii ambulanți); asemenea persoane erau de sine stătătoare și, din alte puncte de vedere, se conformau unui model de viață sedentară. Mai existau apoi vagabonzii – umblând pe drumuri de unii singuri, alteori însoțiți de o parteneră – un fenomen, de regulă, sezonier – care se refugiau iarna în orașe, în locuințe ieftine, de raport sau în aziluri de noapte. Mai există apoi și fluxul constant de imigranți veniți de dincolo de Marea Irlandei, care, pe la sfârșitul deceniului cinci al secolului al XIX-lea, datorită recoltelor proaste de cartofi, se transformă într-un adevărat puhoi, fapt care-i va face pe unii observatori să susțină cu stupiditate că, de fapt, toți vagabonzii erau irlandezi. Pentru alții însă, pribegitul de colo, colo reprezenta un mod de viață în sine și, anual, o bună bucată de vreme, aceștia o petreceau de regulă pe drum, împreună cu întreaga familie. Printre ei se aflau perieri, împletitori de coșuri, geambași, spoitori de cazane, boccegii și alți diferiți negustori ambulanți, olari ambulanți, oameni ai iarmaroacelor de regulă, la fel ca și țiganii înșiși – de fapt o lume extrem de variată și de pestriță care astăzi este din ce în ce mai des denumită generic „nomazi". Dacă acea populație din secolul al XIX-lea este considerată a fi deopotrivă cu cea care locuia în corturi, căruțe cu coviltir sau sub cerul liber, atunci prin intermediul datelor recensământului

[31] Două studii folositoare despre viața nomazilor din Anglia secolului al XIX-lea aparțin lui R. Samuel, „Comers and goers", apărut în *The Victorian City*, editat de H. J. Dyos și M. Wolff, Londra, 1973, vol. 1, pp. 123–160, și Mayall, *Gypsy-Travellers*.

din Anglia și din Țara Galilor ne putem face o idee asupra mărimii ei. Aceste date (deși posibil subestimate) indică o creștere destul de constantă de la 7 659 în 1841, la 12 834 în 1891 și 12 574 în 1901. Concentrările masive din aprilie 1901 au fost înregistrate în patru ținuturi din jurul Londrei (Essex, Middlesex, Kent și Surrey), în Sussex și în Hampshire, la fel ca și în vecinătatea centrelor industriale din zona centrală (Staffordshire) și nord-vestică a Angliei (Lancashire și West Riding). După acestea urmează Londra însăși, Glamorgan și Durham[32].

Această distribuție reflectă în decursul veacului al XIX-lea o pronunțată schimbare a rolului economic jucat de țigani, a traiului și a deplasării acestora prin Anglia. Situația precară a cererii și ofertei existente la începutul secolului al XIX-lea lăsa să se înțeleagă că o mare parte dintre țigani puteau servi unei cauze foarte utile colindând zonele rurale, în mare măsură inaccesibile, cum o făcuseră cu veacuri înainte. Oferindu-și mărfurile și serviciile unei populații care, datorită depărtării de magazine și orașe, nu putea fi aprovizionată în mod corespunzător, țiganii aduceau o completare la viața economică și socială a satului. Aceștia apar ca niște furnizori de bârfe și de știri, vânzători de mărfuri ieftine (adesea produse de către ei înșiși), reparatori de bunuri gospodărești și lucrători sezonieri (de exemplu la strânsul fânului, la cules de mazăre și de fructe, la culesul hameiului) sau ca artiști ambulanți, însuflețind cu muzica, dansul și cântecele lor petrecerile sătești. În măsura în care aceste nevoi încep să fie satisfăcute de alte mijloace, iar transportul și comunicațiile să se îmbunătățească, țiganii se vor specializa în noi meserii sau le vor adapta pe cele vechi. Întrucât pentru comercializarea bunurilor și serviciilor oferite aceștia se bizuiau pe populația sedentară, devine necesară schimbarea ofertei și a piețelor de desfacere, viața lor

[32] Bazat pe Mayall, *Gypsy Travellers*, pp. 23–29, care furnizează o analiză mai detaliată.

adaptându-se astfel noilor deplasări sezoniere regulate în zonele mai dens populate, din ce în ce mai multe la număr.

În lunile de iarnă, mulți dintre țiganii din jurul Londrei vor migra către interior. Unii se mută în casă, alții în colibe sau clădiri din lemn. Alții în schimb își vor ridica corturile sau își vor priponi căruțele pe izlazurile de la Wormwood, Scrubs, Barnes, Dulwich sau Mitcham, sau în zonele de trecere, în cărămidării sau pe terenurile virane de orice fel, de lângă Wandsworth, Battersea și Kensal Green și mahalalele din zona olăriilor de la Notting Dale (unde în 1862 se estima că trăiau circa 50 de familii de țigani, suficient pentru a justifica ridicarea, în 1869, a unui cort misionar)[33]. Odată ajunși în orașe, aveau probabil să se amestece și să locuiască alături de alți locuitori vremelnici, englezi și irlandezi. Țiganii londonezi își câștigau existența prin diferite mijloace. Comerțul ambulant și spoitul cazanelor erau ocupațiile lor principale, și ar fi o greșeală să credem că o familie, atât în acele vremuri cât și în zilele noastre, s-ar fi putut baza sau s-ar putea baza pe un singur mijloc de trai. O persoană putea, după caz, să împletească coșuri, să monteze funduri la scaune, să fie tocilar, aurar, să repare umbrele, să spoiască cazane, să fie geambaș, să facă cuiere și frigărui pentru măcelari, deplasându-se uneori de la o stradă la alta în căutare de clienți, iar alteori stând acasă și confecționând articolele pentru stocul de marfă, până ce datorită producției de masă va deveni mai simplă achiziționarea articolelor de-a gata. Mulți dintre ei își făceau apariția vinerea, cu ocazia târgului Caledonia. Activitatea avea ca unitate de bază familia. Femeile își îndeplineau rolul lor, cărând coșul cu articole din ușă în ușă, îndeletnicindu-se în același timp și cu ghicitul; rolul copiilor era de a le da o mână de ajutor părinților la vânzarea sau la producerea respectivelor articole.

---

[33] În cartea lui G. Borrow, *Romano Lavo-Lil*, Londra, 1874, pp. 207–237, se află descrieri ale coloniilor din Wandsworth, Notting Dale și Schoreditch.

Unele dintre aceste colonii de țigani, precum cea de la Battersea, care a rămas aproape de Londra, au migrat foarte puțin. Într-adevăr, câțiva dintre țiganii din grupul de la Battersea rămâneau tot timpul anului în tabăra de la Donovan's Yard, de lângă linia ferată de sud-vest; pe de altă parte, la Notting Dale, un nucleu de familii (în majoritate din clanul Hearnes) a rămas permanent în același loc. Și alte orașe vor ajunge în mod asemănător să aibă colonii permanente de țigani. Astfel, la Liverpool, țiganii clanului Everton își vor crea un obicei din a-și ridica corturile pe un teren viran de lângă Walten Breck. În 1879 vor fi somați în fața judecătorului, pentru faptul de a nu se fi aprovizionat cu apă „în conformitate cu prevederile legii privind sănătatea publică", dar tabăra va continua să se dezvolte în anii care au urmat. Majoritatea coloniilor urbane se destrămau totuși odată cu venirea primăverii, ocupațiile sezoniere devenind o componentă esențială a migrațiilor ulterioare, deși comerțul ambulant și spoitul cazanelor rămânea principalul lor mijloc de subzistență. James Crabb își informează cititorii în legătură cu deplasările regulate ale țiganilor în jurul Londrei:

> Acei creștini care vor să facă bine țiganilor din Londra și din împrejurimi vor da de ei în suburbii în lunile aprilie, mai și iunie, când aceștia își găsesc, de regulă, de lucru în grădinile de zarzavat. În iulie și august, aceștia se deplasează în Sussex și Kent unde se angajează la strânsul recoltei. După care, în luna septembrie un număr mare de țigani pot fi găsiți în comitatele cu plantații de hamei, Kent, Sussex și Surrey, unde își găsesc de lucru.[34]

Mayhew supranumește recolta hameiului din septembrie marea întâlnire a nomazilor din Anglia și din Iralanda, care obișnuiesc să vină din toate părțile Angliei de sud. Vara era de asemenea un sezon profitabil pentru ghicitoare, prin parcuri sau alte locuri de agrement. Târgurile și concursurile hipice

[34] J. Crab, *The Gipsies' Advocate*, ed. a 3-a, Londra, 1832, pp. 136–137.

reprezentau o dată importantă a calendarului țigănesc, dând o anumită structură sincronismului și direcției de deplasare a țiganilor, furnizând un loc de întâlnire pentru familii și prieteni, permițându-le în același timp să se angajeze în afacerile serioase cu cai. Târgul de Paști de la Wanstead Flats era cunoscut sub denumirea de „Târgul țiganilor", plecând de la numărul mare de participanți care l-a făcut să devină prima întrunire a sezonului, în timp ce Epsom era invadat de țigani pe perioada concursurilor hipice, însoțiți fiind de o adevărată armată de negustori de mărunțișuri. (Crabb își previne cu grijă cititorii: „Cel mai bun moment de a-i vizita pe țigani ar fi dimineața, întrucât, adesea, la concursurile hipice, vor fi deja în stare de ebrietate mai înainte de lăsarea serii.") După încheierea recoltatului, această deplasare se făcea în direcție inversă; un prim val se întorcea la Londra imediat după recoltarea hameiului, aprovizionându-se poate pe drum, la Houndsditch, cu coșuri franțuzești și nemțești. Alții își începeau retragerea în octombrie, iar în noiembrie deplasarea devenea generală.

În acest fel, în fața urbanizării, industrializării și altor presiuni din Europa, țiganii s-au arătat capabili să-și mențină autonomia, exploatând ocaziile și înlesnirile create de sistemul dominant. Au rezistat astfel în fața tentațiilor exercitate de munca salariată, spre deosebire de alții. Mulți dintre ei – chiar și atunci când au devenit sedentari – par să se agațe cu tenacitate de un oarecare ideal de comunitate, independență și muncă pe cont propriu. În Anglia, urbanizarea nu s-a arătat deloc incompatibilă cu menținerea unui anumit grad de nomadism, deși distanțele parcurse tind să devină mai scurte, reflectând de fapt densitatea geografică mai mare a clientelei. Țiganii se vor deplasa de la sat la oraș, oriunde este necesar, vor abandona vechile meserii în favoarea noilor activități, adaptate într-o mai mare măsură la noile vremuri, dar fără a face vreun compromis în ceea ce privește libertatea și identitatea lor etnică, flexibilitatea profesională și de domiciliu. Odată cu trecerea timpului,

practicile de lucru se vor schimba și ele din ce în ce mai mult. Confecționarea de articole comercializate ambulant devine o ocupație tot mai rară, acestea fiind tot mai des produse de mașină și achiziționate de la negustorul angrosist. Cârpăcelile și micile reparații sunt tot mai rar solicitate, întrucât articolele fabricate mai ieftin sunt mai ușor de procurat, recoltarea devine și ea mecanizată. În asemenea condiții, o cultură mai puțin rezistentă ar fi sucombat total, dar nu a fost cazul țiganilor.

Dezrobirea

Codurile juridice după care robii din Țara Românească și din Moldova sunt ținuți în frâu în primele decenii ale secolului al XIX-lea nu diferă mult din punctul de vedere al conținutului de măsurile aplicate cu patru veacuri înainte[35]. Pe parcursul anilor sistemul s-a transformat într-o clasificare bine definită. Pe de-o parte, existau *țiganii domnești*, iar pe de altă parte cei *mănăstirești* sau cei *boierești*. Țiganii care plăteau bir statului erau împărțiți în mai multe clase: țiganii *lingurari*, care făceau ustensile din lemn, țiganii *ursari* care erau fierari și spoitori, pe lângă faptul că se îndeletniceau cu dresatul urșilor, țiganii *rudari* sau *aurari*, folosiți în minerit și la spălatul aurului și, în cele din urmă, țiganii *lăieși* („membri ai unei cete"), țigani fără o anumită ocupație și care hoinăreau de colo, colo în interiorul principatelor. Țiganii lăieși se pricepeau la diverse lucruri, îndeosebi la prelucrarea metalelor, în vreme ce femeile lor mergeau din casă în casă să ghicească norocul și să ceară

[35] *Cf.* M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire... des Cigains*, Berlin, 1837; A. A. Colcocci, *Gli Zingari*, Torino, 1889, îndeosebi pp. 126–146; T. R. Gjorgjević, „Rumanian Gypsies in Serbia", *JGLS* (3), 8 (1929), pp. 7–25; C. J. Popp Serboianu, *Les Tsiganes*, Paris, 1930, îndeosebi pp. 45–53; G. Potra, *Contribuțiuni la istoricul Țiganilor din România*, București, 1939; I. Hancock, *The Pariah Syndrome*, Ann Arbor, 1987, îndeosebi pp. 11–48; F. Remmel, *Die Roma Rumäniens*, Viena, 1993.

de pomană. Unii dintre țiganii lăieși au reușit să scape și să întemeieze comunități în Munții Carpați, sub denumirea de *netoți* și au dobândit o funestă reputație. Adevărații robi, în sensul real al cuvântului, erau țiganii *vătrași*, aflați în proprietate particulară și folosiți de stăpâni drept rândași la grajduri, vizitii, bucătari sau servitori în casă. Alții obișnuiau să trăiască în sate ca bărbieri, croitori, cizmari sau potcovari. Printre *vătrași* se găseau și cei mai buni lăutari. În proprietate particulară se mai aflau și câțiva *lăieși*, majoritatea fierari și pieptănari. Aceștia plăteau bir către mânăstirile sau către respectivul boier care îi avea în stăpânire, și nu către stat. Birul era strâns de către un jude din rândul țiganilor și dat apoi bulibașei – persoană oficială superioară, direct răspunzătoare în fața stăpânului.

Stăpânii puteau să-i omoare pe țigani fără a fi la rândul lor pedepsiți pentru aceasta, și orice fel de greșeală era adesea pedepsită cu asprime. Mihail Kogălniceanu, reformatorul român care a organizat campania pentru dezrobirea țiganilor, descrie la ce a asistat, copil fiind, la Iași, în capitala Moldovei:

> ...ființe umane cu lanțuri la mâini și la picioare, cu cercuri de fier în jurul frunții sau cu zgardă metalică la gât. Biciuiri sângeroase și alte pedepse precum înfometarea, atârnarea deasupra focului fumegând, regimul de carceră și aruncarea, despuiat fiind, în zăpadă sau apa înghețată a vreunui râu, acesta era tratamentul aplicat nenorocitului de țigan.
>
> Caracterul sacru al căsătoriei și al legăturilor de familie era de asemenea batjocorit: nevasta era despărțită de bărbat, fiica smulsă de lângă mamă, copiii luați de la pieptul celor care i-au adus pe lume și apoi vânduți precum vitele, la diferiți cumpărători din cele patru colțuri ale României.[36]

Kogălniceanu estimează că în Țara Românească și în Moldova se aflau la acea vreme 200 000 de țigani, robii aflați în

[36] M. Kogălniceanu, *Esquisse*, pp. 16–17; de asemenea, *Desrobirea Țiganiloru*, București, 1891, p. 14.

proprietate particulară reprezentând majoritatea și însumând vreo 35 000 de familii.

În timpul ocupării de către Rusia între 1828 și 1834 a Principatelor Dunărene au loc câteva tentative în direcția eliberării țiganilor, pentru ca apoi acestea să fie înăbușite. Opinia publică putea să se schimbe, dar stăpânii de robi nu erau încă pregătiți pentru aceasta. Primul pas decisiv va fi făcut de Alexandru Ghica, Principele Țării Românești, care în 1837 eliberează 4 000 de familii de țigani domnești și îi instalează în sate unde li se cere boierilor să le dea acestora de lucru în agricultură. Moldova îi urmează exemplul în 1842, în privința țiganilor domnești, și în 1844 și în privința celor mânăstirești. Succesorul lui Ghica, Gheorghe Bibescu, școlit la Paris, va avea grijă ca în 1847 țiganii mânăstirești din Țara Românească să fie de asemenea eliberați, deși tranziția nu va fi întotdeauna rapidă. De cealaltă parte a Carpaților, în Transilvania, abolirea iobăgiei în 1848 va aduce libertate de mișcare unui mare număr de țigani, până atunci legați de sat. Și mulți vor pleca, îngroșând coloniile de țigani din orașe.

Noua generație de români, care apare acum, își îndreaptă privirile către Franța, ca model de inspirație; conducătorii lor, fiind perfect conștienți de interesul pe care alte țări europene îl arată față de aceste evenimente, se gândesc să ducă această sarcină la bun sfârșit. Boierii însă refuză cu încăpățânare să capituleze. Cât de profund încetățenită era această practică în Moldova o arată faptul că atunci când, în 1851, se vor scoate la licitație o parte din proprietățile lui Alecu Sturdza, fost ministru de finanțe, pentru plata datoriilor sale, averea lui cuprindea nu mai puțin de 349 de robi țigani, bărbați, femei și copii.[37] Însă de abia în 1855 Grigore Ghica, Principele Moldovei, se

[37] M. Gaster „Bill of sale of Gypsy slaves in Moldavia, 1851", apărut în *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 68–81.

va simți suficient de puternic pentru a face presiuni în favoarea îndepărtării a ceea ce el numește „acest umilitor vestigiu al unei societăți barbare", propunând în același timp despăgubirea proprietarilor pentru pierderea investițiilor efectuate. El reușește să-și impună voința, și comerțul cu ființe umane va fi pentru totdeauna interzis; despăgubirea pe care urmau s-o primească boierii a fost fixată la opt ducați în cazul țiganilor lingurari și vătrași și la patru ducați în cazul țiganilor lăieși, de ambele sexe, dar nimic nu avea să se plătească în cazul sugarilor sau infirmilor. În decurs de câteva săptămâni, la începutul lui 1856 Țara Românească va întreprinde măsuri similare. Din punct de vedere juridic libertatea totală va fi dobândită în 1864, când în urma Războiului din Crimeea se va elabora o nouă constituție pentru proaspăt unitele principate (nu încă și independente) care au devenit România. Se va socoti că, cel puțin în principiu, țiganii se pot bucura de drepturile conferite de cetățenia română. Nici una dintre măsurile constituționale nu va risipi vreodată atmosfera de vrajbă și prejudecată creată de către statutul lor social anterior.

Noi migrații

În a doua jumătate a veacului al XIX-lea se remarcă pe plan internațional unele triburi de țigani, după ce unii membri ai acestora vor începe să se răspândească în toate direcțiile, pornind din Balcani și din Ungaria. Limba romani vorbită de aceștia era puternic impregnată de elemente românești – de unde și denumirea dialectelor lor ca „valahe" – fiind în mod vădit adânc înrădăcinați în ținuturile de limbă română. Ei înșiși își ziceau „*romi*" și, referindu-ne la ei, vom folosi în continuare această denumire pentru a îi putea deosebi de țiganii ai căror strămoși, în drumul lor spre vestul continentului, îi precedaseră cu veacuri înainte. Există totuși numeroase alte

grupuri de țigani din Europa Centrală și Răsăriteană care folosesc și ei termenul de *romi*, fără a fi însă legați de cei care utilizează dialectele valahe.

Principalele grupuri de romi, ale căror nume au la bază nomenclatorul de meserii, îi includ pe căldărari, geambași și pe ciurari. La fel de relevante sunt și alte câteva grupuri care părăsesc zona Balcanilor, aproximativ la aceeași dată. Aceștia sunt țiganii vorbitori de limbă română, cunoscuți sub numele de băiești, rudari și ursari și a căror limbă romani s-a pierdut aproape în totalitate.[38]

Migrațiile următoare ale romilor vor avea ca efect destrămarea lor: căldărarii, de exemplu, vor tinde să se deplaseze către Rusia, Serbia, Bulgaria și Grecia, ceea ce a condus la apariția unor subdiviziuni bazate pe deosebiri geografice, astfel încât unii dintre căldărari vor fi numiți în limba țigănească „greci", alții „sârbi" iar alții „ruși". Mai târziu se va produce o extinsă migrație spre vest și, odată avântul luat, aceasta se va asemăna întru câtva cu reconstituirea a ceea ce s-a petrecut cu secole înainte. Reacțiile europenilor din nordul și din vestul continentului – un amestec de curiozitate și de împotrivire – au fost în mare parte similare celor din secolul al XVI-lea. Astăzi vom da peste romi în aproape fiecare țară din Europa, din cele două Americi, de fapt pretutindeni. Toți vorbesc dialecte ale limbii romani, înrudite între ele, în ciuda deosebirilor de vocabular și de pronunție care au reușit să se strecoare în decursul timpului, astfel că un rom din Suedia îl va înțelege pe altul din Brazilia.

La începutul anilor 1860 unii dintre cei care au reușit să se infiltreze vor fi zăriți în Germania și în Polonia căutând să obțină o poziție dominantă printre țigani, ba chiar să înființeze în clanul Kwiek o dinastie de „voievozi" ai țiganilor polonezi.[39]

---

[38] Termenul „ursari", în comparație cu ceilalți, poate fi mai degrabă folosit pentru desemnarea meseriei, decât ca denumire dată tribului din care fac parte.

[39] *Cf.* J. Ficowski, *Cyganie na polskrich drogach*, ed. a 2-a, Cracovia, 1985, pp. 78–107.

Din Polonia, căldărarii și ciurarii au trecut apoi în Rusia și în Scandinavia. Unii romi, având pașapoarte austriece, își vor croi drum în 1866 de la Berlin până în Belgia și apoi în Franța, dar la scurt timp după aceasta vor fi izgoniți dincolo de granița francobelgiană.[40] Căldărarii care în anul următor vor ajunge în Franța, via Germania și Italia, nu vor mai întâmpina atâtea greutăți. Ei se vor putea deplasa în grupuri de 30, 40 sau chiar 150 de inși, în căruțe deschise, pe patru roți și trase de cai, și își vor ridica corturile imense în locurile de popas. Cele patru zile cât au zăbovit în februarie 1868 la Carpentras (la nord-est de Avignon) s-au dovedit suficient de lungi pentru a-i permite unui artist de-al locului să-i redea pe pânză. Îmbrăcămintea zdrențuită contrasta cu aurul și argintul cu care erau gătiți. Un grup de căldărari va face o incursiune în Anglia în 1868 și își va ridica corturile la marginea Londrei, dar nu vor fi văzuți cu ochi buni de către ceilalți țigani englezi.[41] În același an, în Țările de Jos încep să sosească grupuri de țigani căldărari din Europa Centrală. Guvernul olandez îi consideră un fenomen complet nou, iar pentru păturile largi ale populației aceștia reprezintă o noutate atât de exotică încât, în ciuda taxelor de acces în tabără, vor veni mii de vizitatori să-i vadă pe țigani.[42] La începutul anilor 1870, noi grupuri de romi vor ajunge în Franța, venind din Germania și din Italia și atrăgând o mulțime de vizitatori oriunde s-ar fi deplasat. Primele atestări ale prezenței țiganilor ursari în vestul continentului sunt aproximativ contemporane cu cele referitoare la țiganii căldărari,

---

[40] F. de Vaux Foletier, *Les Bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, conține un capitol bine întocmit referitor la vizitele făcute de țiganii din centrul și răsăritul Europei.

[41] T. W. Thompson, „Foreign Gypsy Coppersmiths in England in 1868", apărut în *JGLS* (3), 6 (1927), p. 144.

[42] O valoroasă prezentare a acestor incursiuni se găsește în L. Lucassen, *En men noemde hen Zigeuners*, Amsterdam / Haga, 1990, ce conține istoria țiganilor în Țările de Jos, în perioada 1750–1944.

provenind din Germania (1867) și din Țările de Jos (1868). Începând cu 1872, țiganii ursari își vor face apariția și pe drumurile din Franța, primii venind din Serbia și din Bosnia, cu pașapoarte turcești și purtând nume precum: Galubovich, Lazarovich și Mitrovich. Cei veniți în anii următori vor purta nume sârbești.

Grupul de 99 de căldărari „greci" care vor sosi în 1886 cu trenul la Liverpool provin, conform pașapoartelor, din toate zonele Greciei și Turciei europene, dar și din Serbia, Bulgaria și România. Plecând din Corfu, debarcă la Millwall, dar în anul următor vor părăsi țara.[43] Între 1893–1897 și apoi între 1907–1908 apar o serie de mărturii referitoare la prezența țiganilor ursari în sudul Scoției și nordul Angliei, în același timp menționându-se existența unui adevărat conglomerat de limbi. Dar în primul deceniu al secolului XX, cei care vor atrage în principal atenția în Anglia vor fi țiganii geambași veniți din Germania. Către sfârșitul anului 1904, o ceată numeroasă de țigani cu pașapoarte germane, izgoniți fiind din Olanda, vor produce o mare neliniște poliției și Ministerului de Interne până la plecarea lor la Hamburg, după o ședere de câteva luni în Anglia. Un al doilea val va urma în 1906, și din primăvara până în toamna acelui an presa cotidiană și cea săptămânală se vor alătura poliției într-o campanie împotriva țiganilor.[44] Evenimente similare vor fi consemnate în Franța, Germania și Elveția. Cea mai mare agitație însă va fi produsă câțiva ani mai târziu de mișcările unei cete de căldărari. Deplasările lor vor cuprinde mai multe țări din vestul continentului european. Între mai 1911 și octombrie 1913 o serie de familii purtând nume precum: Choron, Kirpatsh, Demeter și Maximoff,

[43] D. MacRitchie, „The Greek Gypsies at Liverpool", apărut în *Chambers' Journal*, 11 septembrie 1886; „Greek Gypsies", apărut în *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 124–132; A. A. Marchbin, „Gypsy immigration to Canada", *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 134–144.

[44] *Cf.* C. Holmes, „The German Gypsy question in Britain, 1904–1906", *JGLS* (4), 1 (1978), nr. 4, pp. 248–267.

se vor deplasa cu trenul prin Anglia. Abandonându-și căruțele în Franța, aceștia vor aduce totuși cu ei spațioasele corturi, foarte asemănătoare cu cele pictate de Bonnet la Carpentras cu peste 40 de ani înainte, pe care le vor ridica în diferite orașe de pe tot cuprinsul arhipelagului britanic.[45] Înainte, aceștia colindaseră prin mai toată Europa și, odată ajunși în Anglia, vor da o ușoară notă orientală monotoniei maidanelor din orașe. Femeile lor, cu monedele de aur împletite în păr și cu salbele înșirate la gât și peste piept, alcătuiau o priveliște extraordinară, complet diferită de cea pe care o ofereau dublurile lor englezești, cu toate podoabele și toaletele lor. Bărbații cu pantalonii lor bufanți, vârâți în cizmele înalte, cămășile viu colorate și jachetele și vestele cu nasturi mari din argint (unii cât un ou de găină) răspândeau aceeași strălucire. Bărbații își petreceau cea mai mare parte a timpului cu reparatul cazanelor și vaselor din cupru, de prin diverse ateliere și fabrici, hoteluri și restaurante. Dar, pe cât au fost de apreciați pentru îndemânarea lor, pe atât au fost de criticați pentru prețurile lor umflate.

Doar puțini dintre nou-veniți vor rămâne în Anglia. Unii se vor îndrepta spre cele două Americi, alții se vor răspândi iarăși pe continent. În multe țări europene, romii vor deveni o nouă și solidă pătură a populației țigănești. Cei care traversează Atlanticul vor reuși chiar să devină o componentă și mai importantă, întrucât înrădăcinarea țiganilor în America de Nord în perioada colonială a lăsat, după cât se pare, doar foarte puține urme durabile. Deplasarea țiganilor către Statele Unite se va produce cu intensitatea valului general de imigrare.[46]

---

[45] E. O. Winstedt, „The Gypsy Copersmiths' invasion of 1911–1913", apărut în *JGLS* (2), 6 (1912–1913), pp. 244–303.

[46] Pentru o analiză detaliată, vezi lucrarea lui M. T. Salo și S. Salo „Gypsy immigration to the United States", apărută în *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*, New York, 1986, pp. 85–96.

Emigrarea în masă din Europa către continentul nord-american va începe în 1815, și tocmai valul acesta uriaș al imigranților va determina structura actuală a populației țigănești din Statele Unite. Până la mijlocul veacului al XIX-lea mai mult de jumătate din numărul total al imigranților aveau să provină din insulele britanice, și în deceniul șase al aceluiași secol sosirea țiganilor (romnichels) din Anglia avea să atingă punctul culminant. Aceștia vor veni în număr mic, sub formă de familii, dar chiar și în perioada de vârf dintre 1850–1862 numărul lor nu va depăși 400 de persoane. Vor prefera să se stabilească în Ohio, în Pennsylvania și în Virginia și vor practica o mare varietate de îndeletniciri ambulante: geambășitul, cositoritul și împletitul coșurilor, în cazul bărbaților; femeile, în schimb, vor practica ghicitul și vânzarea de articole mici și ieftine. Geambășitul va deveni treptat, în mod categoric, îndeletnicirea predominantă a bărbaților.[47] În deceniul opt al secolului al XIX-lea se vor pune bazele actualei comunități de țigani, deși, până la Primul Război Mondial, vor continua să sosească noi membri. Descendenții lor mai sunt cunoscuți încă sub numele de *romnichels*, continuând să folosească propriul dialect și să păstreze o anumită distanță socială, atât față de alte grupuri de țigani cât și față de cei din afara etniei.

În deceniul nouă al secolului al XIX-lea, într-o vreme când economia americană se afla în plină creștere spectaculoasă, se produce o schimbare radicală a principiilor generale ale imigrării în Statele Unite, cu o pronunțată deplasare a țiganilor dinspre țările din sudul și centrul continentului european. Din acel moment și până în 1914, nou-veniții vor proveni în principal din Austro-Ungaria, Italia, Grecia, Rusia, România și Turcia, lor alăturându-li-se și unele grupuri de țigani. Primii,

[47] *Cf.* M. T. Salo și S. Salo, „The Romnichel economic and social organization in urban New England (1850–1930)", apărut în *Urban Anthropology*, 11, 1982, pp. 273–313.

după cât se pare, au fost romi din Austro-Ungaria, care au debarcat la New York în 1881, urmați apoi în 1882 de țigani rudari, ce se declară de naționalitate bulgară și spaniolă și, în cele din urmă, în 1883, de un grup de lăutari austro-ungari. Se presupune că aceștia din urmă au făcut parte dintre primii țigani slovaci, din Ungaria, pe ai căror urmași romii din America îi numesc în general „bașaldé" sau „lăutarii". Unii au sosit via Cuba, alții (începând cu 1900) via Canada, Mexic sau America de Sud, unde reglementările referitoare la intrare erau mai îngăduitoare. Rudarii erau artiști, saltimbaci, lăutari, dresori de animale; soseau adesea însoțiți de urșii și maimuțele lor dresate și de obicei se declarau de naționalitate austro-ungară sau turcă. (La acea vreme termenul de *turc*, în accepție europeană, avea un sens mult mai larg, fiind aplicat și în cazul teritoriilor recent ieșite de sub dominația Imperiului Otoman, precum Bosnia-Herțegovina.) Se pare că romii câștigau mai bine decât rudarii, dar ambele grupuri aveau să depășească constant numărul mediu de imigranți. Majoritatea romilor, care se îmbarcaseră adesea din porturile de la Marea Nordului și din cele engleze, s-au declarat de naționalitate austro-ungară, rusească sau sârbească. Unul din grupurile sârbești care se remarcă din punct de vedere numeric este acela care și-a dat drept loc de naștere și ultim domiciliu ținutul Mačva (la vest de Belgrad), ducând astfel la apariția grupului tribal *mačvaya*. Imigrația țiganilor în SUA direct din Europa se va încheia în 1914, odată cu Primul Război Mondial și cu înăsprirea controalelor care i-au urmat, până ce, după 1970, vor începe să sosească din țările comuniste ale Europei de Est noi grupuri de rudari și alți țigani.

Prin toate acestea, țiganii, în mare parte, nu făceau decât să participe la o frământare cu caracter social, mult mai răspândită decât ar fi părut la prima vedere. O serie de factori de ordin general vor contribui la ritmul sporit al imigrației din a doua jumătate a secolului al XIX-lea: posibilitățile economice oferite de Europa de Vest și de Statele Unite, transportul feroviar

îmbunătățit, transportul maritim mai rapid și mai ieftin. Dacă privim mai atent la ce se petrece în America de Nord, analogia cu tendințele generale ale imigrării – „romnichel"-ii sosiți din Anglia la momentul de culme al imigrării, iar romii și rudarii odată cu marele val de imigrări din Europa Răsăriteană – sugerează că dacă ar fi vorba de unele cauze ale imigrării specifice țiganilor, atunci acestea nu au jucat un rol major în decizia lor de a pleca. A existat totuși o inegalitate în ceea ce privește dispoziția diferitelor grupări de țigani de a pleca spre Statele Unite. „Romnichel"-ii, romii și rudarii nu sunt singurele grupări de țigani care vor sosi în America; alte grupări sunt însă slab reprezentate și modelul rezultat al structurii populației țigănești din Statele Unite nu va reuși nici pe departe să fie o secțiune transversală reprezentativă, nici chiar pentru populația din acele regiuni ale Europei de unde au provenit emigranții.

S-a stabilit adesea o legătură între avântul inițial și dezrobirea țiganilor în Țara Românească și Moldova, dar acest lucru lasă neexplicate cronologia și modelele de migrație a romilor, precum și organizarea socială a acestora. Pe de altă parte însă, antecedentele anumitor familii de romi, de ursari și de rudari, care au ajuns în vest, indică o ședere îndelungată în alte țări decât Moldova și Țara Românească, fără a sprijini ideea unei imigrări masive din principatele românești în deceniul șase al secolului al XIX-lea.[48]

Aceste dubii sporesc dacă luăm în considerare probele furnizate de propriile lor dialecte, la o vreme când acestea încep pentru prima oară să fie consemnate. Influența exercitată de limba română asupra lor este de necontestat, dar ele prezintă în același timp și urme clare ale infiltrării unor elemente lingvistice maghiare. Aceste elemente vor mai fi limitate în cazul dialectului căldărarilor decât în cel al rudarilor, dialect care

[48] *Cf.* A. M. Fraser, „The Rom migrations", apărut în *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 131–145.

adoptă un număr mare de cuvinte maghiare, începând în același timp să imite tiparele de intonație ale limbii maghiare, în vreme ce dialectul ciurarilor se va situa undeva între primele două. Pătrunderea în această proporție a altor elemente lingvistice decât cele românești indică o expunere prelungită la alte limbi, după ce romii s-au distanțat de influența limbii române sau poate chiar în timpul influenței exercitate de către aceasta. Probleme asemănătoare apar și în cazul graiului folosit în afara României de către grupuri de țigani vorbitori ai limbii române, dar care au pierdut deprinderea de a vorbi limba lor romani. Țiganii rudari care vor juca un rol important în a doua jumătate a veacului al XIX-lea foloseau, în limba română vorbită de ei, numeroase elemente lexicale de origine sârbo-croată, în timp ce țiganii băiești, stabiliți în prezent în jurul orașului Pécs, din sudul Ungariei, par să utilizeze o formă arhaică a limbii române, asemănătoare celei vorbite cu veacuri în urmă în Banat, o regiune cu un amestec etnic, învecinată cu partea de vest a Țării Românești (divizată mai târziu între Ungaria, România și Iugoslavia).[49]

În cercetarea unor atari evoluții, punctul de plecare trebuie căutat în afara Țării Românești și a Moldovei, limba română fiind vorbită și dincolo de granițele celor două principate: se vorbește în Banat, în partea de nord-est a Serbiei, în partea de vest a Basarabiei și într-o mare parte a Transilvaniei, mai ales în zonele rurale de la hotarul cu Țara Românească. Este deci mai ușor de presupus că grosul populației de romi se stabilise cu mult timp înainte în aceste regiuni (unii dintre ei provenind poate din rândul celor care, pe timpul oprimării, s-au refugiat în mod continuu din Țara Românească și din Moldova) decât să credem că ea se compunea din robi eliberați, refugiați în număr mare din principatele danubiene, de teamă că vechiul regim ar fi putut fi reinstaurat.

---

[49] G. Papp, *A beás cigányok román nyelvjárása: Beás-magyar szótár* (Dialectul românesc al țiganilor băiești: Dicționar băieșo-maghiar), Pécs, 1982.

Conservare și mutație

Există o mare tentație de a-i considera pe foarte răspândiții romi valahi, care din multe puncte de vedere par a fi mai exotici decât cei sedentarizați cu mai mult timp înainte, drept cei mai loiali păstrători ai vechilor tradiții. (Bineînțeles, dacă așa ar sta lucrurile, romii înșiși ar pleda în acest sens, întrucât și ei împărtășesc aceeași trăsătură caracteristică majorității grupărilor de țigani, după care ei înșiși sunt țigani „*veritabili*".) Totuși, nu este câtuși de puțin ușor să decidem cât din sfera culturală a țiganilor aparține doar acestora. În domeniul folclorului, de exemplu, țiganii adaptează în mod curent elemente din cultura comunităților ne-țigănești cu care sunt în legătură și le includ în propriile cântece și povești. În decursul timpului, este posibil ca moștenirea comunității respective să cadă în uitare, lăsându-i astfel pe țigani în chip de custozi a ceea ce la origine împrumutaseră. Pe tărâm lingvistic devine posibilă identificarea în limba romani a împrumuturilor din limbile persană, armeană, greacă și de altă origine, apoi îndepărtarea, strat după strat a învelișului, pentru a se putea da în vileag fondul, sâmburele inițial. O atare abordare devine mult mai dificilă în cazul tradiției culturale și al tiparelor valorice ale țiganilor. Acest lucru este valabil atât pentru aceia care se autointitulează „*le rom*" (romi) cât și pentru orice altă grupare din sânul etniei.

Orice tip de societate a țiganilor are la bază un model foarte complicat de relații de familie. Întrucât instituțiile sociale ale romilor sunt relativ formale și publice în cadrul comunității, ele sunt poate mai accesibile pentru observator decât cele aparținând altor grupuri, putând fi într-o mai mare măsură luate drept normă.[50] În practică este deosebit de riscant să extrapolăm

[50] O descriere detaliată a organizării sociale a romilor poate fi întâlnită în lucrarea lui P. Williams, *Mariage tsigane*, Paris, 1984, care în general prezintă lumea romilor și, în particular, cea a căldărarilor din Paris. Romii și, în mod deosebit, căldărarii și țiganii macvaya ocupă un loc principal în

având ca bază romii. Prima diviziune este cea care îi împarte pe țigani în triburi – cele mai importante fiind căldărarii, macvaya, geambașii, ciurarii – triburi pe care căldărarii le numesc *„natsia"* (nație) și geambașii *rasă*, ambii termeni fiind împrumutați din limba română, cum de altfel s-a întâmplat cu cea mai mare parte a terminologiei utilizate de romi în domeniul organizatoric. Aceste „triburi" prezintă deosebiri din punct de vedere al dialectului, obiceiurilor și al înfățișării, dar își recunosc reciproc dreptul de a fi considerați *romi* și de a se înrudi prin căsătorie. Fiecare dintre aceste triburi este mai departe subclasificat în *„viți"* (pluralul de la viță și care se poate traduce cu *clan*; rudarii în schimb utilizează termenul *tsérha*, în traducere *cort*). *Vița* este de fapt o unitate de identificare, avându-și propria denumire în limba romani, derivată adesea de la numele vreunui strămoș (de exemplu clanul Frinkulești derivă de la Frinkulo Mihailovici), alteori de la vreun animal sau o trăsătură caracteristică definitorie. Asemenea nume devin extrem de semnificative din punct de vedere funcțional, mai ales atunci când doi romi se întâlnesc pentru prima dată și când încearcă reciproc să se localizeze. Este posibil ca membrii unei singure *vița* să nu se strângă niciodată laolaltă sau să acționeze ca grup, și de aceea principala subdiviziune este *familia* sau familia lărgită care include fiii căsătoriți, nevestele lor, copiii și nepoții. Fiecare locuință sau gospodărie (cuprinzând poate trei generații) este cunoscută drept *țera*. Spre deosebire, *kumpánia* (întovărășirea) nu este în mod obligatoriu o grupare pe bază de rudenie, ea putând fi formată din indivizi aparținând mai multor triburi, clanuri sau familii lărgite. Este o alianță bazată pe necesități

---

rândul diferitelor grupări din America de Nord, în același timp apărând un număr tot mai mare de studii de specialitate întocmite de cărturari nord-americani, precum: W. Cohn, *The Gypsies*, Reading, MA, 1973; R. G. Groper, *Gypsies in the City*, Princeton, N. J., 1975; A. Sutherland, *Gypsies, the Hidden Americans*, Londra, 1975, și M. T. și S. Salo, *The Kalderaš in Eastern Canada*, Ottawa, 1977.

de ordin economic cu scop lucrativ, de exploatare a unei anumite zone, veniturile fiind împărțite în mod egal între toți membrii. În fruntea unei *kumpánia*, compusă dintr-un anumit număr de gospodării, se află adesea un *rom baró* (om mare), care asigură șefia și legătura cu *gadźé* (sau *gažé*, în pronunția romilor). *Kumpánia* este, de asemenea, și unitatea politică de bază, membrii acesteia putând lua decizii în probleme de ordin moral, social, politic și economic care sunt considerate mai degrabă chestiuni publice decât de familie. În acest sens ei încearcă rezolvarea problemelor litigioase în cadrul unui *diváno* (discuții) sau dacă este necesar se convoacă *kris romani* (judecata țigănească). *Kris*-ul este un tribunal în toată regula, alcătuit din diferite *vițí* și este monopolizat de către bărbați; el constă dintr-un sfat al bătrânilor plus unul sau mai mulți judecători – cu toții bărbați. Femeile vorbesc doar arareori în cadrul *kris*-ului, dar pot s-o facă dacă sunt direct implicate în conflict. Hotărârea devine obligatorie pentru reclamanți, care se lasă în soarta acestuia. Procedura poate fi dificilă și adesea tergiversată. Printre geambași, căldărarii îndeosebi au câștigat reputația de a acorda prea multă importanță *kris*-ului.

Membrii aceleiași *vița* sunt rude și se așteaptă de la aceștia ca la nevoie să se ajute și să se protejeze reciproc. *Vița* are de asemenea și importante legături cu caracter ritual, de exemplu bărbatul are obligația de a participa la înmormântarea și *pomána* organizată pentru membrii *viței* din care face parte. Rudenia reprezintă astfel o forță puternică de cooperare și asistență, fiind adesea întărită și prin căsătorie. Din ce în ce mai mult, romii favorizează căsătoria între veri (deși se consideră că verii primari sunt în principiu prea apropiați) și preferă ca partenerul să facă parte din propria *viță* sau, în cazul în care acest lucru nu este posibil, atunci măcar din cea a mamei sau a bunicii. O căsătorie însă poate fi de asemenea o nouă metodă de a crea obligații reciproce pentru membrii unei *kumpánia* cu care familia nu are încă relații de rudenie.

Pregătirea unei nunți pentru unul dintre fii este o obligație deosebit de importantă pentru un părinte și aceasta se face împreună cu tatăl miresei și cu un alt bărbat din cadrul propriei *vițe*. Negocierile în vederea unei căsătorii pot fi mai îndelungate și sunt într-adevăr o problemă a colectivității, cu intervenții din partea celorlalți romi prezenți: existența tovărășiei lor fiind în joc, se caută o reglementare fără disensiuni, bazată pe reciprocitate. În teorie, cuplurile nu participă la negocieri, în practică însă ei pot influența alegerea făcută de părinți și au într-adevăr dreptul să refuze consimțământul cu privire la căsătorie. După căsătorie, cuplul locuiește de obicei cu părinții soțului. Rolul noii mirese nu este unul ușor: intră în obligațiile ei să aibă grijă de socri, să îndeplinească obligațiile casnice față de aceștia și să aducă pe lume nepoți.

De o importanță vitală este de obicei prețul miresei, cerut de tatăl fetei; acesta poate fi ridicat în raport cu ceea ce majoritatea romilor poate să plătească. Acolo unde această instituție a cumpărării miresei a supraviețuit, are un considerabil impact social (a dispărut de exemplu, prin anii 1950, în cazul căldărarilor și geambașilor din Polonia). Numărul monedelor de aur ce trebuie plătite tinde să rămână destul de stabil, dar poate fluctua în funcție de statutul tatălui mirelui și al tatălui miresei, al celor două familii, dar și de situația fetei (comportament, viața dinainte de căsătorie și posibilitățile de câștig). În cazuri excepționale, în care soțul se mută în casa socrilor (poate pentru că părinții acestuia nu sunt de acord cu căsătoria sau poate pentru faptul că este orfan), nu se solicită plata prețului miresei. Acest lucru nu este o tranzacție comercială, iar banii nu sunt cheltuiți ca orice alt venit. Banii pot fi mai degrabă priviți drept o recunoaștere a reciprocității și a incapacității de a furniza familiei miresei o fiică în schimb. Uneori se aranjează un schimb egal de femei între familii (de obicei schimb de surori) și căsătoria între rude face ca acest lucru să fie mult mai ușor; dar atari schimburi conduc spre situații dificile dacă

vreuna dintre căsătorii se desface. Prețul miresei însuși poate fi o problemă majoră, și un alt motiv pentru a prefera dobândirea unei nurori din partea rudelor apropiate este faptul că acesta reduce posibilitatea apariției unor șicane (precum luarea înapoi de către un tată a fiicei, fără returnarea prețului miresei – nu atât cu scopul legitim de a o proteja față de un tratament necorespunzător, părintele având dreptul de a acționa în acest sens, ci ca mijloc de exploatare a sistemului). Divorțul și adulterul ridică și ele probleme dificile care, mai înainte de a fi rezolvate, necesită uneori să fie înfățișate unui *kris*: cele două părți în dispută își prezintă motivele de nemulțumire și se decide o dată pentru totdeauna valoarea prețului miresei ce trebuie returnat.

Nu numai că multe din aceste trăsături ale instituțiilor sociale sunt specifice romilor, dar, uneori se poate observa evoluția lor pe parcursul câtorva generații. Din acest motiv devine imposibilă generalizarea de la societatea romilor la cea a țiganilor în ansamblu. De exemplu, printre căldărarii sosiți la Liverpool în 1911, există aceeași posibilitate ca la căsătorie bărbatul să intre în familia lărgită a soției cât și invers[51]. Chiar și în Transilvania veacului al XIX-lea, unde s-ar fi putut căuta o corespondență apropiată, obiceiul printre țiganii nomazi (după cum îi prezintă principalul cercetător al timpului) era ca, la căsătorie, bărbatul să-și părăsească propria familie pentru a se alătura celei a soției.[52] Se pare că legi similare au găsit un oarecare grad de aplicabilitate și printre țiganii din alte zone geografice (inclusiv Anglia). În ceea ce privește însă obiceiul cumpărării miresei, acesta nici pe departe nu se bucură de o largă răspândire printre țigani. Pentru mulți dintre ei învoiala în ceea ce privește încheierea unei căsătorii a fost sau este

[51] Winstedt, „The Gypsy Coppersmiths' invasion of 1911–1913", pp. 260–262.

[52] H. von Wlislocki, *Vom werdenden Zigeunervolke*, Hamburg, 1890, pp. 61–68. (Această carte trebuie tratată cu prudență.)

o formă de fugă în ascuns, în timp ce pentru romi fuga în ascuns reprezintă respingerea autorității părintești și chiar dacă, în prezent, aceasta devine tot mai răspândită printre ei, este considerată un eveniment scandalos. În mod similar, instituția *kris*-ului, în ciuda faptului că și-a găsit corespondență în rândul populației *sinti* din Germania și din Austria, este necunoscută multor țigani, care nu posedă o autoritate centrală, oficială sau neoficială, care să rezolve disputele. Răzbunarea personală poate deveni astfel legea aplicată în cazul încălcării codului, și un sistem de aplicare a justiției având la bază promovarea dușmăniei poate fi găsit în țări atât de îndepărtate unele de altele, precum Anglia și Finlanda. În cea din urmă, dușmănia ancestrală este însoțită de *evitarea* instituționalizată a violenței, și anume atunci când o familie acceptă vina de a fi comis un delict, părăsește ținutul din proprie inițiativă, continuând să-i evite pe cei împotriva cărora au comis delictul, în timp ce alți țigani vor avea grijă să-i țină pe membrii familiilor aflate în dușmănie la distanță unii de alții.[53]

Marile divergențe precum acestea conduc la întrebarea, încă fără răspuns, dacă atare practici, precum cumpărarea miresei (care își are corespondențe printre popoarele tribale din India) reprezintă o uzanță de la care alți țigani și-au permis să se abată, sau dacă aceasta s-a răspândit printre romi (și printre alte grupări de țigani apropiate acestora) în decursul îndelungatei lor ședere în Balcani. În ceea ce privește *kris*-ul, de exemplu, posibilele influențe nu sunt greu de identificat. În sistemul feudal din sud-estul Europei, atât înainte cât și după cucerirea de către otomani, populația rămâne atașată atât propriilor căpetenii, adică bătrânii satului, membrii cei mai distinși ai comunității locale, cât și căpeteniilor familiilor lărgite, care în sânul propriei așezări ajută la strângerea impozitelor, la negocierea unor tranzacții și contracte comerciale, dar și la reglementarea

[53] M. Grönfors, *Blood Feuding among Finnish Gypsies*, Helsinki, 1977.

disputelor minore, în conformitate cu legislația locală curentă. Dislocă oare aceasta pandantul indian al consiliilor tribale, având în frunte pe unul din bătrânii influenți ai comunității, în care sunt arbitrate toate disputele și în care verdictul, în urma deliberării colective, este definitiv? Oricare raționament am urma, nu este deloc ușoară reconcilierea instituțiilor analizate până în acest moment cu ideea conform căreia romii și-au făcut apariția din Moldova și Țara Românească, după ce veacuri la rând au fost tratați ca robi, dată fiind și lipsa de atenție pe care stăpânii acestor robi au arătat-o atât față de instituția căsătoriei, cât și față de legăturile de familie.

Dacă obiceiurile țigănești au devenit apoi atât de diversificate, se pune întrebarea dacă nu există nimic în acest domeniu care să fie identificat cu ceva universal sau absolut. După eliminarea acelor obiceiuri răspândite, dar care au corespondență în folclorul european, două dintre trăsăturile caracteristice se fac remarcate ca fiind specifice țiganilor, datând poate de dinaintea sosirii lor în Europa. Una dintre acestea este frica față de prezența obsedantă a sufletului despărțit de trup la persoana dispărută și care stă la baza ritualurilor de înhumare ale țiganilor. Acest fapt însă nu a împiedicat câtuși de puțin ca detaliile ceremoniilor să devină extrem de variate, întrucât foarte adesea se poate observa respectarea obiceiurilor altor popoare sau acceptarea altor credințe (precum în cazul asocierii în multe zone din sud-estul Europei dintre *mulo*, cu sensul de *stafie* și *persoană decedată*, și vampirism). Una dintre practicile respectate de către grupările de țigani din diferite țări, dar nu pretutindeni, o reprezintă distrugerea bunurilor decedatului. În Anglia, pe timpul căruțelor cu coviltir, se obișnuia ca, după înmormântare, furgonul persoanei decedate să fie ars odată cu bunurile personale și cu spargerea veselei.[54] În zilele noastre,

[54] *Cf.* T. W. Thompson, „English Gypsy death and burial customs", *JGLS* (3), 3 (1924), pp. 5–38 și 60–93; și J. Okely, *The Traveller-Gypsies*, Cambridge, 1983, cap. 12.

când căruța cu coviltir a fost efectiv eliminată de către mașini, camioane sau rulote, acestea din urmă ar trebui dezmembrate sau, la nevoie, vândute unui *gadžo*.

Și mai răspândite sunt teama de infecții și interdicțiile ce decurg din aceasta. De abia în timpurile relativ recente s-a reușit recunoașterea semnificației totale a codului de curățenie a țiganilor: convingerile lor în ceea ce privește murdăria pot fi acum privite drept elemente esențiale ale culturii lor, servind atât la exprimarea și consolidarea barierei etnice, cât și la separarea totală a țiganilor de *gadžo*.[55] Conceptul de pângărire, care se afla la baza acestei separări, este cunoscut în limba romani sub diferite denumiri, în funcție de dialect. Romii și multe alte grupări de țigani din sud-estul Europei utilizează cuvântul *marimé* (murdar) derivat din limba greacă; *moxado* este denumirea folosită în Anglia și în Țara Galilor, iar *magerdó* în Polonia, ambele însemnând *pătat* (în sanscrită „mraks" = a murdări; a unge); *prastlo* (dezonorat) sau *palečido* (pus de o parte) sunt expresiile sinti. Terminologia variază, codul însuși, în ciuda deosebirilor de detaliu și de respectare a datinilor, indică o

[55] Relatări în ceea ce privește tabuurile referitoare la murdărie au apărut în studiile lui E. O. Winstedt, „Coppersmith Gypsy notes", *JGLS* (2), 8 (1914–1915), pp. 246–266, și T. W. Thompson, „The uncleanness of women among English Gypsies", *JGLS* (3), 1 (1922), pp. 15–43, și 8 (1929), pp. 33–39. Practicile asemănătoare din Polonia au fost analizate de J. Ficowski, „Supplementary notes on the *mageripen* code among Polish Gypsies", *JGLS* (3), 30 (1951), pp. 123–132. Studiile recente în domeniu debutează cu C. Miller, *Mačwaya Gypsy Marimé* (disertație de masterat, Seattle, 1968), și includ următoarele lucrări: C. Miller, „American Rom and the ideology of defilement", și A. Rao, „Some Mānuš conceptions and attitudes", în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, editat de F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 41–54 și 139–167; C. Silvermann, „Pollution and power: Gypsy women in America", apărut în *The American Kalderaš*, editat de M. T. Salo, Hackettstown, N. J., 1981, pp. 55–70; Okely, *The Traveller-Gypsies*, și I.-M. Kaminski, „The dilema of power: Internal and external leadership: The Gypsy-Roma of Poland", studiu apărut în *The Other Nomads*, editat de A. Rao, Köln, 1987, pp. 323–356.

considerabilă soliditate. Oriunde este adoptat cu strictețe, sistemul de tabuuri furnizează informații cu privire la interacțiunea dintre bărbat și femeie, pe de o parte, și dintre țigani și *gadžo*, pe de altă parte. Și cea mai mare rușine pe care un țigan o poate suferi împreună cu întreaga sa familie este de a fi declarat „spurcat". Acest lucru înseamnă moarte socială, întrucât condiția aceasta poate fi extinsă astfel încât tot ceea ce va îmbrăca, atinge sau folosi va fi considerat spurcat de către ceilalți. La un popor pentru care viața în colectivitate are o importanță majoră și pentru care căsătoriile, botezul, petrecerile, ospețele și înmormântările reprezintă frecvente întâlniri cu caracter social ale întregii colectivități, o atare sentință este o pedeapsă foarte temută, dar și extrem de eficace. În cazul romilor, singura cale de revocare a stării de *marimé* este convocarea unui *kris*.

Interdicțiile se pot referi la persoane, lucruri, părțile corpului omenesc, dar și la subiecte de discuție (și țiganii au într-adevăr probleme în ceea ce privește educația sexuală în școală). Dar preocuparea lor copleșitoare o reprezintă impuritatea unei femei și potențiala amenințare pe care aceasta o reprezintă față de puritatea rituală. Partea inferioară a corpului, îndeosebi a celui femeiesc, este considerată *marimé* și orice lucru având legătură cu aceasta este în mod potențial pângăritor – organele genitale, funcțiile fiziologice, îmbrăcămintea ce vine în contact cu partea inferioară a corpului, precum și aluziile la sex și la fecunditate. Sunt impuse o serie de reglementări stricte precum folosirea de lighene, prosoape și săpunuri separate pentru spălarea celor două părți ale corpului. O chiuvetă de bucătărie strălucitor de curată poate fi totuși considerată *marimé*; un vas în care au fost spălate haine nu trebuie utilizat la spălatul prosoapelor de față, a fețelor de masă, a ustensilelor de bucătărie sau a veselei. Îmbrăcămintea de damă trebuie spălată separat, întrucât o femeie este mai spurcată și deci supusă la o mai mare izolare și restricții în timpul perioadelor de maximă sexualitate: pubertatea, menstruația, graviditatea și lăuzia. În acele momente, femeia trebuie să fie deosebit de

atentă față de tot ce atinge: într-o familie strictă în ceea ce privește codul de puritate al țiganilor, femeii îi este interzis să gătească sau să servească mâncare bărbaților. Înainte de pubertate și după menopauză totuși, opreliștile impuse femeii sunt mai puține: o fată tânără își poate arăta picioarele purtând fuste scurte, iar femeile mai în vârstă se bucură de mai multă libertate în ceea ce privește întovărășirea cu bărbații. Cu ocazia oricărui eveniment public are loc o segregare a persoanelor în funcție de sex, femeile trecând pe plan secundar. Dar deși femeia nu se poate bucura decât de foarte puțin prestigiu, trebuind mereu să fie modestă și supusă în fața bărbaților, unul dintre efectele codului este faptul că ea poate oricând apela la o puternică sancțiune: ea are putința de a-l păngări pe bărbat atingându-l în public cu un articol de îmbrăcăminte pentru partea inferioară a corpului, precum fusta, și numai simpla amenințare cu păngărirea reprezintă pentru aceasta o armă redutabilă.

Reglementările *marimé* au pătruns în toate ipostazele vieții și este greu, în actualele condiții, să fie respectate întocmai. Teama de *mulo* se combină cu teama de păngărire, pentru a complica, să zicem, soarta unui rom nomad, dar obișnuit a locui într-o casă, aflat în căutarea unei locuințe de închiriat: orice fel de adăpost despre care nu există suficiente informații și care anterior a fost ocupat de un *gadžo* este un veritabil teren minat. Doar în cazul preluării locuinței de la un alt rom, necesitatea recurgerii, din motive de siguranță, la complicate procedee de purificare va fi mult diminuată. Prin definiție, *gadžé* sunt spurcați, dovedind ignoranță față de legile sistemului și lipsa oricărei „rușini", în adevăratul sens al cuvântului. Trăind în afara hotarelor societății, locuințele și mâncarea gătită de către aceștia reprezintă un permanent pericol de păngărire. Codul acesta duce astfel la izolarea acelor țigani care îl practică de orice fel de relații apropiate cu *gadžé*. Pe de altă parte, existența lui permite și o mai bună înțelegere a preocupării țiganilor, atât de vizibilă în istoria lor, de a evita orice fel de ocupație care ar presupune atari contacte.

8

APROPIEREA DE AVERNUS

Unul dintre efectele noilor migrații a fost acutizarea atitudinilor guvernelor vest-europene cu privire la țigani și, în unele cazuri, reînsuflețirea unor idei de câtva timp aflate în suspensie. Aceste idei câștigă rapid teren și, odată cu debutul secolului XX, sunt puse în aplicare cu și mai multă rigurozitate, până când – în vremea național-socialismului – porțile lagărelor morții vor prelua rolul jucat în Antichitate de lacul Avernus, intrarea în infern. În măsura în care politicile cu caracter represiv au simțit nevoia unui sprijin intelectual, acesta a putut fi lesne găsit în unele din teoriile apărute în ultima parte a secolului al XIX-lea, perioadă de prosperitate pentru determinismul biologic și pentru obsesiile referitoare la puritatea rasei și a neamului. Lucrarea contelui francez de Gobineau intitulată *Eseu asupra inegalității raselor umane* (1853–1855) a exercitat o pronunțată influență asupra gândirii filozofice și politice din Europa și îndeosebi din Germania. Tema eseului este ideea că rasa reprezintă factorul decisiv în cadrul evoluției istorice; există rase „superioare" și rase „inferioare", locul de frunte revenind „rasei ariene" (termen utilizat în general ca sinonim pentru vorbitorii de limbi indo-europene), îndeosebi popoarelor nordice. În plus, Gobineau, convins de inferioritatea încrucișării raselor, consideră metisarea un adevărat dezastru. Ideile sale vor primi un nou impuls din partea ginerelui lui Wagner, englezul Houston Stewart Chamberlain, a cărui principală lucrare, intitulată *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (Bazele

secolului al XIX-lea, 1899), glorifică rolul istoric al teutonilor. Nu mai era nevoie decât de un singur pas mic în aceeași direcție pentru a se ajunge la concluzia că țiganii, ca popor, nu mai aveau deloc posibilitatea să se elibereze de lanțurile originii lor rasiale. Acest pas este făcut în momentul în care doctrinele biologice, stimulate de lucrarea lui Cesare Lombroso *L'uomo delinquente* (Omul delincvent), în care se subliniază originea atavică a crimei, vor revoluționa criminologia. Trecând în revistă perversiunea morală a popoarelor inferioare, Lombroso nu are deloc cuvinte de laudă la adresa țiganilor, întărind chiar opinia pe care unii politicieni în domeniul prevenirii criminalității înclinau deja s-o aibă față de aceștia. După Lombroso, țiganii erau îngâmfați, nerușinați, risipitori, leneși, gălăgioși, violenți și desfrânați, amatori de stârvuri, ba chiar suspecți de canibalism. Unica sa laudă, plină însă de invidie, la adresa măiestriei țiganilor din Ungaria în domeniul muzicii se rezumă la a reprezenta „o nouă dovadă a geniului care în combinație cu atavismul poate fi regăsit într-un criminal". Și mai cuprinzător, mișcarea intitulată darwinismul social, puternic susținută după 1890, ajunge la concluzia că factorul biologic este singurul factor absolut din *toate* domeniile vieții: statul modern, în loc să acorde protecție celor slabi, ar face mai bine să își îndrepte atenția spre încurajarea elementelor biologice valoroase, utilitatea socială sau însușirile biologice ale individului devenind astfel unitatea de măsură a valorii sociale a acestuia.

„*Combaterea neplăcerilor produse de țigani*"

Reînvierea migrației înspre Occident nu a dus la implicarea unui număr mare de țigani, dar a fost totuși vizibilă. Nou-veniții aveau un aspect ciudat, nume la fel de ciudate și, practic, nu aveau cum să nu atragă atenția oficialităților asupra lor. Pentru început, se poate spune că observațiile tot mai numeroase au condus în principal la intensificarea unor măsuri deja

existente. Uneori au generat totuși restabilirea unui sistem cu caracter agresiv, căzut între timp în desuetudine. Țările de Jos reprezintă un bun exemplu în acest sens.[1] După aparentul succes al *„heidenjachten"* (vânătorilor de țigani) din secolul al XVIII-lea (v. p. 165), autoritățile de aici par să fi uitat faptul că țiganii reprezentau o categorie de oameni ce necesita un tratament special: între 1799 și 1868, documentele oficiale olandeze păstrează tăcerea cu privire la *Heidens* și *Egyptenaars* (păgâni și egipteni), în ciuda indiciilor că, pentru o parte a acestei perioade măcar, nomazii din Țările de Jos, similar țiganilor *sinti* din Germania, au activat ca artiști (lăutari, păpușari etc.). Când, în 1868, încep să sosească căldărarii din Ungaria și ursarii din Bosnia, miopia autorităților începe să dispară. În ciuda hainelor zdrențuite, aceștia se dovedesc a fi destul de bogați, aflându-se în același timp și în posesia unor documente de călătorie valabile (principalele două criterii în reglementările privind străinii), dar funcționarii oficiali ai guvernului central, devenind tot mai neliniștiți și preluând o denumire din limba germană, încep să convingă autoritățile care emiseseră aceste reglementări să interzică accesul sau șederea țiganilor (*Zigeuner*). Țiganii aparținând grupării *sinti* încep să simtă că noua atitudine li se aplică și lor. Unul dintre motivele îndărătniciei olandezilor îl reprezintă faptul că, odată sosit timpul pentru plecarea țiganilor aflați vremelnic în Olanda, țările învecinate nu s-au arătat deloc dispuse să îi primească. Se naște astfel o modă molipsitoare în ceea ce privește măsurile cu caracter restrictiv, îndeosebi la frontierele germane.

Statele germane nu au încetat niciodată să manifeste suspiciune față de țiganii nomazi, astfel că pe la mijlocul secolului al XIX-lea, nou-veniții au devenit principala preocupare a acestora. În Marele Ducat de Baden, de exemplu, un decret din 1855 atrage atenția că „în ultimul timp țiganii din Alsacia au

[1] Vezi L. Lucassen, *En men noemde hen Zigeuners*, Amsterdam, Haga, 1990.

început în mod frecvent să pătrundă în țară și să pribegească cu familiile lor, sub pretextul de a face negoț, dar în principal cu scopul de a cerși sau de a se îndeletnici cu lucruri ilicite". Chiar și după proclamarea noului Imperiu German și după anexarea Alsaciei și Lorenei în 1871, landurile imperiului nu vor renunța la controalele de la frontierele interne: fiecare land era încă răspunzător pentru propria administrație, pentru elaborarea și punerea în aplicare a politicii față de țigani. În 1886, Bismarck, cancelarul imperiului, își asumă sarcina de a atrage atenția guvernelor landurilor asupra unei uimitoare creșteri a numărului de „plângeri cu privire la pagubele cauzate de cetele de țigani pribegind de colo, colo, în interiorul hotarelor imperiului, cât și la molestarea de către aceștia a populației". Bismarck subliniază, pe de altă parte, deosebirea fundamentală ce trebuie făcută între țiganii din străinătate și cei având cetățenie germană[2]. Între timp, landurile mai mari, cel puțin, se apropiaseră deja de această atitudine. În ploaia de decrete care a urmat îndemnului lui Bismarck, politica tipică adoptată va urmări două țeluri: excluderea sau debarasarea de țiganii sosiți din străinătate și sedentarizarea țiganilor indigeni, dacă aceștia din urmă erau încă nomazi. Documentele oficiale nu au căutat totuși să se refere la țigani într-un sens strict rasial, întrucât, pentru evitarea problemelor legate de definiție, s-au folosit adesea expresii de tipul „țiganii și acele persoane călătorind după maniera țiganilor". Problema țiganilor sosiți din străinătate va rămâne în primii ani ai noului Reich o preocupare de maximă importanță și atunci când Curtea imperială de justiție va solicita, în 1889, prezentarea unor situații în acest domeniu, se vor raporta, de regulă, succese.

---

[2] R. Hehemann, *Die Bekämpfung des Zigeunerunwesens' im Wilhelminischem Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871–1933*, Frankfurt pe Main, 1987, pp. 246–250. (Aceasta este cea mai cuprinzătoare lucrare referitoare la relațiile dintre țigani și *gadžo* din Germania acelei epoci.)

După cât se pare, Germania nu a întâmpinat nici o dificultate în privința cooperării cu statele învecinate pentru a-i ține în șah pe țigani. *Directiva pentru combaterea neplăcerilor produse de țigani* (Bekämpfung des Zigeunerunwesens), emisă în 1906 de Ministrul de Interne al Prusiei, menționează nu mai puțin de nouă convenții bilaterale încheiate cu Austro-Ungaria, Belgia, Danemarca, Franța, Italia, Luxemburg, Țările de Jos, Rusia și Elveția. Între timp, Prusia își concentrează tot mai mult atenția asupra țiganilor indigeni care s-au încăpățânat să rămână la viața nomadă și trece la aplicarea unor măsuri de felul celor prevestite de Bismarck. Soluția o va reprezenta autorizația fără de care nu se putea practica o meserie ambulantă, metoda utilizată urmărind înăbușirea solicitării de autorizații printr-o serie de cerințe de ordin birocratic, meticulos aplicate. Acestea includeau dovada domiciliului stabil, absența condamnărilor grave, un nivel satisfăcător de educație dat copiilor și rapoarte corecte în ceea ce privește impozitarea. În mod surprinzător totuși, mulți dintre țigani au reușit să obțină actele necesare. Înalții funcționari din Prusia au acceptat bucuroși principiul sedentarizării țiganilor, cât timp aceasta nu urma să se întâmple pe plan local. Acest lucru ar fi supus comunitatea la mari cheltuieli, așa că a existat un motiv puternic de a-i împinge pe țigani mai departe, chiar și cu prețul emiterii de autorizații pentru nomazi[3].

Prusia nu se afla însă nici pe departe în fruntea statelor germane în privința exercitării unor asemenea controale. După un început mai greoi, în frunte s-a instalat Bavaria[4]. Între anii 1800 și 1850 arhivele bavareze nu consemnează prea multe mărturii ale unei preocupări speciale în legătură cu țiganii,

[3] *Cf.* W. Günther, *Zur preussischen Zigeunerpolitik seit 1871*, Hanovra, 1985, pp. 13–14.

[4] *Cf.* E. Strauss, „Die Zigeunerverfolgung in Bayern, 1885–1926", apărut în *Giessemer Hefte für Tsiganologie*, 1986, 1–4/86, pp. 31–108.

care vor fi considerați, în general, drept una dintre categoriile de haimanale. Începând cu mijlocul secolului se manifestă o preocupare crescândă de excludere a țiganilor străini, iar sistemul de acordare a autorizațiilor pentru negustorii ambulanți devine un instrument de atac. Prima măsură contra țiganilor luată în Bavaria în secolul al XIX-lea datează din 1895. Este vorba de un decret ce stipulează controlul strict al actelor țiganilor, la frontieră sau în interiorul țării, retragerea permiselor de muncă oriunde s-ar fi aflat aceștia și controlul strict (pe cheltuiala țiganilor) al tuturor cailor, pentru prevenirea răspândirii bolilor infecțioase. Chiar și după depășirea acestor impedimente, țiganii trebuiau ținuți în continuare sub supraveghere atentă. În 1899, la München se înființează o agenție de colectare și colaționare a mărturiilor în legătură cu aparițiile țiganilor, a măsurilor luate împotriva acestora, după care se începe înregistrarea datelor într-un registru special. Odată cu acumularea acestor date se ajunge la concluzia că firea țiganilor se află în plină schimbare: țiganii „veritabili" devin tot mai rari, iar cetele care se fac remarcate pribegesc îmbrăcate asemănător țiganilor, sub pretextul negoțului cu cai și cu parfumuri, sau de a fi lăutari. De fapt însă, cetele trăiesc din cerșit și din furat, alcătuite fiind din persoane provenind din Ungaria, nemți lipsiți de adăpost, ursari din Bosnia și lăutari din Boemia.

Această agenție münchenează va sta la baza a două inițiative majore. Alfred Dillmann, directorul agenției, publică în 1905 *Cartea țiganilor* (Zigeuner-Buch), ca instrument de sprijin pentru poliția din Bavaria și din landurile învecinate în acțiunea de eradicare a ceea ce autorul numește în mod repetat „pacostea țigănească" (*Ziegeunerplage*). În manualul său, acesta, în mod lăudabil, identifică nu mai puțin de 3 350 de țigani și de alți nomazi. Pentru mai puțin de jumătate dintre aceștia, Dillmann indică locul de origine, dar dintre cei identificați, majoritatea (circa 20% din toate înregistrările) provin din Austro-Ungaria

(îndeosebi Boemia și Austria) și doar vreo douăzeci de inși din Bosnia, Croația, Slovenia, Galiția și Ungaria. La doi ani după apariția cărții, numărul de intrări făcute în registrul de la München va crește la peste 6 000. Ca urmare a celei de a doua inițiative se va convoca, în decembrie 1911, o conferință cu alte șase landuri, în scopul coordonării activității și lărgirii ariei registrului de la München, prin atragerea în această acțiune a arhivelor de date ale acestora. Izbucnirea Primului Război Mondial va întârzia însă orice altă activitate practică ulterioară. După o altă conferință în 1925, Bavaria va trece în frunte prin adoptarea în 1926 a unei legi prin care sedentarizarea devenea obligatorie și se autoriza trimiterea țiganilor și a altor trântori (*Arbeitsscheue*), dacă nu aveau serviciu, în azilele pentru săraci, pentru o perioadă de timp de până la doi ani, din motive de siguranță publică. Pentru atingerea acestui ultim țel nu mai conta deloc dacă țiganii erau sau nu nomazi. Justificarea dată în fața adunării legislative din Bavaria s-a făcut în următorii termeni: „Prin natura lor acești oameni se opun oricărui fel de muncă și le vine greu să tolereze orice fel de restricție adusă vieții de nomad; din acest motiv nimic nu-i afectează mai tare decât pierderea libertății combinată cu munca forțată." În aprilie 1929, aria de colectare a agenției de la München se extinde la întreaga suprafață a Germaniei și Comisariatul poliției criminale din Germania îi va schimba denumirea în *Biroul Central de Combatere a Infracțiunilor Comise de Țigani*. În ansamblu, Republica de la Weimar a reușit să înfăptuiască un volum mare de muncă preliminară pentru regimul care avea să urmeze...

Exemplul bavarez a fost cât se poate de influent în acest sens. Conducerile altor poliții s-au convins și ele de existența problemelor generate de țigani și de necesitatea luării unor măsuri similare. În Elveția, a cărei invitație, adresată în 1909 celor patru vecini ai săi, de înființare a unui organism internațional pentru schimbul de informații cu privire la țigani va

rămâne fără răspuns, Ministerul Justiției organizează un registru național bazat pe modelul celui de la München[5]. Celei mai mari opere de binefacere pentru copii îi va reveni însă meritul de a fi inaugurat cel mai susținut program de stârpire a nomadismului din Elveția. În 1926, foarte respectabila fundație Pro Juventute se hotărăște ca, în conformitate cu teoriile despre eugenie și progres, la modă în acea vreme, copiii nomazilor (*Jenische*), acolo unde era posibil, să fie instalați în alt mediu, pentru a putea fi apoi reorientați către tendința generală de evoluție a societății. Și astfel a început sistemul prin care copiii au fost luați de lângă părinți, fără consimțământul acestora din urmă, li s-a schimbat numele, după care au fost plasați în cămine de îngrijire. Aceste răpiri instituționalizate au continuat până în 1973, răstimp în care peste 600 de copii au fost îndepărtați în mod forțat de familiile lor[6].

Franța a urmat o altă cale. Aici schimbările decisive se vor produce în cele două decenii premergătoare declanșării Primului Război Mondial[7]. În martie 1895 se efectuează un recensământ al tuturor „nomazilor, țiganilor și vagabonzilor". O comisie specială de analizare a rezultatelor va raporta în 1898 că numărul total de nomazi se cifrează la 400 000, iar dintre aceștia vreo 25 000 sunt „țigani ce se deplasează în cete și caravane". Recensământul a reușit să surprindă diversitatea etnică a populației nomade din Franța. Există un mare număr de *manouches* (echivalentul în franceză al nemțescului „sinti"), dintre care mulți se refugiaseră din Alsacia și din Lorena, odată cu anexarea

---

[5] T. Huonker, *Fahrendes Volk – vefolgt und verfemt*, Zürich, 1987, p. 63.

[6] *Ibid.*, pp. 74–115. W. Haesler, *Enfants de la Grande-route*, Neuchâtel, 1955, constată că, în urma studierii unui număr de copii, rezultatele pe plan social și educațional nu sunt deloc impresionante, dar își exprimă speranța că o schimbare a metodei educaționale ar putea conduce la o ameliorare a situației.

[7] *Cf.* F. de Vaux de Foletier, *Les Bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, cap. 10.

acestor provincii de către Germania, în timp ce alții purtau nume pe care țiganii din Franța le adoptaseră cu secole înainte. Majoritatea celor înregistrați erau de naționalitate franceză, deși în Auvergne se găseau și mulți nomazi italieni; unii erau țigani sinti din Piemont: împletitori de coșuri, boccegii, acordeoniști. Nu prea se făceau remarcate familiile din centrul sau răsăritul Europei. Începând cu 1907 se comunică forțelor de poliție să fotografieze „vagabonzi, nomazi și țigani" oriunde s-ar afla aceștia, și să trimită informațiile unui birou central aflat la Paris. În același timp, parlamentarii au început să se agite în legătură cu ravagiile făcute de țigani. În cele din urmă, în iulie 1912 se va adopta o lege care stipulează introducerea unui *carnet anthropométrique* pentru nomazi, indiferent de naționalitatea acestora. Acesta era un document de identitate cuprinzând date personale, fotografii, amprente digitale și numărul de înmatriculare al vehiculului; fiecare persoană trebuia să posede un atare carnet, iar capul familiei avea nevoie și de un carnet colectiv care să îi cuprindă pe toți membrii familiei, un document de vreo 100 de pagini care trebuia ștampilat în fiecare comună, la sosire și la plecare. Carnetul a dat naștere la hărțuiri de tot felul, deschizând calea somațiilor și chemărilor în judecată, în cazul lipsei acestuia la ieșirea din casă (de exemplu în cazul reținerii de către poliție pentru control). Multe comune vor trece, în plus, la ridicarea de panouri de avertisment cu textul: *Interdit aux nomades* (interzis nomazilor). Acest sistem de control avea să dăinuie în Franța aproape 60 de ani.

Și în Marea Britanie, către sfârșitul secolului al XIX-lea s-au făcut o serie de presiuni pentru înregistrarea țiganilor, stimulate fiind în mare parte de către o singură persoană. S-a încetat scoaterea în evidență a țiganilor cu scopul de a li se acorda un tratament legislativ special, dar au fost afectați de o gamă largă de legi cu un caracter mai general, cum ar fi cele care se ocupă de boccegii, de vagabondaj, de sănătatea publică, de izlazuri

și de împrejmuiri. Poziția lor devine și mai vulnerabilă pe măsură ce urbanizarea face ca aceștia să fie socotiți mai inoportuni, iar serviciile lor mai puțin necesare. Nimeni nu părea să dorească asimilarea „țiganilor veritabili". Ținta au reprezentat-o, în schimb, acei nomazi al căror mod de viață intra în conflict cu interesele societății sedentarizate. Faptul că, în practică, soarta unui anumit grup era în mod inextricabil legată de a altuia a fost după toate aparențele ignorată[8]. Dând dovadă de un devotament orb și de un dispreț sincer față de bunăstarea propriei familii, filantropul George Smith „din Coalville", după cum îi plăcea să-și spună, începe după 1870 să facă presiuni în direcția îmbunătățirii condițiilor de viață ale copiilor din cărămidării, ale locuitorilor subteranelor și în cele din urmă ale țiganilor, pe care, asemuindu-i cu sălbaticii și animalele, îi acuză de o lipsă totală de moralitate. Reușește să-și facă multă publicitate în presă și stăruințele lui vor da rezultate, în măsura în care o serie de proiecte de lege referitoare la locuințele mobile, inițiate de el, ajung în parlament în perioada 1885–1894. Smith dorea ca toate locuințele mobile să fie înregistrate, să corespundă standardelor prevăzute de lege și, pe timp de zi, să fie supuse controlului, în vreme ce copiii țiganilor și ai locuitorilor din furgoane trebuiau să facă dovada unui minimum de prezență la școală. Țelul urmărit era, în consecință, asimilarea socială. Proiectul de lege avea să cadă însă, ori de câte ori acesta convingea pe cineva să-l introducă în parlament, și în cele din urmă va sucomba în 1895, odată cu inițiatorul său, deși majoritatea țelurilor urmărite, altele decât înregistrarea țiganilor, vor apărea în diferite legi până în 1936.

---

[8] Munca de pionierat în cazul acestui subiect a reprezentat-o lucrarea lui T. Acton, *Gypsy Politics and Social Change*, Londra, 1974; mult material relevant se găsește și în lucrarea lui D. Mayall, *Gypsy Travellers in 19th Century Society*, Cambridge, 1988.

Parțial, opoziția față de ideile lui Smith s-a născut în baza libertăților cetățenești, parțial însă de teama coruperii altor școlari. Principala rezistență va veni, în cele din urmă, din partea breslei circarilor, fondată în 1889 pentru apărarea intereselor celor de prin bâlciuri și iarmaroace, și îndeosebi pentru a face trafic de influență împotriva propunerilor lui George Smith din Coalville. Din breaslă făceau parte și câțiva țigani circari, dar la conducerea ei erau persoane din afara etniei care încercau să asigure poziția membrilor, distanțând-o cât se poate de mult de țigani. În afară de aceasta, nu a mai existat o altă organizație care să încerce să promoveze o opinie în favoarea celor în pericol de a fi afectați. Deși câțiva *gadzé* (al căror interes fusese în mare măsură trezit de lucrările lui George Borrow – v. p. 216) vor înființa în 1888 o *Societate pentru Tradiția și Folclorul Țiganilor*, problemele politice ale vremii se vor bucura de o atenție limitată în paginile revistei societății. Societatea rezistă până în 1892, activitatea ei fiind reluată în 1907 și desfășurându-se, cu scurte întreruperi, până în zilele noastre. Reușind să atragă în rândurile ei majoritatea specialiștilor din Europa și din America de Nord în domeniul tradițiilor și limbii romani, societatea și-a stabilit ca obiectiv principal culegerea de studii în domeniu, bucurându-se de mult succes în acest sens. Ea și-a propus să influențeze opinia publică referitor la tratamentul ce trebuie aplicat țiganilor, dar doar începând din 1908, când se vor face iar încercări de adoptare a proiectului de lege privind locuințele mobile[9].

Holocaustul uitat

Când Partidul Național-Socialist ajunge la putere în Germania, în urma alegerilor din 1933, acesta moștenește un aparat

[9] Studiul lui A. M. Fraser „A rum lot", apărut în vol. *100 Years of Gypsy Studies*, editat de M. T. Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 1–14, face o prezentare a începuturilor Societății pentru Tradiția și Folclorul țiganilor.

juridic bine pus la punct pentru supravegherea multor grupuri sociale pe care le consideră indezirabile. Acest lucru nu-i oprește însă pe purtătorii săi de cuvânt să-și bată joc de atitudinea blândă, larg răspândită printre predecesorii lor. Georg Nawrocki, unul dintre aceștia, va scrie următoarele rânduri în *Hamburger Tageblatt* din august 1937: „În conformitate cu slăbiciunea internă și înclinarea spre minciună, Republica de la Weimar nu a dat dovadă de intuiție în abordarea chestiunii țigănești. Pentru aceasta, populația sinti reprezenta, în cel mai bun caz, o preocupare de ordin infracțional. Noi, în schimb, vedem chestiunea țigănească, mai presus de toate, drept o problemă *rasială*, care trebuie rezolvată și care este pe cale de rezolvare."[10] De fapt, singurele două grupuri etnice pe care ideologia național-socialistă le-a desemnat pentru exterminare au fost evreii și țiganii.[11]

Noul punct de vedere însemna totuși că era necesară o definire exactă a acelor persoane descrise ca „*Zigeuner*" (țigani) și

---

[10] Tradus din germană și apărut în lucrarea lui R. Vossen, *Zigeuner*, Frankfurt pe Main, 1983, p. 70.

[11] A trebuit să treacă un timp după cel de-al Doilea Război Mondial până când tratamentul la care naziștii i-au supus pe țigani să devină obiect de studiu, iar astăzi literatura în acest domeniu este substanțială. O lucrare utilă cu caracter bibliografic este cea a lui G. Tyrnauer, *Gypsies and the Holocaust*, Montreal, 1989, ed. a 2-a, 1991. Principala lucrare în engleză este cea a lui D. Kenrick și G. Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, Londra, 1972. Mai sunt: B. Müller-Hill, *Murderous Science*, Oxford, 1988, traducerea lucrării *Tödliche Wissenschaft*, Rheinbeck bei Hamburg, 1984, M. Zimmermann „From discrimination to the «Family Camp» at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies", *Dachau Review*, 2 (1990), pp. 87–113; S. Milton, „The Context of the Holocaust", apărut în *German Studies Review*, 13 (1990), pp. 269–283, și „Nazi policies towards Roma and Sinti, 1933–1945", *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 1–18; H. R. Huttenbach, „The Romani Porajmos: The Nazi genocide of Europe's Gypsies", apărut în *Nationalities Papers*, 19 (1991), pp. 373–394; *The Gypsies of Eastern Europe*, editată de D. Crowe și J. Kolsti, New York / Londra, 1991. În franceză avem lucrarea lui C. Bernadac, *L'Holocauste oublié*, Paris, 1979, un titlu potrivit, care a fost împrumutat aici.

cum urma să se facă deosebirea din punct de vedere rasial față de alți cetățeni ai Reich-ului. Această nevoie devine cu atât mai presantă cu cât în 1935 se vor introduce așa-numitele Legi de la Nürnberg pentru delimitarea cadrului care să stea la baza obținerii deplinei cetățenii și mai ales într-un moment în care comentariile făcute pe marginea lor încep să-i trateze pe țigani la fel ca și pe evrei, drept o periculoasă „*Fremdrasse*" (rasă străină) al cărei sânge reprezintă un pericol de moarte pentru puritatea rasei germane și care poate fi contracarat prin interzicerea căsătoriilor mixte sau a relațiilor extraconjugale. În 1937, Dr. Robert Ritter, psihologul și psihiatrul care de câțiva ani efectua cercetări în legătură cu țiganii, preia conducerea nou-înființatului „Centru de Cercetare pentru Igienă Rasială și Biologia Populației" din Berlin, o agenție în cadrul Ministerului Sănătății celui de-al Treilea Reich. Agenția devine principalul centru de lucru în domeniul identificării și clasificării țiganilor și de investigare a legăturilor dintre ereditate și criminalitate. Prin intermediul genealogiilor, amprentelor digitale și al măsurătorilor antropometrice, echipa lui Ritter caută să întocmească o evidență cuprinzătoare a tuturor persoanelor cu sânge țigănesc și să stabilească proporția amestecului de rase. În acest scop echipa vizitează taberele de țigani și, după internarea acestora în lagărele de concentrare, îi va urma și acolo. O altă sursă de documentare o vor constitui procesele-verbale ale poliției aflate în Biroul Central de la München și, îndeosebi după ocuparea Austriei (*Anschluss*), și pe datele instituției similare create la Viena în 1936, sub forma unui centru internațional. În decretul emis de Heinrich Himmler în 1938 și intitulat *Bekämpfung der Zigeunerplage* (Combaterea flagelului țigănesc) se stipulează că țiganii cu sânge amestecat sunt cei mai predispuși la delicte și subliniază, în același timp, necesitatea ca poliția să trimită Biroului Central al Reich-ului rapoarte cu privire la țigani[12].

[12] H. J. Döring, *Die Zigeuner im NS-Staat*, Hamburg, 1964, pp. 58–60.

Într-un raport din ianuarie 1940 Ritter va putea afirma următoarele: „Am reușit să stabilim că peste 90% dintre așa-zișii țigani autohtoni sunt corciturі... Alte rezultate ale cercetărilor noastre ne permit să considerăm că țiganii sunt un popor cu origini etnologice complet primitive, a căror înapoiere mintală îi face incapabili de o adevărată adaptare socială... Chestiunea țigănească nu se va putea rezolva decât atunci când cea mai mare parte dintre acești indivizi asociali, buni de nimic și cu sânge amestecat vor fi strânși în mari lagăre de muncă și puși să muncească acolo, și atunci când înmulțirea acestei populații corcite va fi stopată o dată pentru totdeauna."[13]

Normele de „evaluare rasial-biologică" a țiganilor vor fi ulterior elaborate de Himmler în cadrul unui decret din august 1941: mergând la trei generații în urmă (față de două în cazul evreilor), sistemul de notare este cuprins între limitele Z (*Zigeuner*, reprezentând *țiganii puri*) și NZ (*Nicht Zigeuner, ne-țigani*), în interiorul lor mai aflându-se stadiile ZM+, ZM, ZM– (*Zigeunermischling, corcitură*, plusul și minusul indicând predominanța sângelui țigănesc). Erau suficienți doi străbunici țigani pentru a exclude pe cineva din categoria NZ. Dacă s-ar fi aplicat aceeași regulă ca și în cazul evreilor, atunci numărul celor excluși ar fi fost mult mai redus. În același timp, decretul face și o clasificare (incompletă) a triburilor întâlnite în Germania, distingând șase grupări: sinti (țiganii germani), romii (descendenți ai țiganilor veniți din Ungaria în jurul anului 1870), gelderarii (o ramură a romilor, respectiv căldărarii); geambașii (o altă ramură a romilor); lallerii (descendenți ai țiganilor proveniți din fostul Imperiu Austro-Ungar pe la 1900, îndeosebi din Boemia, Moravia și Slovacia – în romani *lalleri* însemnând oameni „afoni", și anume care vorbesc un dialect diferit) și, în cele din urmă, țiganii din Balcani, descendenți ai ursarilor. În luna martie 1943, Ritter va raporta

[13] Müller-Hill, *Murderous Science*, p. 57.

Asociației germane pentru cercetare: „înregistrarea țiganilor și a corciturilor s-a încheiat în vechiul Reich (Germania de dinainte de război) și în Ostmark (Austria), în linii mari, conform planificării, în ciuda dificultăților generate de război. Cercetările noastre continuă în teritoriile anexate... Numărul cazurilor clarificate din punct de vedere rasial-biologic se ridică în prezent la 21 498 de persoane." Zece luni mai târziu cifra va crește la 23 822.[14]

Corpul oamenilor de știință va întâmpina cu bucurie înlesnirile oferite de către noul regim. Profesorul E. Fischer, director al Institutului de Antropologie „Împăratul Wilhelm", va scrie parcă din inimă următoarele rânduri apărute în *Deutsche Allgemeine Zeitung*, în 1943: „Este o rară ocazie, și cât se poate de favorabilă, pentru o știință teoretică de a înflori într-o perioadă în care ideologia dominantă o întâmpină cu bucurie, descoperirile acesteia putând aduce servicii politicii duse de către stat."[15] În practică însă, aspectul de exactitate conferit de această infrastructură științifică s-a dovedit a fi nejustificat, clasificările exacte inventate de teoreticienii ce ascundeau prejudecata sub masca științei nu vor fi întotdeauna respectate. Impresiile subiective vor juca un rol important la evaluarea anumitor cazuri de către echipa lui Ritter sau, în mod deosebit, în activitatea unor persoane oficiale care uneori se aflau într-o serioasă încurcătură atunci când procedeele de „igienizare a rasei" trebuiau puse în practică.

Metoda și sincronizarea unor atare măsuri depindeau foarte mult de faptul dacă țiganii aflați în discuție se găseau în interiorul frontierelor (lărgite) ale Reich-ului sau în teritoriile ocupate sau aliate. În interiorul Reich-ului, principalul instrument de control l-a reprezentat aparatul creat în 1936, prin unificarea poliției, securității și a organizațiilor SS, sub conducerea

[14] *Ibid.*, pp. 59–60.
[15] *Ibid.*, p. 61.

lui Himmler și a lui Reinhard Heydrich, primul dintre locțiitorii săi. La început, autoritățile s-au bazat pe dispozițiile generale adoptate în primii ani ai celui de-al Treilea Reich, pe baze eugenice și de prevenire a delictelor, permițând sterilizarea vagabonzilor, deportarea străinilor indezirabili, dar și trimiterea delincvenților neînsemnați în lagărele de concentrare, primul fiind înființat deja din martie 1933, la Dachau, lângă München. Începând cu 1937, presiunile făcute asupra persoanelor „asociale" (termen vag aplicat țiganilor și altor categorii ce nu făceau parte din „societatea normală"), și apoi îndeosebi asupra țiganilor, încep să se acumuleze rapid și neîndurător, fără însă a genera vreo reacție publică ostilă, nici în interior, nici în străinătate, de tipul celor care îi făcuseră pe naziști să fie mai circumspecți în raporturile lor cu evreii, cel puțin la început, datorită respectului față de opinia publică mondială. În decembrie 1937, ministrul de Interne al Reich-ului va emite o dispoziție de bază în legătură cu „controlul preventiv al delincvenței, exercitat de către poliție", dispoziție care va stabili și tratamentul ce urmează a fi aplicat elementelor asociale: remediul principal erau lagărele de concentrare. În iunie 1938, o scrisoare expresă a lui Himmler ordona fiecărui district al poliției să transfere o cotă de minimum 200 de asemenea „asociali" în lagăre de concentrare. În martie 1939 se emit acte de identitate speciale: de culoare brună pentru țiganii considerați ca fiind de rasă pură, de culoare brună cu dungă albastră pentru cei cu sânge amestecat și de culoare gri pentru vagabonzii care nu erau țigani.

În Austria, inclusă în Reich în 1938, grosul populației țigănești trăia în Burgenland, regiunea învecinată cu Ungaria (și până în 1919 parte din aceasta), unde politica de sedentarizare dusă de Maria Tereza a exercitat cea mai puternică influență. Lui Thobias Portschy, gauleiter-ul local, nu i-au lipsit deloc ideile – în principal sterilizarea forțată, internarea și munca forțată – pentru a proteja sângele nordic de amenințarea pe

care o reprezentau țiganii. Totuși ordinul venit de la Berlin în iunie 1939 va fi cel care va declanșa procesul de strângere a multora dintre cei 8 000 de țigani din Burgenland, invocată fiind custodia preventivă. Unii dintre ei vor fi trimiși în marile lagăre de la Dachau și Buchenwald, sau în nou înființatul lagăr pentru femei de la Ravensbrück și apoi în Austria chiar, la Mauthausen; alții vor fi internați în schimb în lagăre de muncă. Un lagăr special pentru țigani se va deschide în noiembrie 1940 la Lackenbach, în Burgenland. Fiind mult mai mare decât cel înființat cu un an înainte la Salzburg, acesta va adăposti în curând peste 2 000 de prizonieri.

Deseori însă, ambițiile naziștilor de „igienizare a rasei" vor depăși capacitatea de punere în aplicare a acestora. În septembrie 1939, cu ocazia unei conferințe convocate de Heydrich, se va lua hotărârea ca toți țiganii în viață din interiorul Reich-ului să fie strămutați în Polonia și, o lună mai târziu, se va emite ordinul de imobilizare și de adunare a lor în lagărul de tranzit, în vederea deportării. Mașinăria statului însă se dovedește a nu fi pregătită pentru o acțiune de atare amploare, iar oamenii de știință nu vor reuși să avanseze în munca lor. O depeșă urgentă din partea lui Himmler va duce totuși, în aprilie 1940, la deportarea a circa 2 500 de țigani din vestul și nord-vestul Germaniei, la muncă forțată în Polonia. Alții, provenind din Austria și din Cehoslovacia, îi vor urma în toamna aceluiași an, pentru a sfârși de fapt în lagărele și ghetourile în care vor fi înghesuiți. Planul nu va fi însă niciodată dus la îndeplinire în totalitate. Ca alternativă, în conformitate cu mărturia depusă 20 de ani mai târziu de către Eva Justin, colaboratoarea lui Ritter, șefii Centralei Securității Reich-ului iau în discuție posibilitatea îmbarcării țiganilor cu destinația Marea Mediterană și bombardarea navelor. Din nou, stadiul incomplet al cercetărilor antropologice se va dovedi a fi obstacolul care va conduce la blocarea acestui plan.

Ca rezultat al invadării de către Germania a URSS, în iunie 1941, se face simțită nevoia unui plan mult mai impetuos și, curând după aceasta, se adoptă decizia „soluției finale în chestiunea evreiască". Heydrich, însărcinat cu această operație, îi va include pe țigani în interpretarea dată de el soluției finale. Se acordă prioritate maximă înlăturării țiganilor din Guvernământul General (acele părți din Polonia ce nu au fost încorporate Reich-ului, dar care au rămas sub conducerea directă a acestuia), întrucât acolo transportul nu avea să ridice atât de multe probleme. La Chelmno, în lagărul morții ridicat în apropierea unui sat mai îndepărtat, care a început să devină operativ în decembrie 1941, s-a folosit monoxid de carbon provenit de la eșapamentul camioanelor pentru uciderea atât a țiganilor (până la urmă circa 5 000 de persoane) strânși din Polonia, inclusiv cei deportați anterior din Germania, cât și a celor care au supraviețuit în urma epidemiei de tifos din ghetoul din Łodź, unde cu numai câteva luni înainte fuseseră deportați, cu sutele, de la Lackenbach.[16] Mai înspre răsărit, țiganii din proaspăt cuceritele teritorii – Republicile Baltice și Bielorusia, în curând unite sub numele de *Ostland* (Țara din Răsărit), dar și din Ungaria – vor începe să simtă efectele guvernării de către autoritățile germane, în timp ce în zonele de sub ocupație militară, trupele SS pentru acțiuni speciale (*Einsatzgruppen*), aflate în spatele armatelor în plină ofensivă de-a lungul unui front ce se întindea pe circa 1 600 km, de la Marea Baltică și până la Marea Neagră, lucrau serios la stârpirea evreilor, țiganilor, pacienților suferinzi de boli mintale sau altor „elemente indezirabile", recurgând, de obicei, la împușcarea lor. Odată cu punerea în aplicare a ordinului lui Himmler de trimitere la Auschwitz a tuturor celor cu sânge amestecat, în decembrie 1942 va veni și rândul restului de țigani din interiorul Reich-ului.

[16] *Cf.* E. Thurner, *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich*, Viena, 1983, pp. 174–179.

Această măsură va fi imediat urmată de o serie de decrete similare, cu aplicare în teritoriile ocupate. Extinderea lagărului Auschwitz-Birkenau avusese loc cu scurt timp înainte; camerele de gazare și crematoriile, cu o capacitate zilnică de câteva mii de oameni, erau deja operaționale de câteva luni, fiind în curs de amenajare și o secție specială destinată țiganilor. Anumite categorii de romi și de semi-țigani vor fi scutite de prevederile decretului lui Himmler (de exemplu persoanele cu soți de origine ariană sau aflate în rândul forțelor armate), dar vor fi silite să accepte sterilizarea „voluntară". De asemenea excluși din prevederile Decretului Auschwitz erau acei sinti și lalleri, puri din punct de vedere rasial și despre care se credea că sunt mai puțin predispuși spre căsătoriile mixte, astfel că Himmler îi va cruța și le va acorda o oarecare libertate de mișcare, din dorința poate de a păstra un mic eșantion în vederea cercetării a ceea ce, speculativ, putea fi considerat drept o formă timpurie a modului de viață indo-germanic (cel puțin acesta era motivul pe care Rudolf Höss, comandantul lagărului Auschwitz, i-l atribuie lui Himmler). De fapt, chiar din octombrie 1942, nouă conducători ai țiganilor primiseră dispoziție să întocmească liste cu acele persoane cărora urma să li se aplice acest tratament, inclusiv cu semi-țiganii potriviți procesului de asimilare. Dar capriciile Reichsführer-ului SS nu se vor bucura de sprijin din partea altor lideri naziști. Martin Bormann îi va răspunde cât se poate de ferm că „Führer-ul nu va îngădui ca o parte dintre țigani să-și redobândească vechile libertăți", astfel că nu se va alege nimic din ideea înființării unei rezervații pentru țigani.

În orice caz, ori de câte ori i se va oferi ocazia de a curăța zona de țigani, poliția locală nu prea își va pierde timpul să facă deosebire între o grupare sau alta, încât orice țigan era pasibil de a ajunge în lagărele de concentrare și de exterminare. Dintre acestea, lagărul de la Auschwitz va deveni un simbol de o imensă semnificație. Deși acesta nu este decât unul

Harta 4. Deportări și masacre ale țiganilor între 1939 și 1945.
(După Martin Gilbert, *The Macmillan Atlas of the Holocaust*, 1982.)

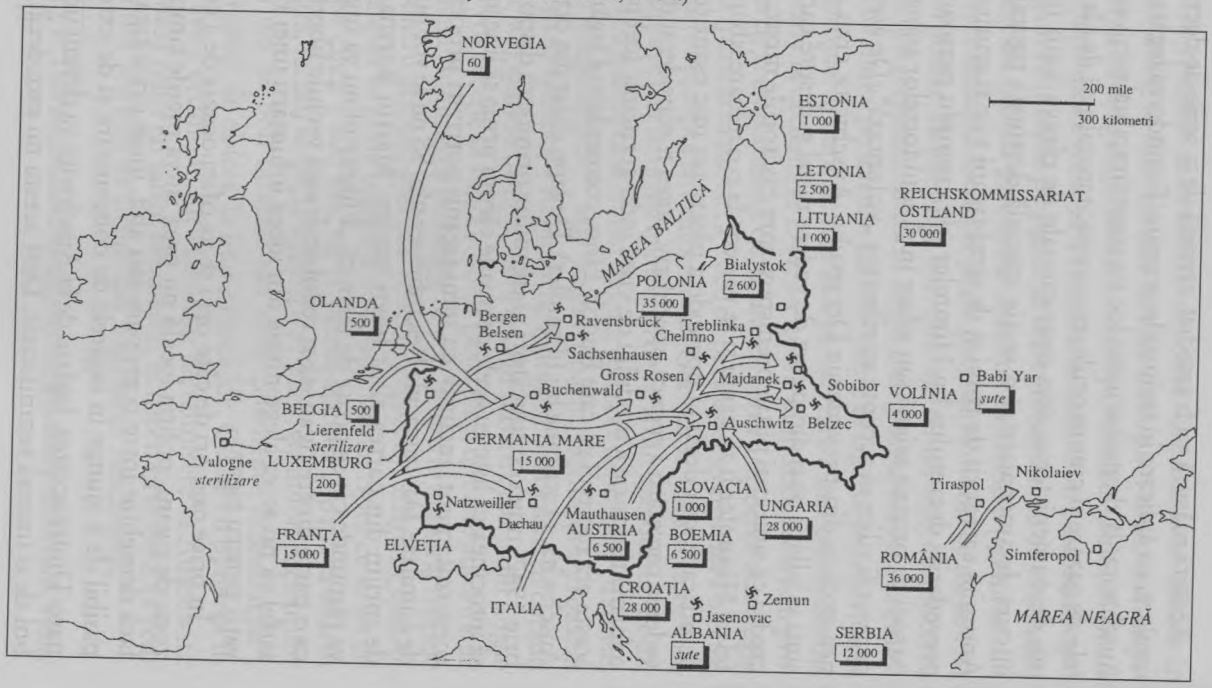

dintr-un mare număr de lagăre (v. harta 4), la Auschwitz se vor strânge cei mai mulți țigani, proveniți din întreaga Europă ocupată de naziști, înghesuiți într-o enclavă de 40 de barăci din lemn, pe familii, în încercarea de a evita neplăcerile, până ce avea să sosească momentul final. Auschwitz este unul dintre lagărele în care, ca urmare a pervertirii științelor medicale, în mod frecvent se vor face experimente pe seama deținuților. La scurt timp după sosirea țiganilor din Germania, Dr Josef Mengele devine noul medic al lagărului și acesta se va dovedi neobosit în exercitarea atribuțiilor ce îi reveneau: selecția celor care urmau să fie exterminați din convoaiele de deținuți sosite zilnic și supunerea evreilor și țiganilor la suferințe barbare. Lagărul de țigani de la Auschwitz-Birkenau va exista timp de 17 luni. Din 23 000 de deținuți înghesuiți acolo, 20 078 vor muri, restul fiind transferați în alte lagăre. Moartea se va datora: înfometării, muncii excesive, abuzurilor de ordin medical, bolilor de tot felul sau gazării. În ziua de 3 august 1944, lagărul de țigani, de regulă zgomotos, rămâne pustiu și cufundat în tăcere: 2 897 de persoane – femei, copii, bărbați (inclusiv foști soldați ai Wehrmachtului) – sunt gazate într-o singură noapte și nu va mai rămâne nici urmă de țigan. Datele cu caracter antropologic vor supraviețui totuși războiului și, 20 de ani mai târziu, plecând de la acest material, cercetările vor fi continuate de un fost colaborator al Dr Robert Ritter.[17]

În afara Reich-ului, soarta țiganilor a variat de la o țară la alta[18], după cum și în cazul evreilor soluția finală s-a aplicat în mod variat. Numeric, cele mai multe victime s-au consemnat în Iugoslavia, România, Polonia, URSS și Ungaria. În teritoriile

[17] În privința cercetărilor efectuate după război în Germania, se va consulta J. S. Hohmann, *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie*, Frankfurt pe Main, 1991, pp. 330–379 și 417–437.

[18] Un sumar se găsește în cap. 6 și 7 ale lucrării lui Kenrick și Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, revizuit în versiunea romani, *Berša bibahtale*, Londra, 1988.

ocupate, politica naziștilor urmărea internarea țiganilor în lagăre, de unde aceștia erau transferați în Germania și Polonia pentru a fi folosiți la muncile grele și servile sau, începând în 1943, pentru a fi masacrați în lagărele de exterminare. Adesea, nu mai era nevoie ca nemții să efectueze strângerea și internarea țiganilor. Franța de exemplu va introduce cu mai multe luni înainte de ocupație propriile sale restricții severe în privința țiganilor. După capitulare, va crește numărul lagărelor de internare, atât în zona administrată de nemți cât și în cea administrată de guvernul de la Vichy, astfel că în curând 30 000 de țigani și alți „nomades" (nomazi) se vor găsi sub paza poliției și soldaților francezi[19]. Până la urmă, mulți dintre ei vor fi trimiși în lagărele de concentrare, îndeosebi la Buchenwald, la Dachau și la Ravensbrüch. Alții însă se vor alătura țiganilor proveniți din întreaga Europă și internați în lagărul Natweiler, din Alsacia, unde medicii SS experimentau pe deținuții țigani efectele gazelor toxice și ale tifosului[20]. În Țările de Jos, Belgia și Luxemburg, pentru lichidarea unei mari părți din puțin numeroasa populație țigănească, se vor aplica aceleași măsuri. În Belgia, grupările de geambași (lovara) și de sinti vor fi afectate în aceeași măsură; prinderea lor va fi mult ușurată datorită registrului special al nomazilor introdus în 1941[21]. Raziile efectuate de către poliție și jandarmeria olandeză în mai 1944 s-au văzut confruntate cu problema identificării țiganilor, întrucât

---

[19] *Cf.* Bernadac, *L'Holocauste oublié*, pp. 43–144.

[20] În Franța, la fel ca și în alte țări, o serie de țigani s-au alăturat mișcărilor de rezistență și partizanilor; pentru relatarea activităților clandestine ale unei *kumpania* de țigani geambași și ciurari din Franța ocupată, vezi lucrarea lui J. Yoors, *Crossing*, New York, 1971. U. König, în lucrarea *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand*, Bochum, 1989, tratează tema rezistenței dintr-o perspectivă mult mai generală.

[21] J. Goovitch, „Quelques donnés relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique", apărut în *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale*, 4 (1976), pp. 161–180.

planurile referitoare la introducerea unui registru al țiganilor în 1937 fuseseră abandonate din lipsă de fonduri. De îndată ce *woonwagenbewoners* (locuitori ai caselor mobile, de origine ne-țigănească) și cei care dețineau pașapoarte ale unor țări aliate sau neutre vor fi eliberați, 245 de țigani, în majoritate sinti, vor fi trimiși la Auschwitz, dintre care doar 30 se vor întoarce[22]. Doar într-o singură țară ocupată, Danemarca, măsurile extreme nu vor fi aplicate. Întrucât existau dubii cu privire la delimitările de ordin etnic în sânul populației nomade, aceasta va fi în totalitatea ei clasificată drept „asocială".

Nu era loc pentru atari detalii în Protectoratul german al Boemiei și Moraviei, unde evenimentele vor depăși în cruzime pe cele din virtual independenta Slovacie, în care discriminarea riguroasă nu va duce la exterminarea țiganilor, ci doar la internarea lor în lagăre de muncă. Din 8 000 de țigani din Boemia și din Moravia, doar circa 600 vor supraviețui. În Iugoslavia totuși va pieri cel mai mare număr de țigani, după dezmembrarea acesteia de către puterile Axei și cele favorabile ei (Germania, Italia, Ungaria și Bulgaria) împreună cu colaboraționiștii din Croația, ce cuprindea și Bosnia și Herțegovina. Puțini țigani vor supraviețui terorii declanșate în nordul țării, odată cu venirea la putere a mișcării separatiste croate care va începe o baie de sânge împotriva minorităților ce nu erau de religie catolică. Înseși autoritățile militare germane se vor arăta îngrozite de ferocitatea cu care milițiile ustașe (fasciste) vor declanșa atrocitățile[23]. În Serbia ocupată, folosirea sistematică a țiganilor în chip de ostatici a însemnat pieirea multora în fața plutoanelor de execuție (100 de țigani pentru un neamț ucis de partizani și 50 pentru unul rănit) în vreme ce

---

[22] B. A. Sijes și alții, *Vervolging van Zigeuners in Nederland: 1940–1945*, Haga, 1979, și Lucaseen, *En men noemde hen Zigeuners*, cap. 6.

[23] Principalul lagăr de exterminare s-a aflat la Jasenovac. Evenimentele de aici sunt analizate de R. Djurić în studiul „Il calvario dei Roma nel campo di concentramento di Jasenovac", apărut în *Lacio Drom* (1992), 4, pp. 14–42.

alții vor fi trimiși spre lagărele de internare, transportul făcându-se cu ajutorul camerelor de gazare mobile. În august 1942 Serbia va fi prima țară în care se raportează „rezolvarea" problemei evreilor și a țiganilor. Și în Grecia guvernul militar îi va folosi pe țigani în chip de ostatici, dar deportarea lor la Auschwitz în 1943 va fi parată de apelurile venite din partea primului-ministru al Greciei și a arhiepiscopului de Atena. În cazul în care Anglia ar fi fost ocupată, țiganii de aici nu ar fi scăpat, după cât se pare. În vara anului 1942, Biroul de informații al Serviciului de securitate din cadrul SS începe, în mod îngrijorător, să manifeste interes față de numărul de țigani din Anglia.

Statele suverane care s-au lăsat pradă viselor lui Hitler vor rămâne în urma Germaniei în privința chestiunii țigănești, dar numai atâta timp cât vor mai putea decide singure asupra destinului lor. Italia va deporta o serie de familii în Sardinia și în alte locuri mai îndepărtate, abandonându-le acolo. Numai după capitularea Italiei în 1943, țiganii din zonele de sub controlul Wehrmacht-ului vor fi strânși și trimiși la muncă forțată în Germania sau în lagărele de concentrare. În Albania, devenită provincie italiană, pierderile suferite de țigani vor fi și mai mici, întrucât forțele de ocupație italiene și guvernul marionetă al țării nu le vor acorda prea multă atenție. După căderea lui Mussolini, autoritățile germane vor rezista mai puțin de un an din cauza situației militare precare și vor avea prea puțin timp pentru a putea face vreo distincție între grupările etnice de acolo. În Ungaria, persecuția activă a evreilor și a țiganilor a fost restrânsă atâta timp cât țara și-a păstrat independența. Marile operații vor începe în 1944 și, după numai câteva luni de ocupație germană, vor fi deportați circa 30 000 de țigani, dintre care doar a zecea parte se vor mai întoarce. Principala acțiune pe care România o întreprinde este deportarea a 90 000 de țigani în proaspăt înființata provincie a Transnistriei, o fâșie de pământ ucrainean smuls URSS-ului. Mai mult de o treime

vor pieri datorită abandonării, malnutriției și tifosului.[24] Bulgaria va rămâne un exemplu unic printre guvernele satelit și marionetă din Europa lui Hitler, păstrându-și în mod remarcabil imunitatea în fața flagelului prejudecăților rasiale. Nici un singur evreu bulgar nu va fi deportat, în ciuda imenselor presiuni exercitate de Germania, atunci când Bulgaria se va alătura, în 1941, puterilor Axei. Ca urmare, țiganii din Bulgaria și din teritoriile ocupate de aceasta o vor duce mai bine decât cei din țările învecinate, deși aceia care se vor alătura partizanilor din Macedonia vor fi pedepsiți fără discriminare. Ministrul plenipotențiar trimis de Hitler la Sofia va face următoarea remarcă tristă cu privire la această națiune de agricultori: „Mentalității poporului bulgar îi lipsește cultura ideologică de care se bucură poporul nostru. Dat fiind că întreaga lor viață și-au petrecut-o alături de armeni, de greci și de țigani, bulgarii nu văd în evrei un pericol care să justifice luarea de măsuri împotriva acestora."[25]

Date fiind aria geografică a acestui asalt asupra țiganilor din Europa și multele lacune în evidența datelor, cifra pierderilor suferite de aceștia nu poate fi stabilită cu exactitate, ceea ce, în ultimă instanță, poate că nici nu este atât de important. Numărul victimelor făcute de război în rândul populației țigănești din Europa variază între un sfert și o jumătate de milion, și chiar mai mult[26], și, pe de altă parte, nu se poate vorbi de circumstanțe atenuante în cazul unui masacru de atari proporții. Dintre cei care au supraviețuit, majoritatea vor fi marcați fizic și psihic de experiența prin care au trecut. Așa-zisele rațiuni de stat, pe care s-a bazat tratamentul aplicat țiganilor, vor

[24] *Cf.* F. Remmel, *Die Roma Rumäniens*, Viena, 1993, pp. 62–73.

[25] Kenrick și Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, p. 131.

[26] Vossen, *Zigeuner*, pp. 85–86, analizând cifrele din fiecare țară, ajunge la un total de 275 200 de morți în comparație cu cei 947 500 de țigani estimați a se afla în țările respective în 1939.

deveni în curând o chestiune controversată în Germania, în contextul daunelor de război (respectiv în Republica Federală, întrucât numai câteva sute de sinti vor rămâne în zona sovietică și în Republica Democrată Germană care i-a urmat, preferând să-și păstreze independența economică)[27]. Dacă victimizarea țiganilor s-a făcut pe motiv că aceștia erau potențiali delincvenți și nu pe motiv că erau țigani, s-ar putea susține că destinul lor a fost, în ultimă instanță, consecința unor măsuri de securitate obișnuite. Un punct de vedere răspândit ani de-a rândul în tribunalele Germaniei este acela potrivit căruia, până la sfârșitul anului 1942, țiganii nu au fost persecutați pe motive rasiale și orice acțiune întreprinsă înainte de această dată, că era justificată sau nu, nu trebuie să beneficieze de măsuri reparatorii. În 1959, Curtea de Apel din Hamm se va pronunța în cazul lui Erik Balasz, țigan arestat în Polonia în 1940, la vârsta de 16 ani, și apoi întemnițat vreme de cinci ani, și ai cărui părinți au fost uciși: „Este lipsit de importanță dacă reclamantul la vremea aceea a fost considerat asocial sau nu. Factorul decisiv este că poliția criminală l-a considerat pe acesta într-adevăr asocial și că pentru acest motiv l-a luat în custodie."[28]

De abia în decembrie 1962, ca urmare a unei decizii a Curții Federale de Justiție, se va accepta ca dată de început a persecuției rasiale anul 1938.[29] Dar chiar și după aceasta, unii supraviețuitori din rândul țiganilor vor primi în cele din urmă doar compensații modeste, și asta în cazul în care vor dovedi tenacitate și suficientă știință de carte pentru a-și putea croi drum prin hățișul de probe de ordin documentar și medical de care aveau atâta nevoie pentru a-și putea fonda cu succes reclamația.

---

[27] *Cf.* T. Zülch, „Und auch heute noch verfolgt?", studiu apărut în *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 31 (1981), pp. 397–410, îndeosebi p. 399.

[28] „Compensation claims rejected", articol apărut în ziarul *Manchester Guardian* în 30 martie 1959.

[29] *Cf.* U. Körber, „Die Wiedergutmachung und die Zigeuner", apărut în *Feinderklärung und Prävention*, Berlin, 1988, pp. 165–175.

9
EPOCA MODERNĂ

Trecerea frontierelor

Sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial marchează o masivă redistribuire a țiganilor care au supraviețuit holocaustului din Europa. În principal, acest lucru se datorează deportărilor pe scară largă, dar parțial și fugii dintr-o țară într-alta, de exemplu din Slovenia și Croația către Italia în căutarea unui mediu mai puțin distrugător. Revenirea la starea de pace va conduce la o nouă circulație a țiganilor. Cei eliberați din lagărele morții vor fi abandonați, ca deportați sau apatrizi, și supuși la tot felul de restricții birocratice sau speciale. În anii de după război transferul de teritorii și de populații între diferite țări va căpăta o nouă dimensiune, ca în cazul celor 15 milioane de germani transferați din răsăritul Europei. Destul de des, familii de sinti prinse în această strămutare de populații s-au confruntat cu o opoziție puternică în încercarea lor de a fi acceptați în Germania, iar aceia care au reușit într-adevăr să-și încheie călătoria erau totuși departe de obținerea cetățeniei. Într-o formă mai puțin directă, expulzarea a peste două milioane de germani de origine sudetă va conduce la migrații în masă în perimetrul frontierelor Cehoslovaciei. Mii de țigani își vor părăsi așezările izolate din zona rurală a Slovaciei; unii se vor stabili în zonele de la frontiera de vest, de unde fuseseră evacuați germanii; și mai mulți însă se vor muta în cartierele din zona industrială a orașelor, angajându-se ca muncitori necalificați în fabrici și pe șantierele de construcție. Un alt tip de transfer se va produce după 1950 din URSS către Polonia, când

un adevărat val de expatriați va părăsi fostele teritorii poloneze alipite acum de către URSS; printre cei transferați s-a aflat și un grup de romi – în principal căldărari și geambași, care la începutul războiului fuseseră deportați din acea regiune, dincolo de Urali. Aceștia au avut mari dificultăți de integrare în rândul romilor din Polonia, din cauza faptului că în timpul internării codul de puritate a fost respectat cu strictețe, pe când în Polonia supraviețuirea impusese o oarecare destindere a acestuia.[1]

Pe urmă agitația politică va genera, la rândul ei, alte dislocări; printre cei 150 000 de refugiați care au fugit în Occident după revoluția maghiară din 1956 s-au aflat și țigani; apoi evenimentele din Portugalia din anii '70 au produs un exod al țiganilor înspre Spania. În cea mai mare parte însă, migrațiile au avut la bază rațiuni de ordin economic. Unele dintre acestea nu au atras atenția asupra lor: printre milioanele de *Gastarbeiter* (muncitori străini) ajunși în Germania și provenind din Turcia, Iugoslavia, Grecia și Spania, se vor afla și țigani care, preferând să-și ascundă identitatea, vor căuta să dobândească slujbe curente și să-și trimită copiii la școală ca toată lumea[2]. Mai degrabă în ton cu trecutul, și din Balcani a plecat un val de țigani, cum de altfel s-a mai întâmplat în decursul istoriei acestora. Acest val va începe în anii '60, sursa reprezentând-o Iugoslavia, unde reglementările de frontieră au devenit mai blânde decât în restul Europei răsăritene. El s-a răspândit spre vestul continentului, concentrându-se cu precădere în Italia, Austria, Germania, Franța și Olanda. Unii dintre ei încearcă să emigreze în Statele Unite, dar foarte puțini vor reuși. Mișcarea va fi cât se poate de heterogenă, reușind să cuprindă atât țigani seden-

[1] *Cf.* I.-M. Kaminski, „The dilemma of power: Internal and external leadership: The Gypsy-Roma of Poland", articol apărut în *The Other Nomads*, editat de A. Rao, Köln, 1987, pp. 323–356, îndeosebi pp. 346–348.

[2] *Cf.* T. Zülch, „Und auch heute noch verfolgt?", apărut în *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 31 (1981), pp. 397–410, îndeosebi pp. 401–402.

tari, cât și nomazi dintr-o mare varietate de grupări tribale și lingvistice. Cei mai remarcați sunt țiganii din sudul Iugoslaviei, cunoscuți sub numele de *xoraxané romá* (țigani turci), pentru a-i deosebi de alții, îndeosebi de țiganii creștini[3]: denumirea colectivă ascunde totuși o semnificativă diversitate a stilului de viață și a dialectului romani (neromânesc).

Italia va fi una din primele destinații, iar veștile favorabile primite de acolo vor duce la sosirea rudelor primilor veniți, și, implicit, la un număr tot mai mare de țigani de pe o arie de răspândire mai largă. Acest lucru a făcut ca întregul climat să evolueze spre ostilitate și, la scurt timp după aceasta, și alte țări au fost supuse unor acțiuni de recunoaștere. Aceia dintre țiganii care în țările de origine se sedentarizaseră (precum *xoraxané* din Kosovo) vor manifesta tendința de a redeveni nomazi. Chiar și aceia care în Iugoslavia se hotărâseră să renunțe parțial la nomadism, urbanizându-se și devenind semi-sedentari, vor continua, de regulă, să se deplaseze periodic dintr-un oraș în altul, dintr-o țară în alta, în permanentă căutare de noi mijloace de trai. La intervale regulate, mulți dintre ei se vor întoarce în Iugoslavia, ducând înapoi banii strânși și tot felul de mărfuri cu căutare la ei acasă. În mare parte analfabeți și lipsiți de orice fel de educație, fără o cunoaștere suficientă a limbii, dar și marcați de originea lor țigănească, găsirea unei slujbe curente va fi pentru aceștia o mare dificultate. Negustoria ambulantă de mărunțișuri și celelalte activități practicate de ei dovedesc faptul că se obținea un câștig mai substanțial atunci când țiganii

[3] *Cf.* M.-T. Rochas, „Les Tsiganes yougoslaves!", apărut în *Études Tsiganes*, 30 (1984), nr. 2, pp. 29–37; L. Piasere, „In search of new niches: The productive organization of the peripatetic Xoraxané in Italy" (referindu-se la țiganii din provincia Kosovo la sfârșitul anilor 1970), apărut în *The Other Nomads*, pp. 111–132, și W. G. Lockwood, „East European Gypsies in Western Europe: The social and cultural adaptation of the Xoraxané" (cu referire la țiganii din Bosnia, Herțegovina și Muntenegru la mijlocul anilor 1980), apărut în *Nomadic Peoples* (1986), nr. 21/22, pp. 63–70.

lucrau în grupuri mici, deplasându-se către sate și orașe situate la mare distanță de sălașurile lor temporare, pentru ca apoi să-și poată permite perioade de inactivitate. Alții, în schimb, au trecut la negoțul cu fier vechi. În cazul țiganilor turci (*xoraxané*) din Bosnia și din Muntenegru, prelucrarea aramei va continua să rămână un mijloc de câștigare a existenței, tendința manifestată acum fiind mai degrabă de producere a unor piese decorative, extrem de ornamentate, decât de reparare și cositorire a ustensilelor de menaj. Ajutoarele provenite de la asigurările sociale vor deveni un factor nou și semnificativ în organizarea lor economică. Aceste variate surse de venit sunt rotunjite prin cerșetorie și ghicit, activități care pentru unii dintre țigani vor reprezenta principala ocupație. Cerșitul cade, de regulă, în sarcina femeilor, însoțite adesea de copii, sau chiar a copiilor, mai ales atunci când împotriva cerșetorilor adulți sunt aplicate sancțiuni legale. Alții însă se vor axa pe săvârșirea delictelor mărunte, precum furtul din magazine, hoția de buzunare, furtul de vehicule; copiii mai mici vor fi din nou atrași, din cauza imposibilității urmăririi judiciare. Țiganii sedentarizați cu mai mult timp în urmă nu vor arăta nici un fel de simpatie față de nou-veniți și față de fărădelegile produse de aceștia, deși, de regulă, se străduiau să nu antagonizeze populația din localitatea în care aceștia viețuiau.

Tipul de locuințe diferă de la o zonă la alta. În afară de rulotele trase de vehicule și de cocioabele ordinare, corturile vor fi utilizate doar în cazuri de urgență și atunci vor fi de tipul celor fabricate pentru uz turistic. În Italia, majoritatea țiganilor iugoslavi se vor lăsa atrași de taberele mici improvizate în jurul periferiilor unor orașe. În Germania, mulți dintre țigani se vor stabili în barăcile asigurate de către stat. În Franța exista posibilitatea de a avea acces în spațiile rezervate pentru țigani, unde aceștia puteau vieți alături de *manouche*-ii și *gitanii* francezi. Se punea îndeobște problema ocupării unei cocioabe într-un *bidonville*, atâta timp cât acestea aveau să supraviețu-

iască buldozerelor. Olanda va oferi însă, în 1977, o soluție asupra căreia s-a reflectat un timp mai îndelungat. După câțiva ani de relații incomode cu țiganii proveniți din străinătate și locuind acolo ilegal, guvernul a decis, sub presiunea parlamentului, să reglementeze situația, cel puțin a unora dintre aceștia, 450 de persoane, printre care și mulți țigani turci (*xoraxane*). 11 comunități din Olanda vor accepta să-i primească pe o parte dintre aceștia. Țiganilor li s-au asigurat mai întâi locuințe semipermanente, apoi permanente, după care s-au înființat școli pentru copii și pentru adulți (cele din urmă bucurându-se de mai puțin succes)[4]. Experimentul va rămâne totuși unic, întrucât se va trece la înăsprirea măsurilor luate împotriva intrușilor veniți din străinătate.

Atari migrații vor produce urmări considerabile la nivelul organizării sociale. La fel ca mulți alții înaintea lor, țiganii vor adopta cu rapiditate telefonul ca mijloc de menținere a unei rețele de legături în țările occidentale, dar și în Iugoslavia. Noile condiții vor conduce însă, în același timp, la erodarea unora din legăturile din cadrul familiei lărgite și la acordarea unei mai mari importanțe familiei nucleare. Structura de conducere va pierde și ea din stabilitate, întrucât, pentru a putea face față la *gadzé* și la metodele birocratice ale acestora, era nevoie de calificare. Ca urmare, perspectiva deținerii pe o perioadă îndelungată a funcției de conducător, ca în trecut, începe să fie subminată de criteriul competitivității, o altă trăsătură dobândită de țigani în mediul occidental.

Dar cele mai frapante și concentrate mișcări ale țiganilor se vor petrece ca urmare a destrămării comunismului. Examinarea celui mai recent capitol din migrația țiganilor europeni

[4] *Cf.* R. Dahler, „Zigeuneropvangbeleid Oldenzaal", apărut în *Zigeuners in Nederland*, editori P. Hovens și R. Dahler, Nijmegen, Rijswijk, 1988, pp. 385–415, care ne furnizează o relatare a primirii țiganilor la Oldenzaal, una dintre cele 11 comunități; și W. Willems și L. Lucassen, *Ongewenste Vreemdelingen*, Haga, 1990.

presupune însă mai întâi o trecere în revistă a politicilor naționale postbelice în chestiunea țiganilor.

Chestiuni de politică

După cel de-al Doilea Război Mondial, pentru grosul țiganilor perspectivele vor fi îngrădite de frontierele unei singure țări, unica lor chestiune de interes reprezentând-o strategiile aplicate de autorități pe plan intern. Linia de demarcație va separa Răsăritul de Occident, majoritatea țiganilor din Europa rămânând în țările cu regim comunist[5]. Acest lucru ar fi trebuit să conducă – și uneori a și condus – la o oarecare ameliorare a situației acestora, dat fiind faptul că noile autorități plecau de la premisa că era de datoria statului de a acorda asistență grupărilor sociale subdezvoltate. În plus, teoria marxist-leninistă asigura existența diferitelor naționalități și minorități (o categorie mult mai flexibilă) în cadrul statului, recunoscând în același timp că se pot bucura de o serie de drepturi. Noile țări comuniste, urmând strategii destinate mai degrabă promovării unor țeluri ideologice decât lichidării nedreptăților sociale, se vor deosebi între ele în ceea ce privește aplicarea unor atari principii în chestiunea țiganilor. În practică însă, la un moment dat, în majoritatea țărilor comuniste s-a urmărit integrarea socială a țiganilor, întrucât orice persoană ajunsă la vârsta la care putea munci avea atât dreptul, cât și obligația de a munci în cadrul unei unități cooperatiste sau de stat, orice inițiativă particulară fiind considerată ilegală. Orice grup care nu respecta modelul perturba conceptul fundamental al planificării centralizate.

---

[5] *The Gypsies of Eastern Europe*, editată de D. Crowe și J. Kolsti, New York și Londra, 1991, se referă la situația țiganilor din România, Cehoslovacia și Ungaria; *Nationalities Papers*, 19 (1991), nr. 3, număr special intitulat *The Gypsies in Eastern Europe*, editat de H. R. Huttenbach, conținând articole despre Ungaria, Cehoslovacia și URSS.

Uniunea Sovietică însăși îi recunoscuse pe țigani, cu peste 20 de ani înainte, în 1920, drept o minoritate națională, aceștia putând fi înscriși în actele de identitate și în pașapoartele interne ca „tsigan". (În 1959 numărul celor înregistrați astfel s-a ridicat la 134 000; mulți însă au preferat ca copiii lor să fie înregistrați drept ruși, armeni etc. Cu ocazia recensământului din 1979 cifra oficială va fi de 209 000 țigani.)[6] În 1926 se formează Uniunea țiganilor din întreaga Rusie. Se deschid apoi o serie de școli primare în care procesul de învățământ se va desfășura în limba romani, cărțile și periodicele vor fi tipărite tot în această limbă, după care se începe activitatea de creare a unei limbi literare. Teatrul Țigănesc de Stat, înființat în 1931, este singura instituție a țiganilor care nu va fi desființată atunci când, în anii '30, autoritățile vor adopta o altă politică în privința țiganilor. Nici în perioada postbelică nu se va ajunge la o reînnoire a politicii și strategiei anterioare. Nomadismul va fi interzis de o lege adoptată în 1956. Legea va fi aplicată însă cu superficialitate, pentru că o serie de grupări nomade își vor continua deplasarea de la un colhoz la altul pentru a desfășura diverse munci de sezon. Alții își vor continua afacerile particulare ilicite ca negustori ambulanți, ocupație adesea trecută cu vederea.

Polonia este primul stat comunist care de la începutul anilor '50 încearcă să asigure integrarea țiganilor nomazi oferindu-le adăpost și locuri de muncă. (În regiunea subcarpatică din sudul țării, sedentarizarea majorității țiganilor era deja de mult timp efectuată.) Mulți dintre copiii țiganilor au fost înscriși în școli, în același timp încercându-se înființarea de ateliere cooperatiste având la bază meșteșugurile tradiționale, precum căldărăria (prelucrarea aramei). În general însă, munca în aceste ateliere nu prea îi atrăgea pe țigani, fiind necalificată, prost remunerată

[6] G. Puxon, *Rom: Europe's Gypsies*, ediția a 2-a, Londra, 1975, p. 12; Y. Druts și A. Gessler, *Tsygane*, Moscova, 1990, p. 31.

și necesitând efort fizic. Nomazii vor continua să pribegească dintr-un loc într-altul, dar în 1964 autoritățile vor adopta măsuri coercitive: li se interzice țiganilor deplasarea în căruțe cu coviltir, are loc înregistrarea lor forțată și se trece la aplicarea cu strictețe a reglementărilor cu privire la întâlnirile și adunările acestora. După doi ani de zile, numărul țiganilor nomazi va scădea în mod drastic și, curând după aceasta, peste 80% din copiii de țigani vor merge la școală chiar dacă numai cu intermitențe. Sedentarizarea va aduce cu sine propriile probleme: în anii '80 disputele între noii locuitori ai caselor și vecinii lor vor fi frecvente; sute de țigani vor fi apoi alungați din Polonia, pierzându-și cetățenia.[7]

Ungaria va întâmpina și ea dificultăți de ordin social, întrucât apariția tot mai frecventă a țiganilor în societate (și rata înaltă a natalității) va genera noi tensiuni și antagonisme. Strategiile oficiale și cele de partid vor oscila în privința recunoașterii ritmului rapid de creștere a numărului țiganilor. Vreme de șapte ani, tarafurile de țigani au fost suprimate ca rămășiță a vremurilor decadente. În 1958 ia ființă un Comitet Consultativ al țiganilor, care va fi abandonat în 1960, odată cu declarația că aceștia nu constituie o minoritate națională și cu o referire la „puzderia de prejudecăți" împotriva țiganilor, îndeosebi în zonele rurale. În 1974 se reînființează comitetul, pentru a fi înlocuit în 1986 de către un Consiliu al țiganilor, mai reprezentativ, urmat apoi de înființarea Asociației Naționale a țiganilor care va avea ca scop stabilirea de legături între cele 200 de cluburi culturale locale. Se fac unele progrese în ceea ce privește asigurarea de locuințe și de locuri de muncă pentru țigani. În privința educației, autoritățile vor fi la început de

[7] *Cf.* J. Fikowski, „The Gypsies in the Polish People's Republic", apărut în *JGLS* (3), 35 (1956), pp. 28–38, și *The Gypsies in Poland* (f. d. [Varșovia, 1990]), pp. 49–53; Kaminski, *The dilemma of power*, pp. 348–353, și A. Mirga, „The effects of state assimilation policy on Polish Gypsies", apărut în *JGLS* (5), 3 (1993), pp. 69–76.

acord cu menținerea copiilor de țigani în școlile maghiare. Apoi, datorită problemelor de limbă ale copiilor care utilizau ca limbă maternă limba romani sau un dialect românesc al acesteia, autoritățile vor începe să încurajeze, în mod experimental, predarea în limba maternă sau predarea acesteia alături de limba maghiară.

Cel mai instructiv exemplu de tratament sinuos aplicat țiganilor de către un regim comunist îl vom găsi însă în Cehoslovacia.[8] Strategia utilizată de cehi este în mod variat simbolizată de un amestec de condescendență și neliniște, de paternalism și despotism, de inactivitate binevoitoare și încercări epuizante de aplicare a unor soluții radicale. În primul deceniu după preluarea puterii de către comuniști în 1948, aparatul de partid și de stat se va ocupa cu probleme mult mai presante. Din punct de vedere ideologic, se presupunea că întrucât „țiganii erau victime ale capitalismului", odată cu înfrângerea acestuia se rezolva în mod automat și problema lor. În ciuda știrilor din mass-media despre victoriile obținute în ceea ce privește frecvența școlară a copiilor de țigani, încadrarea în muncă și, în general, asimilarea țiganilor, în 1958 se produce un moment de cotitură, când autoritățile ajung la concluzia că identitatea de grup a țiganilor trebuie nimicită, dacă se are în vedere progresul acestora. Ca urmare, se decretează că țiganii nu sunt

[8] E. Davidova, „The Gypsies in Czechoslovakia", apărut în *JGLS* (3), 50 (1971), pp. 40–54; W. Guy, „Ways of looking at Roms: the case of Czechoslovakia", apărut în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, editat de F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 201–229; W. Oschlies, „«Schwarze» und «Weisse»: Zur Lage der Zigeuner in der Tschechoslowakei", apărut în *Giessener Hefte für Tsiganologie*, 1985, 1 (85), pp. 24–32; O. Ulč, „Gypsies in Czechoslovakia: A case of unfinished integration", apărut în *Eastern European Politics and Societies*, 2 (1988), pp. 306–333; D. J. Kostelancik, „The Gypsies of Czechoslovakia: Political and ideological considerations in the development of policy", apărut în *Studies in Comparative Communism*, 22 (1989), pp. 307–321; R. Tritt, *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies*, New York etc. 1992.

un grup etnic, ci doar oameni care „păstrează o structură demografică vădit diferită" de restul populației. În același an se adoptă o lege stipulând școlarizarea copiilor de țigani și sedentarizarea atât a nomazilor (în mod practic, numai o minoritate în cadrul întregii populații țigănești și cu referire, în principal, la grupările de origine valahă), cât și a seminomazilor, prin înregistrarea lor într-un anumit loc și interzicerea desfășurării activității într-altul. Legea va da rezultate foarte bune în ceea ce privește eradicarea nomadismului. Căruțele cu cai ale țiganilor valahi fiind o țintă cât se poate de vizibilă, poliția putea să efectueze razii la locurile de tabără, să omoare caii și să dea foc la căruțe. Legea se va dovedi însă ineficace atunci când se va încerca controlarea seminomazilor, mulți dintre aceștia deplasându-se continuu între domiciliul aflat în Slovacia și locul de muncă din Cehia. În ciuda acestui fapt, planul de integrare a fost abordat cu același entuziasm de care s-a dat dovadă și în cazul altor programe falimentare ale timpului, precum plantarea conopidei sau promovarea prieteniei eterne cu Mongolia. Autoritățile locale, în a căror sarcină cădea înregistrarea țiganilor și asigurarea locurilor de muncă și a locuințelor pentru aceștia, vor găsi, de regulă, că este mai comod să-i ignore.

Când seminomazii nu vor da curs programelor de reunire și alfabetizare, guvernul se va vedea silit să își reevalueze poziția. Se dă dispoziție provinciilor să strângă date cu privire la țigani și să întocmească un plan pe termen lung de asimilare a acestora. Strategia pusă astfel la punct în 1965 va urmări îndeplinirea a două obiective: încadrarea în muncă a țiganilor apți de muncă și desființarea cătunelor de țigani și a altor „concentrări indezirabile" (circa 1 300). Mai trebuia de asemenea să se organizeze o campanie împotriva analfabetismului și parazitismului, și pentru acest scop s-a solicitat Academiei de Științe să efectueze o cercetare cu privire la viața dusă de țigani. Integrarea a fost concepută ca o capitulare necondiționată a țiganilor, considerați un popor primitiv, înapoiat și degenerat. La

recensământul efectuat în anul următor se vor înregistra 221 526 țigani, stabiliți îndeosebi în estul țării. Pe atunci tot al unsprezecelea copil născut în Cehoslovacia era țigan.

Noua schemă de „dispersare și transfer" va avea la bază strămutarea regulată și planificată a țiganilor din așezările din Slovacia în vestul Cehiei, în zone cu o densitate redusă de țigani pentru a obține o răspândire uniformă dar cât se poate de redusă ca număr, pe întreg teritoriul republicii. Acțiunea va fi de la început sabotată de finanțarea necorespunzătoare, restricțiile de ordin birocratic, ostilitatea autorităților locale și, în cele din urmă, de nerespectarea reglementărilor de către țigani. Evenimentele vor lua o întorsătură alarmantă când din nou își fac apariția prejudecățile rasiale, îndeosebi în sfera locativă (inclusiv o propunere venită din partea unui grup de muncitori de trimitere a țiganilor înapoi în India, pe cheltuiala statului). Până la sfârșitul anului 1968 se va ajunge la oprirea programului, astfel încât numărul de strămutări neplanificat va depăși cu mult pe cel al transferurilor planificate. Strămutarea masivă a țiganilor care a avut loc în Cehoslovacia postbelică reprezintă, în general, un caz tipic de migrație de la sat la oraș, în căutarea unui loc mai sigur, într-un mediu mai extins. Apoi, vreme de câțiva ani, se încearcă în mod efectiv tratarea țiganilor ca minoritate națională, permițându-li-se să organizeze cooperative și să înființeze propriile asociații socioculturale. Ultimele dintre acestea vor spori rapid, atrăgându-i nu doar pe țiganii mai săraci, dar și numărul mic și influent de intelectuali considerați ca asimilați în totalitate. „Normalizarea" care a urmat Primăverii de la Praga arată caracterul efemer al experimentului, astfel că în 1973 toate organizațiile de masă ale țiganilor sunt dizolvate pe motiv că „nu au reușit să-și îndeplinească funcția de integrare", iar planul de introducere a limbii romani ca mijloc de instruire în școala primară este abandonat. Autoritățile revin la asimilare ca unică soluție. Unele strategii vor fi continuate în taină, precum presiunile exercitate asupra miilor de țigănci

ca după nașterea câtorva copii să se supună sterilizării. Recensământul din 1980 indică o explozie demografică, fiind înregistrați 288 440 de țigani. Dar și această subevaluare reprezintă circa 2% din întreaga populație (8% în Slovacia de Est), aceste cifre putând crește rapid datorită ratei înalte a natalității în rândul segmentului mult mai tânăr al populației țigănești. Din punct de vedere al educației se observă un progres față de datele furnizate de recensământul din 1970: de exemplu, doar 10% dintre țiganii cu vârstă mai mare de 15 ani nu au primit nici un fel de educație, față de cei aproape 30% înregistrați cu zece ani înainte. Pe de altă parte, numărul absolvenților de studii superioare crește de la 45 la 345[9].

România și Bulgaria, la rândul lor, vor dovedi aceeași rezistență în privința acordării statutului de grup etnic țiganilor. În problema școlarizării și a sprijinului cultural acordat țiganilor, România nu va încerca să ia măsuri comparabile cu cele luate, chiar dacă numai pe hârtie, pentru minoritățile maghiară și germană. Și întrucât rolul țiganilor devine mai important în munca salariată din industrie și din cooperativele agricole, vechile și adânc înrădăcinatele prejudecăți față de aceștia se vor intensifica.[10] Guvernul a continuat politica de sedentarizare forțată, urmată apoi de dispersarea grupurilor mai numeroase, iar de la începutul anilor '70 va refuza chiar să recunoască existența țiganilor. Ca parte componentă a acestui program de „sistematizare", Ceaușescu, „Conducătorul", va încerca să le distrugă cultura și să-i bage cu forța în ghetourile sărăcăcioase din orașe sau în așezările deprimante de la țară. Obiectele lor de preț – monedele mari de aur din perioada austro-ungară, forma preferată de păstrare a economiilor – vor fi confiscate

[9] K. Kalibová și Z. Pavlik, „Demographic specifities of the Romany population in Czechoslovakia", comunicare prezentată la cel de-al VII-lea seminar Internațional de Demografie, Universitatea Humboldt, Berlin, 1986.

[10] *Cf.* S. Beck, „Tsigani – Gypsies in Socialist Romania", apărut în *Giessener Hefte fur Tsiganologie*, 1–4/86, pp. 109–127.

de către Poliție și Securitate, iar posesorii lor nu vor scăpa niciodată de hărțuire.

Bulgaria va întreprinde o campanie de asimilare, vreme de aproape 30 de ani. Un decret emis în 1958 le interzice țiganilor să pribegească și impune consiliilor să-i trimită la muncă în fabrici și în cooperativele agricole. Unele din vechile cartiere de țigani vor fi demolate, iar familiile adăpostite în apartamente de bloc. Începând cu anul 1969 se înființează școli separate pentru a asigura miilor de copii de țigani o educație elementară, dar și pentru a-i îndrepta spre ucenicie și absolvirea de școli tehnice. Era interzisă folosirea limbii romani în aceste școli. În același timp, prin închiderea și exproprierea ziarelor și a asociațiilor lor, autoritățile vor submina capacitatea țiganilor de a-și păstra individualitatea. Începând cu anii 1970 se va încerca desființarea pe cale legală a acestei numeroase minorități (5% pesemne din totalul populației). Se interzice folosirea termenului „țigan" în actele de identitate și (ca parte a măsurilor cu caracter general luate împotriva musulmanilor) cei purtând nume musulmane sunt obligați să și le schimbe cu altele noi, de origine slavă. Ziarele și revistele vor bloca toate informațiile în acest sens. În anii '80 statul va merge și mai departe cu aceste măsuri, încercând să reglementeze chiar și folclorul, prin interzicerea oricăror influențe turcești sau străine. Singura încurcătură o reprezintă faptul că muzica țigănească, deși puternic influențată de cea turcească, continuă să fie foarte solicitată la nunțile, botezurile și celelalte sărbători bulgărești, neputând fi astfel eradicată. Deznodământul a fost că țiganii s-au adaptat, în felul lor, la mediul oferit de societatea socialistă din Bulgaria. Din punct de vedere economic, situația lor s-a îmbunătățit, fiind și mai mult atrași în sistemul educațional, chiar dacă la sfârșit se manifestă tendința de a-i angaja pe țigani în slujbe mai slab remunerate. Totuși, ori de câte ori va fi posibil, în ciuda reglementărilor stabilite, țiganii își vor rotunji salariile prin inițiative particulare specifice pieței libere sau

vor continua să-și găsească public pentru muzica lor, în ciuda interdicțiilor[11].

În Iugoslavia, într-o federație înființată după război, dată fiind complexitatea ei de ordin național, lingvistic și cultural, care la rândul ei se va reflecta în diversitatea propriei populații țigănești – una din cele mai numeroase din lume –, chestiunile legate de originea etnică aveau să joace un rol important. Și tocmai aici, strategia multiculturală va progresa cel mai mult. În această fortăreață de partizani marxiști dar pluraliști, li se va acorda, în 1981, țiganilor statutul de naționalitate (*narodnost*), din punct de vedere constituțional, pe picior de egalitate cu alte minorități precum albanezii, maghiarii și turcii. Deși noul statut nu avea să fie aplicat uniform de diferitele republici iugoslave, le va aduce țiganilor o limbă și drepturi culturale. Mass-media va renunța să mai folosească cuvântul *cigan*, cu conotație peiorativă, și îl va înlocui cu *rom*, după care o serie de posturi de radio și de televiziune vor începe în mod regulat să difuzeze programe în limba romani. În comunitățile mai mari, asociațiile sociale și culturale ale țiganilor apar cu zecile, iar țiganii vor începe să participe pe plan regional și în politică. În 1983, limba romani va fi introdusă într-o serie de școli primare, începând cu provincia Kosovo, locuită cu precădere de albanezi. În ciuda absenteismului și a ratei înalte a abandonului școlar (doar 20% dintre adulți au absolvit cursurile școlii primare), câteva sute de țigani au reușit profesional, devenind medici, avocați, ingineri etc. Majoritatea, totuși, au continuat să ducă o viață situată mult sub medie, îndeosebi în Croația și Slovenia, republicile mai prospere din nord, spre care se vor îndrepta multe familii de țigani, devenind locuitori ai mahalalelor de la marginea Zagrebului și oameni de serviciu și muncitori

[11] *Cf.* C. Silverman, „Bulgarian Gypsies: Adoption in a socialist context", apărută în *Nomadic Peoples* (1968), nr. 21/22, pp. 51–60; T. Zang, *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, New York și Washington, DC, 1991.

sezonieri prost plătiți la Ljubljana. Iugoslavia a fost singura țară comunistă care nu a încercat sedentarizarea forțată a țiganilor. Presiunea în direcția sedentarizării a venit mai degrabă din partea condițiilor economice decât din partea autorităților, iar tranziția a fost ca o reluare a unor evenimente care cu un veac înainte generaseră vaste schimbări în partea de vest a continentului. Pe măsură ce condițiile de viață ale clientelei și ustensilele utilizate s-au adaptat la industrializare, și țiganii nomazi din Iugoslavia vor face același lucru. La început, aceștia se instalau în apropierea satelor sau la marginea târgurilor, locuiau mai tot timpul anului în corturi transportate în căruțe trase de cai și își câștigau existența pe seama unei societăți agrare, fiind uneori căldărari (arămari), alteori ghicind și cerșind alimente. Acum însă se stabilesc în orașele și târgurile mai mici sau își cumpără mașini și microbuze ca să-și transporte cortul și se îndeletnicesc cu comercializarea mărfurilor de-a gata, noi sau folosite, precum îmbrăcămintea purtată, produse industriale de calitatea a doua sau orice alte articole de larg consum deficitare.

În țările din vestul Europei, după cel de-al Doilea Război Mondial strategiile în privința țiganilor se vor concentra asupra altor chestiuni, reflectând faptul că numărul țiganilor sedentari a rămas în general mult sub cel din răsăritul continentului, cu una sau două excepții notabile, cum ar fi Spania. În consecință, chestiunea dominantă o reprezentau măsurile ce trebuiau luate în privința familiilor de nomazi care trăiesc de regulă în rulote, al căror mod de viață se adaptează cu greu la nevoia tot mai mare de teren pentru dezvoltare, la legile generale cu privire la vagabondaj, la sănătatea publică și la planurile de urbanism. Nomadismul în sine nu mai putea fi interzis în mod expres, dar sistemele legislative destinate societăților de tip sedentar puteau avea același efect. Nomazii vor fi pur și simplu evacuați sau obligați să-și vadă mai departe de drum, ori poate tolerați în locuri precum gropile de gunoi, fără sursă de apă sau grupuri sanitare. (În Germania, totuși, legislația

landurilor este mai tranșantă: între 1953 și 1970 Bavaria va reuși ca, imitând legea din 1926, să mențină în vigoare reglementări conform cărora nomazii erau supuși unor controale speciale, inclusiv de confirmare a amprentelor digitale; alte landuri vor urma exemplul Bavariei.)

În majoritatea țărilor, obiectul preocupărilor îl vor reprezenta locurile de campare și educația țiganilor. Apelurile autorităților centrale de înființare a unor locuri de campare speciale vor avea un efect limitat asupra autorităților locale. Prima circulară de acest gen, emisă în Anglia în februarie 1962 de către Ministerul Lucrărilor Publice și al Puterii Locale, ilustrează foarte bine ce se poate obține prin forțe proprii, fără sprijin sau intervenții directe. Se stipulează că „țiganii veritabili sau romii au dreptul de a-și duce viața conform tradiției, având nevoie pentru aceasta de locuri de campare... A alunga oamenii de pe un teren neautorizat pentru a-și găsi un altul nu reprezintă o soluție, nici un răspuns la problemele de ordin uman și social." (Deși sunt menționați doar „țiganii veritabili", fără o definire a lor, circulara, în mod practic, îi are în vedere pe toți nomazii.) Doi ani mai târziu funcționau doar trei locuri de campare aparținând autorităților locale, pe care se puteau stabili circa 50 de rulote. Cel puțin două fuseseră amenajate în mod spontan înainte de emiterea circularei[12]. În 1965 ministerul efectuează un recensământ al nomazilor din Anglia și din Țara Galilor ce locuiesc în rulote, barăci sau corturi. Se ajunge la concluzia că numărul lor se cifrează la cel puțin 15 000 de suflete sau circa 3 400 de familii, cifră considerată în prezent drept o serioasă subevaluare[13]. În 1969 Scoția efectuează și un recensământ, ocazie cu care sunt înregistrate 2 100 de persoane

[12] *Cf.* A. M. Fraser, „The Travellers. Developments in England and Wales, 1953–1963", *JGLS* (3), 43 (1964), pp. 83–112.

[13] *Gypsies and Other Travellers*, raportul Secției de Cercetare Sociologică de pe lângă Ministerul Spațiului Locativ și Puterii Locale, Londra, 1967.

sau 450 de familii.[14] Între timp se ajunge la concluzia că a trecut vremea simplelor îndemnuri și că în Anglia și Țara Galilor sunt necesare măsuri statutare precum Legea locurilor de campare, adoptată în 1968, care odată intrată în vigoare în 1970 obligă autoritățile locale să amenajeze locuri de campare pentru nomazi. Douăzeci de ani mai târziu, conform cifrelor din iulie 1990 furnizate de către Departamentul Mediului, în Anglia sunt înregistrate 7 357 de rulote ale țiganilor, instalate în locuri autorizate (o treime aproape pe terenuri private), în timp ce alte 4 610 (39%) rulote sunt instalate în locuri neautorizate. Necesarul devansează cu mult dispozițiile, chiar dacă, într-o încercare de a grăbi lucrurile, cheltuielile totale sunt acoperite temporar cu fonduri din partea statului. Pe de altă parte, numărul rulotelor amplasate legal este cu mult mai mare decât cel dinainte de legea din 1968.

Unul dintre aspectele cu efect împovărător ale acelei legi va fi acordarea de „dispoziții de numire" autorităților locale, în stare să convingă guvernul că posedă suficiente locuri de campare sau că nu ar avea deloc nevoie de acestea; autoritățile locale vor fi apoi autorizate să înființeze zone interzise accesului, deferind justiției și evacuând toate familiile din locurile neautorizate, indiferent dacă acestea sunt sau nu deținute sau controlate de către Consiliul local. Întrucât, de regulă, la alegerile locale nu se câștigă voturi (de fapt mai adesea se pierd) prin înființarea mai multor locuri de campare pentru țiganii nomazi, statutul indicat va fi atât de prețuit încât peste 100 de consilii locale îl vor dobândi.

O problemă înrudită este cea legată de educație, întrucât nu se poate vorbi despre continuitate în procesul educativ, atâta timp cât există teama de evacuare. Indiferent de suspiciunile manifestate în trecut, mulți dintre țiganii din Anglia vor

[14] H. Gentleman și S. Swift, *Scotland's Travelling People*, Edinburgh, 1971.

deveni pe deplin conștienți de nevoia sporită de acces la un anumit grad de învățătură, chiar dacă și numai pentru faptul că noul mod de viață presupune îndemânarea de a completa declarații și chitanțe, de a citi planuri și manuale, obținerea permisului de conducere și încheierea de asigurări, fără a mai menționa varietatea de formulare pentru asigurările medicale și cele sociale și pentru biroul forțelor de muncă. Caracterul descentralizat al învățământului britanic face ca autoritățile locale să fie responsabile de asigurarea educației tuturor copiilor domiciliați permanent sau temporar în zonă, inclusiv a copiilor țiganilor nomazi (deși acest lucru se va stabili în mod formal abia în 1981). Existența în Anglia și în Țara Galilor a peste o sută de atare comisii locale ne dă de înțeles că inițiativele separate și independente pe care acestea le-au avut au generat nenumărate deosebiri în privința dotării materiale și că, pe de altă parte, nivelul de implicare al echipelor de profesori a fluctuat între lucrul în centre dotate cu bază materială specială și lucrul în situații în care aceasta lipsea cu desăvârșire.[15] Începând cu 1970 se obține un progres, chiar dacă numai superficial. În ciuda acestui fapt, comitetul instituit pentru investigarea educației copiilor aparținând minorităților etnice, în raportul său pentru anul 1985, ajunge la concluzia că trebuie să aleagă comunitatea de nomazi care să ilustreze „la maximum experiența prejudecăților și alienării cu care sunt confruntați și copiii altor minorități etnice": se spune că aceștia se confruntau cu imense greutăți în încercarea lor de a avea acces la sistemul de învățământ.[16] În 1990, guvernul central acordă o nouă subvenție în sprijinul educației nomazilor, dar în anii care au urmat multe din cererile

[15] *Cf.* T. Acton și D. Kenrick, „From summer voluntary schemes to European Community bureaucracy: The development of special provision for Traveller education in the United Kingdom since 1967", apărut în *European Journal of Intercultural Studies*, 1 (1991), nr. 3, pp. 47–62.

[16] Lord Swann, *Education for All*, Londra, 1985, cap. 16.

venite din partea autorităților în materie de învățământ vor fi rezolvate doar parțial, dacă nu chiar deloc.

În 1992 se produce o schimbare bruscă în politica guvernului. Câștigurile obținute până atunci sunt puse în pericol prin propunerile de anulare atât a sprijinului financiar pentru înființarea locurilor de campare, cât și a obligației consiliilor locale de a le asigura și, în același timp, prin cele de a se introduce noi măsuri stringente împotriva cumpărării neautorizate. Un an mai târziu, aceste măsuri vor fi introduse în cadrul unui proiect de lege privind procedura penală și ordinea publică, în ciuda protestelor venite din partea autorităților locale, a reprezentanților poliției, familiarizați cu probleme existente înainte de legea din 1968, precum și din partea celor care vedeau în acest proiect o reîntoarcere la evacuări, cât și o nouă anulare a nevoii de educație, sănătate și bunăstare. Camera Lorzilor va provoca o întrerupere a discuțiilor din parlament în vederea abrogării obligațiilor ce urmau să revină autorităților locale. Rezistența Camerei Lorzilor va fi zadarnică întrucât guvernul britanic, stăruitor în intențiile sale, se va impune în cele din urmă.

Până la această schimbare bruscă, evenimentele au avut o evoluție similară în majoritatea țărilor vest-europene, în măsura în care au existat strategii speciale, deosebite de substitutele lor de pe plan local.[17] În 1949, în Franța se constituie o echipă de lucru oficială pentru analizarea cererilor venite din partea țiganilor nomazi „la o vreme când multe dintre comunitățile locale le interziceau acestora accesul". Echipa va recomanda abandonarea „politicii de represiune și interdicție", iar Ministerul de Interne își va da binecuvântarea oficială față de această abordare cu caracter mai progresist. Douăzeci și doi de ani mai

[17] *Cf.* J. -P. Liégeois, *School Provocation for Gypsy and Traveller Children*, Bruxelles, 1987, se ocupă de statele membre ale Comunității Europene.

târziu, carnetul antropometric pentru nomazi (v. p. 266) va fi în cele din urmă abolit, înlocuit fiind de către un *carnet de circulation* ce va trebui verificat lunar de către poliție. Presiunea exercitată asupra autorităților locale în scopul înființării locurilor de campare s-a născut în mare parte din îndemnuri lipsite de succes, pentru ca, evoluând apoi prin intermediul subsidiilor venite de la centru, să sfârșească prin a se impune consiliilor locale obligația asigurării ședерii pe termen scurt a nomazilor. Odată îndeplinită această obligație, autoritățile locale erau libere să interzică camparea în alte locuri decât cele amenajate în acest scop. La sfârșitul anilor '80 se constată că pe cea mai mare parte a teritoriului Franței, cu precădere în nord-vest, locurile de campare sunt inegal răspândite, condițiile asigurate variind de la foarte primitive până la o dotare corespunzătoare a acestora, în plus fiind amenajate și câteva spații de locuit. Pe plan educațional, grupuri de voluntari vor organiza o mare varietate de experimente pilot, dar nu se poate consemna existența unei strategii centrale coerente.

În Italia, autoritățile locale și cele centrale nu vor înființa un număr de campinguri autorizate, și dacă totuși vor exista unele excepții, atunci acestea vor fi rezultatul inițiativei particulare venite din partea unor categorii sociale speciale. Aceste inițiative nu vor avea totuși continuitate, de vreme ce se va solicita în mod oficial garantarea accesului categoriilor simple de populație, cu intenția expresă de a se lua măsuri suplimentare pentru copiii de țigani cu probleme de învățătură; schimbarea nu s-a limitat doar la Italia și pentru ea a fost prezentat un număr considerabil de argumente, deoarece sprijinul promis a fost în practică adecvat. Belgia, la rândul ei, va renunța să mai facă deosebire de clasă, în vreme ce înființarea de campinguri este lăsată, în general, în seama consiliilor locale, cu sprijin financiar de la centru. Majoritatea celor aproximativ două duzini de campinguri sunt înființate cu scopul de a se reglementa

situația rulotelor ce nu mai fuseseră mișcate din loc de câteva decenii. În Spania se pune mai puțin problema lichidării nomadismului, întrucât majoritatea țiganilor locuiau deja în cartierele sărace; trebuia, mai degrabă, întreprins ceva în legătură cu aceste *barrios* și cu mahalalele de cocioabe. Mai puțin vizibilă este însă discriminarea înșelătoare făcută în plata zilierilor în agricultură; în 1989, pe ogoarele din Murcia, pentru o oră de muncă bărbații primeau 300 de pesetas, femeile 250 de pesetas, iar țiganii doar 200 de pesetas. Pentru desființarea acestor pete nefaste de pe hartă, unele autorități municipale vor da într-adevăr curs recomandărilor guvernului, adoptând programe privind construcția de locuințe. Guvernul va acorda subsidii pentru înființarea de clase pentru preșcolari.

Spania ajunge însă la concluzia că acțiunea de mutare a familiilor de țigani în noile locuințe, sau de școlarizare a copiilor acestora, ar putea declanșa o reacție adversă din partea restului populației. Și nu doar în această țară, întrucât reacții de acest gen vor exista chiar și în Olanda și în Suedia, două țări dintre cele mai receptive în anumite privințe. Suedia va accepta sute de țigani expulzați din Polonia (v. p. 290), pe care îi va trata ca refugiați, ajutându-i să găsească adăpost și lucru. Olanda, la rândul ei, va adăposti un număr considerabil de țigani din străinătate (p. 287). În privința nomazilor autohtoni, autoritățile optaseră în favoarea constituirii unor grupuri mai mari de *woonwagenbewoners* concentrate într-un număr relativ mic de centre. Legislația olandeză din 1968 va conduce la înghesuirea nomazilor în parcuri regionale, odată cu înființarea de școli speciale și de clase pentru adulți. La sfârșitul anilor '70, va avea loc o schimbare a politicii în privința țiganilor, când caracterul impropriu al marilor campinguri devine din ce în ce mai vizibil; dar și înlocuirea lor cu un număr de spații mai mici se dovedește a fi un lucru extrem de dificil. În chip similar, atunci când politica din domeniul educației va opta pentru integrarea

copiilor în clasele obișnuite, reacțiile pe plan local vor genera adesea probleme, în parte datorită faptului că nivelul educației școlare în rândul nomazilor era extrem de scăzut, dar și ca urmare a frontului comun făcut de ceilalți copii și a neîncrederii manifestate de părinții acestora.

Forumurile internaționale nu vor duce lipsă de declarații de bune intenții și instrucțiuni detaliate. Pe rând, se va stabili câte un program substanțial pentru statele membre, dar, contrar așteptărilor, diferența dintre decizia luată și rezultatul practic rămâne neacoperită de inițiativele izolate luate de către statele mai întreprinzătoare. Ministerele, Adunarea parlamentară, ca și alte organisme ale Consiliului Europei, reprezentând grosul țărilor europene din afara blocului comunist de atunci, deplângând situația deloc privilegiată a țiganilor și a altor nomazi din Europa, vor adopta după 1969 o serie de hotărâri și recomandări, îndemnând guvernele membre și autoritățile locale să pună capăt discriminării, să ia măsuri în privința campingurilor și a spațiului locativ, să promoveze educația și orientarea profesională, sănătatea și asistența socială. Începând din 1977, Comisia ONU pentru Drepturile Omului își va îndrepta atenția asupra discriminării la care sunt supuși țiganii. Din 1984 instituțiile Comunității Europene vor fi preocupate în general de probleme legate de educație. Consiliul ministerial își va dedica activitatea acestei probleme, elaborând în mai 1989 o rezoluție care reclamă „o abordare globală și structurală pentru depășirea obstacolelor majore ce îngrădesc accesul țiganilor și al copiilor de nomazi la educație", bazată pe respectul pentru cultura lor, pe resurse suplimentare și pe pregătirea specială a cadrelor didactice.[18] Sumarul rezoluției cu privire la situația

[18] „Resolution of the Council of the Ministers of Education... on school provision for gypsy and traveller children", apărut în *Official Journal of the European Communities*, 21 iunie 1989, 89/C153/02.

curentă din Comunitatea Europeană furnizează și o serie de măsuri pentru recuperarea distanței existente între cele 12 state membre: doar 30–40% din circa o jumătate de milion de copii frecventează în mod curent școala; jumătate nu merg deloc la școală; numărul celor care își continuă educația la gimnaziu și mai departe este și mai redus; nivelul de educație atins nu concordă cu durata presupusă a școlarizării și, în cele din urmă, rata analfabetismului la adulți depășește frecvent 50%, în unele părți chiar 80% și peste.

Transformările politice aduse de anul 1989 vor genera, în curând, noi tendințe și rivalități în întreaga Europă, dând o semnificație suplimentară documentului care afirmă drepturile minorităților naționale, semnat un an mai târziu de 34 de state, cu ocazia unei întâlniri a Conferinței pentru Securitate și Cooperare în Europa, inițiată în 1975 cu ocazia semnării Actului Final al Conferinței de la Helsinki, document reînnoit cu ocazia încheierii războiului rece. Condamnarea oricărei discriminări pe baze etnice este însoțită de următoarele cuvinte: „în acest context ele [statele] recunosc problemele deosebite cu care se confruntă țiganii". Următoarele întâlniri ale CSCE vor reafirma această recunoaștere.

Problemele devin și mai grave odată cu prăbușirea totalitarismului în Răsărit, care va genera o renaștere a sentimentelor ținute în frâu de la război încoace; o libertate mai mare a cuvântului înseamnă, la rândul ei, libertate sporită de exprimare a prejudecăților. La abuzurile motivate rasial și la atacurile pe față, autoritățile vor da un răspuns lipsit de fermitate. Incidente grave – case incendiate, familii de țigani bătute – încep să apară și apoi să persiste în Ungaria, Polonia, Cehoslovacia, România și Bulgaria. Violența răbufnește chiar și acolo unde țiganii s-au stabilit cu multă vreme înainte și unde aparent fuseseră acceptați. Inițiativa particulară nu mai este considerată o încălcare a legii, dar acei țigani care n-au pierdut prilejul să identifice conjuncturile favorabile oferite de economiile de piață

postrevoluționare s-au confruntat cu ostilitate sporită datorită comerțului lor cu articole deficitare. Acolo unde naționalismul, greutățile materiale și nivelul necunoscut până atunci al șomajului au creat nevoia de țapi ispășitori, țiganii, dacă erau numeroși, puteau fi trași la răspundere pentru multe dintre problemele sociale și economice. Cei puțini care și-au văzut de treabă devin obiectul resentimentelor, restul putând fi învinovățiți că sunt leneși, că se dau înapoi de la muncă. În România mai ales, țiganii vor trezi disperarea multor muncitori suferind de pe urma recesiunii economice, iar guvernul nou ales se va situa în fruntea acestei cruciade. Când bandele de mineri vor fi aduse la București în iunie 1990 pentru a reprima opoziția antiguvernamentală, țiganilor li se va rezerva un tratament special, iar minerii vor continua până seara târziu cu nelegiuirile în locuințele acestora, înainte de a părăsi capitala cu elogiile din partea președintelui răsunându-le încă în urechi.

După 1989, în răsăritul Europei vor exista o serie de reveniri la nomadism; pe plan internațional se va produce o nouă migrație, atunci când noile democrații vor slăbi controlul la frontiere, iar pașapoartele vor fi obținute pentru prima oară de către toată lumea, după decenii întregi de interdicție. Europa Centrală și cea Occidentală se vor confrunta cu valuri de emigranți, inclusiv cu zeci de mii de țigani din România. Odată cu destrămarea Iugoslaviei datorită unui dureros și crud război, țiganii de acolo vor îngroșa rândurile acestora. În Germania – principala lor destinație –, vor erupe atacuri xenofobe, iar grupuri de autoapărare vor lansa acțiuni împotriva lagărelor și căminelor pentru țigani și alți refugiați sau muncitori imigranți. Se fac tot mai multe presiuni în favoarea expulzării celor veniți cu ani de zile înainte și care nu obținuseră dreptul de reședință, la fel ca și pentru amendarea constituției țării și înăsprirea legii cu privire la acordarea dreptului de azil. În 1992, guvernul federal și România încheie un acord de repatriere. Tulburările în privința migrației legale și ilegale vor fi la fel de răspândite și

în țările central-europene, în timp ce divorțul de catifea dintre Republica Cehă și Slovacia va crea noi baze pentru aplicarea unor reglementări stricte și exclusive cu privire la cetățenie, și aceasta într-un mediu în care dușmănia arătată țiganilor se situează la cote înalte.

Pe fundalul acestor tensiuni sporite, înființarea în 1993 a pieței unice în cadrul Comunității Europene a adus cu sine acțiuni îndreptate spre o standardizare a politicii în privința pătrunderii cetățenilor din afara C.E., dar și o atitudine dură față de cei care solicită azil, acestea fiind contramăsuri la deschiderea granițelor interioare, în vederea liberei circulații a cetățenilor C.E. – o libertate care, totuși, nu elimină restricțiile impuse pe plan național cu privire la dreptul de lucru sau de deplasare, precum „carnetul de circulație" francez.

Populații și grupări

După atâtea zguduiri ale caleidoscopului, nu este deloc surprinzător faptul că diversitatea de neamuri din sânul populației țigănești din zilele noastre prezintă o abundență de elemente diferite. Trecând în revistă acest mozaic, cum se va putea oare introduce o ordine în toate aceste elemente? Un foarte bun punct de plecare îl reprezintă distincția fundamentală ce trebuie făcută în majoritatea țărilor între grupările vechi de țigani și cele sosite pe parcursul ultimului veac – precum romii, sau, recent, gruparea *xoraxané* –, deosebire ce ia diverse forme de manifestare, fie în limbă, obiceiuri și ocupații, fie în modul de viață, în general. O dihotomie similară este aceea dintre gruparea sinti și cea a romilor, denumiri pe care țiganii înșiși le consideră a fi reciproc exclusive. Un țigan din grupul sinti va utiliza termenul de rom pentru a desemna orice țigan de origine est-europeană sau orice țigan care nu face parte din grupul sinti. În schimb, un rom va folosi termenul de sinti pentru a-i desemna pe toți țiganii din vestul Europei. Mai exact

„sinti" sunt denumiți țiganii stabiliți cu mult timp înainte în teritoriile de limbă germană, fapt atestat de puternica influență exercitată de limba germană asupra dialectelor țigănești.[19] Aceștia se regăsesc în diferite țări; un dialect *sinti* al limbii țigănești va prinde, într-adevăr, rădăcini în răsărit, pe meleagurile râului Volga, adus fiind de către țiganii ajunși acolo, via Polonia, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar care în timpul celui de-al Doilea Război Mondial vor fi mai departe strămutați în Kazahstan. În Franța aceștia vor fi cunoscuți sub denumirea de *manouches* (din țigănescul *manuś*, „bărbat" țigan). O a treia mare categorie, deosebită de sinti și de romi, o reprezintă țiganii *calé* din Spania, *ciganos* din Portugalia și *gitans* din sudul Franței, împreună cu grupurile înrudite din America Latină. În țările vest-europene se pot distinge astfel mai multe straturi. În Franța vom întâlni țigani manouches, gitani, romi (îndeosebi căldărari), *xoraxané* și alții. În Italia straturile mai vechi sunt alcătuite din diferite familii de sinti în nordul țării, împreună cu țigani din Abruzzi și Calabria în centru și sud care – judecând după numărul mic de cuvinte de origine slavă și germană împrumutate din dialectele înrudite – pot foarte bine descinde din rândul acelora veniți direct din Grecia. Peste aceștia s-au suprapus țiganii *xoraxané* și alții proveniți din Iugoslavia, precum și țigani căldărari, ciurari și rudari și triburi danubiene similare.

Tabloul în răsărit este la fel de pestriț. În Balcani, complexitatea etnică și cea lingvistică sunt deosebit de semnificative, dat fiind faptul că ceea ce s-a întâmplat acolo s-a dovedit a fi vital pentru istoria țiganilor: de la început, în Balcani s-au aflat cele mai mari concentrări, fiind un veritabil *fons et origo* pentru întreaga Europă. În decursul veacurilor, această diversitate

[19] Prima referire publicată despre *sinti* ca grup apare în J. E. Biester, „Über die Zigeuner: Besonders im Königreich Preussen", *Berlinische Monatsschrift*, 21 (1793), pp. 108–165.

va deveni mai puternică decât oriunde altundeva.[20] În încercarea de consemnare a ramificațiilor existente în sânul țiganilor din Balcani devine necesară prezentarea unor criterii. Naționalitatea abia dacă face parte dintre acestea, întrucât multe dintre triburile de țigani se întind și dincolo de frontiere, în același timp existând numeroase paralele între organizațiile interne dintr-o țară sau alta. Dialectul și religia (musulmană/creștină) au fost și sunt doi dintre cei mai importanți factori. Un altul îl reprezintă specialitatea profesională, prezentă sau trecută: am văzut deja cum acest factor a reușit să modeleze atâtea subdiviziuni ale țiganilor. Hotarul dintre nomadism și sedentarism este de asemenea important; dar în nici un caz precis și durabil: mulți dintre țiganii sedentari pribegesc dintr-un loc într-altul datorită ocupațiilor sezoniere, în vreme ce nomazii se stabilesc de obicei într-un loc pe perioada lunilor de iarnă.[21] (Pe de altă parte, nu există nici o corelare între hotarul dintre modul de viață sedentar și cel nomad și conservatorismul lingvistic, nu puține grupuri de nomazi vor renunța la folosirea limbii romani, în vreme ce mulți dintre cei sedentari vor continua să o folosească, și nu doar atunci când trăiesc în mijlocul unor mari comunități de țigani.)

Pe baza unor atare deosebiri, s-a reușit identificarea, pe teritoriul fostei Iugoslavii, a circa 20 de triburi principale, multe dintre acestea putând fi mai departe subdivizate. Fiecare dintre ele poate avea propriul teritoriu, propria subcultură, dreptul

---

[20] Pentru un tablou general vezi W. L. Lockwood, „Balkan Gypsies: An introduction", apărut în *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*, New York, 1985, pp. 91–99, reluat apoi cu modificări în *Giessener Hefte für Tsiganologie*, 1/85, pp. 17–23.

[21] Pentru o prezentare a procesului de asimilare a țiganilor *bijeli* (musulmani sârbi) din Serbia antebelică și tranziția de la o viață de tip nomad la una de tip sedentar și combinarea treptată cu *gadzé*, a se vedea A. Petrović, „Contributions to the study of the Serbian Gypsies", *JGLS* (3), 19 (1940), pp. 87–100.

de a-și exercita propria meserie, de a folosi propriul dialect și de a încheia căsătorii în cadrul propriului grup.[22] În Bulgaria, în ajunul Primului Război Mondial, un cercetător a reușit să consemneze 19 triburi, numai în partea de nord-est a țării, folosindu-se de un amalgam de elemente ținând de zonă, religie și ocupație, de modul de viață nomad sau sedentar. Șapte dintre ele erau triburi de musulmani sedentari, patru de creștini sedentari, patru de musulmani nomazi și patru de creștini nomazi.[23] Trei dintre ele (inclusiv rudarii, la acea vreme cel mai numeros trib de țigani nomazi din nord-estul Bulgariei) nu vorbeau deloc limba romani, în vreme ce restul de 16 cuprindeau în mod egal vorbitori de dialecte valahe și nevalahe, unele dintre cele nevalahe fiind considerate cele mai primitive din Balcani. De atunci, deosebirile dintre triburi au devenit treptat mai puțin semnificative, ca rezultat al dezvoltării continue a elementului național țigănesc, îmbinat cu sedentarizarea forțată, asimilarea culturală și refuzul guvernului de a-i recunoaște pe țigani drept un grup etnic legitim.[24]

Pentru a complica mai departe această clasificare, mai există și alte grupuri periferice de nomazi, îndeosebi în Europa Occidentală, care datorită stilului de viață se aseamănă foarte mult cu țiganii, având și multe elemente culturale în comun cu aceștia: se deplasează cu familia, din generație în generație, au ocupații asemănătoare, un mod de viață similar, aceeași atitudine față de societate, aceleași preferințe pentru căsătoria la o vârstă fragedă. În măsura în care grupurile acestea își au propriile

---

[22] R. Uhlik, „Iz ciganske onomastike", apărut în *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, istorija i etnografija*, serie nouă, 10 (1955), pp. 51–71; 11 (1956), pp. 193–209.

[23] B. J. Gilliat-Smith, „Report on the Gypsy tribes of north-east Bulgaria", apărut în *JGLS* (2), 9 (1915–1916), pp. 1–54, 56–109.

[24] Situația contemporană este analizată în studiul lui E. Marushiakova, „Ethnic identity among Gypsy groups in Bulgaria", *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 95–115.

graiuri, ele diferă de limba romani, în ciuda faptului că sunt adesea influențate de aceasta. În același timp și sistemele de tabuuri diferă între ele.

În Insulele Britanice, nomazii din Irlanda cărora, de regulă, li se spune „*spoitori*", dar care preferă acum termenul de „*călători*" reprezintă un atare grup care exista deja înainte de venirea țiganilor.[25] La început aceștia se deplasau în zonele rurale, exercitând tot felul de meserii și servicii, îndeosebi producerea vaselor din cositor, geambășia și comerțul ambulant, locuind în corturi și în căruțe cu coviltir. După cel de-al Doilea Război Mondial majoritatea meșteșugurilor și ocupațiilor lor tradiționale cad în desuetudine. Nemaifiind în stare să-și câștige existența la țară, un număr mare dintre „călători" vor migra spre zonele urbane, Dublin îndeosebi, unde bărbații vor umbla după pomeni sau vor căuta prin gunoi după fier vechi și lucruri uzate, iar femeile vor merge la cerșit. Mai mult de jumătate dintre aceștia trăiesc azi în Irlanda în rulote sau case prefabricate, în campinguri special amenajate sau în locuințe sociale. La sfârșitul anilor '50 mulți dintre ei vor trece în Anglia, stabilindu-se îndeosebi în regiunea din centrul țării (Midlands), unde vor începe să-i concureze pe țiganii englezi chiar în meseriile tradiționale ale acestora. (Acest val nu a fost în nici un caz primul de acest fel; în anii 1840 foametea mai generase unul asemănător.) Termenii *gammon* și *cant*, care s-au dezvoltat din mai vechiul *shelta*, provin de la un idiom secret de origine celtă, incluzând rostirea pe dos a silabelor din irlandeza arhaică (astfel însuși termenul *gammon* derivă din *ogam*, vechiul alfabet gaelic); în structură însă, această limbă este mai apropiată de

[25] *Cf.* S. B. Gmelch, *Tinkers and Travellers*, Dublin, 1975, ed. a 2-a, 1979; J. P. Wiedel și M. O'Fearadhaigh, *Irish Tinkers*, Londra, 1976; G. Gmelch, *The Irish Tinkers*, Menlo Park, CA, 1977, ed. a 2-a, 1985, G. Gmelch și S. B. Gmelch, „Ireland's travelling people: A comprehensive bibliography", *JGLS* (4), 1 (1977), nr. 3, pp. 159–169.

engleză decât de irlandeză. Și în Scoția, spoitorii sunt cunoscuți cu mult înainte de venirea țiganilor, și această primă populație, în relațiile cu nou-veniții, va reuși nu doar simpla păstrare a propriei ființe. Foarte puține lucruri se cunosc despre relațiile dintre aceste două populații în trecut, dar au existat cu siguranță numeroase contacte între ele, inclusiv căsătorii, care au condus la creșterea numărului de țigani. Mulți dintre nomazii din Scoția au adoptat, bineînțeles, unele tabuuri ale țiganilor (de exemplu cu privire la spălarea hainelor și a veselei în același lighean), în vreme ce o serie de cuvinte în romani sunt destul de răspândite în limba lor, *cant*, în același timp cu o serie de termeni din dialectul gaelic și cel scoțian, dar și din vechiul argou (cel al lumii interlope, pentru prima dată consemnat în secolul al XVI-lea).[26]

Modul în care grupuri similare de nomazi afaceriști au luat ființă pe continent rămâne o chestiune deschisă dezbaterii: teoriile par să oscileze între factorii de ordin social și cei economici, pe de-o parte, și adaosul reprezentat de elementul țigănesc, pe de altă parte. Uneori, al doilea tip de argumente se bazează parțial pe o serie de opinii răspândite în zilele de glorie ale determinismului biologic ce leagă nomadismul țiganilor (și alte trăsături ale acestora) de instinct și atavism. Atari puncte de vedere nu par să fi câștigat prea mulți adepți în zilele noastre. În măsura în care țiganii și alte grupări de nomazi continuă să migreze, explicația adecvată pentru aceasta se poate regăsi în faptul că nomadismul comercial practicat de aceștia este în esență un fenomen economic, ce răspunde cu intermitență unor cerințe cel mai bine îndeplinite de persoane fără un domiciliu stabil, și în cele din urmă adaptarea la nomadism s-a făcut tocmai datorită culturii țiganilor.

---

[26] A. și F. Rehfisch, „Scottish Travellers or Tinkers", apărut în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, pp. 271–283; E. MacColl și P. Seeger, *Till Doomsday in the Afternoon*, Manchester, 1986.

Zadarnic cercetăm aceste grupări pentru o categorisire exactă, dacă țelul urmărit este doar ordonarea lor după criteriul „autenticității". Din punct de vedere geografic, cei mai răspândiți sunt *jenische*.[27] Această denumire este pentru prima oară menționată, ce-i drept nu foarte des, în 1714, cu referire la un jargon vienez; 70 de ani mai târziu termenul este aplicat jargonului folosit de către hoții din Germania, *rotwelsch*. Conform unei teorii populare, termenul este asociat cu rădăcina *dżan-* „a ști" (din limba romani), dându-i sensul de „deștept" – limbaj deștept sau om deștept. În Germania, *jenische* se vor stabili îndeosebi în Renania și în regiunile învecinate, vocabularul lor secret fiind un amestec de romani, idiș, rotwelsch și germană dialectală, proporția variind în funcție de localitate. Aceștia se îndeletniceau cu confecționatul coșurilor și sitelor, comerțul ambulant, tocilărie și producerea vaselor din cositor. *Yéniches* stabiliți în Franța și în Belgia au sosit acolo plecând cu aproape două secole înainte din teritoriile de limbă germană. Numele lor pare să indice o oarecare relație cu țiganii simpli din sudul Germaniei și din Alsacia.[28] Pe de altă parte, se susține ideea că, în Elveția, contactul dintre țigani și *jenisch* a fost probabil extrem de limitat în ultimele două secole, dovezile în acest sens fiind însă neconcludente.[29] În fiecare țară s-a produs probabil un anumit melanj, în unele însă acesta este de necontestat (de exemplu în centrul Franței contactele între *manouches* și *yéniches* sunt foarte numeroase), dar în privința limbii și a codului de curățenie separarea se păstrează. Gruparea corespondentă din Olanda, cunoscută sub numele de *woonwagenbewoners*

[27] *Cf.* H. Arnold, *Fahrendes Volk*, Neustadt, 1980; A. Reyniers și J. Valet, „Les Jeniš", apărut în *Études Tsiganes* (1991), nr. 2, pp. 11–35.

[28] *Cf.* J. Valet, *Les Voyageurs d'Auvergne, nos familles yéniches*, Clermont, 1990.

[29] *Cf.* S. Golowin, „Fahrende in der Schweiz", *Giessener Hefte fur Tsiganologie*, 2 & 3/85, pp. 40–50, și C. Meyer, *Unkraut der Landstrasse*, Zürich, 1988.

(locuitori ai căruțelor cu coviltir) sau *reizigers* (călători), își face apariția foarte probabil în secolul al XVIII-lea, sub forma unor negustori ambulanți, fierari, tocilari etc., venind în principal din Westfalia, sau a lucrătorilor din turbăriile amenajate în ținuturile mlăștinoase din nordul Brabantului; apoi, dintr-o mare varietate de surse, în secolul al XIX-lea se va naște o nouă formațiune. Cea mai mare parte dintre ei trăiesc astăzi în rulote staționare. Până în anii '70 și-au dus existența comercializând fier vechi, mașini de ocazie și haine vechi sau muncind ocazional; în anii din urmă însă au supraviețuit doar datorită ajutoarelor venite din partea serviciilor de asigurări sociale.[30]

În Scandinavia, din nou, nu se poate dovedi cu siguranță existența unor relații între asemenea grupări și țigani. Este foarte posibil ca *omstreifere* (pribegii) din Norvegia să fi rezultat din melanjul dintre elementul țigănesc, cel german și cel autohton, în limbajul lor denumit *rodi*, o treime aproape din vocabular provenind din limba romani și o zecime din germană.[31] În prezent, majoritatea sunt semisedentari. În Suedia nomazii sunt cunoscuți sub numele de *tattare*; inițial dată țiganilor, această denumire va fi treptat aplicată în secolul al XVIII-lea de regulă familiilor de nomazi, pentru țigani folosindu-se în prezent termenul *zigenare*. Acești *resande* (călători – cum le place să-și spună) folosesc de asemenea o mulțime de cuvinte romani și împrumuturi de origine dialectală, descinzând, după cum se vede, parțial din țigani și parțial din familii suedeze sedentare. Acest lucru este argumentat pe baza unor genealogii, dar și ele indică o anumită infuzie de sânge țigănesc.[32]

---

[30] *Cf.* J. H. A. Wernink, *Woonwagenbewoners*, Assen, 1959; A. Cottaar și W. Willems, „The image of Holland: Caravan dwellers and other minorities on Dutch society", apărut în *Immigrants and Minorities*, 2 (1992), nr. 1, pp. 67–80.

[31] *Cf.* R. Iversen, *Secret Languages in Norway, Part II: The Rodi (Rotwelsch) in Norway*, Oslo, 1945.

[32] A. Heymowski, *Swedish Travellers and their Ancestry*, Uppsala, 1969.

„*Quinquis*" din Spania și Portugalia – termenul fiind abrevierea lui „*quinquilleros*" (spoitori) – sunt un grup omogen și exclusiv, manifestând în mod vădit o preferință pentru căsătoria între rude apropiate.[33] Parțial, se crede că provin dintr-o ramură izolată a primilor țigani, dar, din punct de vedere fizic, cultural sau lingvistic, nu există nici un fel de asemănare cu aceștia. Multe cuvinte din limbajul „*quinqui*" datează din Epoca de Aur a Spaniei. Conform unei teorii mai plauzibile, la originea lor au stat acei țărani fără pământ din Castilia, care în secolul al XVI-lea devin nomazi după ce populația rurală este decimată de o foamete îndelungată și de o serie de calamități. În Spania, aceștia vor supraviețui în stare de nomadism până în anii 1950 – chiar mai mult decât gruparea denumită „gitanos" – pribegind dintr-un loc într-altul în căruțe cu coviltir, de culoare galbenă, bogat împodobite. O serie de legi interzicând nomadismul îi forțează apoi să devină sedentari; mulți se vor stabili ilegal în mahalalele cu cocioabe ce răsar precum ciupercile în jurul orașelor Madrid, Barcelona și Bilbao, până ce, în cele din urmă, vor fi demolate, iar locuitorii acestora alungați în ținuturi mai îndepărtate. În prezent majoritatea locuiesc în cartierele sărace ale aglomerărilor urbane, îngroșând rândurile șomerilor. În castiliană *quinqui* a devenit aproape sinonim cu *delincuente*, acești indivizi fiind priviți cu desconsiderare atât de către *gitano* cât și de *payo*.

Date fiind aceste posibilități de producere a confuziilor, pe de-o parte, și caracterul nepractic al deosebirilor de rasă rigide și stabile, pe de altă parte, se poate presupune că recenzarea țiganilor va duce în cele din urmă la o frustrare. Recensămintele naționale nici nu se încumetă adesea să facă această încercare. Acolo însă unde se face recensământul apar dificultăți de definire a populației, dacă aceasta este nomadă sau

[33] *Cf.* L. Ignacio, *Los Quinquis*, Barcelona, 1974; K. Bouilla, „The Quinquis: Spain's lost nomads", *JGLS* (4), 1 (1976), nr. 2, pp. 86–92.

sedentară, apoi de identificare a ei sau de convingere a indivizilor să se declare conform așteptărilor. În Iugoslavia, unii nu vor fi de acord să-și spună *romi*. Ca o reacție la tendința de evitare a termenului „țigan", în Macedonia apare, în 1990 o mișcare în favoarea adoptării denumirii de „egipcani"; ca urmare mai multe mii de țigani vor adopta această denumire cu ocazia recensământului din 1991. În Bulgaria, cu ocazia efectuării primului recensământ postcomunist, în decembrie 1992, 288 000 de persoane din populația de 8,5 milioane a țării vor recunoaște că sunt țigani. Dar în vreme ce creștinii vorbitori ai limbii romani au recunoscut că sunt țigani, mulți dintre cei a căror limbă maternă este limba turcă au insistat să se declare turci. În consecință, o cifră mai apropiată de adevăr, în ceea ce-i privește pe țiganii din Bulgaria, ar fi de fapt circa o jumătate de milion.[34]

Datele estimative care au ca scop completarea lacunelor din cifrele oficiale indică adesea discrepanțe frapante. Două analize din anii 1980, plecând de la situația din fiecare țară în parte[35], ne indică un număr total de țigani în Europa situat între 1 988 000 și 5 621 000 în primul studiu și între 3 421 750 și 4 935 500 în cel de-al doilea. În cazul anumitor țări, decalajele sunt enorme, de exemplu una din surse indică circa 1 000 de țigani în Olanda și între 1 000 și 8 000 în Suedia, în timp ce altă sursă indică 30 000–35 000 și respectiv 60 000–100 000. Aceste diferențe pot fi puse parțial pe seama diverselor grade de deschidere față de includerea în populația definită și a grupărilor marginale (*jenische, tattare, woonwagenbewoners* etc.), dar chiar și atunci (precum și în cazul cifrelor mai mari) estimările pot cu ușurință depăși credibilitatea.

---

[34] A. Kolev „Census taking in a Bulgarian Gypsy Mahala (Ruse, December 1992)", apărut în *JGLS* (5), 4 (1994), pp. 33–46.

[35] R. Vossen, *Zigeuner*, Frankfurt pe Main, 1983, pp. 157–162, și J-P. Liégeois, *Gypsies*, Londra, 1986, p. 47.

Nesiguranța inerentă nu reprezintă totuși o scuză suficientă pentru evitarea totală a acestei chestiuni, astfel că devine necesară evaluarea numărului actual de țigani din Europa. Acestea sunt cifre rezonabile, în ordine descrescătoare (de exemplu, 250 000+ reprezintă o cifră situată între un sfert și o jumătate de milion de țigani):

1 000 000+ : România;
500 000+ : Bulgaria, Ungaria;
250 000+ : CSI (Rusia, Ucraina etc.), Spania, Slovacia, Serbia-Muntenegru;
100 000+ : Macedonia, Republica Cehă, Franța, Grecia;
50 000+ : Italia, Germania, Marea Britanie, Albania;
25 000+ : Polonia, Portugalia, Bosnia-Herțegovina;
10 000+ : Croația, Austria;
1 000+ : Slovenia, Finlanda, Olanda, Belgia, Elveția, Lituania, Danemarca, Estonia, Letonia;
sub 1 000+ : Irlanda, Cipru, Norvegia, Luxemburg.

Uneori, numărul de țigani dintr-un oraș dintr-una din țările situate în partea superioară a clasamentului poate depăși de departe întreaga populație țigănească dintr-o țară aflată în partea inferioară a clasamentului. De exemplu Šuto Orizari, o comună în apropierea orașului Skopje din Macedonia iugoslavă, cu cei 40 000 de țigani ai ei, majoritatea musulmani, reprezintă cea mai mare comunitate țigănească din lume, în concurență cu localitatea Sliven din Bulgaria. În ceea ce privește Europa în totalitatea ei, o cifră situată între cinci și șase milioane ar putea fi compatibilă cu limitele menționate mai sus. Nu putem fi totuși siguri în acest sens, unii specialiști în domeniu pledând în favoarea unor cifre mai mari.

Schimbări de limbaj

În această analiză a grupurilor de țigani, deosebirile lingvistice au reprezentat o trăsătură caracteristică aparte. Dacă încercăm să descâlcim varietățile dialectale ale limbii romani, ne va

veni foarte greu să știm cu exactitate unde să ne oprim, chiar dacă ignorăm Orientul Mijlociu. Nici o limbă nu rămâne imobilă: anual, limba engleză dobândește circa 100 de cuvinte principale noi sau sensuri noi pentru cuvinte deja existente. Limba romani este o limbă deosebit de dinamică. Fiecare vorbitor matur al limbii romani este bilingv, și în toate colțurile Europei această limbă se va îmbogăți prin împrumuturi provenite din partea culturilor gazdă. Permanent se produc noi devieri. Fără a exista o limbă standard în scris, cu greu se poate păstra un control asupra fracționării limbii romani întrucât, deși cântecele și poveștile pentru care țiganii dovedesc atâta talent sunt transmise pe cale orală, de la o generație la alta, ele reprezintă un material viu, în permanență modificat și reîntinerit în mod creator. Unele variante ale limbii romani nu mai pot fi deloc numite limbi, întrucât decad pe zi ce trece, vocabularul relativ redus putând fi utilizat în contextul unei limbi naționale sau dialect – precum *caló* din Peninsula Iberică sau *anglo-romani*[36] (deosebit de limba arhaică păstrată de familia Wood din Țara Galilor). Chiar și în cazul acelora care în mod legitim pot fi descrise ca fiind limbi, vocabularul este limitat de regulă la câteva mii de cuvinte. Deosebirile dintre dialecte sunt adesea foarte mari, deși mult reduse, dacă ne gândim la fondul principal și nu luăm în considerare împrumuturile dobândite recent și parțial integrate.[37] În dialectul galez, aproximativ 60% din

[36] De exemplu, în următoarea propoziție din relatarea unei tinere țigănci despre târgul de cai din Appleby: „When the little chavvies get up they take the grais down the pani and they wash the grais down, and then they ride the grais up and down the drom." [*chavvy* = băiat, *grai* = cal, *pani* = apă (râul Eden), *drom* = drum.] / „Când băieții se scoală, duc caii la apă, unde îi spală, apoi îi călăresc în susul și în josul drumului." Cel puțin două dintre aceste cuvinte sunt de origine indică, unul de origine greacă, iar *grai* este probabil de origine armeană dacă nu este de origine indică.

[37] Pentru o analiză lexicală și statistică a unor mostre vezi M. Cortiade, „Distance between the Romani dialects", *GLS / NAC Newsletter*, 8 (1985),

vocabular poate fi identificat la origine ca fiind pre-european; 16% posedă rădăcini de origine engleză, 9% greacă, 6% slavă și 4% galeză, restul fiind constituit dintr-o serie de elemente mărunte provenind din română, germană și franceză. Uneori împrumuturile vor adopta sensuri ușor diferite, dar de fiecare dată cuvintele vor primi sufixe specifice limbii romani și vor fi supuse regulilor gramaticale ale acesteia.

În cadrul limbii romani din Europa, Franz Miklosich va stabili 13 dialecte în 1874, plecând în principal de la originea acestor împrumuturi.[38] Datorită mișcărilor ulterioare de populație și noilor evoluții și descoperiri în domeniul lingvistic, analiza efectuată de către acesta nu ne mai poate fi de folos. Limba romani a devenit o adevărată rețea de circa 60 de dialecte, aparținând unui număr de circa 20 de grupări diverse[39], ce pot fi clasificate în multe feluri. Fonologia însăși nu reprezintă o piatră de încercare adecvată[40], deși uneori tocmai această alunecare a unui sunet a condus poate la desprinderea unei grupări de trunchiul principal. Așa s-a întâmplat cu o serie de dialecte care, după cât se pare, și-au însușit de timpuriu sunetul *h* sau *x* în locul lui *s* originar în anumite contexte (de exemplu, formele *hi / hin / hum* apar în loc de *si / isí*). Această evoluție vizibilă deja în glosarul întocmit de Ewsum în anii 1560 (v. p. 203) este o trăsătură a graiului utilizat de țiganii sinti, aruncând în același timp o umbră de îndoială asupra legăturii

nr. 2, pp. 1–4, și „O kodifikaciji i normalizaciji romskog zajedničkog jezika", apărut în *Romani Language and Culture*, editat de S. Balić și alții, Sarajevo, 1989, pp. 205–221.

[38] „Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas", *Denkschriften de kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse, Viena, vol. 23 (1874), pp. 1–46.

[39] *Cf.* T. Kaufmann, recenzie apărută în *International Journal of the Sociology of Language*, 19 (1979), pp. 131–144, îndeosebi pp. 134–136.

[40] Pentru o clasificare bazată pe fonologie, vezi J. Kochanowski, *Gypsy Studies*, partea I, New Delhi, 1963, pp. 52–118.

stabilite între denumirea *sinti* și termenul indian *sindhi*. Fenomenul se întâlnește de asemenea și la grupul *kaale* din Finlanda și într-o oarecare măsură la unele dialecte din Slovacia și din jurul Carpaților (estul Ungariei, Galiția, Transilvania). Chiar dacă această mutație reprezintă semnul unei coeziuni anterioare, multe schimbări s-au produs de atunci, ducând astfel la îndepărtarea unui dialect de altul și la crearea unor noi subdiviziuni. În cadrul graiului vorbit de țiganii sinti spre exemplu, dialectele vorbite în Piemont și în Lombardia, din nordul Italiei, s-au îndepărtat de celelalte variante, atât din punct de vedere fonetic cât și lexical[41], ba chiar și acestea din urmă, deși mult mai apropiate între ele, pot fi grupate în trei mari categorii[42]:

- cele vorbite în Germania, Olanda și Alsacia;
- cele vorbite în Franța; și
- cele vorbite la Veneția (Italia), în Stiria (Austria) și în Ungaria.

Fiecare dintre aceste subdiviziuni este destul de omogenă, în pofida deosebirilor lexicale de la o țară la alta, și aflat în interiorul ei, un vorbitor al unui anumit dialect sinti nu va întâmpina greutăți în a-i înțelege pe alții.

O altă distincție principală este făcută între țiganii valahi și cei nevalahi. Toate formele valahe ale limbii romani dezvăluie o puternică influență din partea limbii române – de unde și această etichetă. Unele dintre ele au fost răspândite de către romi (*cf.* pp. 242–243), ale căror principale dialecte sunt dialectul rusesc, românesc și sârbesc al graiului căldărarilor, al graiului geambașilor (lovari), al ciurarilor și dialectul *mačvano* (în SUA). În toate acestea se regăsesc o mulțime de cuvinte românești reprezentând poate două cincimi din vocabularul

[41] *Cf.* G. Soravia, *Dialetti degli Zingari Italiani*, Pisa, 1977.

[42] *Cf.* J. Valet, „Les dialects du sinto-manouche", apărut în *Tsiganes: Identité, Evolution*, editată de P. Williams, Paris, 1989, pp. 309–314.

folosit de aceștia. În același timp au fost adoptate și o serie de particularități de vorbire și construcții românești (de exemplu, terminația *-uri / -uria* pentru plural, folosită în cazul substantivelor împrumutate și apoi folosirea românescului *mai* în locul sufixului *-der* pentru forma comparativă din limba romani, de ex. *mai ternó* = mai târziu, în comparație cu *tarnedér* din dialectul galez al limbii romani). Printre alte caracteristici mai pot fi menționate: terminația *-em* pentru persoana I singular a preteritului (*cf. kerdem* în dialectul căldărarilor și *kedóm* = eu am făcut, în dialectul galez) și înlocuirea sunetelor *tś* și *dź* cu *ś* și *ź* și a pluralului articolului hotărât *e* sau *ī*, cu *le* (*cf. le gaźé*, în dialectul căldărarilor față de *ī gadźé* în dialectul galez).

De regulă, dialectele nevalahe nu prezintă asemenea afinități . În decursul veacurilor, dialectele și-au însușit o serie de schimbări (nu doar împrumuturi lexicale, dar și elemente privind pronunția, și noi mijloace de formare și utilizare a cuvintelor, expresiilor și propozițiilor), datorită ariei geografice largi și expunerii îndelungate la influențe din partea limbilor cu care acestea au venit în contact. Aria lor de răspândire cuprinde întreaga Europă, din Rusia, Republicile baltice și Ucraina, până în Anglia și Peninsula Iberică, incluzând în același timp și proliferarea în Balcani a dialectelor nevalahe, unele dintre acestea ajungând să fie răspândite și în alte zone, de exemplu dialectele *arliya* vorbite de mii de țigani musulmani, și apoi *xoraxané*. Totuși, în cadrul acestei arii geografice mari, trăsăturile împărtășite de diferitele dialecte pot conduce la formarea unor grupări înrudite, de genul celei a țiganilor *sinti*, deja luată în discuție.

Limba romani a devenit atât de impregnată cu elemente provenite de la limbile cu care a intrat în contact, încât multor vorbitori aflați la distanță unii de alții le-ar fi foarte greu să comunice între ei. Unui țigan din Skopje, Macedonia, i-ar fi foarte greu să-l înțeleagă pe un *sinto* din nordul Italiei; dialectul

„carpatin" vorbit de către țiganii sedentarizați din nordul Ungariei este virtual de neînțeles pentru grupurile valahe din aceeași țară. Este într-adevăr discutabil dacă limba romani nu a ajuns la stadiul la care ar trebui să fie mai degrabă considerată un grup de limbi înrudite, decât o singură limbă cu numeroase dialecte.

Tradiția schimbării

Schimbările ce au avut loc în viața țiganilor din timpurile noastre, afectată de evoluția raporturilor stabilite între aceștia și societatea din jur, indiferent că este vorba de creșterea numerică a populației, de lipsa tot mai acută de teren agricol pentru aceștia, de sedentarizare, de traiul în vecinătatea celor din afara etniei (*gadźo*), de transportul motorizat, de industrializare sau de fluctuațiile în privința posibilităților de câștig – toate reflectă și în același timp reprezintă o secțiune transversală a vastei diversități etnico-lingvistice. Adesea s-a prezis dispariția societății țigănești: faptul că limba, obiceiurile, tradițiile și întregul stil de viață al țiganilor sunt în continuă schimbare, preluând elemente provenite de la alte societăți, pare să indice acest declin. O grupare se va deosebi de alta datorită influențelor provenite de la diferitele categorii de *gadźé*. Fiecare este însă produsul unei tradiții generale de adaptare socială, geografică și profesională. Este posibil ca în cele din urmă unele să dispară; multe însă vor reuși să păstreze un simț al deosebirii radicale față de *gadźé* și să făurească culturi tipice țigănești din ceea ce au reușit să-și însușească. Vechile podoabe și vechile obiceiuri vor dispărea uneori – atunci când căldărăresele vor renunța la broboadele multicolore sau când femeile din grupul țiganilor geambași vor renunța la lungile lor fuste, atât de pitorești – asta însă nu va distruge și nici nu va diminua sentimentul de izolare, indiferent dacă alți țigani căldărari sau geambași vor vedea în aceasta un semn al degenerării și chiar dacă

gadžo va continua să creadă că cel mai autentic țigan trebuie neapărat să fie și cel mai exotic.

Întotdeauna există riscul de a face, în mod nejustificat, generalizări prin sublinierea anumitor aspecte din viața țiganilor sau concluzionând în legătură cu toți țiganii. Orice afirmație cu privire la tipurile de meserii practicate de regulă de către țigani poate fi oricând contrazisă, datorită faptului că unii țigani au devenit profesioniști serioși și, pe de altă parte, pentru că nu există principii universale sau exclusive care să guverneze modul în care țiganii își câștigă viața. Multe dintre ocupațiile „tradiționale" au fost probabil dobândite în decursul lungului drum parcurs de aceștia prin istorie. De exemplu, multe din expresiile folosite în domeniul prelucrării metalelor au fost împrumutate din limbile greacă, română sau din alte limbi europene. Adaptarea din punct de vedere economic, ce devine evidentă în secolul al XIX-lea, face parte dintr-un proces îndelungat care, fără a da semne de oprire, a continuat mai multe veacuri. Vechile denumiri legate de meserii – căldărari, geambași, rudari etc. – în prezent nu mai înseamnă prea mare lucru, doar niște etichete, cu menirea de a deosebi un grup de țigani de altul. În regiunile europene cu societăți puternic industrializate, pe zi ce trece se îngustează tot mai mult sfera pentru meseriile pe care un număr mare de țigani știau să le facă în trecut. Dar în timp ce activitățile se schimbă, ceea ce se poate considera învechit este de fapt înclinația țiganilor spre desfășurarea unei activități pe cont propriu și un repertoriu al strategiilor care face posibilă o oarecare flexibilitate, adaptată structurii lor sociale și dorinței lor de independență în organizarea propriului trai. (Aceasta, totuși, nu este același lucru cu bizuirea pe forțe proprii, întrucât țiganii nu pot supraviețui fără a avea legături cu mai larga societate *gadžo* și economia acesteia.)

Fapt tipic pentru țigani, aceștia pleacă în căutare de clienți, din poartă în poartă sau din afacere în afacere, oferind o gamă bogată de bunuri și servicii. Uneori, investiția într-un mijloc

de trai este de așa natură încât, probabil, devine posibilă o continuitate, din generație în generație, ca în cazul familiilor de circari din Franța și din Italia. Dar acolo unde se cheltuiește prea puțin cu unelte și aparatură, unde nu există stocuri mari de articole și spațiu de lucru, țiganii se pot deplasa mult mai ușor dintr-un loc într-altul, de la o sursă de venit la alta. În această situație nu mai este nevoie de o singură specializare și astfel, în decursul unei vieți de om, tipul de activități se poate schimba radical. În multe țări, țiganii s-au îndepărtat constant de micul negoț cu articole noi și de efectuarea reparațiilor, ambele asigurând o clientelă numeroasă, orientându-se spre colectarea deșeurilor și munca în construcții, activități ce presupun mai puține afaceri individuale. În vestul Europei apar sau se răspândesc noi mijloace de trai precum: comerțul cu covoare și cu textile, cu deșeuri și cu mașini de ocazie, cu mobilier, cu vechituri și antichități, sau prestarea unor activități în domeniul construcțiilor (asfaltarea drumurilor și construirea acoperișurilor). Îndeletnicirile vechi pot și ele continua, la rândul lor, precum cele legate de muzică, divertisment și ghicit (bazat pe subtila și iscusita evaluare a psihologiei clientului) sau, de regulă, prin intermediul unei surse auxiliare de câștig, munca din horticultură și din agricultură, pe bază de contract. Activitățile pe care nomazii din Anglia le descriu ca „îndeletnicire" pot include: negustoria ambulantă, ghicitul, colectarea deșeurilor, a rebuturilor, comerțul cu antichități și alte articole vandabile, ba chiar căutarea de slujbe temporare. Gama de îndeletniciri variază însă pe măsură ce țiganii se orientează spre noi piețe de desfacere, plecând de la raportul dintre necesitate și ocazie.

Valorile familiei reprezintă un liant în viața țiganilor, iar acest lucru devine cât se poate de evident și în cazul în care aceștia își aleg metoda prin care să-și câștige existența. Copiii încep să-și aducă o contribuție de îndată ce sunt suficient de mari pentru aceasta. Adesea insuficient educați în sens convențional, copiii de țigani, însoțindu-i pe adulți, văzându-i și ajutându-i

în munca lor, apoi urmându-le sfaturile, învață să deprindă o serie de meșteșuguri. Câștigul pe care o femeie îl aduce în casă este adesea unul sistematic și mai regulat, în comparație cu cel adus de bărbat. Ea are grijă și de nevoile zilnice ale familiei, pe când bărbatul se ocupă de lucrurile ce necesită cheltuieli mai mari: uneltele, mașina, camionul sau rulota, cheltuielile pentru călătoriile mai îndelungate, pentru petreceri și aniversări sau pentru sporirea cantității de obiecte de preț, precum bijuteriile de aur. Mulți țigani se mândresc cu flexibilitatea lor economică, privind disprețuitor la viața obișnuită a *gadźé* care se supun înregimentării muncii salariate și presiunilor exercitate de aceasta pentru respectarea legilor. Unii prosperă, mulți însă nu. Există țigani bogați cu Mercedesuri și rulote dotate cu echipament costisitor, dar și țigani săraci, deplasându-se în condiții modeste sau jalnice, și țigani asupriți, locuind în blocuri din beton.

Pentru o mai bună înțelegere a fenomenului, de un oarecare ajutor se dovedește a fi încercarea de stabilire a unei legături, chiar și numai trecătoare, între aceste considerații generale și un mic eșantion din viața economică a unor țigani care, pe la mijlocul anilor 1960, au început să locuiască în casele din cătunul țigănesc de lângă Grasse, din sudul Franței.[43] Într-una din relatări se vorbește despre Rosette, văduvă la acea vreme, trecută de cincizeci de ani, provenită dintr-o familie de *manouches*, și a doua relatare îl prezintă pe Fernand, un *sinto piemonteso*, născut în 1932.

În anii de după Primul Război Mondial, familia lui Rosette se deplasează de la un sat la altul în furgonul tras de cal, prezentând filme mute acolo unde cinematograful nu reușise încă să pătrundă. Și astfel deplasările lor vor cuprinde Franța,

[43] Prezentare făcută de B. Formoso în *Tsiganes et sédentaires*, Paris, 1986. Acesta efectuează un studiu amănunțit al cătunului și al locuitorilor săi. Cătunul a fost înființat în 1966 de o asociație pro-țigănească.

Germania, Elveția și Italia și apoi, în principal, sud-estul Franței. La sfârșitul anilor 1920 filmele mute sunt abandonate datorită concurenței venite din partea filmelor sonore. Tatăl se reîntoarce la meseria de tocilar deprinsă de pe vremea copilăriei. În 1931, ajunsă la vârsta de 18 ani, Rosette va lua de bărbat un căldărar și tânăra pereche va începe o viață nouă în Corsica, unde soțul, urmat de alți membri din familie, își va câștiga existența ca meseriaș specializat în cositorire, deplasându-se de colo, colo în căruța trasă de cal. Aici, în Corsica, inițiată de către o țigancă spaniolă, Rosette va începe pentru prima oară să facă comerț ambulant cu articole mărunte. Ulterior, aveau să ducă același mod de viață în Algeria și apoi în Franța, înlocuind în cele din urmă căruța cu o furgonetă. În fiecare loc zăboveau cam preț de o săptămână, în funcție de ce găseau de lucru și de câtă toleranță dădeau dovadă autoritățile. Bărbații mergeau pe la spitale, cazărmi, hoteluri, școli și fabrici, ca să repare oalele existente și în căutare de noi comenzi pentru vase de bucătărie, în timp ce femeile le dădeau o mână de ajutor la foale și la curățarea obiectelor din metal. Pe durata celui de-al Doilea Război Mondial, diversele grupări vor fi dispersate și împiedicate să se mai deplaseze dintr-un loc într-altul. Familia lui Rosette va petrece războiul trăind în corturi în condiții mizerabile. Odată cu încheierea păcii, se vor alătura rubedeniilor și vor porni din nou la drum, mai întâi în căruța cu cal, apoi într-un vehicul cu motor. Alocațiile pentru copii vor completa acum venitul obținut de pe urma cositoritului. După 1947, deplasările lor se vor limita la zona Alpes-Maritimes, unde vor găsi de lucru din abundență. În plus vor mai închiria pe perioade mai îndelungate niște terenuri la Nisa și la Cannes, locuind într-o rulotă de circ. Decesul soțului în 1956 o aduce pe Rosette în situația de a fi nevoită să-și crească singură cei nouă copii. Pentru a-și putea completa pensia și alocația pentru copii, Rosette începe să cumpere de la angrosiști pânză de casă și dantelă, ca să le vândă apoi din casă în casă, ocupându-se în același timp și

cu ghicitul. Copiii mai mari îi vor da o mână de ajutor, unul dintre fii ocupându-se cu colectarea de fier vechi și cu cositoritul. Iar atunci când va cădea la pat, îmbolnăvindu-se pentru mai multe luni, celelalte familii din tabără îi vor da lui Rosette o cotă parte din câștigul lor. În 1966 ea se mută, în cele din urmă, într-o casă din cătunul țigănesc, dar va continua și cu ghicitul când i se va oferi ocazia. Între timp, băiatul cel mai mare, descoperind că datorită răspândirii veselei din oțel inoxidabil scăzuse mult interesul pentru cea cositorită, se va ocupa în principal cu colectarea fierului vechi și a articolelor de gospodărie netrebuincioase. Apoi va trece la comercializarea mașinilor de ocazie, rotunjindu-și în același timp venitul cu tocilăria și cu vânzarea prin târguri a stocurilor excedentare de articole mărunte, meserii învățate de la alte familii de țigani.

Fernand, un *sinto piemonteso*, a crescut într-o familie care avea în frunte pe bunicul mamei. Ca mulți alți țigani *sinti* din Franța interbelică, și familia lui se deplasa dintr-un loc într-altul în căruțe cu coviltir, îndeletnicindu-se cu diverse ocupații. Bărbații, plecând în fiecare zi de acasă într-o căruță ușoară, în căutare de tot felul de afaceri, se ocupau în principal cu geambășia, împletitul coșurilor, colectarea deșeurilor, confecționarea scaunelor, iar femeile, cu vânzarea coșurilor, a articolelor de mercerie și (dacă acestea erau bine primite) cu ghicitul ori cerșitul de alimente și vechituri. Fernand, fără să fi mers vreodată la școală, a început să-și câștige existența la vârsta de 13 ani, vânzând frânghii și, curând după aceea, colectând fier vechi. După ce la 17 ani s-a însurat cu o verișoară îndepărtată, s-a apucat să împletească coșuri, pe care soția le vindea laolaltă cu alte articole mici; apoi a împletit scaune. După aceasta trece la colectarea deșeurilor și dezmembrarea de mașini (folosindu-se de o căruță trasă mai întâi de un măgar, apoi de un cal, până ce în 1950 își cumpără prima mașină), afacere care între timp devine foarte profitabilă. Însoțit de bunicul și de unchii săi, Fernand se va deplasa prin Alpes-Maritimes, zăbovind într-un

loc atâta timp cât găsesc de lucru și nu îi obligă cineva să plece de acolo. Perioadele de toleranță se vor micșora pe măsură ce se răspândește urbanizarea, astfel că pe la mijlocul anilor 1950 găsirea unui loc de tabără devine o problemă majoră. În cele din urmă, se stabilește în cătunul țigănesc. Acolo începe să cumpere soldurile și deșeurile de la fabricile de confecții, de la angrosiști și de la detailiști pe care, ajutat de cel mai mare dintre fii, le vinde prin piețe sau pe la porțile oamenilor. Câștigul adus de nevastă și de fiicele mai mari, la care se adaugă și alocațiile pentru copii, acoperă nevoile zilnice. Astfel că până în 1966 va reuși să strângă suficienți bani pentru a cumpăra o bucată de teren, urmată apoi de altele. Pe unul din terenuri reușește să ridice o casă pe care o va vinde în profit. Va construi apoi a doua casă, pe un alt teren, în care se va muta cu întreaga familie. Între timp, cel mai mare dintre fii preia comerțul cu textile. Afacerile făcute de Fernand cu terenuri și construcții n-au fost însă singurele speculații cu bani ale acestuia: din 1973 începând, împreună cu verii săi de origine *sinti* și cu alți câțiva căldărari, el organizează în fiecare vară, pe durata a zece zile, un festival al artiștilor țigani, cu participarea gitanilor, romilor și *manouches*-ilor; alți țigani se ocupă cu vânzarea de mâncare și de băutură. Festivalul atrage întotdeauna numeroși spectatori, fapt care le va permite artiștilor să facă planuri de a pleca din nou în turneu cu spectacolul.

După cum indică aceste exemple (la care s-ar mai putea adăuga nenumărate altele), sedentarizarea însăși nu-i transformă pe țigani în cetățeni francezi, spanioli etc. și nici nu implică renunțarea la modul țigănesc de câștigare a existenței. Este adevărat că în Europa răsăriteană s-a produs o mai mare integrare a țiganilor în structura națională a forței de muncă, adesea în rândurile celei necalificate, pătura, de regulă, cea mai afectată de perioadele de încetinire a producției, în momentul în care întreprinderile neprofitabile sunt oprite sau intră în remont. Dar chiar și în economiile dirijate ale fostelor țări

comuniste tiparele de viață ale țiganilor reușesc încă să răzbată la suprafață. Dacă privim mai atent la ceea ce s-a întâmplat în Ungaria[44], vom vedea cum schimbările pieței îi vor face pe mulți dintre țiganii valahi seminomazi să renunțe la activitățile meșteșugărești pentru a se îndeletnici cu activități de colectare a deșeurilor (de exemplu fulgi și fier vechi), dar și cu alte tipuri de tranzacții comerciale, ce se puteau efectua cu ajutorul căruței și al calului, până în clipa în care autoritățile, neliniștite de aceste metode neortodoxe, vor fi constrânse să introducă un sistem de autorizații cu scopul limitării acestora. Acest comerț ambulant se va combina, de asemenea, și cu alte activități sezoniere (de exemplu în fabricile de zahăr și de conserve) sau cu alte activități care permit o mare flexibilitate (de exemplu lucrările de reparații și de întreținere a caselor). Alți țigani, stabiliți în așezările țigănești, ratând ocazia colectivizării postbelice a terenurilor agricole, își vor da seama că vechiul stil de viață începe să fie depășit. În aceste condiții ei vor accepta să lucreze la mare distanță, în echipele mobile de constructori, efectuând munci manuale și deplasându-se de la un șantier la altul. Acest lucru le va da ocazia de a-și forma propriile brigăzi de muncitori, care vor hotărî singure cu cine vor lucra și cu cine vor locui în cămine. În plus, se puteau angaja în munci auxiliare, în sectorul privat de construcții, în curs de dezvoltare. Cu toate acestea, traiul lor este cât se poate de precar, familiile lor din așezările țigănești fiind adesea puse în situația de a supraviețui, căutând de lucru în agricultură sau în gospodării, în măsura în care, sporadic, acest lucru este posibil pe plan local.

Țiganii sedentari sunt acum majoritari atât în Răsărit, cât și în Occident, dar chiar dacă rămân într-un loc decenii la rând,

---

[44] *Cf.* G. Havas, „Strategien des Beschäftigungswechsels bei verschiedenen Zigeunergemeinschaften in Ungarn", apărut în *Giessener Hefte für Tsiganologie,* 2/84, pp. 3–24.

aceștia își păstrează caracterul specific. Mobilitatea rămâne importantă și, pentru mulți dintre țiganii din Vest, vehiculele motorizate devin mijloace esențiale pentru practicarea meseriilor, permițându-le să se deplaseze la distanțe considerabile în căutare de clienți, fără însă a schimba prea des locul de reședință. Nici sedentarizarea însă nu va elimina în mod obligatoriu obiceiurile sociale ale țiganilor, odinioară nomazi. Aceștia manifestă o predilecție pentru a se stabili aproape unii de alții și a menține legătura cu rudele apropiate; viața de familie se desfășoară într-o singură încăpere, cu foarte puțin loc pentru intimitate; nu privesc cu plăcere restrângerea spațiului impusă de apartamente care îi izolează și le subminează relațiile de familie. Este ca și cum ar duce un stil de viață apropiat celui din tabără, stingher datorită singurătății, căutând societate și petrecând o mare parte din timp în afara casei, chiar și în timpul liber.

În cazul acelor țigani care rămân nomazi în rulotele lor trase acum de mașini, opririle nu se mai fac la intervale de câte zece mile, ca în vremurile deplasării în *vardo* tras de cal. Acest simbol al țiganului „veritabil", puternic întipărit în ochii *gadźé*, va fi în realitate pus într-o postură inferioară datorită motorizării. Transformarea este, la rândul ei, legată de distrugerea treptată a campingurilor unde familiile de nomazi puteau trage. În Anglia și în Țara Galilor tranziția se întinde pe durata mai multor decenii, în anii 1950 va fi mai rapidă, astfel că până în 1965 doar 6% din familii mai rămân dependente de un mijloc de transport. De atunci procentul continuă să scadă, deși calul va continua să dețină un loc important în sfera de interes, dacă nu chiar în organizarea economică a multora dintre țiganii motorizați. Noile forme de transport, la fel ca și locuința mobilă, la rândul lor schimbă și nivelul calitativ al vieții. Rulotele moderne sunt dotate cu curent electric, frigidere și plite cu gaz. Și pentru toți, sedentari sau nu, apariția televiziunii, după radio și cinematograf, aduce lumea exterioară mult mai aproape, influențându-i îndeosebi pe tineri, făcându-i mai puțin

dispuși să accepte postura de paria, în același timp reprezentând noi căi de asimilare a valorilor *gadźé*. Ocazional, televiziunea îi învață chiar pe țigani câte ceva despre propria istorie: de exemplu, la sfârșitul anilor 1980, o emisiune TV din Grecia, stabilind o legătură între țigani și India, va genera o modă printre țigăncile tinere de a purta *sari* și de a introduce elemente orientale în dansurile lor. Cincizeci de ani după aceasta, etnomuzicologii, sesizându-le, le vor cataloga poate drept un vestigiu cultural din țara lor de baștină.

Pelerini și penticostali

Religia reprezintă un alt domeniu în care țiganii reflectă lumea *gadźo* din jurul lor. Țiganii au manifestat întotdeauna tendința de a accepta religiile țărilor în care au trăit o anumită perioadă de timp. Astfel, există țigani catolici, diverse tipuri de țigani protestanți și de țigani ortodocși, iar în lumea islamică și în acele părți din sud-estul Europei care până recent au rămas sub dominație otomană, se găsește un număr mare de țigani musulmani. Pretutindeni sunt însă acuzați că nu sunt suficient de cucernici, în aceeași măsură în care la început lumea i-a poreclit „păgâni", „sarazini" și „tătari". În timp ce adesea se subliniază această așa-zisă indiferență, este posibil ca în credința și practica țiganilor să se manifeste un anumit eclectism. Spre deosebire de țiganii ortodocși, cei catolici nu țin așa de mult cont de sărbătoarea Sfântului Gheorghe, precum și de obiceiul vopsirii ouălor ca un semn aducător de noroc în preajma Paștilor.

În Europa Occidentală țiganii au sosit mai întâi deghizați în pelerini. Rămâne însă discutabil dacă țiganii au fost într-atât de meticuloși încât să viziteze locurile sfinte spre care pretindeau că se îndreaptă. În privința tainelor, în timp ce botezul devine foarte răspândit printre ei, în problema înmormântării și îndeosebi a căsătoriei, țiganii își vor urma propria cale.

În secolul al XIX-lea pelerinajele țiganilor devin totuși un fapt normal. În zilele noastre se organizează periodic procesiuni spre mai mult de jumătate din locurile sfinte din Franța, Lourdes inclusiv, și spre cele din Spania, Portugalia, Italia, Belgia și Germania. Cel mai cunoscut pelerinaj are loc între 24 și 25 mai în localitatea Les-Saintes-Maries-de-la-Mer, în zona Camargues. „Sfânta" Sara, pe care țiganii o adoptă ca patroană, n-a fost niciodată trecută în calendarul cu sfinți ai Bisericii; fiind sluga egipteană a mătușilor lui Iisus, Maria Iacov și Maria Salomea, aceasta se crede că ar fi ajuns în chip miraculos la gurile Ronului, la câțiva ani după crucificare. Prezența țiganilor printre ceilalți pelerini de la Les-Saintes-Maries se face remarcată de abia la mijlocul veacului al XIX-lea, și mult mai recent aceștia au început să domine prima din cele două zile ale pelerinajului. În fiecare an, țiganii îmbracă în mantii noi și strălucitoare statuia de gips a Sfintei Sara, înnegrită de fumul lumânărilor din criptă. Apoi, în 24 mai, serviciul divin și procesiunea în care statuia escortată de *gardians*, călare pe cai albi, este purtată până la malul mării aparțin în principal țiganilor (turiștii fiind lăsați deoparte). Cortegiul de a doua zi organizat în cinstea celor două Marii este mai degrabă o sărbătoare provensală, la care participă și țiganii. O vizită la Les-Saintes-Maries sau orice alt pelerinaj rămâne totuși un prilej important de a reînnoi legăturile de familie și contactele sociale, de a pune la cale vreo căsătorie sau poate de a încheia vreo afacere.

În valul de acțiuni misionare și caritabile desfășurate în perioada postbelică de către Bisericile de stat, este foarte greu să descoperi vreo urmă de rivalitate față de noua și puternica mișcare pe care Clément Le Cossec, un pastor breton de origine *gadzé*, o inițiază în 1952 în Bretania. Această reînnoire religioasă se va întinde și spre alte colțuri ale Franței, generând o puternică răspândire a credinței penticostale printre țiganii din Europa și de peste ocean și dând apoi naștere la întâlniri

periodice ale acestora în ceea ce poate fi considerat echivalentul evanghelic al pelerinajelor organizate de catolici.[45] Unul dintre motivele pentru care această mișcare evoluează atât de rapid îl reprezintă faptul că, în timp ce Bisericile de stat au nevoie de o perioadă mai îndelungată pentru pregătirea preoților săi, mișcarea penticostală se bazează pe atragerea predicatorilor mireni (exclusiv bărbați) din rândul familiilor de țigani. Ei erau aceia care știau încotro să se îndrepte, care vorbeau limba eventualilor prozeliți și care, radiind încredere, li se adresau acestora în predici improvizate pe teme biblice. Mai târziu, se va lua hotărârea strategică de desfășurare a activității misionare pe baze tribale, folosindu-se pentru aceasta de predicatorii *manouches*, pentru a li se adresa țiganilor *manouches*, de predicatori *gitans* pentru abordarea *gitans*-ilor ș.a.m.d. Se tinde apoi spre organizarea serviciului divin pe aceleași baze. Urmează apoi adevărate expediții în străinătate, și în anii 1960 focul se răspândește în Spania, unde prozeliții vor fi, pe bună dreptate, porecliți *aleluyas*. Se fac progrese, ce-i drept mult mai lent, și în celelalte țări din Europa Occidentală și în Grecia. În anii 1970 urmează apoi campaniile întreprinse în răsăritul Europei și în țările celor două Americi; în anii 1980 se atinge un ritm foarte rapid în Statele Unite; în Marea Britanie, Convenția Evanghelică anuală reușește să reunească un număr mare de țigani nomazi. Se crede că în primele trei decenii de existență,

[45] *Cf.* T. Acton, „The Gypsy Evangelical Church", *Ecumenical Review*, 31 (1979), nr. 3, pp. 11–17; J. Ridholls, *Travelling Home*, Basingstoke, 1986; E. B. L. Sato, „The social impact of the rise of the Pentecostal evangelicalism among American Rom", apărut în *Papers from the Eighth and Ninth Annual Meeting, Gypsy Lore Society, North American Chapter*, New York, 1988, pp. 69–94; K. Wang, „Le mouvement pentecôtiste chez les Gitans espagnols", apărut în *Tsiganes: Identité, Évolution*, pp. 423–432; R. Glize, „L'église évangélique tsigane comme voie possible d'un engagement culturel nouveau", *ibid.*, pp. 433–443; și C. Le Cossec, *Mon Aventure chez les Tsiganes*, Soignolles, 1991.

Biserica Evanghelică a Țiganilor a reușit convertirea și botezarea a circa 70 000 de țigani, ba chiar a reușit, cu ocazia întrunirilor, atragerea unui număr și mai mare de participanți. În consecință, 1 600 de țigani au devenit predicatori și 400 pastori. Mișcarea ține în ascultare circa o treime dintre țiganii din Franța, unde misiunea dispune de mai multe periodice, de un post de radio, de un Institut Biblic, o școală mobilă și clase speciale în campinguri și în vreo 50 de biserici.

Este posibil ca separarea unor atari forme de manifestare ale creștinismului să aibă o legătură cu modul în care credințele evanghelice fundamentale au reușit să cuprindă comunități atât de diverse precum țiganii din Europa și din America, aborigenii din Australia și pigmeii din Zair. Pe de altă parte, se pare că în latura extatică a credinței evanghelice – momentul depunerii mărturiilor în favoarea lui Cristos – există ceva extrem de atrăgător pentru acei oameni care simt că modul lor tradițional de viață le este întru câtva amenințat. Prin natura ei, Biserica Evanghelică a Țiganilor îi face pe prozeliții născuți a doua oară să se simtă aleși, apropiindu-i și mai mult de ideea solidarității sociale. Botezul prin cufundare, maniera emoțională de exprimare a religiozității, mărturisirile spontane și stilul participativ al momentului închinării, credința în necesitatea mântuirii prin Cristos și existența iadului alternativ, practicile carismatice având la bază credința în *chárisma* (harul divin) al Sfântului Duh, prinderea de mână și vorbirea în pilde – toate acestea par a se îmbina pentru a crea o „religie a inimii", de care aceștia se simt atrași emoțional și psihologic. Spre deosebire de acțiunile misionare din secolul al XIX-lea, țelurile acestei mișcări nu au deloc un caracter asimilator, dar efectul lor asupra stilului de viață al unui prozelit angajat este, cu toate acestea, radical. Abordarea fundamentalistă a Scripturii dă atenție deosebită științei de carte și educației. Normele ideale interzic consumul de alcool, de tutun și de droguri, la fel ca și jocul de cărți, minciuna și hoția. Metodele păgâne trebuie să dispară:

prețul miresei este considerat compatibil cu Biblia (*cf.* Geneza 24), dar nu și ghicitul (Deuteronomul 18, 10–11); *slavi* sau sărbătorile de zilele sfinților celebrate de țiganii catolici și de cei ortodocși trebuie abandonate; practicile de înmormântare tradiționale și *pomana* specifice romilor trebuie modificate. Noile credințe încep să dea năvală în unele dintre fostele țări comuniste. Tot ce putem face este să așteptăm și să vedem dacă vor continua să se răspândească după felul în care au făcut-o deja în Franța și în Spania, și dacă se vor dovedi suficient de puternice și durabile.

Opre, Roma!

Biserica Evanghelică a Țiganilor reprezintă primul exemplu real din Europa Occidentală de organizare a tuturor țiganilor, depășind subdiviziunile de ordin tribal. Pe plan politic, în anii 1930 au mai existat o serie de mișcări printre țiganii din Polonia și cei din România, în direcția formării unui grup internațional de influență. Cu ocazia unui Congres ținut la București în 1933, la care au participat, se pare, delegați din multe țări din răsăritul Europei și de dincolo de aceasta, s-a adoptat un program bogat și cuprinzător, având ca principal scop ameliorarea situației pe plan social și manifestând în latura spirituală o puternică preferință pentru ortodoxia de tip răsăritean.[46] Cu excepția unui mare număr de ciocniri între facțiunile rivale ale țiganilor din România, nu a fost posibilă consemnarea unor rezultate în acest sens. După cel de-al Doilea Război Mondial însă, noile probleme majore referitoare la țigani apărute în societățile avansate din punct de vedere industrial vor fi la început abordate în principal de către organizații *gadźé* preocupate de

[46] *Cf.* W. J. Haley, „The Gypsy Conference at Bucharest", studiu apărut în *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 182–190, și F. Remmel, *Die Roma Rumäniens*, Viena, 1993, pp. 46–61.

situația comunităților de țigani. Țiganii însă vor începe să înființeze pe plan local și național organizații cu caracter religios și cultural.[47] În Germania anilor 1950, au luat ființă o serie de comitete ale țiganilor, mai întâi, în principal, pentru promovarea cererilor cu caracter reparatoriu. Mai târziu, sfera activităților a fost extinsă și *Asociația Țiganilor Sinti din Germania* (Verband deutscher Sinti) iar apoi *Consiliul Central al Țiganilor Sinti și Romi din Germania* (Zentralrat deutscher Sinti und Roma) vor reuși să dobândească multă putere și control asupra mediilor de informare.

Încercările inițiale de obținere a unui progres pe plan internațional se vor face însă în Franța. La început, unele dintre instituțiile create vor avea un caracter utopic, dar în 1965 se va înființa la Paris *Comitetul Internațional al Țiganilor* (Comité International Tsigane) – o organizație care își va propune țeluri mai realiste. Deși comitetul va urma o cale de mijloc între diferitele grupări tribale, pe de-o parte, și țiganii catolici, ortodocși, protestanți și musulmani, pe de altă parte, organizația va mai încerca, în același timp, să conlucreze și cu Biserica Evanghelică a Țiganilor, întrucât aceasta din urmă este în cea mai mare parte condusă de țigani. CIT va reuși să înființeze o serie de filiale în mai multe țări, iar pe de altă parte, să făurească legături cu organizații independente; unele dintre acestea se dovedesc a fi puternice și influente, altele există doar cu numele, iar altele depind de ajutorul pe care *gadže* binevoitori sunt dispuși să-l acorde. Toate însă își vor propune ca țel principal nu atât adaptarea țiganilor la societatea gazdă, cât eradicarea nedreptăților făcute de către aceasta; în vederea atingerii scopului, erau pregătite să facă uz de metodele *gadže*: demonstrații, trafic de influență și campanii publicitare. În acest sens, se subliniază necesitatea păstrării unei flexibilități de ordin economic

[47] Pentru a avea o imagine asupra situației, controverselor și rivalităților din Anglia, a se vedea T. Acton, *Gypsy Politics and Social Change*, Londra, 1974.

și geografic, a libertății de deplasare, precum și a dreptului de folosire în școală a limbii romani și a culturii țigănești.

În aprilie 1971, CIT organizează la Londra primul Congres Mondial al Țiganilor unde delegații din circa 14 țări vor adopta denumirea de rom, drapelul organizației și deviza: *Opré, Romá*! (Sculați, țigani!). După o schimbare a denumirii, CIT devine secretariatul și organul executiv al Congresului. Cinci comisii iau ființă pentru a se ocupa cu problemele sociale, cu educația, crimele de război, cu limba și cultura țiganilor. La lucrările celui de-al doilea Congres Mondial al Țiganilor, ținut la Geneva în aprilie 1978, vor participa circa 120 de delegați și observatori din 26 de țări. India va fi reprezentată de o delegație numeroasă, insistându-se astfel asupra legăturilor țiganilor cu aceasta. La congres se vor alege și delegații pentru ONU, pentru Comisia ONU pentru Drepturile Omului și pentru UNESCO. Organizația desemnată să ducă la îndeplinire această muncă până la convocarea următorului congres se va numi mai întâi Uniunea Internațională a Romilor și apoi Uniunea Romilor. Sub cea de-a doua denumire, organizația obține în 1979 statut consultativ pe lângă Comisia ONU pentru Probleme Sociale și Economice. Din acest moment se duce o politică hotărâtă de sensibilizare a guvernelor și organismelor internaționale.

Soarta țiganilor în perioada guvernării naziste va domina discuțiile celui de-al treilea congres, ținut la Göttingen, în mai 1981. Între timp încep să se diminueze prejudecățile vest-europenilor față de țigani. De la început țiganii iugoslavi, în comparație cu cei din celelalte țări est-europene, au reușit să joace un rol special în cadrul mișcării internaționale. Prăbușirea regimurilor intransigente face însă posibilă ținerea, în aprilie 1990, într-una din suburbiile Varșoviei, a celui de-al patrulea congres, la care 75% din cei circa 250 de delegați vor proveni din țările fostului bloc comunist. În același timp, revoluțiile din 1989 vor oferi noi posibilități de afirmare a țiganilor pe scena politică națională și cea locală. Aparent, schema folosită de către

aceștia a urmărit mai întâi organizarea țiganilor în partide separate, pentru ca apoi să fie încheiate alianțe cu partide politice majore, cu ideologie asemănătoare. În Ungaria, de exemplu, Partidul Liber-Democrat al Țiganilor a colaborat cu Partidul Liber-Democrat Maghiar pentru a-și asigura, după alegerile din aprilie 1990, noi deputați în parlament. Și în Cehoslovacia, România și Bulgaria, țiganii vor reuși să aibă câțiva deputați în parlament. Uneori însă, dezbinarea țiganilor va genera o proliferare a partidelor politice ale acestora, în România înregistrându-se astfel nu mai puțin de șapte partide ale țiganilor.

Cel de-al patrulea Congres Mondial al Țiganilor și-a propus îndeplinirea unei game de programe ambițioase în privința acordării de compensații, educației, culturii, relațiilor cu publicul, limbii și elaborării unei enciclopedii a țiganilor. Concepută nu ca o enciclopedie *despre* țigani ci *pentru* aceștia, lucrarea urmărește nici mai mult, nici mai puțin o reformulare a cunoașterii lumii din perspectiva țiganilor. Tot de lungă durată vor fi și eforturile în scopul elaborării unei limbi literare standard, dat fiind insuficientul progres în direcția unei reconcilieri a existenței diferențelor de ordin morfologic, a lipsei unui vocabular standard, cât și a varietății dialectale considerabile, chiar și în cazul conceptelor de bază. Cea mai curajoasă încercare de până acum de producere a unei limbi romani standardizate[48] s-a făcut cu scopul utilizării ei în Macedonia, Kosovo și în zone adiacente din Serbia, dar și pentru înființarea în acea regiune de școli în limba romani. Având la bază dialectul *arliya* din Skopje, limba s-a inspirat și din alte trei dialecte vorbite în Iugoslavia; în ciuda afinităților evidente, specialiștii au întâmpinat probleme serioase în procesul de reconciliere.[49]

---

[48] S. Jusuf și K. Kepski, *Romani gramatika – Romska gramatika*, Skopje, 1980.

[49] *Cf.* V. A. Friedman, „Problems in the codification of a standard Romani literary language", apărut în *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*, New York, 1985, pp. 56–75.

Nivelul până la care se poate merge cu concesiile, în cazul unui atare proiect, ridică întrebarea dacă o singură limbă romani standardizată ar putea influența mai mult decât elita, lăsând cărțile, periodicele și ziarele folosite de aceasta inaccesibile altora.

Elaborarea unei limbi standard nu reprezintă decât un singur aspect al dorinței unora dintre țigani de a construi o punte peste toate fisurile apărute în cursul îndelungatei lor istorii și de a depăși deosebirile din sânul etniei lor, produse ca urmare a contactului prelungit cu societatea europeană. A fi țigan nu înseamnă doar a crește și a trăi în mijlocul țiganilor, dar și a fi în relații cu populația sedentară. În mare parte, această carte se axează pe întrebarea dacă o minoritate redusă numeric și vulnerabilă are sau nu dreptul de a fi deosebită. Această chestiune a stat chiar la baza primirii pe care societatea le-a făcut-o, situată între respingerea pe față și asimilarea totală. Multă vreme, supraviețuirea lor a depins de îndepărtarea dușmanilor, mai degrabă prin strategeme decât prin intermediul forței, aflându-se în continuă mișcare și evitând încurcăturile, chiar dacă au tratat cu nepăsare legile din țările de reședință. Autonomia și-au păstrat-o adaptându-se la culturile dominante, păstrând în același timp o oarecare distanță socială, la rândul ei intensificată de suspiciunea cu care au fost tratați de către *gadźé*. Acum însă, în contradicție pe de-o parte cu strategiile folosite anterior pentru a se face remarcați, și pe de altă parte cu publicitatea disprețuitoare, unii țigani încearcă să se înscrie pe o cale proprie și să aibă ceva de spus în cadrul afacerilor pe care le conduc, pentru a se putea împotrivi prejudecăților pe care ultima jumătate de mileniu n-a reușit să le schimbe. După cât se pare, unitatea nu se obține cu atâta ușurință.

Bibliografie

Cu excepția titlurilor menționate mai jos, prezenta bibliografie se limitează la publicațiile citate în paginile anterioare. Acestea se regăsesc grupate pe următoarele direcții:

1. Lucrări bibliografice; 2. Periodice; 3. Studii generale; 4. Cadrul asiatic; 5. Diverse țări europene; 6. Istoria europeană înainte de 1800; 7. Secolele al XIX-lea și al XX-lea; 8. America de Nord; 9. Antropologie fizică; 10. Limbă; 11. Muzică; 12. Basme populare; 13. Codul de curățenie; 14. Religie; 15. Alți nomazi; 16. Țiganii în artă și literatură.

Notele nu reprezintă decât o mică parte din literatura de specialitate. Pentru a se indica o listă bibliografică mai cuprinzătoare s-a recurs, din acest motiv, la o suplimentare a titlurilor grupate sub prima direcție.

1. Lucrări bibliografice

Binns, D., *A Gypsy Bibliography*, Manchester, vol. 1, 1982; vol. 2, 1986; vol. 3, 1990; supliment 9, 1991.

Black, G. F., *A Gypsy Bibliography*, Londra, 1914.

German, A. V., *Bibliografyia o tsyganakh: Ukazatel' knig i statei s 1780 g. po 1930 g.*, Moscova, 1930.

Gronemeyer, R., *Zigeuner in Osteurope. Eine Bibliographie*, München, 1983.

Hohmann, J. S., *Neue deutsche Zigeunerbibliographie*, Frankfurt pe Main, 1992.

Hovens, P. și Hovens, J., *Zigeuners, Woonwagenbewoners en reizenden: Een bibliografie*, Rijswijk, 1982.

Hundsalz, A., *Stand der Forschung über Zigeuner und Landfahrer. Eine Literaturanalyse*, Stuttgart, 1978.

Lockwood, W. G. și Salo, S., *Gypsies and Travellers in North America: An annotated bibliography*, Cheverly, MD, 1994.

Masson, D. I., *Catalogue of the Romany Collection*, University of Leeds, Edinburgh, 1962.

Tong, D., *Gypsies: A multidisciplinary annotated bibliography*, New York, 1995.

Tyrnauer, G., *Gypsies and the Holocaust: A bibliography and introductory essay*, Montreal, 1989; ed. a 2-a, 1991.

2. *Periodice*

Études Tsiganes (începând cu 1955), 2 rue d'Hautpoul, 75019 Paris, Franța.

Giessener Hefte für Tsiganologie (1984–1986) urmată de *Tsiganologische Studien* (din 1990, apărute sporadic), c/o Institut für Soziologie, Universitatea Justus Liebig, Karl-Glöckner-Str. 21E, 6300 Giessen, Germania.

Journal of the Gypsy Lore Society (începând cu 1888). Au existat câteva întreruperi; revista se află la a cincea serie: 5607 Greenleaf Road, Cheverly, MD 20785, SUA. *A Newsletter of the Gypsy Lore Society, North American Chapter*, apărută în 1978, devine în 1989 *Newsletter of the Gypsy Lore Society.*

Lacio Drom (începând cu 1965), Centro Studi Zingari, Via dei Barbieri 22, 00186 Roma, Italia.

Roma (începând cu 1974) 3290/15-D, Chandigarh, 160015, India.

3. *Studii generale*

Balić, S. și alții (ed.), *Romani Language and Culture*, Sarajevo, 1989.

Cohn, W., *The Gypsies*, Reading, MA, 1973.

Colocci, A. A., *Gli Zingari*, Torino, 1889.

Grellmann, H. M. G., *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprung*, Dessau și Leipzig, 1783; ed. a 2-a Göttingen, 1787. Versiunea engleză, *Dissertation on the Gypsies*, Londra, 1787; ed. a 2-a, Londra, 1807. Versiunea franceză Metz, 1788 și Paris, 1810. Versiunea olandeză, Dordrecht, 1791.

Gronemeyer, R. și Rakelmann, G. A., *Die Zigeuner, Reisende in Europa*, Köln, 1988.

Hancock, I., *The Pariah Syndrome*, Ann Arbor, 1987.

Hoyland, J., *A Historical Survey... of the Gypsies*, York, 1816.
Kenrick, D. și Puxon, G., *The Destiny of Europe's Gypsies*, Londra, 1972, versiunea romani, *Berša bibahtale*, Londra, 1988.
Kogălniceanu, M., *Esquisse sur l'histoire... des Cigains*, Berlin, 1837.
Liégeois, J. -P., *Gypsies*, Londra, 1986.
Martinez, N., *Les Tsiganes*, Paris, 1986.
Nunes, O., *O Povo Cigano*, Oporto, 1981.
Popp Serboianu, C. J., *Les Tsiganes*, Paris, 1930.
Predari, F., *Origine e vicende dei Zingari*, Milano, 1941.
Rehfisch, F. (ed.), *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, Londra, 1975.
Salo, M. T. (ed.), *100 Years of Gypsy Studies*, Cheverly, MD, 1990.
Vaux de Foletier, F. de., *Mille ans histoire des Tsiganes*, Paris, 1970.
Vossen, R., *Zigeuner*, Frankfurt pe Main, 1983.
Willems, W., *Op zoek naar de ware zigeuner. De geschiedenis van het Europese denken over zigeuners (1783–1945)*, Leiden (în pregătire).
Williams, P. (ed.), *Tsiganes: Identité, Évolution*, Paris, 1989.

4. Cadrul asiatic

Berland, J. C., „Pāry[ā]tān: «native» models of peripatetic strategies in Pakistan", *Nomadic Peoples* (1986), nr. 21/22, pp. 189–205.
Burton, Sir Richard, *The Jew, the Gypsy and El Islam*, Londra, 1989.
Goeje, M. J. de., *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie*, Leiden, 1903.
Harriot, J. S., „Observations on the Oriental origin of the Romnichal", *Transactions of the Royal Asiatic Society*, 2 (1830), pp. 518–558.
Kochanowski, J., „Roma – History of their Indian origin", *Roma*, 4 (1979), nr. 4, pp. 16–32.
Longpérier, G. de., „L'Inde et ses mystères", *Musée universel*, 1 (1857), pp. 330–336.
MacRitchie, D., *Accounts of the Gypsies of India*, Londra, 1886, pp. 1–126.
Misra, P. K. și Malhotra, K. C. (ed.), *Nomads in India*, Calcutta, 1982.
Mroz, L. „Les Lohar, les Banjara et le problème de l'origine des Tsiganes", *Études Tsiganes* (1990), nr. 1, pp. 3–14.
Rao, A., „Note préliminaire sur les Jat d'Afghanistan", *Studia Iranica*, 8 (1979), nr. 1, pp. 141–149.
Rishi, W. R., „Roma – a study", *Roma*, 7 (1983), nr. 2, pp. 1–10.
– „History of Romano movement, their language and culture", în *Romani Language and Culture*, S. Balić și alții (ed.), Sarajevo, 1989, pp. 1–10.

5. Diverse țări europene

Austria
Mayerhofer, C., *Dorfzigeuner*, Viena, 1997.

Danemarca
Drylund, F., *Tatere og Natmandsfolk i Danmark*, Copenhaga, 1872.

Elveția
Huonker, T., *Fahrendes Volk – verfolgt und verfemt*, Zürich, 1987.

Finlanda
Gronfors, M., *Blood Finding among Finnish Gypsies*, Helsinki, 1977.
Vehmas, R., *Suomen Romaaniväeston Ryhmäluonne ja Akkulturoituminen* (Caracterul de grup și culturalizarea populației țigănești din Finlanda), Turku, 1961.

Franța
Vaux de Foletier, F. de., *Les Tsigans dans l'ancienne France*, Paris, 1961.
– *Les Bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981.

Germania
Arnold, H., *Die Zigeuner, Herkunft und Leben in deutschen Sprachgebiet*, Olten, 1965.
Hohmann, J. S., *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland*, Frankfurt, 1981.
Mode, H. și Wölffling, S., *Zigeuner, Der Weg eines Volkes in Deutschland*, Leipzig, 1968.

Marea Britanie
Crabb, J., *The Gypsies Advocate*, ed. a 3-a, Londra, 1832.
Gentleman, H. and Swift, S., *Scotland's Travelling People*, Edinburgh, 1971.
Gordon, A., *Hearts upon the Highway*, Galashiels, 1980.
Gypsies and Other Travellers, raport al Secției de Cercetări Sociologice MHLG, Londra, 1967.
Jarman, A. O. H. și Jarman, E., *The Welsh Gypsies: Children of Abram Wood*, Cardiff, 1991.
M'Cormick, A., *The Tinker-Gypsies*, Dumfries, 1907.
MacRitchie, D., *Scottish Gypsies under the Stewarts*, Edinburgh, 1894.
Mayall, D., *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society*, Cambridge, 1988.
Okely, J., *The Traveller-Gypsies*, Cambridge, 1983.

Ribton-Turner, C. J., *A History of Vagrants and Vagrancy*, Londra, 1887.
Simson, W., *A History of the Gypsies*, Londra, 1865.
Vesey-FitzGerald, B., *The Gypsies of Britain*, Londra, 1944.
Ward-Jackson, C. H. și Harvey, D. E., *The English Gypsy Caravan*, Newton Abbot, 1972; ed. a 2-a, 1986.

Norvegia
Sundt, E., *Beretning om Fante-eller Landstrygerfolket i Norge*, Christiania, 1850.

Olanda
Hovens, P. și Dahler, R. (ed.), *Zigeuners in Nederland*, Nijmegen, Rijswijk, 1988.
Kappen, I. van., *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland*, Assen, 1965.
Lucassen, L., *En men noemde hen Zigeuners*, Amsterdam / Haga, 1990.

Polonia
Ficowski, J., *Cyganie na polskich drogach*, ed. a 2-a, Cracovia, 1985.
– *The Gypsies in Poland*, f. d. [Varșovia, 1990].

Portugalia
Coelho, F. A., *Os Ciganos de Portugal*, Lisabona, 1892.

România
Potra, G., *Contribuțiuni la istoricul Țiganilor din România*, București, 1939.
Remmel, F., *Die Roma Rumäniens*, Viena, 1993.

Rusia
Druts, Y. și Gessler, A., *Tsygane*, Moscova, 1990.

Spania
Borrow, G., *The Zincali*, Londra, 1841.
Leblon, B., *Les Gitans D'Espagne*, Paris, 1985.

Suedia
Etzler, A., *Zigenarna och deras avkomlingar i Svegige*, Uppsala, 1944.

Ungaria și Transilvania
Jekelfalussy, J. (ed.), *A Magyarországban... Czigányösszeirás eredményei* (Rezultatele recensământului țiganilor în Ungaria), Budapesta, 1895; reluată și însoțită de un eseu în engleză, Pécs, 1992.
Schwicker, J. H., *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenburgen*, Viena, 1883.
Wlislocki, H. von., *Vom wandernden Zigeunervolke*, Hamburg, 1890.

6. Istoria europeană înainte de 1800

Aaltonen, E., Recenzie la lucrarea lui R. Vehmas, „Suomen Romaaniväestön", *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 64–67.

Andreas, Presbyter Ratisbonensis, „Diarium sexennale", în A. F. Oefelius, *Rerum boicarum scriptores*, Augsburg, 1763, vol. 1.

Andree, R., „Old warning-placards for Gypsies", *JGLS* (2), 5 (1911–1912), pp. 202–204.

Arlati, A., „Gli Zingari nello stato di Milano", *Lacio Drom* (1989), nr. 2, pp. 4–11.

Arnold, H., „Das Vagantenunwesen in der Pfalz während des 18. Jahrhunderts", *Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz*, 55 (1957), pp. 117–152.

– „Die Räuberbande des Hannikels", *Pfälzer Heimat*, 8 (1957), pp. 101–103.

Asséo, H., „Le traitement administratif des Bohémiens", în H. Asséo și J.-P. Vittu, *Problemes socio-culturels en France au XVIIe siècle*, Paris, 1974, pp. 9–87.

Aubrion, J., *Journal de Jean Aubrion, bourgeois de Metz*, Metz, 1857.

Aventinus, vezi Thurmaier.

Azevedo, P. D', „Os Ciganos em Portugal nos secs. XVI–XVII". *Arquivo Historico Portugues*, 6 (1908), pp. 460–468; 7 (1909), pp. 42–52, 81–90, 169–177.

Bartlett, D. M. M., „Münster's *Cosmographia universalis*", *JGLS* (3), 31 (1952), pp. 83–90.

Bataillard, P., „Beginning of the immigration of the Gypsies into western Europe in the fifteenth century", *JGLS* (1), 1 (1888–1889), pp. 185–212, 260–286, 324–345; 2 (1890–1891), pp. 27–53.

Beier, A. L., *Masterless Men*, Londra, 1985.

Bellorini, T. și Hoade, E. (trad.), „Pilgrimage of Lionardo di Niccolò Frescobaldi to the Holy Land", în *Publications of the Studium Biblicum Franciscanum*, nr. 6 (1948), pp. 29–90.

Biester, J. E., „Ueber die Zigeuner; besonders im Königreich Preussen", *Berlinische Monatsschrift*, 21 (1793), pp. 108–165, 360–393.

Blair, F. G., „Forged passports of British Gypsies in the sixteenth century", *JGLS*(3), 29 (1950), pp. 131–137.

Blunt, F. J., *The People of Turkey*, Londra, 1878.

Breydenbach, B. von, *Peregrinatio in terram sanctam*, Mainz, 1486.

Campigotto, A., „I bandi bolognesi contro gli Zingari (sec. XVI–XVIII)", *Lacio Drom* (1987), nr. 4, pp. 2–27.

Chambers, E., *Cyclopaedia*, Londra, 1728.
La Continuation du Mercure François, 1610–1612.
Cornerus, H., *Chronica nivella usque ad annum 1453*, în J. G. Eccard, *Corpus historicum medii aevi*, Leipzig, 1723, vol. 2.
Creades, D. „Les premiers Gitans à Murcie", *Études Tsiganes* (1974), numerele 2/3, pp. 5–7.
Crofton, H. T., „Early annals of the Gypsies in England", *JGLS* (1), 1 (1888–1889), pp. 5–24.
– „Supplementary annals of the Gypsies in England, before 1700", *JGLS* (2), 1 (1970–1978), pp. 31–34.
Davies, C. S. L., „Slavery and Protector Somerset; the Vagrancy Act of 1547", *Economic History Review* (1966), pp. 533–549.
Diderot, D. (ed.), *Encyclopédie*, Paris, 1751–1772.
Douglas, G., *Diversions of a Country Gentleman*, Londra, 1902.
Fielding, H., *A Clear State of the Case of Elizabeth Canning*, Londra, 1753.
Foresti, J. F., *Supplementum chronicorum Fratris Jacobi Philippi Bergomensis*, Veneția, 1483.
Fraser, A. M., „Counterfeit Egyptians", *Tsiganologische Studien* (1990), nr. 2, pp. 43–69.
Fraser, A. M. și Vaux de Foletier, F. de., „The Gypsy healer and the King of Scots", *JGLS* (3), 51 (1972), pp. 1–8.
Frescobaldi, N., vezi Bellorini și Hoade; Manzi.
Fritsch, A., *Diatribe historica-politica de Zygenorum origine, vita ac moribus*, Jena, 1660; trad. germană din 1662.
Gaster, M., „Rumanian Gypsies in 1560", *JGLS* (3), 12 (1933), p. 61.
Gheorghe, N., „Origin of Roma's slavery in the Rumanian principalities", *Roma*, 7 (1983), nr. 1, pp. 12–27.
Gilliat-Smith, B. J., „An eighteenth century Hungarian document", *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 50–53.
Gilsenbach, R., „Quellen zur Geschichte der Roma und ihrer Interpretation, dargestellt an Beispielen aus dem 15. Jahrhundert", *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 8–16; 2 + 3/85, pp. 3–11.
„Gipsies in America 1581", *JGLS* (2), 6 (1912–1913), p. 61.
Gómez Alfaro, A., „Anotaciones a los censos gitanos en Andalucía", *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía*, Córdoba, 1978, vol. 1, pp. 239–256.
– „La polémica sobre la deportación de los Gitanos a las colonias de América", *Cuadernos Hispanoamericanos*, Madrid, 1982, nr. 386, pp. 319–321.

- „El Expediente general de Gitanos" (teză de doctorat), Madrid, 1988.
- „La «Reducción» de los niños gitanos", *Historia de la Educación* (Salamanca, 1991), nr. 10, pp. 187–202.

Gronemeyer, R., „Die Zigeuner in den Kathedralen des Wissens", *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 7–29.
- *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhandlungen*, Giessen, 1987.

Groome, F. H., „Transportation of Gypsies from Scotland to America", *JGLS* (1), 2 (1890–1891), pp. 60–62.

Hall, E., *Chronicle of King Henry the Eighth*, Londra, 1548.

Hall, E. M., „Gentile cruelty to Gypsies", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 49–56.

Halliday, W. R., *Folklore Studies*, Londra, 1924.

Hammer-Purgstall, J. G. von, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Budapesta, 1827–1835.

Harff, A. von, *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, ed. E. von Groote, Köln, 1860.

Harrison W., *A Description of England*, adăugată la începutul *Cronicilor* lui Holinshed, Londra, 1587.

Hasluck, M., „Firman of A. H. 1013–1014 (A. D. 1604–1605) regarding Gypsies in the Western Balkans", *JGLS* (3), 27 (1948), pp. 1–12.

Hufton, O. H., *The Poor of Eighteenth-Century France*, Oxford, 1974.

Jones, R. O., „The mode of disposing of gipsies and vagrants in the reign of Elizabeth", *Archaeologia Cambrensis* (seria a 4-a), 13 (1882), pp. 226–231; reluată în *JGLS* (2), 2 (1908–1909), pp. 334–338.

Kappen, O. van, „Four early safe-conducts for Gypsies", *JGLS* (3), 44 (1965), pp. 107–115.
- „Contribution to the history of the Gypsies in Belgium", *JGLS* (3), 48 (1969), pp. 107–120.

Krantz, A., *Rerum Germanicarum historici clariss. Saxonia*, Frankfurt pe Main, 1580; prima ediție, Köln, 1530.

Lang, D. M. (ed.), *Lives and Legends of the Georgian Saints. Selected and translated from the original texts*, Londra, 1956.

Le Saige, J., *Voyage de J. Le Saige de Douai à Rome, Venise, Jérusalem et autres saints lieux*, Douai, 1851.

Lewenklaw von Amelbeurn, H., *Neuwe Chronika türkischer Nation*, Frankfurt pe Main, 1590.

Liégeois, J. -P., „Bohémiens et pouvoirs publics en France du XVe au XIXe siècle", *Études Tsiganes* (1978), nr. 4, pp. 10–30.

Lopes da Costa, E. M., „La minoranza sociale Rom nel Portogallo moderno (secoli XV–XVIII)", *Lacio Drom* (1989), nr. 1, pp. 5–23.

López de Meneses, A., „La inmigración gitana en España durante el siglo XV" în *Martínez Ferrando, Archivero. Miscelánea de Estudios dedicados a su memoria*, Barcelona, 1968, pp. 239–263.

– „Noves dades sobre la immigració gitana a Espanya al segle XV" în *Estudios d'Historia Medieval*, Barcelona, 1971, vol. 4, pp. 145–160.

Macfie, R. A., „The Gypsy visit to Rome in 1422", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 111–115.

– „Gypsy persecutions: a survey of a black chapter in European history", *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 65–78.

Manzi, G (ed.), *Viaggio di Lionardo di Niccolò Frescobaldi in Egitto e in Terra Santa*, Roma, 1818.

Mészáros, L., „A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. sz.-i oszmán-török szórványadatok" (Despre istoria latinilor, grecilor și țiganilor sub guvernare otomană. Documente din arhivele otomane din secolul al XVI-lea), *Századok* 110 (1976), nr. 3, pp. 474–489.

Moncada, S. de., „Espulsion de los Gitanos", în a sa *Restauracion politica de España*, Madrid, 1619.

More, Sir Thomas, *A dyaloge of Syr Thomas More, knt.*, Londra, 1529.

MS Register of the Privy Seal of Scotland, vol. 8.

Münster, S., *Cosmographia universalis*, Basel, 1550.

Muratori, L. A. (ed.), *Rerum Italicarum Scriptores*, volumele 18 și 19, Milano, 1730–1731.

Ogle, A., *The Case of the Lollards Tower*, Oxford, 1949.

Panaitescu, P. N., „The Gypsies in Walachia and Moldavia: a chapter of economic history", *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 58–72.

Pastore, M., „Zingari nello Stato Sabaudo", *Lacio Drom* (1989), numerele 3–4, pp. 6–19.

Paul, Sir J. Balfour (ed.), *Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland*, volumele 3 și 5, Edinburgh, 1901–1903.

Peeters, P., „Histoires monastiques géorgiennes", *Analecta Bollandiana*, 36–37 (1917–1919).

Piasere, L., „De origine Cinganorum", *Études et documents balkaniques et mediterranéens*, 14 (1989), pp. 105–126.

Pike, R., *Penal Servitude in Early Modern Spain*, Madison, WI, 1983.

Pischel, R., *Beiträge zur Kenntnis der deutschen Zigeuner*, Halle, 1894.

Pray, G. (ed.), *Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV*, Viena, 1764–1770.

Rid, S., *The Art of Juggling or Legerdemain*, Londra, 1612.

Sampson, J., „The Wood family", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 56–71.
Sánchez Ortega, M. H., *Documentación selecta sobre la situación de los gitanos españoles en el siglo XVIII*, Madrid, 1977.
Shirley, J. (trad.), *A Parisian Journal, 1405–1449*, Oxford, 1968.
Sibeth, U., „Verordnungen gegen Zigeuner in der Landgrafschaft Hessen-Kassel im Zeitalter des Früh-Absolutismus", *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), nr. 4, pp. 3–15.
Soulis, G. C., „A note on the taxation of the Balkan Gypsies in the seventeenth century", *JGLS* (3), 38 (1959), pp. 154–156.
– „The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 15 (1961), pp. 142–165.
Stumpf, J., *Schweytzer Chronik*, Zürich, 1606.
Thomasius, J., *Dissertatio philosophica de Cingaris*, Leipzig, 1671; trad. germană 1702.
Thompson, T. W., „Consorting with and counterfeiting Egyptians", *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 81–93.
– „Gleanings from constables accounts and other sources", *JGLS* (3), 7 (1928), pp. 30–47.
Thurmaier, J., *Annalium Boiorum libri septem*, Ingolstadt, 1554.
Tuetey, A. (ed.), *Journal d'un Bourgeois de Paris (1405–1449)*, Paris, 1881.
Twiss, R., *Travels through Spain and Portugal in 1772 and 1773*, Londra, 1775.
Vaux de Foletier, F. de., „Le pèlerinage romain des Tsiganes en 1422 et les lettres du Pape Martin V", *Études Tsiganes* (1965), nr. 4, pp. 13–19.
Vekerdi, J., „Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary", *JGLS* (4), 1 (1977), pp. 170–172.
– „La parola «Zingaro» nei nomi medievali", *Lacio Drom* (1985), nr. 3, p. 31.
Voetius, G., *Selectarum disputationum theologicarum*, Utrecht, 1655. „Von dem heutigen Zustande... der Zigeuner in Ungarn", *Allergnädigstprivilegirte Anzeigen, aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern*, Viena, 1775, pp. 159–416; 6 (1776), pp. 7–168, *passim*.
Von der falschen Betler buberey, Mit einer Vorrede Martini Luther, Wittemberg, 1528.
Vukanović, T. P., „Le firman du sultan Sélim II relatif aux Tsiganes ouvriers dans les mines de Bosnie 1574", *Études Tsiganes* (1969), nr. 3, pp. 8–10.
Weber, C. von., „Zigeuner in Sachsen 1488–1792", în *Mitteilungen aus dem Hauptstaatsarchive zu Dresden*, Leipzig, 1857–1861, vol. 2, pp. 282–303.
Weissenbruch, J. B., *Ausfürliche Relation von der famosen Zigeuner- Diebs- Mord- und Räuber-Bande, welche zu Giessen justificirt worden*, Frankfurt și Leipzig, 1727.

Wellstood, F. C., „Some French edicts against the Gypsies", *JGLS* (2), 5 (1911–1912), pp. 313–316.
Wiener, L., „Ismaelites", *JGLS* (2), 4 (1910–1911), pp. 83–100.
Winstedt, E. O., „The Gypsies of Modon and the «Wine of Romeney»", *JGLS* (2), 3 (1909–1910), pp. 57–69.
– „Early British Gypsies", *JGLS* (2), 7 (1913–1914), pp. 5–37.
– „Some records of the Gypsies in Germany, 1407–1792", *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 97–111; 12 (1933), pp. 123–141, 189–196; 13 (1934), pp. 98–116.
– „Gypsies at Bruges", *JGLS* (3), 15 (1936), pp. 126–134.
– „Hannikel", *JGLS* (3), 16 (1937), pp. 154–173.
– „Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century", *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 49–58.
Zedler, J. H. (ed.), *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, vol. 62, Leipzig și Halle, 1749.
Zuccon, M., „La legislazione sugli Zingari negli stati italiani prima della rivoluzione", *Lacio Drom* (1979), numerele 1–2, pp. 1–68.

7. Secolele al XIX-lea și al XX-lea

Acton, T., *Gypsy Politics and Social Change*, Londra, 1974.
Acton, T. și Kenrick, D., „From summer voluntary schemes to European Community bureaucracy: the development of special provision for Traveller education in the United Kingdom since 1967", apărut în *European Journal of Intercultural Studies*, 1 (1991), nr. 2, pp. 47–62.
Beck, S., „Tsigani-Gypsies in socialist Romania", *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 109–127.
Bernadac, C., *L'Holocauste oublie*, Paris 1979.
Boner, C., *Transylvania*, Londra, 1865.
Boué, A., *La Turquie d'Europe*, Paris, 1840.
Cartner, H., *Destroying Ethnic Identity: The Persecution of Gypsies in Romania*, New York și Washington, DC, 1991.
Chamberlain, H. S., *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, Viena, 1899.
Commission for Racial Equality v Dutton, Court of Appeal, Londra, 1988.
„Compensation claims rejected", în *Manchester Guardian*, din 30 martie 1959, p. 5.
Crowe, D. și Kolsti, J. (editori), *The Gypsies of Eastern Europe*, New York/Londra, 1991.

Dahler, R., „Zigeuneropvangbeleid Oldenzaal" în *Zigeuners in Nederland*, editori P. Hovens și R. Dahler, Nijmegen Rijswijk, 1988, pp. 385–415.

Davidova, E., „The Gypsies in Czechoslovakia", *JGLS* (3), 50 (1971), pp. 40–54.

Dillmann, A., *Zigeuner-Buch*, München, 1905.

Djurić, R., „Il calvario dei Roma nel campo di concentramento di Jasenovac", *Lacio Drom* (1992), nr. 4, pp. 14–42.

Döring, H.-J., *Die Zigeuner im NS-Staat*, Hamburg, 1964.

Ficowski, J., „The Gypsies in the Polish People's Republic", *JGLS* (3), 35 (1956), pp. 28–38.

Fischer, E., „Erbe als Schicksal", *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 28 martie 1943.

Formoso, B., *Tsiganes et sédentaires*, Paris, 1986.

Fraser, A. M., „References to Gypsies in British highway law", *JGLS* (3) 40 (1961), pp. 137–139.

– „The Travellers. Developments in England and Wales, 1953–1963", *JGLS* (3), 43 (1964), pp. 83–112.

– „A rum lot", în *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 1–14.

– „The Rom migrations", *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 131–145.

Gaster, M., „Bill of sale of Gypsy slaves in Moldavia, 1851", *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 68–81.

Gilliat-Smith, B.-J., „Report on the Gypsy tribes of north east Bulgaria", *JGLS* (2), 9 (1915–1916), pp. 1–54, 65–109.

Gjorgjević, T. R., „Rumanian Gypsies in Serbia", *JGLS* (3), 8 (1929), pp. 7–25.

Gobineau, J. -A. de, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, Paris, 1853–1855.

Gotovich J., „Quelques données relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique", *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale*, 4 (1976), pp. 161–180.

„«Greek» Gypsies", *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 124–132.

Günther, W., *Zur preussischen Zigeunerpolitik seit 1871*, Hanovra, 1985.

Guy, W., „Ways of looking at Roma: the case of Czechoslovakia" în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 201–229.

Haley, W. J., „The Gypsy conference in Bucharest", *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 182–190.

Havas, G., „Strategien des Beschäftigungswechsels bei verschiedenen Zigeunergemeinschaften in Ungarn", *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1984), 2/84, pp. 3–24.

Hehemann, R., *Die „Bekämpfung des Zigeunerunwesens" im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik 1871–1933*, Frankfurt pe Main, 1987.

Hohmann, J. S., *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie*, Frankfurt pe Main, 1991.

Holmes, C., „The German Gypsy question in Britain, 1904–1906", *JGLS* (4), 1 (1978), nr. 4, pp. 248–267.

Huttenbach, H. R. (ed.), *Nationalities Papers*, 19 (1991), nr. 3 (număr special intitulat „The Gypsies in Eastern Europe").

Jones, D., „Rural crime and protest", în *The Victorian Countryside*, ed. G. E. Mingay, Londra, 1981, vol. 2, pp. 566–579.

Kalibová, K. și Pavlik, Z., „Demographic specificities of the Romany population in Czechoslovakia", comunicare susținută cu ocazia celui de al 7-lea Seminar Internațional de Demografie, Universitatea Humboldt, Berlin, 1986.

Kaminski, I.-M., „The dilemma of power: internal and external leadership. The Gypsy-Roma of Poland", în *The Other Nomads*, ed. A. Rao, Köln, 1987, pp. 323–356.

Kogălniceanu, M., *Desrobirea Țiganilor*, București, 1891.

Kolex, A., „Census taking in a Bulgarian Gypsy Mahala" (Ruse. December 1992)", *JGLS* (5), 4 (1994), pp. 33–46.

König, U., *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand*, Bochum, 1989.

Körber, U., „Die Wiedergutmachung und die «Zigeuner»," în *Feinderklärung und Prävention*, Berlin, 1988, pp. 165–175.

Kostelancik, D. J., „The Gypsies of Czechoslovakia: political and ideological considerations in the development of policy", *Studies in Comparative Communism*, 22 (1989), pp. 307–321.

Liégeois, J.-P., *School Provision for Gypsy and Traveller Children*, Bruxelles, 1987.

Lockwood, W. G., „Balkan Gypsies: an introduction", apărută în *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*, New York, 1985, pp. 91–99, reluată cu modificări în *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 17–23.

– „East European Gypsies in western Europe: the social and cultural adaptation of the Xoraxanè, *Nomadic Peoples* (1986), numerele 21/22, pp. 63–70.

Lombroso, C., *L'uomo delinquente*, Milano, 1876.

MacRitchie, D., „The Greek Gypsies at Liverpool", *Chambers's Journal*, 11 septembrie 1886.

Mandla (Sewa Singh) v Dowell Lee, House of Lords, 1983, 2 A.C. 548.

Marushiakova, E., „Ethnic identity among Gypsy groups in Bulgaria", *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 95–115.

Mills v Cooper, High Court, Londra, 1967/2 Q.B. 459.

Milton, S., „The context of the Holocaust", *German Studies Review*, 13, (1990), pp. 269–283.

– „Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933–1945", în *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 1–18.

Mirga, A., „The effects of State assimilation policy on Polish Gypsies", *JGLS* (5), 3 (1993), pp. 69–76.

Müller-Hill, B., *Murderous Science*, Oxford, 1988, trad. după *Tödliche Wissenschaft*, Reinbek bei Hamburg, 1984.

Nawrocki, G., „«Cintis»" in Hamburg – Grosstadatzigeuner ohne Romantik", *Hamburger Tageblatt* nr. 223, din 18 august 1937.

Oschlies, W., „«Schwarze» und «Weisse»": zur Lage der Zigeuner in der Tschechoslowakei", *Giessener Hafte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 24–32.

Petrović, A., „Contributions to the study of the Serbian Gypsies", *JGLS* (3), 19 (1940), pp. 87–100.

Piasere, L., „In search of new niches: the productive organization of the peripatetic Xoraxané in Italy", în *The Other Nomads*, ed. A. Rao, Köln, 1987, pp. 111–132.

Pouqueville, F. C. H. L., *Voyage dans la Grèce*, Paris, 1820.

Puxon, G., *Roma: Europe's Gypsies*, ediţiile 2 şi 4, Londra, 1975, 1987.

„Resolution of the Council and the Ministers of Education... on school provision for gypsy and traveller children" (Rezoluţia Consiliului Miniştrilor Educaţiei în problema asigurării şcolarizării copiilor de ţigani şi de nomazi), *Official Journal of the European Communities*, 21 iunie 1989.

Rochas, M.-T., „Les Tsiganes yougoslaves!", *Études Tsiganes*, 30 (1984), nr. 2, pp. 29–37.

Samuel, R., „Comers and goers", în *The Victorian City*, editori H. J. Dyos şi M. Wolff, Londra, 1973, vol. 1, pp. 123–160.

Sijes, B. A. şi alţii, *Vervolging van Zigeuners in Nederland 1940–1945*, Haga, 1979.

Silverman, C., „Bulgarian Gypsies: adaptation in a socialist context" *Nomadic Peoples* (1986), numerele 21/22, pp. 51–60.

Strauss, E., „Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885–1926", *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 31–108.

Swann, Lord, *Education For All*, Londra, 1985.
Thompson T. W., „English Gypsy death and burial customs", *JGLS* (3), 3 (1924), pp. 5–38 și 60–93.
– „Foreign Gypsy Coppersmiths in England in 1868", *JGLS* (3), 6 (1927), p. 144.
Thurner, E., *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich*, Viena, 1983.
Tritt, R., *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies*, New York, 1992.
Uhlik, R., „Iz ciganske onomastike" în *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, istorija i etnografija*, serie nouă, 10 (1955), pp. 51–71; 11 (1956), pp. 193–209.
Ulč, O., „Gypsies in Czechoslovakia: a case of unfinished integration" *Eastern European Politics and Societies*, 2 (1988), pp. 306–333.
Willems, W. și Lucassen, L., „Beeldvorming over Zigeuners in Nederlandse Encyclopedieën (1724–1984) en hun wetenschappelijke bronnen", în *Zigeuners in Nederland*, editori P. Hovens și R. Dahler Nijmegen Rijswijk, 1988, pp. 5–52 Versiune în engleză, „The Curch of knowledge", în *100 Years of Gypsy Studies*, editor M. T., Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 31–50.
– *Ongewenste Vreemdelingen*, Haga, 1990.
Williams, P., *Mariage tsigane*, Paris, 1984.
Winstedt, E. O., „The Gypsy Coppersmiths' invasion of 1911–1913", *JGLS* (2), 6 (1912–1913), pp. 244–303.
Yoors, J., *Crossing*, New York, 1971.
Zang, T., *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, New York, și Washington, DC, 1991.
Zimmermann, M., „From discrimination to the «Family Camp» at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies", *Dachau Review*, 2 (1990), pp. 87–113.
Zülch, T., „Und auch heute noch verfolgt?", *Zeitschrift fur Kulturaustausch*, 31 (1981), pp. 397–410.

8. America de Nord

Gropper, R. C., *Gypsies in the City*, Princeton, NJ, 1975.
Marchbin, A. A., „Gypsy immigration in Canada", *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 134–144.
Salo, M. T. (ed.), *The American Kalderaš*, Hackettstown, NJ, 1981.
Salo, M. T. și Salo, S., *The Kalderaš in Eastern Canada*, Ottawa, 1977.

- „The Romnichel economic and social organization in urban New England, 1850–1930", *Urban Anthropology*, 11 (1982), pp. 273–313.
- „Gypsy immigration to the United States", în *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*, New York, 1986, pp. 85–96.

Sutherland, A., *Gypsies, the Hidden Americans*, Londra, 1975.

9. Antropologie fizică

Bhalla, V., „Marker genes as guides to the kinship of populations: a plea for linguistic-cum-anthropogenetic approach to the problem of «Roma» ancestry", în *Romani Language and Culture*, editori S. Balić și alții, Sarajevo, 1989, pp. 155–163.

Corrain, C., „Sintesi di ricerche antropometriche ed emotipologiche tra gli Zingari europei", *Lacio Drom* (1978), nr. 6, pp. 22–29.

Ely, B., „Les Crânes tsiganes des collections du Musée de l'Homme", *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris* (1967), pp. 177–192.

Gropper. R. C., „What does blood tell", *GLS/NAC Newsletter*, 4 (1981), numerele 2, 3 și 4.

Mourant, A. E., *Blood Relations: Blood Groups and Anthropology*, Oxford, 1983.

Pittard, E., *Les Tziganes ou Bohémiens*, Geneva, 1932.

Reyment, R., „Les Voyageurs suédois: aspects physiques et linguistiques" *Études Tsiganes* (1981), nr. 4, pp. 1–14.

Tauszik, T., „Human- and medical-genetic examinations on the Gypsy population in Hungary", *GLS/NAC Newsletter*, 9 (1986), nr. 4.

10. Limbă

Bloch, J., Recenzie la lucrarea lui J. Sampson *The Dialect of the Gypsies of Wales*. JGLS (3), 5 (1926), pp. 134–141.

Borde, A., *The Fyrst Boke of the Introduction of Knowledge* [reeditare litografică a celei de-a 2-a ediții 1562/3], Salzburg, 1979.

Borrow, J., *Romano-Lavo-Lill*, Londra, 1874.

Bryant, J., „Collection on the Zingara or Gypsey language", *Archaeologia*, 7 (1785), pp. 387–394.

Büttner, J., *Vergleichungstafeln der Schriftarten verschiedener Völker*, Göttingen, 1775.

Cortiade, M., „Romany phonetics and ortography", *GLS/NAC Newsletter*, 7 (1984), nr. 4.
- „Distance between the Romani dialects", *GLS/NAC Newsletter*, 8 (1985), nr. 2, pp. 1–4.
- *Romani fonetika thaj lekhipa*, Titograd, 1986.
- „O kodifikaciji i normalizaciji romskog zajedničkog jezika", în *Romani Language and Culture*, editori S. Balić și alții, Sarajevo, 1989, pp. 205–221.
Fraser, A. M., „Looking into the seeds of time", *Tsiganologische Studien* (1992), numerele 1 + 2, pp. 135–166.
Friedman, V. A., „Problems in the codification of a standard Romani literary language", în *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*, New York, 1985, pp. 56–75.
Friedman, V. A și Dankoff, R., „The earliest known text in Balkan (Rumelian) Romani", *JGLS* (5), 1 (1991), pp. 1–20.
Gjerdman, O. și Ljungberg, E., *The Language of the Swedish Coppersmith Gipsy Johan Dimitri Taikon*, Uppsala, 1963.
Grierson G. A., *Linguistic Survey of India*, 20 de volume, Delhi, 1903–1928.
Hancock, I., „The development of Romani linguistics", în *Languages and Cultures: Studies in Honor of Edgar C. Polomé*, editori M. A. Jazayery și W. Winter, Berlin, 1988, pp. 183–223.
- „The Hungarian student Valyi Istvan and the Indian connection of Romani", *Roma*, nr. 36 (1991).
- „On the migration and affiliation of the Domba: Iranian words in Rom, Lom and Dom Gypsy", *International Romani Union Occasional Papers*, seria F, nr. (1993).
Higgie, B., „*Proto-Romanes Phonology*" (teză de doctorat, Univ. din Texas, Austin, 1984).
Iversen, R., *Secret Languages in Norway. Part. II: The Rodi (Rotwelsch) in Norway*, Oslo, 1945.
Josef Karl Ludwig, Arhiduce, *Czigány Nyelvtan* (Gramatica lb. romani), Budapesta, 1888.
Jusuf, S. și Kepeski, K., *Romani gramatika – Romska gramatika*, Skopje, 1980.
Kaufman, T., Recenzie la lucrarea lui W. R. Rishi *Multilingual Romani Dictionary, International Journal of the Sociology of Language*, 19 (1979), pp. 131–144.
- „Explorations in protoGypsy phonology and classification", comunicare susținută cu ocazia celei de a 6-a Mese rotunde de analiza limbilor din Asia de Sud, Austin Texas, 25–26 mai 1984.

Kenrick, D., „Romanies in the Middle East", *Roma*, 1 (1976), nr. 4, pp. 5–8, 2 (1977), nr. 1, pp. 30–36, 23–39.

Kluyver, A., „Un glossaire tsigane du seizième siècle", *JGLS* (2), 4 (1910–1911), pp. 131–142.

Kochanowski, J., *Gypsy Studies*, New Delhi, 1963.

Macalister, R. A. Stewart, *The Language of the Nawar or Zutt, the Nomad Smiths of Palestine*, Monografia nr. 3 *GLS*, Londra (1914); apărută anterior în *JGLS* (2), 3 (1909–1910), pp. 120–126, 298–317; 5 (1911–1912), pp. 289–305.

Marsden, W., „Observations on the Language of the... Gypsies", *Archaeologia*, 7 (1785), pp. 382–386.

Miklosich, F. X., *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse, vol. 21–31), Viena, 1872–1881.

Papp, G., *A beás cigányok román nyelvjárása: Beás-magyar szótár* (Dialectul românesc al țiganilor băiești: Dicționar băieșo-maghiar), Pécs, 1982.

Paspati, A., *Études sur les Tchinghianés*, Constantinopol, 1870.

Rishi, W. R., *Multilingual Romani Dictionary*, Chandigarh, 1974.

– *Romani Punjabi English Dictionary*, Patiala, 1981.

Rüdiger, J. C. C., *Neuster Zuwachs der teutschen fremden und allgemeinen Sprachkunde*, partea I, Leipzig, 1782; secțiunea referitoare la limba romani, *Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien*, reluată, Hamburg, 1990.

Sampson, J., *The Dialect of the Gypsies of Wales*, Oxford, 1926.

– „Notes on Professor R. L. Turner's «The position of Romani in Indo-Aryan»", *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 57–68.

Soravia, G., *Dialetti degli Zingari Italiani*, Pisa, 1977.

Swadesh, M., „Lexicostatistic dating of prehistoric ethnic contacts", în *Proceedings of the American Philosophical Society*, 96 (1952), pp. 452–463.

– *The Origin and Diversification of Language*, ed. J. Sherzer, Londra, 1972.

Torrione, M., „Del dialecto caló y sus usuarios: la minoría gitana de España" (teză de doctorat, Perpignan, 1988).

Trail, R. L., *The Grammar of Lamani*, Norman, OK, 1970.

Turner, R. L., „The position of Romani in Indo-Aryan", *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 145–189.

– „The position of Romani in Indo-Aryan": A reply to Dr J. Sampson", *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 129–138.

– „Transference of aspiration in European Gypsy", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 22 (1959), pp. 491–498.

Valet, J., „Les dialectes du sinto-manouche", în *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. de P. Williams, Paris, 1989, pp. 309–314.
Vulcanius, B., *De literis et lingua Getarum sive Gothorum*, Leiden, 1597.

11. Muzică

Alvarez Caballero, A., *Historia del cante flamenco*, Madrid, 1981.
– *Gitanos, payos y flamencos, en los orígines del flamenco*, Madrid, 1988.
Blas Vega, J., *Los Cafés cantantes de Sevilla*, Madrid, 1984.
Bobri, B., „Gypsies and Gypsy choruses of Old Russia", *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 112–120.
Brepohl, F. W., „Die Zigeuner als Musiker in den türkischen Eroberungskriegen des XVI. Jahrhunderts", *JGLS* (2), 4 (1910–1911), pp. 241–244.
Falla, M. de., *El Cante jondo*, Granada, 1922.
Hajdu, A., „Les Tsiganes de Hongrie et leur musique", *Etudes Tsiganes* (1958), nr. 1, pp. 1–30.
Kovalcsik, K., *Vlach Gypsy Folk Songs in Slovakia*, Budapesta, 1985.
Leblon, B., „Identité gitane ey flamenco", în *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams, Paris, 1989, pp. 521–527.
– *Musiques Tsiganes et Flamenco*, Paris, 1990; *El Cante flamenco*, Madrid, 1991.
Liszt, F., *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*, Paris, 1859; *The Gypsy in Music*, trad de E. Evans, Londra, 1926.
Sárosi, B., *Gypsy Music*, Budapesta, 1978.
Stewart, M., „La fraternité dans le chant: l'expérience des Roms hongrois" în *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams, Paris, 1989, pp. 497–513.

12. Basme populare

Groome, F. H., *Gypsy Folk-Tales*, Londra, 1899.

13. Codul de curățenie

Ficowski, J., „Supplementary notes on the *mageripen* code among Polish Gypsies" *JGLS* (3), 30 (1951), pp. 123–132.
Miller, C., „Macwaya Gypsy Marimé" (disertație de masterat, Seattle, 1968).
– „American Rom and the ideology of defilement", în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 41–54.
Rao, A., „Some Manuś conceptions and attitudes", în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 139–167.

Silverman, C., „Pollution and power: Gypsy women in America", în *The American Kalderas*, ed. M. T. Salo, Hackettstown, NJ, 1981, pp. 55–70.
Thompson, T. W., „The uncleannes of women among English Gypsies", *JGLS* (3), 1 (1922), pp. 15–43; și 8 (1929), pp. 33–39.
Winstedt, E. O., „Coppersmith Gypsy notes", *JGLS* (2), 8 (1914–1915), pp. 246–266.

14. Religie

Acton, T., „The Gypsy Evangelical Church", *Ecumenical Review*, 31 (1979), nr. 3, pp. 11–17.
Glize, R., „L'église évangélique tsigane comme vie possible d'un engagement culturel nouveau", în *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams, Paris, 1989, pp. 433–443.
Lazell, D., *From the Forest I Came*, Londra, 1970.
Le Cossec, C., *Mon aventure chez les Tziganes*, Soignolles, 1991.
Ridholls, J., *Travelling Home*, Basingstoke, 1986.
Sato, E. B. L., „The social impact of the rise of Pentecostal evangelicalism among American Rom", în *Papers from the Eights and Ninth Annual Meetings, Gypsy are Society, North American Chapter*, New York, 1988, pp. 69–94.
Smith, C., *The Life Story of Gipsy Cornelius Smith*, Londra, 1890.
Smith, R., *Gipsy Smith: His Life and Work*, Londra, 1901.
Wang, K., „Le mouvement pentecôtiste chez les Gitans espagnols", în *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams, Paris, 1989, pp. 423–432.

15. Alți nomazi

Arnold, H., *Fahrendes Volk*, Neustadt, 1980.
Bonilla, K., „The Quinquis: Spain's last nomads", *JGLS* (4), 1 (1976), nr. 2, pp. 86–92.
Cottaar, A., și Willems, W., „The image of Holland: Caravan dwellers and other minorities on Dutch society", *Immigrants & Minorities*, 2 (1992), nr. 1, pp. 67–80.
Gmelch, G., *The Irish Tinkers*, Menlo Park, CA, 1977; a 2-a ediție 1985.
Gmelch, G. și Gmelch, S. B., „Ireland's travelling people: a comprehensive bibliography", *JGLS* (4), 1 (1977), nr. 3, pp. 159–169.
Gmelch, S. B., *Tinkers and Travellers*, Dublin, 1975, ed. a 2-a 1979.
Golowin, S., „Fahrende in der Schweiz", în *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 2+3/85, pp. 40–50.
Haesler, W., *Enfants de la Grande-route*, Neuchâtel, 1955.

Heymowski, A., *Swedish Travellers and their Ancestry*, Uppsala, 1969.
Ignacio, L., *Los Quinquis*, Barcelona, 1974.
McColl, E. și Seeger, P., *Till Doomsday in the Afternoon*, Manchester, 1986.
Meyer, C., „*Unkraut der Landstrasse*", Zürich, 1988.
Rao, A. (ed.), *The Other Nomads*, Köln/Viena, 1987.
Rehfisch, A. și Rehfisch, F., „Scottish Travellers or Tinkers", în *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch, Londra, 1975, pp. 271–283.
Reyniers, A. și Valet, J., „Les Jeniš", *Études Tsiganes* (1991), nr. 2, pp. 11–35.
Valet, J., *Les Voyageurs d'Auvergne, nos familles yéniches*, Clermont, 1990.
Wernink, J. H. A., *Woonwagenbewoners*, Assen, 1959.
Wiedel, J. și O'Fearadhaigh, M., *Irish Tinkers*, Londra, 1976.

16. Țiganii în artă și literatură

Beaumarchais, P.-A. C de, *Le Mariage de Figaro* (pusă în scenă în 1784).
Borrow, G., *Lavengro*, Londra, 1851.
– *The Romany Rye*, Londra, 1857.
Campigotto, A. și Piasere, L., „From Margutte to Cingar: the archeology of an image", în *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo, Cheverly, MD, 1990, pp. 15–29.
Cervantes Saavedra, M. de, *Pedro de Urdemalas*, Madrid, 1615; scrisă cca 1611.
– *La Gitanilla*, în ale sale *Novelas exemplares*, Madrid, 1613.
Crockett, W. S., *The Scott Originals*, Edinburgh, 1912.
Cuzin, J.-P., *La diseuse de bonne aventure de Caravage*, Paris, 1977.
Defoe, D., *Moll Flanders*, Londra, 1722.
Fielding, H., *The History of Tom Jones*, Londra, 1749.
Firdawsi, *Shah-nameh* (1010).
Fraser, A. M., „Authors' Gypsies", *Antiquarian Book Monthly*, 20 (1993), nr. 2, pp. 10–17.
Goethe, J. W. von, *Götz von Berlichingen*, 1773.
Herder, J. G., *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, (1784–1791).
Mone, F. J., (ed.), *Schauspiele des Mittelalters*, Karlsruhe, 1846, vol. 2.
O'Brien, C., *Gipsy Marion*, Londra, f.d. (cca 1895).
Recueil d'Arras (Colecția Arras), Biblioteca municipală din Arras, Manuscris 266.
Sachs, H., *Die 5 elenden wanderer*, în *Hans Sachs' Werke*, Berlin, 1884, vol. 2, pp. 58–68.
Scott, Sir Walter, *Guy Mannering*, Edinburgh, 1815.
Vicente, G., *Farsa das Ciganas*, pusă în scenă în 1521.

CUPRINS

Mulțumiri 5
Introducere 7

1 *Origini*
Mărturiile lingvistice 17
Antropologia fizică 30
Paralele etnice 34
Lexicostatistica 36

2 *Primele migrații*
Persia 42
Armenia 50
Coeziunea socială 51

3 *În Imperiul Bizantin și în Balcani*
Bizanțul și Grecia 55
Serbia, Bulgaria, Muntenia, Moldova 67

4 *Marea șmecherie*
Salvconductele imperiale 75
Noi scrisori de protecție 83
Creșterea încrederii 91

5 *Cotitura*
Germania, Austria, Elveția 102
Franța 107
Spania și Portugalia 113
Țările de Jos 117

Italia 122
Ungaria și Transilvania 124
Boemia, Polonia-Lituania și Ucraina 127
Scoția și Anglia 129
Scandinavia 138
Imagini și stereotipii 140
Tipare europene 144

6 *Strânsoarea lanțurilor*

Expulzarea, asimilarea, dezrădăcinarea 148
Deportarea 185
În cadrul Imperiului Otoman 189
Supraviețuirea speciei 194
Slabe pâlpâiri de lumină 201

7 *Forțele schimbării*

Percepții noi 208
Influența în muzică 220
Peisaje rurale și peisaje citadine 227
Dezrobirea 239
Noi migrații 242
Conservare și mutație 251

8 *Apropierea de Avernus*

„Combaterea neplăcerilor produse de țigani“ 262
Holocaustul uitat 271

9 *Epoca modernă*

Trecerea frontierelor 287
Chestiuni de politică 292
Populații și grupări 311
Schimbări de limbaj 321
Tradiția schimbării 326
Pelerini și penticostali 335
Opré, Roma! 339

Bibliografie 344

Redactor
VLAD RUSSO

Tehnoredactor
MANUELA MĂXINEANU

Corector
IOANA CUCU

DTP
FLORIN PARASCHIV

Apărut 2010
BUCUREȘTI - ROMÂNIA

Tiparul executat la „PRO EDITURĂ ȘI TIPOGRAFIE“

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim